

T.C.
DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ
ATATÜRK İLKELERİ VE İNKILÂP TARİHİ ENSTİTÜSÜ

II. ABDÜLHAMİT DÖNEMİNDE TIBBİ BULUŞLARIN OSMANLI TIBBINA
YANSIMASI

DOKTORA TEZİ

Abdurrahman Fatih ŞENDİL

İzmir-2024

T.C.
DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ
ATATÜRK İLKELERİ VE İNKILÂP TARİHİ ENSTİTÜSÜ

II. ABDÜLHAMİT DÖNEMİNDE TIBBİ BULUŞLARIN OSMANLI TIBBINA
YANSIMASI

Doktora Tezi

Abdurrahman Fatih ŞENDİL

Tez Danışmanı

Prof. Dr. Başak OCAK

İzmir-2024

YEMİN METNİ

Doktora tezi olarak sunduğum “II. Abdülhamit Döneminde Tıbbi Buluşların Osmanlı Tıbbına Yansıması” adlı çalışmanın, tarafımdan bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurulmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

Abdurrahman Fatih Şendil

ÖZ

İnsanlık tarihinin dönüm noktalarından birisi olan Sanayi Devrimi ile beraber 19. yüzyıl boyunca insanoğlunun yaşantısını derinden etkileyecek yeni buluşlara imza atılmıştır. Özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısında tıp ve mikrobiyoloji alanında Fransız bilim adamı Louis Pasteur ve Alman bilim adamı Robert Koch'un öncülüğünde bir devrim yaşanmıştır. Mikroorganizmaların keşfedilmesi ve mikrop teorisinin ispatlanmasıyla modern tıbbın temelleri atılmıştır. Hastalıklara sebep olan patojenlerin keşfedilmesiyle Avrupa'da bilim adamları arasında bu hastalıklara karşı aşı ve serum geliştirmek için bir yarış başlamıştır. Kolera, tüberküloz, çiçek gibi bulaşıcı hastalıkların yayılma şekilleri anlaşılmış ve salgınlara karşı antisepsi ve sterilizasyon alanında önemli gelişmeler yaşanmıştır.

Öte yandan Viyana bozgunundan beri gerilemekte olan Osmanlı İmparatorluğu da yaşadığı gerilemeyi ve bozulmayı durdurmak amacıyla Batılılaşma yönünde önemli adımlar atmıştır. 19. yüzyılın ikinci yarısında tıp ve mikrobiyoloji alanında Avrupa'da yaşanan bilimsel devrim II. Abdülhamit'in iktidar yıllarına denk düşmüştür. Osmanlı Batılılaşmasında bir katalizör görevi gören ülkenin en seçkin kurumu Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'nin hocaları Batı'da yaşanan tüm bu gelişmeleri yakından takip etmişlerdir. Dönemin padişahı II. Abdülhamit'in Batı'da ortaya çıkan teknik gelişmeler hakkındaki kişisel merakı da bu süreci hızlandırmıştır.

II. Abdülhamit döneminde Avrupa'da tıp alanında yeni buluşlar gerçekleştiren bilim adamları ile Osmanlı bilim çevreleri arasında yoğun bir etkileşim yaşanmıştır. Osmanlı doktorları, Pasteur ve Koch başta olmak üzere Avrupalı bilim adamlarının yanına giderek mülakatlar yapmış, çalışmalarda bulunarak uzmanlık kazanmış ve yeni buluşları kendi ülkesine taşımışlardır. Öte yandan yabancı bilim adamları da Osmanlı'da açılan modern kurumlarda istihdam edilmişlerdir. Dr. Maurice Nicolle, Dr. Paul Ambroise Remlinger, Dr. Andre Chantemesse, Dr. Paul Simond gibi isimler söz konusu bilim adamları arasında ilk akla gelenlerdendir.

Genel olarak Osmanlı bürokrasisinin ve bilim adamlarının yaşanan teknik gelişmeleri hızla ülkede uygulamaya çalıştıkları gözlemlenmektedir. Dünyada kuduz aşısı üreten üçüncü kurumun İstanbul'da açılması, difteri serumunun keşfedildikten birkaç gün sonra İstanbul'a getirilmesi, dünyada x-ışınlarının savaş alanında ilk kez 1897 Osmanlı-Yunan Harbi'nde kullanılması ilk akla gelen örneklerdendir.

Çalışmamızda II. Abdülhamit döneminde Batı'da gerçekleştirilen tıbbi buluşların Osmanlı tıbbına yansıması, Osmanlı Devleti'nin sağlık politikaları doğrultusunda hizmet sunan kurumlar ve bu kurumların işleyişi ele alınmıştır. Tez, temel olarak Osmanlı arşiv belgelerine dayanmakla beraber, konu ile ilgili süreli yayınlar, kitaplar, makaleler ve kısmen de anılar incelenerek oluşturulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Tıp tarihi, Osmanlı sağlık politikaları ve kurumları, Batılılaşma, II. Abdülhamit, Tıbbi buluşlar

ABSTRACT

With the Industrial Revolution, which is a turning point in the history of mankind, new inventions were made that have deeply affected human life throughout the 19th century. Particularly in the second half of the 19th century, there was a scientific revolution pioneered by French scientist Louis Pasteur and German scientist Robert Koch in the field of medicine and microbiology. The fundamentals of modern medicine were laid after the germ theory and the discovery of microorganisms. With the discovery of pathogens related to illnesses, a competition began among the scientists in Europe to develop vaccines and serums against these illnesses. The way that contagious illnesses such as cholera, smallpox, tuberculosis spread is understood and significant developments were occurred in the field of antiseptics and sterilization.

On the other hand, Ottoman Empire that was falling back since the defeat of Vienna, took important steps on the way of Westernization in order to prevent its decline and impairment. The scientific revolution which took place at the second half of the 19th century in the field of medicine and microbiology came across the reign of II. Abdulhamid. The professors of Royal Medical School (*Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane*) which played and amplifying role in Ottoman Westernization and was the most distinguished institution of the country, followed all these developments precisely. Personal interest of the II. Abdulhamid on the technical developments occurred in West accelerated the process as he was the Sultan of the time.

An intense interaction occurred between Ottoman science society and scientists who made new inventions in the field of medicine in Europe at the reign of II. Abdulhamid. Ottoman doctors visited European scientists, notably Pasteur and Koch, made interviews with them, gained proficiency by conducting researches and carried these new inventions in their home country. On the other side, foreign scientists were also employed in these modern institutes which started to emerge in late Ottoman period. Dr. Maurice Nicolle, Dr. Paul Ambroise Remlinger, Dr. Andre Chantemesse, Dr. Paul Simond are the remarkable names among these foreign scientists.

In general, it is observed that Ottoman bureaucracy and scientists tried to apply these new technics in a short time. Establishing the third rabies institute in Istanbul, exporting diphtheria serum to Istanbul only few days later than its discovery, the first use of x-rays on the battlefield in the world during 1897 Turkish-Greco War are some events that can be shown as examples. In this study, the reflection of medical

discoveries which were made in the West during the reign of II. Abdulhamid, on the Ottoman medicine, the institutions providing service in the direction of Ottoman health policy and the function of these institutions are examined. The thesis is primarily built on Ottoman archive documents but periodicals of the time, books, essays and some of the memoirs are also utilized and examined.

Key Words: History of medicine, Ottoman health policy and institutions, Westernization, II. Abdulhamid, Medical inventions

İÇİNDEKİLER

YEMİN METNİ	I
ÖZ	II
ABSTRACT	IV
İÇİNDEKİLER	VI
ÖNSÖZ	X
KISALTMALAR	XII
GİRİŞ	1
1. BÖLÜM: MİKROBİYOLOJİNİN DOĞUŞU-OSMANLI'DA AŞI VE SERUM ÜRETİMİ.....	18
1.1. Louis Pasteur ile Osmanlı Devleti'nin İlişkilerine Genel Bir Bakış	19
1.2. Çiçek Aşısı (<i>Telkih-i Cüderi</i>)	24
1.2.1. Çiçeklemeden (<i>Variolation</i>) Aşılamaya (<i>Vaccination</i>) Dönüşüm ...	25
1.2.2. Çiçek Aşısı'nın Keşfinden Telkikhane-i Şahane'nin Açılışına Kadar Osmanlı'da Aşı	27
1.2.3. Çiçek Aşısının Osmanlı Toplumuna Etkileri ve Sebep Olduğu Zihinsel Dönüşüm	31
1.3. Kuduz (<i>Dâülkelb</i>) Aşısı.....	33
1.4. Difteri (<i>Kuşpalazı</i>) Serumı	40
1.5. Sığır Vebas (Veba-i Bakarî) Serumı	49
1.6. Kızıl Serumı	58
2. BÖLÜM: OSMANLI'DA AŞI VE SERUM ÜRETİMİ YAPAN KURUMLAR	62

2.1. Telkikhane-i Şahane.....	63
2.1.1 Telkikhane'nin Kendi Binasına Taşınması ve Yaşanan Bazı Sıkıntılar	70
2.1.2 Telkikhane Çalışanları	76
2.1.3. 1898 Senesinde Telkikhane'de Açılan Aşı Mektebi.....	78
2.2. Taşrada Çiçek Hastalığı ile Mücadele İçin Açılan Telkikhane Şubeleri	82
2.2.1. Yemen Telkikhanesi	85
2.2.2. Basra Telkikhanesi	92
2.2.3. Şam Telkikhanesi	95
2.2.4. Mekke ve Medine (Hicaz) Telkikhaneleri	97
2.2.5. Musul Telkikhanesi.....	101
2.2.6. Aydın Telkikhanesi	103
2.2.7. Diğer Telkikhane Şubeleri	105
2.3. Dâülkelb ve Bakterteriyoloji Ameliyathanesi	109
2.4. Taşrada Açılan Dâülkelb Tedavihaneleri.....	113
2.5. Bakteriyolojihane-i Şahane	118
2.6. Bakteriyolojihane-i Baytari	121
2.7. Hamidiye Etfal Hastanesi Kızıl ve Kuşpalazı Serumlarıyla Çiçek Aşısı Darülistihzaratı.....	123

3. BÖLÜM: AŞIYA İLİŞKİN NİZAMNAMELER, TALİMATNAMELER VE İSTATİSTİKLER 127

3.1. 1885 İlk Aşı Nizamnamesi ve İlk Aşıcı Talimatnamesi	127
3.2. 1894 Aşı Nizamnamesi	131
3.3. 1904 Aşı Nizamnamesi ve Aşı Talimatnamesi	135
3.4. 1915 Aşı Nizamnamesi	138
3.5. Aşı İstatistikleri	139

4. BÖLÜM: DEZENFEKSİYON KAVRAMININ OSMANLI'YA GİRİŞİ 151

4.1 Dünyada Dezenfeksiyon Kavramının Gelişimi	151
4.2. Osmanlı'ya Dezenfeksiyon Kavramının Girişi.....	154

4.3. II. Abdülhamit'in Kimyageri Bonkowski'nin Dezenfeksiyon Hakkındaki Layihası.....	158
4.4. Etüv Makinelerinin Kullanılmaya Başlanması	160
4.5. Prof. Gilles Van Overbeek de Meijer'in Etüvü İstanbul'da.....	162
4.6. Etüv Makinelerinin Yaygınlaşması.....	165
4.6.1. Tahaffuzhanelere Gönderilen Etüv Makineleri.....	166
4.6.2. Diğer Kurumlara Gönderilen Etüv Makinelerine Örnekler	172
4.6.3. Gemi ve Trenlerde Etüv Makinesi Kullanımı.....	177
4.7. Yerli Etüv Makinelerinin Üretimi.....	181
4.8. Dezenfeksiyon İstasyonları: Tebhirhaneler.....	185
4.9. Kimyasal Dezenfeksiyon (Tebhir-i Kimyeviye) Yöntemleri.....	195

5. BÖLÜM: ROBERT KOCH'UN TÜBERKÜLİN'İ KEŞFİNİN OSMANLI TIBBINA YANSIMASI..... 199

5.1. Tüberküloz Basilinin (Koch Basilinin) Keşfine Değin Verem Hastalığı Üzerine Kısa Bir Değerlendirme.....	199
5.2. Veremle Mücadelede Kilometre Taşları; Tüberkülin, BCG Aşısı ve Streptomisin	201
5.3. Koch'un Tüberkülini Keşfi Sonrası Osmanlı Hekimlerinin Berlin Seyahati	203
5.4. Berlin'e Gönderilmesi Düşünülen Hastalar	209
5.5. İstanbul'da Bir Verem Hastanesi Tesis Edilmesi Fikri.....	210
5.6. Osmanlı Hekimlerinin Tüberkülin Üzerine Raporları ve İlacın Ülkede Yasaklanması	213
5.7. Osmanlı Hekimlerinin Tüberkülin'e Yaklaşımı ve İlacın Kullanımı Hakkındaki Değerlendirmeleri.....	215

6. BÖLÜM: X IŞINLARININ KEŞFİ VE OSMANLI'DA KULLANIMI 217

6.1. Wilhelm Conrad Röntgen ve "X Işınları"	217
6.2. Osmanlı'da İlk X Işınları Görüntüleri ve Esad Feyzi Bey	219
6.3. 1897 Osmanlı-Yunan Harbi'nde X-Işınları Kullanımı	223
6.4. Alman Kızılhaç Heyeti ve Osmanlı'daki İkinci Röntgen Cihazı.....	229

6.5. Röntgen Cihazlarının Yaygınlaşması.....	231
6.6. Radyolojinin Kurumsallaşması ve İlk Röntgen Uzmanları	236
SONUÇ.....	242
KAYNAKÇA	247
EKLER.....	269

ÖNSÖZ

İçinde yaşadığımız dünyanın şekillenmesinde modern buluşların katkısı kuşkusuz çok büyüktür. Sanayi devrimi sonrası zincirleme bir şekilde birbiri ardına ortaya çıkan yeni buluşlar sayesinde insanoğlunun günlük hayatı hızlı bir şekilde değişmeye başlamıştır. Özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısında mikroorganizmaların keşfedilmesiyle insanoğlunun önünde yeni bir dünya açılmıştır. Bu dönemde hastalıklara sebep olan mikroorganizmaların keşfedilmesinden sonra bulunan aşı ve serumları antibiyotikler izlemiştir. Fizik alanında yaşanan gelişmeler ise tıp alanındaki en büyük buluşlardan birisi sayılan x-ışınlarının ortaya çıkmasını ve radyoloji biliminin doğmasını mümkün kılmıştır. Bu buluşlar sayesinde ortalama insan ömrü uzamış, çocuk ölümleri azalmış ve insanoğlunun yaşam kalitesi artmıştır.

Bu buluşların nasıl ortaya çıktığı, bizim yaşadığımız coğrafyaya nasıl ve ne zaman geldiği, kimler tarafından getirildiği soruları ise bu tezin ortaya çıkmasındaki temel merak ve motivasyon kaynağı olmuştur. Buluşların özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısında yoğunluk kazanması ve Osmanlı'daki yansımalarının 1890'larda gerçekleşmesi, çalışmanın odağının II. Abdülhamit döneminde yoğunlaşması fikrini ortaya çıkarmıştır. II. Abdülhamit dönemi pek çok buluşun Osmanlı'da ilk kez uygulandığı bir dönem olmuştur. Bu dönemde Osmanlı'daki ilk modern laboratuvarlar açılmış, ilk aşı nizamnameleri yazılmış, ilk dezenfeksiyon merkezleri kurulmuş ve ilk röntgen cihazları getirilmiştir.

Çalışmanın temelini Osmanlı arşiv belgeleri oluşturmaktadır. Fakat dönemin süreli yayınları ve hatıratları da sık sık başvurulacak kaynaklar arasında yer almıştır. Süheyl Ünver, Nuran Yıldırım, Ekrem Kadri Unat gibi bu alanın duayen isimlerinin çalışmaları ise arşiv belgeleri arasında yön bulmamda faydalandığım en temel eserler olmuşlardır. Başta bu hocaların ve bu alanda emeği geçen pek çok insanın oluşturduğu bilim deryasına yeni bir damla bırakabilmek benim için büyük bir onur kaynağı olmuştur.

İlk aşamada tez konumu netleştirmemden tezi bitirdiğim tarihe kadar sabır ve şefkatle bana yol gösteren kıymetli hocam Prof. Dr. Başak Ocak'a ne kadar teşekkür etsem azdır. Tüm emekleri ve sabırlı yönlendirmeleri için kendisine minnettar olduğumu belirtmek isterim. Ayrıca Tez İzleme Komitesi üyelerinden Prof. Dr. Hakkı Uyar hocama ufuk açıcı yönlendirmeleri için ve Doç. Dr. Hasan Taner Kerimoğlu hocama da ders aşamasından beri hem bilimsel hem de teknik konularda desteğini hiç

esirgemediği için ayrı ayrı teşekkürü bir borç bilirim. Son olarak tez yazım süreci boyunca hem maddi hem de manevi olarak bana destek olan eşim Su Youn Choi'ye de ayrıca teşekkür ederim.

KISALTMALAR

a.g.e.: Adı geçen eser

a.g.m.: Adı geçen makale

a.g.t.: Adı geçen tez

bkz: Bakınız

BOA.: Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi

C.: Cilt

Çev.: Çeviren

Ed.: Editör

Haz. Hazırlayan

I.: Issue

S.: Sayı

s.: Sayfa

s.s.: Sayfa Sayısı

V.: Volume

GİRİŞ

İnsanoğlu tarih boyunca şifa arayışında yeni yöntemler geliştirme çabası içerisinde olmuştur. Yazının bulunmasıyla bilgi, kümülatif bir hale gelmiş ve tecrübeler nesiller boyunca aktarılmaya başlanmıştır. Farklı topluluklar ve kültürler arasında her alanda olduğu gibi tıp alanında da bir etkileşim yaşanmaya başlamıştır.

Türk tıp tarihinde de bu etkileşimin ilk izleri Hun Türklerine kadar takip edilebilmektedir. 5. yüzyılda Kuzey Liang Hun Devleti'nde yaşamış olan Chü'ch'ü Chinsheng isimli bir Hun rahip Çin manastırlarında kalıp Çince'den "Meditasyon Hastalıklarının Tedavisinde Ezoterik Temeller Sutrası" başlıklı bir çeviri yapmıştır. Hun rahibin kendi tıbbi bilgi ve tecrübeleriyle yorumlayarak yaptığı bu çeviri, yüzyıllarca Orta ve Uzak Asya'da tıp alanında bir başvuru kitabı olmuştur¹.

Türklerin İslamiyet'i kabul etmesiyle Türk tıbbı Arap-İslam medeniyeti çevresinde şekillenmeye başlamıştır. İslam kültürü ise o dönemde Helenizm'i miras almış ve bu alanda önemli çevirilere imza atmıştır. Selçuklular döneminde bu etkileşimde Fars kültürü de önemli bir rol oynamaya başlamıştır. Oluşan bu sentez neticesinde Büyük Selçuklular döneminde İbn Sînâ, Bîrûnî gibi insanlık tarihine mâl olmuş önemli hekimler yetişmiştir. Bu dönemde tıp sahasında Yunanca'dan tercüme edilen kitaplar birinci sırayı almıştır. Bunların başında Hipokrat ve Galinos'un eserleri ve şerhleri gelmektedir². Türkiye Selçukluları zamanında hekimler, tıp medreselerinden Arap ve Helen tıbbının sentezinden oluşan bu birikimle yetiştirilmişlerdir³.

Tüm bu miras üzerine kurulmuş olan Osmanlı Devleti ise kendisini tıp alanında çok geniş bir kaynak yelpazesinin içerisinde bulmuştur. Osmanlı tıbbının etkilendiği bu birbirinden farklı kaynak çeşitliliğini Rhoads Murphey şu şekilde tanımlamaktadır; *"Osmanlılar tıbbi birikimlerini çok geniş, farklı ve hatta bazen de kendisiyle tezat teşkil eden geleneklerden miras almışlardır. Bu miras içinde Osmanlı'nın kendisine ait Orta Asya ve Şaman halk gelenekleri, Helenistik tıp, katolikleştirilmiş Galen tıbbi ve Orta Doğu ile Arap-İslam tıbbının zengin bilimsel gelenekleri yanında her ikisinin*

¹ Tilla Deniz Baykuzu, "İslamiyet Öncesi Dönemde İlk Türk Hekimleri", **Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi**, C. 5, S. 9, 2023, s. 83.

² Ramazan Şeşen, "Ortaçağ İslam Tıbbının Kaynakları ve XV. Yüzyılda Türkçe'ye Tercüme Edilen Tıp Kitapları", **Tıp Tarihi Araştırmaları**, S.5, 1993, s.s. 12-13.

³ Muharrem Kesik, "Selçuklularda Sağlık, Sağlık Kurumları ve Tıp Eğitimi", **Tarih Dergisi**, S. 71, 2020, s.s. 118-119.

de kendilerine has oldukça gelişmiş sağlık sistemleri olan Selçuklular ve Bizanslılar gibi yakın gelenekleri görmek mümkündür”⁴.

Adnan Adıvar Osmanlılarda pozitif bilimlerin başlangıcı için bir tarih verilmesi gerekirse bunun Orhan Gazi zamanında kurulmuş olan İznik Medresesi ile başlayabileceğini söylemektedir⁵. Yalnızca hekim yetiştirmek üzere özel olarak tıp eğitiminin verildiği Süleymaniye Tıp Medresesi ise 16. yüzyılda I. Süleyman zamanında açılmıştır. Bu dönemde hâlen tıp eğitiminde klasik tıp kitapları okutulmakta, tıbbın temeli kabul edilen anatomi Galenus ve İbn Sînâ’nın eserlerinden takip edilmektedir⁶.

Osmanlılar, devraldıkları bu mirası büyük değişikliklere uğratmadan günün ihtiyaçlarına göre sentezleyerek uzun bir süre korumuşlardır. “Devlet ve toplumun karşılaştığı teknik ve entelektüel problemlerin çözümünde ve ihtiyaç duyduğu temel fıkri hususlarda aradığı cevapları, sahip oldukları eğitim sistemlerinde ve kendi bilimlerinde bulduklarından, Osmanlılar her konuda kendi kendilerine yeter durumda”⁷ olması sebebiyle kuruluşundan askerî yenilgilerin başladığı 17. yüzyıla kadar Batı’dan bilim transfer etmeye ihtiyaç duymamışlardır.

Osmanlı’da tıp konusunda klasik dönemin kaynakları okutulmaya devam ederken Avrupa’da önemli gelişmeler yaşanmaya başlamıştır. 16. yüzyılda Avrupa’da Andreas Vesalius’un başını çektiği yeni bir anatomi anlayışı doğmuştur. Vesalius kendisinin gerçekleştirdiği diseksiyon⁸ çalışmaları sonucu 1543’te *De Humani Corpis Fabrica* isimli bir eser yayınlamıştır. Osmanlı’da o devirde anatomi Galenus’tan takip edilirken Anreas Vesalius, Galenus’un 200’den fazla hatalı görüşünü düzeltmiştir⁹.

Öte yandan bu dönemde Osmanlı bürokrasisinde de hızlı bir yozlaşma kendini göstermiştir. Yüksek mevkidekilerin kayırması sonucu ya da verdikleri rüşvetler sayesinde başta Süleymaniye Tıp Medresesi olmak üzere tıp eğitimi veren

⁴ Rhoads Murphey, “Osmanlı Tıbbi ve Kültürlerüstü Karakteri”, Çev. Tuncay Zorlu, **Osmanlı Bilimi Araştırmaları Dergisi**, S. 2., 1998, s. 283.

⁵ Adnan Adıvar, **Osmanlı Türklerinde İlim**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1982, s.s. 15-16.

⁶ Ali Haydar Bayat, **Tıp Tarihi**, Merkezefendi Geleneksel Tıp Derneği, İstanbul, 2010, s.s. 296-297.

⁷ Ekmeleddin İhsanoğlu, “Osmanlıların Batı’da Gelişen Bazı Teknolojik Yeniliklerden Etkilenmeleri”, **Osmanlılar ve Batı Teknolojisi Yeni Araştırmalar Yeni Görüşler**, haz. Ekmeleddin İhsanoğlu, İstanbul Üniversitesi Basımevi, İstanbul, 1992, s. 121.

⁸ Herhangi bir organizmanın iç yapısını incelemek üzere kesme, açma işlemi.

⁹ Elif Gültekin, “Osmanlı Devleti’nde Tıp Eğitimi”, **Görsel ve Belgelerle Sağlık Eğitimi Tarihi: I Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane (1903-1933)**, haz. Ahmet Zeki İzgöer, Halûk Perk, Sağlık Bilimleri Üniversitesi Yayınları, 32, İstanbul, 2022, s. XII.

medreselerde bilimsel yeterliliği olmayan kimseler yer edinmeye başlamıştır¹⁰. Pek çok alanda yaşanan bozulma ve gerilemeyle ancak 17. yüzyılın sonlarından itibaren savaş alanlarında yaşanan bozgunlardan sonra yüzleşilmeye başlanmıştır. Osmanlı yönetimi, problemin yalnızca askerî sahadaki aksaklıklardan ve savaş teknolojisindeki değişimden kaynaklandığını düşündüğü için teknoloji transferine de askerî alanda başlamıştır. Osmanlı'ya iltica etmiş olan Fransız subay Comte de Bonneval'a 1735 yılında paşa rütbesi verilerek orduya topçu subaylar yetiştirmek için Humbaracı Ocağı'nı yenileme görevi verilmiştir. Müslüman olarak Ahmet Paşa ismini alan Bonneval ile askerî alanda yenilik hareketleri başlamıştır¹¹. Bu tarihlerde mühendis yetiştirmek için Üsküdar'da "Hendesehane" adı altında ilk askerî fen ve tatbikat okulu açılmıştır. Bonneval ordunun modernizasyonu ile ilgili sunduğu raporlarda sıhhiye bölüklerinin kurulması gerektiğini de söylemiştir. Fakat bu tarihlerde doktor yetiştirmek için herhangi bir modern kuruluşun açılması bir yana Hendesehane'nin kendisi dahi uzun soluklu olamamış, yeni talimlerden hoşlanmayan askerlerin isyan edeceği korkusuyla kapatılmıştır¹².

Batılılaşma yolunda atılan bu adımlar kesik kesik fakat uzun vadede bir istikrar arz edecek şekilde gerçekleşmiştir. İlk bakışta Hendesehane başarısız bir deneme gibi görünse de ilerleyen yıllarda çok daha donanımlı mühendis okullarının açılması için bu ilk deneme önemli bir aşamayı temsil etmiştir. Bu durum ilerleyen yıllarda tıp eğitimi için de benzer şekilde gelişmiştir. Modern tıbbı hâkim doktorların yetiştirilmesi için gerçekleştirilmiş ilk denemeler de başarısız olmuştur. Bu başarısız denemelerden elde edilen tecrübeler neticesinde Avrupa'daki gelişmeleri takip edebilecek seviyede bilim adamlarının yetiştiği başarılı bir tıp okulu kurulabilmiştir.

Hendesehane'den sonra 18. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı ordusuna modern savaş tekniklerine hâkim subaylar yetiştirmek için Mühendishane-i Bahr-i Hümayun ve Mühendishane-i Berr-i Hümayun ismiyle anılan deniz ve kara harp okulları açılmıştır¹³. Türk eğitim tarihinde Osmanlı'ya modern bilimlerin girişi olarak

¹⁰Örneğin Ahi Çelebi, Fatih Darüşşifasında'ki bir kadroya tıp alanında bir liyakati olmamasına rağmen kendi oğlunu atamış ve kadronun maaşını da 20 akçeden 35 akçeye çıkartmıştır. Kanuni döneminde medreselerde görev alan hocalar bilimsel yeterliliklerinden ziyade Şeyhülislam Ebussuud Efendi ve Veziriazam Rüstem Paşa'ya olan bağlılıklarına göre işe alınmışlardır. Elif Gültekin, **a.g.m.**, s. XII.

¹¹ Mustafa Kaçar, **Osmanlı Devleti'nde Mühendishânelerin Kuruluşu ve Bilim ve Eğitim Anlayışındaki Değişmeler**, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Bilim Tarihi Bölümü Doktora Tezi, İstanbul, 1994, s.s. 17-22.

¹² Niyazi Berkes, **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1973, s. 60-61.

¹³ Bu mühendishaneler ve eğitim anlayışındaki değişim hakkında ayrıntılı bilgi için bkz; Mustafa Kaçar, **a.g.t.**

kabul edilen bu mühendishaneler ilerleyen yıllarda modern bir tıp okulunun kuruluşunda da model oluşturmuşlardır.

1805 yılında donanmanın modernleştirilmesi için çıkartılan “Bahriye Kanunnamesi” ile İstanbul’da Kasımpaşa’da yer alan Tersane-i Amire’de modern tıp bilgisine hâkim hekimlerin ve cerrahların yetiştirilmesi için bir tıp okulu kurulması kararlaştırılmıştır. Bu kanunname ile Kaptan-ı Deryalık makamı lağvedilerek Bahriye Nazırlığı tesis edilmiştir. Paris Sefiri Moralı Seyyid Ali Efendi de gerekli reformları hayata geçirmek üzere ilk Bahriye Nazırı olarak atanmıştır. Bu bağlamda 1805 yılında Tersane-i Amire’de Aynalı Kavak Sarayı yakınlarında ilk modern tıp okulu kurulmuştur. 19. yüzyılın başında açılan bu ilk tıp okulunun 1785’te Viyana’da kurulmuş olan askerî tıp ve cerrahi akademisi Josephinum’un örnek alınarak hayata geçirildiği düşünülmektedir. Avusturya’daki Josephinum’un yapılanması ile Tersane-i Amire’deki bu tıp okulunun yapısı birbirine oldukça benzemektedir. Kasımpaşa’daki bu okul Spitalya ve Tabibhane denen iki bölümden oluşan bir fakülte şeklinde tesis edilmiştir. Spitalya donanma askerlerinin tedavi gördüğü bir eğitim hastanesi olarak, Tabibhane ise teorik tıp ve cerrahî eğitimin yapıldığı okul olarak hizmet vermiştir¹⁴.

III. Selim döneminde hayata geçirilen bu Tabibhane ile tıp alanında Batı’da yaşanan gelişmeler takip edilmek ve ülke içerisinde uygulanmak istenmiştir. Bu okulun kuruluşunda Avrupa’dan hekimlik ve cerrahlık için gerekli modern araç gereçlerin yanında tıp alanındaki güncel yayınların da getirilmesi kararlaştırılmıştır. Mühendishane-i Amire’de olduğu gibi Tabibhane içerisinde de modern bir kütüphane kurularak öğrencilerin ve hocaların Avrupa’da tıp alanında yayınlanan gazete ve kitaplara erişebilmeleri amaçlanmıştır. Okulun kuruluşundaki nizamnameye göre “*Viyana, Paris ve Londra şehirlerinde her ay başında bir defa neşredilen tabib gazeteleri ve yeni telif olunan tıb kitapları da getirilecek ve bu işin tanzimine Bahriye Nazırı me’mur olacaktı*”¹⁵.

Osmanlı’nın çalkantılı zamanlarında Avrupa’daki eğitim kurumlarını model olarak Tersane’de açılmış olan bu tıp okulunun ömrü uzun olamamıştır. 1807’de III. Selim’in tahttan indirilmesine sebep olan “Kabakçı Vakası” ve ardından 1808’de yaşanan “Âlemdar Vakası” ile Tersane Tabibhanesi büyük darbe almıştır. Kimi

¹⁴ Arslan Terzioğlu, “Tersane-i Âmire’deki Tabibhane’den Gülhane’ye Türk Tıbbının Batılılaşması”, **Türk Tıbbının Batılılaşması**, haz. Arslan Terzioğlu, Erwin Lucius, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 1993, s.s. 24-25.

¹⁵ Ali İhsan Gençer, “İstanbul Tersânesinde Açılan İlk Tıb Mektebi”, **Tarih Dergisi**, S. 31, Mart 1977, s.306.

tarihçilere göre okulun kuruluşunu sağlayan Bahriye Nazırı Moralı Seyyid Ali Efendi'nin kaçması (ve muhtemelen diğer Âlemdar taraftarları ile beraber takip edilerek öldürülmesi) sonrası okul tamamen kapatılmıştır. Kimilerine göre ise yaşanan siyasi olaylardan etkilenmiş olmakla birlikte, Spitalya ve Tabibhane 1822 yılında yaşanan büyük Kasımpaşa yangınına kadar açık kalmıştır¹⁶. Her halükârda bu müessesenin Türk tıbbında Batı tıbbındaki gelişmeleri takip etmek ve onları ülke içerisinde uygulamak için bir dönüm noktası olduğu muhakkaktır.

Öte yandan 19. yüzyılın başında Tersane Tabibhanesi'nin kuruluşundan 2 ay sonra, 1805 yılının Nisan ayında Rum azınlıklar, dil, edebiyat ve matematik öğrenimi için 1804 yılında Kuruçeşme'de kurmuş oldukları okulda bir de tıp bölümü açmak istemişlerdir¹⁷. Bu tıp bölümünün açılması için Kuruçeşme'deki Rum okulunun başında olan Dimitraşko Morozbeyzade'ye bir tıp okulu açmasına izin verildikten sonra burada bir hastane ve bir de darülaceze vücuda getirilmiştir. Eğitim dilinin Rumca olduğu bu okul hakkında bildiklerimiz son derece sınırlıdır¹⁸. Eğitimin kaç yıl olduğu, mezun verilip verilmediği tam olarak bilinmemektedir. Bu tıp okulunun kuruluşunu sağlamış olan Dimitraşko Morozbeyzade Eflâk Beyi Aleksandır Morozi'nin oğludur. Divan-ı Hümayun'da tercümanlık yapan Dimitraşko'nun 1812 yılında ihanet içerisinde bulunduğu gerekçesi ile idam edilmesinden sonra bu tıp okulunun da kapatıldığı anlaşılmaktadır¹⁹. Osman Ergin Türk Maarif Tarihi isimli eserinde, Kuruçeşme Tıp Mektebi'nin resmi bir müessese olmaması nedeniyle açılış tarihinin Tıbbiye'nin kuruluşunda bir başlangıç teşkil edemeyeceğini belirtmektedir²⁰.

Yukarıda da değindiğimiz gibi batılılaşma yolunda atılan ilk adımlar bir anda başarılı olup doğrusal bir şekilde ilerlememiştir. Diğer alanlarda olduğu gibi modern tıp eğitimi ve uygulamaları konusunda da ilk adımlar kesik kesik atılmış fakat uzun vadede istikrarlı bir şekilde ilerlemiştir. 19. yüzyılın çalkantılı siyasi hayatı batılılaşma yolunda kesilmelere sebep olmuş fakat mutlak bir kopuş gerçekleşmemiştir. Her atılan adım bir sonraki için deneyim kazanılmasını sağlamıştır. Tersane Tıbbiyesi ve Rum Tıp Mektebi'ni de bu bağlamda düşünmek yerinde olacaktır.

Nitekim 19. yüzyılın ilk yıllarındaki tecrübelerden sonra II. Mahmut döneminde devletin batılılaşması ve modern tekniklerin ülkede uygulanması için

¹⁶ Arslan Terzioğlu, **a.g.m.**, s. 27; Ali İhsan Gençer, **a.g.m.**, s. 308.

¹⁷ Ali Haydar Bayat, **a.g.e.**, s. 320.

¹⁸ Osman Ergin, **Türk Maarif Tarihi**, Cilt 1 ve 2, Eser Matbaası, İstanbul, 1977, s.s. 334-336.

¹⁹ **A.g.e.**, s. 69.

²⁰ **A.g.e.**, s. 336.

öncekilere göre çok daha köklü adımlar atılmaya başlanmıştır. Bu dönemde değişimin önünde büyük bir engel oluşturan Yeniçeri Ocağı 1826 yılında kaldırılmıştır. Hem Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasında hem de yeni ordunun teşkilatlanmasında önemli hizmetleri geçmiş olan dönemin önemli devlet adamlarından Hekimbaşı Mustafa Behçet Efendi Osmanlı tıbbının batılılaşmasında önemli bir figür olarak karşımıza çıkmaktadır²¹.

Bazı kaynaklara göre Venedik'te tıp eğitimi almış olan Hekimbaşı Mustafa Behçet Efendi, Osmanlı'da klasik tıptan modern tıba geçişte önemli bir rol üstlenmiştir. Devlet teşkilatlanmasında yapılan reformlar sırasında II. Mahmut'un güvenini kazanan Mustafa Behçet Efendi, Padişah'a sunduğu bir layiha ile 1827'de Şehzadebaşı'nda Tıphane-i Amire ismiyle yeni bir tıp okulunun kurulmasını sağlamıştır. Bu okulda Avrupa'daki tıp okullarında okutulan anatomi, fizyoloji ve pratik hekimliğe dayalı klinik derslere ağırlık verilmiştir. Okuldaki dersler için Avrupa'dan hocalar getirtilmiştir²². 14 Mart 1827'de Tulumbacıbaşı Konağı'nda kurulmuş bu tıp okulu çeşitli düzenlemelerle günümüze kadar varlığını sürdürmüştür. Açıldığı ilk dönemde binanın üst katı Tıphane-i Amire alt katı ise Cerrahhane-i Amire olarak hizmet vermiştir²³.

Bu dönemde Avrupa tıbbını ve modern teknikleri tanıtan önemli çeviriler yapılmaya başlanmıştır. II. Mahmut döneminde yaşanan büyük dönüşüm sırasında Şanizade Mehmet Ataullah, Mustafa Behçet Efendi gibi dönemin entelektüel isimlerinin modern uygulamalara dair yaptığı çeviriler kurumsallaşmaya ve açılan yeni tıp okulunda uygulama alanı bulmaya başlamıştır. Modern fizyoloji'nin Osmanlı'da uygulanmaya başlaması Mustafa Behçet Efendi'nin İtalyanca'dan tercüme ettiği Fizyoloji Tercümesi (*Tercüme-i Fisiologia*) ile gerçekleşmiştir. Anatomi ise Şanizade'nin beş ciltten oluşan "*Hamse-i Şanizade*" isimle eseri ile uygulanmaya başlamıştır²⁴.

Şanizade'nin temiz bir Türkçe ile hazırlamış olduğu bu beş ciltlik eserin bir nüshası 18 ayar altınla süslenerek dönemin reformist padişahı II. Mahmut'a hediye edilmiştir. Basılmış ilk Türkçe modern tıp eseri olan bu beş cildin en öne çıkan kısmı

²¹ Nil Sarı, "Behçet Mustafa Efendi", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C.5, İstanbul, 1992, s. 345.

²² Nil Sarı, **a.g.m.** s. 345.

²³ Arslan Terzioğlu, **a.g.m.**, s. 27

²⁴ Ekmeleddin İhsanoğlu, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Bilim, Teknoloji ve Sanayide Modernleşme Gayretleri", **Osmanlı Bilimi Araştırmaları**, S. 2, 1998, s. 9.

anatomi ile ilgili olan birinci cildir. *Mir'ât'ül-Ebd'an fî Teşrih-i Azâi'l-insan* başlığını taşıyan birinci ciltte Avrupa'daki örneklerine benzer renklendirilmiş modern anatomik şemalar bulunmaktadır. Konu başlıkları ile alakalı kısımlara yerleştirilmiş olan 56 şema ile modern anatomi Osmanlı tıp çevrelerine tanıtılmıştır²⁵.

Tanzimat Dönemi'nde bu tür bilim kitaplarının sayısı yıldan yıla artmaya başlamıştır. II. Mahmut devri ile beraber bir yandan açılan modern eğitim kurumları kalıcı hale gelerek kurumsallaşmaya başlarken diğer taraftan Avrupa'da ortaya çıkan teknikler ve bilimsel gelişmeler hakkında basılan kitap sayısı giderek artmıştır. Osmanlı'da 1727'de ilk Türk matbaasının kuruluşundan 1839'da Tanzimat'ın ilanına kadar geçen bir asırdan fazla süre boyunca yalnızca 28 adet bilim kitabı basılmışken 1839-1876 arasındaki 37 yıllık Tanzimat Dönemi boyunca 242 adet bilim kitabı basılmıştır. Basılan tüm bu bilim kitapları arasında matematik alanından sonra en fazla kitap tıp alanında basılmıştır. Tanzimat Dönemi boyunca basılan bilim kitabı sayısı yıllara oranla doğrusal bir şekilde artış göstermiştir. 1839-1869 arasında yılda ortalama 4 bilim kitabı basılırken 1870-1876 arasında bu ortalama yıllık 18 kitaba yükselmiştir. Bu durum Osmanlı'da Batı bilimine ilginin artışındaki en somut göstergelerden birisi olarak karşımıza çıkmaktadır²⁶.

Bu dönemde modern tıp alanında basılan ve Avrupa'daki gelişmeleri ve buluşları ele alan eserlerden birine örnek olarak Doktor Osman Saib Efendi'nin "*Ahkâmülemraz*" kitabı gösterilebilir. Osman Saib Efendi 1827 yılında Tulumacıbaşı Konağı'nda açılmış Tıbhane'nin ilk hocalarındandır. İlerleyen yıllarda Tıbhane ve Cerrahhane birleştirilerek Galatasaray Tıbbiyesi açıldığında da kendisi okulun ilk müdürlerinden olmuştur. Saib Efendi'nin 1834 yılında August François Chomel'in "*Elements de Pathologie Générale*" isimli eserinden tercüme ettiği "*Ahkâmülemraz*", stetoskop, oskültasyon ve perküsyon²⁷dan bahseden ilk Türkçe kitaptır²⁸.

²⁵ Esin Kâhya, "19. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı İmparatorluğu'nda Tıp Eğitimi ve Kalburüstü Hekimlerimiz", **Erdem**, C.1, S. 3, 1985, s. 702.

²⁶ Ekmeleddin İhsanoğlu, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Bilim, Teknoloji ve Sanayide Modernleşme Gayretleri", ..., s. 10.

²⁷ Ultrason yönteminin temeli sayılabilecek perküsyon yöntemi vücuda hafifçe vurularak gelen seslerin değerlendirilmesiyle hastalıkların teşhisinde kullanılmaktadır. Oskültasyon ise vücudun kendi ürettiği sesleri dinleyerek tanı koyma yöntemidir. Stetoskop da vücuttan gelen sesleri daha iyi dinleyebilmek için Fransız hekim René Théophile Hyacinthe Laennec tarafından 19. yüzyılın başlarında geliştirilmiş bir alettir.

²⁸ Fatih Karaaslan, **Osman Saib Efendi'nin Coğrafya-i Kıt'a-i Afrika Adlı Eserinin Transkribi**, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2015, s.s.12-14.

Günümüzde tıp fakültelerinde halen öğretilmekte olan bu temel teknikler Avusturyalı Doktor Leopold Auenbrugger'in bira fiçılarının dolu mu boş mu olduklarını anlamak için fiçilerin üzerine vurulduğu görmesinden sonra aynı yöntemle insanların göğüs ve karın bölgelerinin muayene edilebileceğini düşünmesi ile ortaya çıkmıştır. Auenbrugger, yedi yıl Viyana'daki İspanyol Hastanesi'nde göğüs ve karın boşluğuna vurarak hasta organların tespit edilmesi üzerine deneylerde bulunduktan sonra 1761'de geliştirdiği perküsyon yöntemi üzerine 95 sayfalık bir kitap yayınlamıştır. Vücudun kendisinin ürettiği sesleri dinlemek üzerine geliştirilen oskültasyon ise stetoskop cihazının da mucidi Fransız Doktor René Théophile Hyacinthe Laennec (1781-1826) tarafından geliştirilmiştir. Tıbbiye'nin o dönemki önemli hocalarından Osman Saib Efendi bu yeni tanı yöntemlerinden bahsettiği "*Ahkâmülemraz*"da perküsyon usulünü de Türkçe'ye "*zarb-ı bilyed*" yani el ile vurma şeklinde çevirmiştir²⁹.

Tanzimat Dönemi boyunca bir yandan Avrupa'daki yeni usuller ve buluşlar transfer edilirken bir yandan da tıp eğitimi daha kurumsal hale getirilmiştir. 1836 yılında Tıbhane ve Cerrahane birleştirilmiş ve iki sene sonra yani 1838'de Galata Sarayı olarak bilinen eski Enderun Ağaları Mektebi'nin yerine taşınmıştır. Bulunduğu yer itibarıyla Galatasaray Tıbbiye'si olarak da anılan bu tıp okulu ile Osmanlı'daki tıp eğitiminin Avrupa standartlarını yakalamaya başladığı gözlemlenmektedir. 14 Mayıs 1839'da Padişah II. Mahmut yeni açılan bu tıp okulunu ziyaret ederek teftişlerde bulunmuştur. Bu ziyaretten sonra okula "Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şahane" denmeye başlanmıştır. Tıbbiye Galatasaray'a taşındıktan sonra son derece geniş imknlara kavuşmuş ve çağdaş bir tıp fakültesi görünümünü almıştır³⁰.

Padişah II. Mahmut'un isteği üzerine Paris elçisi Ahmet Fethi Paşa Viyana'da bulunduğu sırada Prens Metternich'ten Osmanlı Devleti için çalışacak Avusturyalı iki hekimle bir eczacının bulunmasını rica etmiştir. Bunun üzerine Viyana'daki Askerî Tıp ve Cerrahi Akademisi Josephinum'dan iki genç askerî hekim, Dr. Jakob Neuner ve Dr. Karl Ambros Bernard Viyana'daki elçi Rıfat Bey ile irtibata geçerek 1838 yılı sonunda İstanbul'a gelmişlerdir. Dr. Neuer, Padişah tarafından saray hekimi olarak

²⁹ Cemalettin Öner, Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şahane'de Okutulan İstanbul'da Basılmış Fransızca Ders Kitaplarından Dr. C.A. Bernard'ın Yazdığı "Percussion et D'ascultation" Kitabı", **Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane ve Bizde Modern Tıp Eğitiminin Gelişmesine Katkıları**, haz. Arslan Terzioğlu, Erwin Lucius, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 1993, s.s. 88-89.

³⁰ Yeşim Işıl Ülman, **Galatasaray Tıbbiyesi Tıbbiye'de Modernleşmenin Başlangıcı**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2017, s. 23-26; Elif Gültekin, **a.g.m.**, s. XVIII.

görevlendirilmiştir. Dr. Bernard ise Mekteb-i Tıbbiye'nin direktörlüğüne getirilmiştir. Dr. Bernard yeni açılmış olan Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şahane'yi kısa zamanda Viyana'daki Josephinum'u örnek alarak organize etmiştir. Bu dönemde Dr. Bernard'ın özverili çalışmaları neticesinde Osmanlı'da tıp eğitimi çağ atlamıştır. Dr. Bernard'ın 1844'te genç yaşta hayatını kaybetmesi üzerine yine Avusturyalı bir doktor olan Dr. Sigmund Spitzer direktör olarak atanmıştır³¹.

Dr. Bernard'ın Galatasaray Tıbbiyesi'ne atanmasından önce tıp öğrencilerinin kadavra üzerinde diseksiyon yapması yasak olduğu için anatomi dersleri Avrupa'dan getirilen planşlar ve modeller (teşrih modelleri) üzerinden yapılmıştır. 1829'da İstanbul'a gelmiş olan Amiral Adolphus Slade, Tıphane'yi ziyaret ettiğinde ölümlere duyulan hürmet ve dini gerekçelerle kadvralar üzerinde çalışmanın dinsizlik sayıldığından bahsetmiştir. Tıp öğrencilerine anatomi eğitimi vermek ve inceleme yapmak için gerçekleştirilen diseksiyon uygulaması ancak Dr. Bernard'ın yönetiminde mümkün olmuştur. Her ne kadar yeterli miktarda kadavra bulmakta sıkıntı yaşanmışsa da Dr. Bernard'ın çabaları sonucu 1841 yılında Padişah Abdülmecit tıp öğrencilerinin kadvralar üzerinde çalışmasına izin veren bir irade yayınlamıştır. Böylece ikinci sınıfta anatomi dersi almaya başlayan tıp öğrencileri modeller yerine gerçek insan vücutları üzerinde pratik yapma imkânına kavuşmuşlardır³².

Galatasaray Tıbbiyesi'nin hem hocaları hem de öğrencileri ile Batı'daki gelişmeleri son derece yakından takip ettiği ve artık bu kurumda Avrupa standartlarında bir eğitimin verilmeye başlandığı görülmektedir. Diğer taraftan on yıllardır tıp alanındaki yenilikleri yakalamaya çalışan ve Avrupa'daki buluşların peşinden koşan tıbbiyeliler ülkelerinin neden geri kaldığına ve nasıl ilerleyeceğine dair meselelere de kafa yormuşlar, yalnız teknik gelişmeleri değil çağdaş fikir akımlarını da takip etmişlerdir. 1847 yılında Tıbbiye'yi ziyaret etmiş olan İskoç Yazar Charles Mac Farlane (1799-1858) o tarihte okulun kütüphanesindeki zengin koleksiyondan şu şekilde bahsetmiştir; “...Çoktan beri bu kadar düpedüz materyalizm kitaplarını toplayan bir koleksiyon görmemiştim... Raflar Fransız devrimcilerinin, özellikle materyalistlerin kitaplarıyla doluydu”³³. Mac Farlane, bu kitapların baskılarının

³¹ Arslan Terzioğlu, **a.g.m.**, s.s. 27-29

³² Yüksel Çelik, “XIX. Yüzyılda Osmanlı'da Anatomi Eğitimi ve Kadavra Temininde Yaşanan Sorunlar”, **Tarih Dergisi**, S. 48, 2008 s.s. 55-57.

³³ Halis Ayhan, “Batılılaşma”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C. 5, İstanbul, 1992, s. 160.

güncel olduğundan ve birçok tıp öğrencisi tarafından altının çizilerek, notlar alınarak okunduğundan şaşkınlıkla bahsetmiştir.

1848 yılında Padişah Abdülmecit, Osmanlı'daki tıp eğitiminin ne derece ilerlediğini test etmek üzere Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şahane mezunlarının Avrupa'nın herhangi bir tıp fakültesinde zorlu bir yeterlilik sınavından geçip geçemeyeceğini öğrenmek istemiştir. Bunun üzerine Hariciye Nezareti'nden Viyana Tıp Fakültesi'ne dört öğrencinin imtihan edilmeleri için bir rica mektubu yazılmıştır. Viyana'dan olumlu cevap geldikten sonra yapılacak sınava gönderilmek üzere yeni mezun hekimlerden Arif Musa Efendi, Gregoire Yanovitch, Stefan Elias (İstefan Aslanyan) ve Nicolas Nikifor seçilmiştir. Tarafsızlıktan ödün vermemek adına daha önceden kapalı yapılan sınavların halka açık yapılmasına karar verilmiştir. Viyana Tıp Fakültesi'ndeki imtihan jürisinin herkesçe bilinen sert tutumuna rağmen Osmanlı hekimleri beklentilerin çok üzerinde bir yeterlilik göstererek Fakülte Dekanı M.d'Oberbach ve üniversite senatosu tarafından törenle tıp doktoru ilan edilmişlerdir. Mekteb-i Tıbbiye'nin direktörü Dr. Spitzer de Osmanlı hekimlerinin Viyana'da büyük bir heyecana sebep olduğunu, hekimlerin bu başarısı üzerine Avrupalıların Türkiye'ye bakışının değiştiğini belirtmiştir. Dr. Spitzer öğrencilerin sınav sonucu belgesini kastederek *"bu belge, şimdi artık Avrupa'nın dengi bilimsel kuruluşları arasında yer alan Tıbbiye için çok değerli bir kazançtır"* ifadesini kullanmıştır³⁴.

Bu dönemde Avrupa standartlarında eğitim vermeye başlayan Tıbbiye'nin Batı'da keşfedilen yeni yöntemleri hiç vakit kaybetmeden uygulamaya koyduğu görülmektedir. Ameliyatlarda anestezi uygulaması bunun örneklerinden biridir. Dünyada anestezi bilimi 19. yüzyılın ortalarında gelişmeye başlamıştır. 1842 yılına kadar cerrahi operasyonlar anestezi kullanılmadan yapılmıştır. Bu hastalar için çok acılı bir süreç, cerrahlar içinse büyük bir mücadele demektir. Anestezinin tıp alanında cerrahi branşlarda kullanıma sokulması Amerika'nın tıp alanına en büyük katkılarından birisi olmuştur. 1840'larda Amerikalı diş hekimleri ilk anesteziikleri ağrısız diş çekimi için kullanmaya başlamışlardır. 16 Kasım 1846 yılında Harvard Üniversitesi 2. sınıf tıp öğrencisi William Morton cerrahi kliniği bölüm başkanının izniyle topluluk önünde eter anestezisi uygulamasını göstermiştir. Bir ay sonra İngiliz Doktor Robert Liston dünyada eter anestezisiyle gerçekleştirilen ilk ameliyatı yapmıştır. Fakat eterin kötü kokusu ve tahriş edici yapısı nedeniyle daha önceden

³⁴ Yeşim Işıl Ülman, **a.g.e.**, s. 122-123.

hayvanlar üzerinde denenmiş olan kloroformun kullanılması fikri gelişmiştir. 1847 yılında ise Dr. Sir James Y. Simpson kloroform anesteziyle ilk ameliyatı gerçekleştirmiştir. 1848 yılında kloroform Meksika-Amerika savaşında yaralanan askerlerin ameliyatları sırasında kullanılmaya başlamıştır³⁵.

Cerrahi operasyonlarda anestezi uygulamasının gelişmeye başladığı 1840'lı yıllarda Galatasaray Tıbbiyesi'ndeki Adli Tıp Hocası Dr. Serviçen (Serovpe Vicenian) 1848 yılında okulda yapılan ameliyatlarda kloroformu anestezik olarak kullanmaya başlamıştır. Yani dünyada uygulamaya girmesinden yalnızca bir sene sonra kloroform Osmanlı'da da gerçekleştirilen ameliyatlarda kullanılmaya başlanmıştır. Aynı sene Padişah Abdülmecit ve devlet erkânının katılımıyla gerçekleştirilen mezuniyet töreninde kloroformun uygulanma şekli deneysel olarak gösterilmiştir³⁶.

11 Kasım 1848 günü Beyoğlu'nda çıkan büyük bir yangın sonucu Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şahane'nin binası yanmıştır. Büyük emekler harcanarak dünya standartlarında bir tıp fakültesine dönüştürülmüş olan Tıbbiye üzücü bir şekilde bu yangından ciddi manada etkilenmiştir. 8 saat süren yangında Galatasaray Tıbbiyesi'nin eczanesi, giysi deposu, botanik bahçesi, seraları, tabiat tarihi, fizik ve kimya koleksiyonları, kütüphanesi, hoca ve öğrencilere ait eşyalar tamamen kül olmuştur. Bu yangın sırasında Dr. Foresti'nin Çin'den ve Hindistan'dan topladığı bilim ve sanat koleksiyonu da yanmıştır³⁷.

1848 yılının son aylarında yaşanan yangından sonra Tıbbiye 1849 yılında Mühendishane-i Berr-i Hümayun olarak kullanılan Halıcıoğlu'ndaki Humbarahane Kışlasına taşınmıştır. Aynı yıl hocaların ve öğrencilerin katkısıyla okul matbaasında *Vekâyi-i Tıbbiye* ve Fransızca *Gazette Medicale de Constantinople* dergileri basılmaya başlanmıştır. 1861 yılında ise Osmanlı coğrafyasında doktorluk ve ebelik yapmak isteyen yabancıların Mekteb-i Tıbbiye'de yapılacak yeterlilik imtihanından geçmeleri zorunlu tutulmuştur³⁸. Yani artık bu yıllarda tıbbiye yabancı doktorların yeterliliklerini denetleyebilecek bir seviyeye ulaşmıştır.

Tıbbiye'nin Humbarahane döneminde eğitimde Türkçeleşme tartışmalara öne çıkmıştır. Tıp öğrencileri o zamana değin Fransızca yapılan eğitimin Türkçe yapılması

³⁵ Neslihan Alkış, "Anestezi Tarihi", *Ankara Sağlık Hizmetleri Dergisi*, C.1, S.1, 2000, s. 39; Yeşim Işıl Ülman, "Türkiye'de Kloroformun İlk Kez Kullanılışı ve İlginç Bir Deneme (1848)", *Hastane*, S. 37, 2005, s. 37.

³⁶ Yeşim Işıl Ülman, *Galatasaray Tıbbiyesi Tıbbiye'de Modernleşmenin Başlangıcı*, ..., s. 33.

³⁷ *A.g.e.*, s. 90.

³⁸ Nil Sarı, "İstanbul'da Tıp Eğitimi ve İlgili Kuruluşlar", *Antik Çağdan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*, C.9, 2015, s. 127.

yönünde talepte bulunmaya başlamışlardır. Bu isteğe okulun bazı hocaları karşı çıkarken bazıları da destek vermiştir. 1856'da artan talepler karşısında Tıbbiye'de bir Türkçe tıp sınıfı açılmışsa da ömrü çok uzun olmamıştır. Fakat bu deneme neticesinde ilerleyen yıllarda sivil doktorların yetişeceği ve Türkçe eğitim veren Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye'nin kuruluşuna dair ilk adımlar atılmaya başlanmıştır. 1867 senesinde sivil doktorların yetiştiği ve Türkçe eğitim veren yeni bir tıp okulu açılmıştır. Böylece Osmanlı'da biri Fransızca eğitim veren ve askerî hekim yetiştiren Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane diğeri ise sivil hekim yetiştiren ve Türkçe eğitim veren Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye olmak üzere iki tıp fakültesi olmuştur. Tıbbiye-i Mülkiye'de tıp eğitiminin Türkçe olarak başarılı bir şekilde yürütülebildiğinin görülmesi üzerine 1870 yılında Tıbbiye-i Şahane'de de eğitim dili birinci sınıftan başlayarak kademeli bir şekilde Türkçeleştirilmiştir. Tıp eğitiminde Türkçeleşme tartışmaları sırasında 1867'de Cemiyet-i Tıbbiye-i Şahane kurulmuştur³⁹. Padişah Abdülaziz'in isteği ile kurulmuş olan bu cemiyet, yabancı dilde yazılmış olan tıp eserlerini Türkçe'ye kazandırmak ve bu konuda çalışanları hem maddi hem de manevi olarak desteklemek amacıyla hayata geçirilmiştir. Tıp alanındaki eserleri çevirenlere bu cemiyet vasıtasıyla belli miktarda para ödemesi yapılmaya başlanmıştır⁴⁰.

Tıbbiye'de derslerin Türkçeleştirilmesi sonrası Türkçe bilmeyen yabancı hocalar okuldan ayrılmaya başlamıştır. Bu durum Tıbbiye'de hoca sıkıntısı çekilmesine sebep olmaya başlamıştır. Bu sorunun çözümü için 1869 senesinden itibaren düzenli bir şekilde Tıbbiye mezunlarından Müslüman gayrimüslim ayırmaksızın başarılı olanların sınavla seçilerek ihtisas yapmak üzere Avrupa'ya gönderilmesine karar verilmiştir. Bu tarihten itibaren seçilen başarılı mezunların çoğu Paris'e bir kısmı da Viyana'ya gönderilmiştir⁴¹.

1870'lerden sonra Tıbbiye kadrosunda eğitim veren pek çok hocanın bu şekilde yurt dışında ihtisasını tamamlayıp memleketine geri dönmüş doktorlardan oluştuğu görülmektedir. 1871-1874 tarihleri arasında Fransa'da dönemin meşhur doktorlarından Paris Tıp Fakültesi Dekanı Sappey'in yanında dönemin meşhur anatomistleri ile anatomi ve cerrahi ihtisası yapmış olan Hasan Mazhar Bey yurda döndükten sonra Tıbbiye'de anatomi hocalığı yapmış ve anatomi başta olmak üzere pek çok tıp teriminin Türkçeleştirilmesinde önemli bir rol oynamıştır. Tıbbiye'nin akla

³⁹ Elif Gültekin, **a.g.m.**, s.s. XIX-XX.

⁴⁰ Esin Kâhya, **a.g.m.** s.s. 708-709.

⁴¹ Nuran Yıldırım, **İstanbul Tıp Fakültesi Tarihine Bakış**, İstanbul Üniversitesi, İstanbul, 2015, s. 14.

gelen pek çok meşhur Türk hocası bu şekilde ihtisaslarını yurt dışında tamamlamış ve Tıbbiye'deki kürsülerde görev almışlardır. Besim Ömer (Akalin), Cemil Topuzlu, Bahaeddin Şakir, Esat Işık, Celal Muhtar (Özden) gibi Türk tıbbında modernleşmenin sembol isimleri bu şekilde Paris'te tıp eğitimi alarak yurda dönmüş hekimlerimizdendir⁴². Dönen bu doktorların bazıları Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'de bazıları da Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye'de görev almışlardır.

II. Abdülhamit dönemine gelindiğinde Tıbbiye'de mevcut rejime karşı oluşan muhalefeti engelleyebilmek için II. Abdülhamit, 20 Mayıs 1893 tarihli bir irade ile tıp ihtisası yapmak için Avrupa'ya gönderilecek mezunların devrimci fikirlerin hâkim olduğu Fransa yerine Almanya ve Avusturya'ya gönderilmesini istemiştir⁴³. Yani bu dönemde Padişah bir yandan bu yeni mezun hekimlerin uzmanlık kazanmak için Avrupa'ya gönderilmelerini istemiş diğer taraftan da bu hekimlerin sadece tıp alanındaki bilimsel gelişmeleri ve buluşları öğrenerek yurda dönmelerini arzu etmiştir.

II. Abdülhamit dönemine gelindiğinde Tıbbiye artık uzun zaman hizmet vereceği Demirkapı Kışlası'na taşınmış bulunmaktadır. Humbaracı Kışlası'nın 1865 yılında patlak veren kolera salgınından sonra hastaneye çevrilmesi üzerine Tıbbiye Mektebi 1866 yılında Gülhane Parkı'nın alt tarafında, Sirkeci'deki Demirkapı Kışlası'na taşınmıştır. 1867'de sivil tıbbiye olarak hayata geçen Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye ise açıldıktan sonra Demirkapı Kışlası yetersiz geldiği için 1876 yılında Ahırkapı'daki eski bir hastane binasına taşınmıştır⁴⁴. Ülkenin aşı ve serum üreten ilk modern laboratuvarları II. Abdülhamit döneminde Tıbbiye'nin bu yerleşkesinde açılmıştır.

Bu dönemde Batılılaşma yönünde artık tıbbiyede önemli bir geleneğin oluştuğu görülmektedir. Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane hem teknik ve bilimsel manada hem de fikri ve düşünsel olarak Batılılaşma ve çağdaş dünyaya ayak uydurmada Osmanlı'nın en önemli kurumu olmuştur. II. Abdülhamit döneminde Tıbbiye'de öğrenci olan Tevfik Sağlam o dönemin ruhunu şu şekilde aktarmaktadır; “*Tıbbiyede hoca ve talebeye şâmil bir ‘Tıbbiyeli ruhu’ hüküm sürüyordu. Bu ruhun temelleri derinde idi. Hocalarımızın içinde yetiştikleri Tıbbiye Mektebi 1827’de Sultan II. Mahmut tarafından tam bir garp müessesesi olarak kurulmuştu. Bu mektep Osmanlı İmparatorluğunun Garp âlemine*

⁴² Esin Kâhya, “Fransa’da İhtisas Yapmış Olan Türk Hekimlerinden Bazıları” **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi**, C.31, Sayı. 1-2, 1987, s.s.251-252.

⁴³ Nuran Yıldırım, **İstanbul Tıp Fakültesi Tarihine Bakış**, İstanbul Üniversitesi, İstanbul, 2015, s. 14.

⁴⁴ Nuran Yıldırım, **a.g.e.**, s. 13, Elif Gültekin, **a.g.m.**, s. XX.

karşı açılmış ilk penceresiydi. Burada okuyan tıbbiyelinin yüzü garba çevrilmişti. Tıbbiyeli garp ile şarkın fakını bilen ve geriliğimizin derin acısını duyan insandı. Bu sebepten Tıbbiye Mektebi vatanseverliğin, hürriyet aşkının, şark meskenetinden kurtulma, ilerleme, bir an önce yüksek bir medeniyet seviyesine ulaşmış memleketlere yetişme cehdinin bir yuvası olmuştu”⁴⁵.

II. Abdülhamit Dönemi’nde Mekteb-i Tıbbiye’de artık Batılılaşma yönünde temelleri oturmuş bir gelenek oluşmuşken Avrupa’da da mikrobiyoloji alanında önemli gelişmeler yaşanmaya başlamıştır. Başta Louis Pasteur (1822-1895) ve Robert Koch (1843-1910) olmak üzere bilim adamları hastalıklara sebep olan bakteriler üzerinde dikkat çeken çalışmalar gerçekleştirmeye başlamışlardır. Şehirlerin büyüdüğü, dünya nüfusunun arttığı ve seyahat imkânlarının geliştiği bu dönemde salgın hastalıklar da uluslararası problemler olarak ortaya çıkmıştır. Kolera başta olmak üzere salgın hastalıkların engellenmesi, çocuk ölümlerinin önüne geçilmesi, kamu sağlığının korunması ve bu doğrultuda çağdaş kurumların hayata geçirilmesinde bu dönemde Avrupa’da gerçekleştirilen bu yeni çalışmalar yol gösterici olmuştur.

Pasteur’ün erken dönemdeki mikroorganizmalar ve mayalanma üzerine çalışmaları Avrupa bilim çevrelerinde bulaşıcı hastalıkların mayalanmalarda olduğu gibi mikroorganizmalardan kaynaklandığını düşündürmüştür. Pasteur’ün çalışmalarından etkilenen İngiliz Cerrah Joseph Lister (1827-1912) dezenfeksiyon kavramını ortaya atarak antisepsi, asepsi ve sterilizasyonda çığır açmıştır. 1870’lerde bakterileri mikroskop altında ayırmayı başaran Robert Koch, 1876’da şarbon hastalığına sebep olan şarbon bakterisini bulmuştur. Koch’un şarbon basilini bulması ile ilk kez kendine özgü bir bakterinin kendine özgü bir hastalığa sebep olduğu ispatlamıştır. Böylece hastalığa sebep olan bakterileri kullanarak hastalığın kendisine karşı vücudu bağışık hale getirebilecek aşılardan üretilmesi için çalışmalar başlamıştır. Üç sene sonra yani 1879 yılında Pasteur, tavuk kolerasına karşı aşı geliştirmeyi başarmıştır⁴⁶. Bu deneylerle beraber mikrobiyoloji ve tıp alanında çalışmalar yürüten bilim adamlarına aşı ve serum çalışmalarında önemli bir pencere açılmıştır. Bu tarihten sonra büyük çoğunluğunu Avrupalıların oluşturduğu bilim adamları tarafından birbiri ardına hastalıklara karşı yeni aşı ve serumlar geliştirilmeye başlanmıştır.

⁴⁵ Tevfik Sağlam, **Nasıl Okudum**, İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Atatürk’ün Yüzüncü Doğum Yılı Kutlama Yayınları Özel Seri 4, İstanbul, 1981, s.s. 40-41.

⁴⁶ Maxime Schwartz, “The Life and Works of Louis Pasteur”, **Journal of Applied Microbiology**, Vol: 91, 2001, s.600.

Her ne kadar o döneme kadar çiçek aşısı bilinmekte ve uygulanmaktaysa da çiçek aşısı laboratuvarında üretilen yeni tip modern aşılarından çok daha farklı bir yapıya sahipti. Çiçek aşısı ineklerdeki çiçek hastalığının (*cow pox*) insanlara bulaştırılarak insanlarda görülen çiçek hastalığına (*small pox*) karşı bağışıklık kazandırılması esasına dayanmaktaydı. Yani çiçek aşısında Pasteur'ün yeni geliştirdiği yöntem üzere hastalığın kendi mikrobunu zayıflatılarak aşı üretilmesi söz konusu değildi. Bu yüzden Pasteur'ün modern mikrobiyoloji çalışmalarına kadar yaklaşık bir asır boyunca aşı denilince akla yalnızca İngiliz Doktor Edward Jenner'in (1749-1823) bulunduğu çiçek aşısı gelmiştir. Nitekim uzun yıllar boyunca çiçek aşısı hem Osmanlı'da hem de dünyada istisnasız herkese uygulanan tek aşı olmuştur.

1885 yılında Pasteur'ün kuduz aşısını bulması, tüm dünyada yankı uyandırmıştır. Bu aşı, çiçek aşısından yıllar sonra insanlara uygulanan ikinci aşı olarak ortaya çıkmıştır. Kuduz aşısı bulunduktan sonra Osmanlı hekimleri Fransa'ya giderek Louis Pasteur'ü ziyaret etmişler, Paris'te kurulan yeni enstitüde çalışmalarda bulunmuşlardır. Bu ziyaret ile beraber Osmanlı'da tıp ve mikrobiyoloji alanında önemli bir dönüşüm başlamıştır. Bu tarihten sonra Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane bünyesinde modern laboratuvarlar açılmış, kamu sağlığı yönünde önemli adımlar atılmaya başlanmıştır. Bakteriyolojihane-i Şahane, Daülkelb Ameliyathanesi, Telkhhane-i Şahane gibi mikrobiyoloji alanında çalışmalar yürüten ve aşı-serum üretimi yapan modern kurumlar hayata geçirilmiştir. Ekrem Kadri Unat, Osmanlı'da mikrobiyolojiyi ilk kuduz aşısının İstanbul'da üretim tarihi olan 1887 yılını referans alarak bu tarihin öncesi ve sonrası şeklinde iki döneme ayırmaktadır⁴⁷.

Pasteur'ün şahsı ve açtığı enstitü ile kurulan ilişkiler sonucu Osmanlı'da yeni bir dönem başlamıştır. Bu dönemde Avrupalı bilim adamları ile kurulan ilişkiler Louis Pasteur ile sınırlı kalmamıştır. Koch'un tüberküloz hastalığını tedavi ettiğini ilan etmesi üzerine Osmanlı hekimleri Berlin'e giderek kendisiyle bir mülakat gerçekleştirmişler. Koch'un yeni tedavi metodunu yerinde gözlemlemişler ve bu yeni yöntem üzerine raporlar hazırlamışlardır. Bu dönemin hekimleri yeni buluşlar ortaya çıktıkça bu buluşların kaynağına ziyaretler gerçekleştirerek ülkeye transfer edilmelerini sağlamışlardır. Bu hekimler difteri serumu, kızıl serumu gibi serumların hazırlanışını öğrenmek üzere Avrupa'daki hastanelere giderek bu buluşları

⁴⁷ Ekrem Kadri Unat, **Osmanlı İmparatorluğunda Bakteriyoloji ve Viraloji**, İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1970, s. 5.

gerçekleştiren doktorlarla bizzat çalışmışlar, ülkelerine döndüklerinde kurulmuş olan laboratuvarlarda bu serumların üretilerek uygulamaya girmesini sağlamışlardır.

Tez konumuzun dışında kalmakla beraber, tıp alanındaki yeni buluşların yakından takibine II. Abdülhamit döneminden sonra da devam edilmiştir. 1909 yılının sonbaharında dönemin meşhur bilim adamlarından Nobel ödüllü Paul Ehrlich, insanoğlunun uzun zamandır çare aradığı frengi hastalığına karşı Salvarsan ismi verilmiş olan etkili bir ilaç keşfetmiştir. İlaç keşfedildikten hemen sonra İzmir doktorlarından Ancelo Margulis, Paul Ehrlich'in yanına giderek ilacın nasıl uygulandığını öğrenmiştir. 1910 yılında ilaç piyasaya sürüldükten kısa bir süre sonra da Dr. Margulis tarafından İzmir'de Salvarsan ile frengi tedavisi yapılmaya başlanmıştır. 1911 yılının ilkbaharında ise bu ilaç İstanbul'da uygulanmaya başlamıştır. İstanbul'da Salvarsan'ı ilk defa uygulayan Beyoğlu Nisa Hastanesi Başhekimisi Necmettin Arif Bey de bu ilacı bizzat Paul Ehrlich'i ziyaret ederek öğrenmiştir⁴⁸.

Balkan Savaşı sırasında ise askerler arasında kolera vakalarının sık görülmesi sonrası Bakteriyolojihane-i Osmani'de üretilmeye başlanmış olan kolera aşısı askerler arasında uygulanmaya başlanmıştır. Bu aşı sayesinde askeri birlikler arasında koleraya yakalanan ve hastalıktan hayatını kaybedenlerin en az bir kat azaldığı görülmüştür. Orduda başarılı sonuçlar alındıktan sonra bu aşı halk arasında da uygulanmaya başlamıştır. Bu tarihten sonra kolera aşısı vilayetlerde salgın görüldüğü yerlerde de uygulanmaya başlanmıştır⁴⁹.

II. Abdülhamit döneminden sonra uygulamaya giren bir diğer aşı ise tifüs aşısıdır. I. Dünya Savaşı sırasında Kafkas Cephesi'nde korkunç boyutlara ulaşan tifüs salgını sonrası 3. Ordudaki tifüs hastaları arasındaki ölüm oranı %46'ya çıkmıştır. Bunun üzerine Türk hekimleri kendi geliştirdikleri yöntemlerle tifüs aşısı yapmışlardır. Bu aşının geliştirilmesinde Dr. Reşat Rıza ve Dr. Mustafa Hilmi beylerin, uygulanmasında ise Dr. Tevfik Sağlam'ın önemli katkıları olmuştur⁵⁰.

Kısacası II. Abdülhamit döneminde hayata geçirilmiş olan modern kurumlarda başlamış aşı ve serum üretimi bu dönemden sonra da artarak devam etmiştir. Bu

⁴⁸ Başak Ocak, **Halk Sağlığı Hizmetinde 107 Yıl İzmir Büyükşehir Belediyesi Eşrefpaşa Hastanesi**, İzmir Büyükşehir Belediyesi, İzmir, 2016, s.s. 51-58.

⁴⁹ Nuran Yıldırım, "Osmanlı Devleti'nde Kolera Aşısı", **Mostar**, S. 58, Aralık 2009, s. 48-51

⁵⁰ Mustafa Kartepe, "I. Dünya Savaşı Yıllarında Tifüs Aşısının Uygulanmasında Türk Hekimlerinin Rolü", **Mikrobiyoloji Bülteni**, C. 42, S. 2, 2008, s.s. 311-312; Figen Kayserili Orhan, "Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi'nde Sağlık Hizmetleri ve Erzurum'da İlk Tifüs Aşısı Uygulamaları", **Türk Hijyen ve Deneysel Biyoloji Dergisi**, C.78, S. 3, s.s. 395-397.

dönemden sonra yeni aşılar ithal edildiği gibi yerli aşı denemeleri de yapılmıştır. Doktorlar yeni buluşları takip etmek için Avrupalı bilim adamlarını ziyaret etmeye ve yeni bulunan ilaçların ülkedeki ilk uygulamalarını gerçekleştirmeye devam etmişlerdir.

1. BÖLÜM: MİKROBİYOLOJİNİN DOĞUŞU-OSMANLI'DA AŞI VE SERUM ÜRETİMİ

1796'da çiçek hastalığının aşısı bulunduğundan sonra yaklaşık bir asır boyunca "aşı" sözcüğü yalnızca çiçek aşısını tanımlamak için kullanılmıştır. Çiçek aşısı 1885'te kuduz aşısı bulunana kadar dünyadaki tek aşı olmuştur. 1885 yılında Louis Pasteur tarafından bulunan kuduz aşısı tarihteki ikinci aşı olarak kayıtlara geçmiştir⁵¹. 19. yüzyılın sonuna doğru mikrobiyolojinin bir bilim dalı olarak ortaya çıkması ile birbiri ardına yeni aşı ve serumlar keşfedilmeye başlanmıştır. Bunda Fransız bilim adamı Louis Pasteur'un mikrop teorisini ispatlayan ve mikrobiyolojinin temellerini atan çalışmaları başat rol oynamıştır.

Osmanlı'da çiçek hastalığına karşı Jenner metoduyla ilk modern aşı 1801 yılında yapılmış, 1840'lardan itibaren de yaygınlaşmaya başlamıştır. Fakat yaklaşık 90 sene boyunca çiçek aşısı için aşı mayaları Avrupa'dan ithal edilmiş, ülke içerisinde sistemli bir şekilde aşı üreten bir kurum açılmamıştır. Aşı üreten modern kuruluşların açılması ancak 1890'lı yıllarda Pasteur'un çalışmaları sonrası gerçekleşmiştir. Özellikle 1885'te Pasteur'un kuduz aşısını bulması başta dönemin padişahı II. Abdülhamit olmak üzere Osmanlı yönetiminin ilgisini çekmiş ve Avrupa'da yaşanan gelişmeler doğrultusunda Osmanlı'da da mikrobiyoloji alanında modern kurumların açılması gündeme gelmiştir.

Tarihteki ilk aşı olan çiçek aşısı 1796'da keşfedildikten kısa bir süre sonra Osmanlı'da uygulanmaya başlanmıştır. Hekimbaşı Mustafa Efendi'nin 1801 yılında yayınladığı "*Risale-i Telkih-i Bakari*" eserinden bu aşının 1801 yılından önce Osmanlı'da uygulanmaya başlandığını öğrenmekteyiz⁵². 19. yüzyılın son çeyreğinde mikrobiyoloji biliminin ortaya çıkışına kadar uzunca bir süre aşı denince akla yalnızca çiçek aşısı gelmiştir. Osmanlı'da II. Abdülhamit döneminden önce bu aşının üretimi için teşebbüslerde bulunulmuşsa da aşı üretimi kurumsallaşamamış ve aşı mayaları 1892'de Telkikhane-i Şahane kurulana kadar Avrupa'dan getirilmiştir.

II. Abdülhamit döneminde Osmanlı'da insan hastalıkları için iki çeşit aşı ve bir çeşit serum üretilmiştir. Bunlar çiçek aşısı, kuduz aşısı ve difteri serumudur. Ayrıca

⁵¹ Mustafa Hacıömeroğlu, "Türkiye'de Aşı Serum Üretiminin Tarihçesi", **IX. Türk Tıp Tarihi Kongresi Bildirileri**, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara, 2006, s. 547.

⁵² Süheyl Ünver, **Türkiye'de Çiçek Aşısı ve Tarihi**, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul, 1948, s. 43.

hayvan hastalıkları için de sığır vebası serumu hem keşfedilmiş hem de üretilmeye başlanmıştır.

Bu dönemde üretilen aşı ve serumlara tek tek bakmadan önce aşı ve serum arasındaki farkı açıklamak konunun anlaşılmasını kolaylaştıracaktır. Aşılar sağlıklı bireylere antijen verilerek vücudun kendi kendine antikor oluşturması temeline dayanmaktadır. Serum uygulamasında ise hastalığa yakalanmış bünyelere antikor dışarıdan verilerek hastalık tedavi edilmektedir. Yani aşından farklı olarak serum hasta bireyleri tedavi etmekte kullanılmaktadır. Fakat serum ile verilen antikor bireyin vücudunda bir süre kaldığı için bazı serumlar aşı gibi hastalığa karşı belirli bir süre için bağışıklık da sağlamaktadır. Kısacası aşı koruyucu, serum ise tedavi edici bir özelliğe sahiptir. İlk bulunan serum olan difteri serumu “*serum therapy*” ismiyle ortaya çıkmış bir tedavi şeklidir⁵³.

İlk aşı ve serumlar hayvanlardan elde edildiği için ilk laboratuvarların hepsinde hayvan barınakları ve ahırlar bulunmaktadır. Çiçek aşısı buzağılardan, kuduz aşısı tavşanlardan, difteri serumu atlardan⁵⁴, sığır vebası serumu ise ineklerden elde edilmiştir.

1.1. Louis Pasteur ile Osmanlı Devleti’nin İlişkilerine Genel Bir Bakış

Bilim dünyasında Louis Pasteur’ün kuduz aşısını bulması bakteriyoloji biliminin şafağı olarak anılmıştır. 1880’li yıllardan itibaren kuduz üzerine çalışan meşhur bilim adamı, hasta hayvanlardan aldığı materyalleri laboratuvarında defalarca pasaj yaparak⁵⁵ hastalığın virülansını zayıflatmaya uğraşmıştır. Yüksek oranda pasaj yaptığı kuduz materyalini verdiği deney tavşanı öldükten sonra bu tavşanın omuriliğinden aldığı yeni kuduz materyalini köpeklere vermiş ve köpeklerin kuduz geliştirmediğini görmüştür. Deney köpeklerini dört gruba ayırarak her gruba farklı dozlarda tavşan omurundan elde ettiği yeni materyali enjekte etmiştir. Pek çok defa pasaj yapılmış bu kuduz materyaline maruz kalan köpeklerin hepsi sağlıklı kalmışlardır. Bu deneyler sırasında 6 Temmuz 1885’te beklenmedik bir şekilde Pasteur’e, çare bulacağı umuduyla dört gün önce kuduz bir köpek tarafından ısırılmış Joseph Meister isimli bir çocuk getirilmiştir. Pasteur ve arkadaşları çocuğu köpeklere

⁵³ Florian Winau, Rolf Winau, “Emil von Behring and Serum Therapy”, **Microbes and Infection**, Volume: 4, Issue:2, 2002, s. 185.

⁵⁴ Ek 18. Kanından 1800 şişe difteri serumu elde edilmiş ve bu vesileyle birçok çocuğu ölümden kurtarmış olan beyaz at.

⁵⁵ Saf kültürün yeni besiyerlerine ekilmesi veya deney hayvanlarına nakledilmesi işlemi.

enjekte ettikleri materyal ile aşılamışlardır. Bu aşılama sonrası çocuk, kuduz bir köpek tarafından ısırıldığı halde sağlıklı kalmıştır. Ekim 1885'te Jean-Baptiste Jupille isimli başka bir çocuk da aynı protokolle kuduzdan korunduktan sonra Pasteur yeni buluşunu Fransız Bilim Akademisi "*Académie des Sciences*"ta duyurmuştur⁵⁶.

Kuduz aşısının bulunduğu duyulduktan sonra Pasteur'un laboratuvarı müracaatları karşılamakta yetersiz kalmıştır. Pasteur'ün çalışmalarını çok daha geniş bir ölçekte yürütebilmesi için onun adını taşıyacak bir enstitü kurmak amacıyla Fransız Bilim Akademisi'nin öncülüğünde bir bağış kampanyası başlatılmıştır. Gazetelerde açılacak bu yeni enstitüye katkı sağlamak üzere tanıtım kampanyaları düzenlenmiştir. Kısa zamanda 2,5 milyon franktan fazla para toplanmıştır. Osmanlı Hükûmeti de Pasteur'ün adını taşıyacak olan bu enstitünün kuruluş masraflarına katılmıştır⁵⁷.

1886 yılında hem Osmanlı Hükûmeti'nin bağışını iletmek hem de yeni aşılama yöntemini öğrenmek üzere Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane Seririyat-ı Dahiliye Hocası Doktor (Aleksandır) Zoeros Paşa, Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye Ulum-ı Hayvanat Muallimi Hocası Mirliva Hüseyin Remzi Bey ve Baytar Mektebi Fen-i Cerrahi ve Teksir-i Hayvanat Muallimi Baytar Kaymakam Hüseyin Hüsnü Bey'den oluşan üç kişilik bir doktor heyeti Paris'e gönderilmiştir⁵⁸. Gönderilen bu heyete Pasteur Enstitüsü'ne yapılacak 10.000 frank bağışın yanında Pasteur'ün bizzat kendisine takdim edilmek üzere birinci dereceden bir de Mecidi Nişan teslim edilmiştir⁵⁹.

3 Haziran 1886'da yola çıkan heyet üç gün sonra Paris'e varmıştır. Zoeros Paşa daha önceden Paris'te bulunduğu için hem şehri bilmekte hem de geçmişte aynı kongrede bulunduğu için Pasteur ile tanışıklığı bulunmaktadır. Osmanlı doktorlarının şehre geldiği haberi de Paris'te duyulmuştur. Üç doktor kendi kendilerine Pasteur'ün ikametgâhının bahçesindeki laboratuvara giderek meşhur bilim adamını ziyaret etmişlerdir. İlk görüşmelerinde Pasteur, Zoeros Paşa'ya "*şimdi sizin hakkınızda Doktor Hoffman ile görüşüyor idik, zira gazeteler memuriyetinizi yazmış oldukları*

⁵⁶ Hervé Bazin, "Pasteur and the Birth of Vaccines Made in the Laboratory", **History of Vaccine Development**, ed. Stanley A. Plotkin, Springer, 2011, s.s. 40-41; Melahat Akdeniz, Ethem Kavuncu, "Aşılama ve Aşıların Tarihçesi", **Klinik Tıp Aile Hekimliği**, C. 8, S. 2, Yıl: 2016, s.s. 12-13.

⁵⁷ Maxime Schwartz, "The Life and Works of Louis Pasteur", **Journal of Applied Microbiology**, Volume: 91, 2001, s. 600; Çetin Aykurt-Filiz Aykurt, "II. Abdülhamit'in Pasteur Enstitüsü ile Münasebetleri", **Uluslararası Söz, Sanat, Sağlık Sempozyumu 21-23 Ekim 2015/Edirne Bildiriler**, s. 482-483; Nuran Yıldırım, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Koruyucu Sağlık Uygulamaları", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, C. 5, İstanbul, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s. 1334.

⁵⁸ Ek 1. Pasteur Enstitüsü'ne gönderilen Osmanlı hekimlerinin fotoğrafı

⁵⁹ BOA. İ.DH. 989/78067, İ.DH. 989/78144.

*halde gecikmiş idiniz...”*⁶⁰ demiş ve Osmanlı heyetini sıcakkanlı bir şekilde karşılamıştır. Heyete önderlik eden Zoeros Paşa Padişah’ın gönderdiği birinci dereceden Mecidi Nişanı’nı Pasteur’e teslim ettikten sonra Enstitü’nün kuruluşu için Osmanlı Hükûmeti’nin gönderdiği 10.000 frangı da vermek istemiştir. Pasteur bu parayı şahsen kabul edemeyeceğini, bunun bağışlar için kurulmuş olan özel komisyona verilmesi gerektiği belirterek Zoeros Paşa’ya komisyonun yerini tarif etmiştir. Hem nişan hem de bağış için samimi bir şekilde teşekkür eden Fransız bilim adamı bizzat bir teşekkür belgesi kaleme alacağını belirtmiş ve gönderilen nişanı laboratuvarında özel bir yere yerleştirmiştir⁶¹.

Osmanlı heyeti Pasteur Enstitüsü’nün kuruluşu için yanlarında getirdikleri nakdi yardımı Enstitü’nün kuruluşu için gönderilen bağışları kabul eden komisyona teslim etmişlerdir. Bu komisyona o dönemde Fransız Bilim Akademisi başkanlığını yürüten ve Kırım Savaşı’nda Karadeniz’de de savaşmış olan meşhur Fransız Amiral Edmond Jurien de La Graviè başkanlık yapmaktadır. İngiliz, Amerikan, İspanyol, Yunan ve Belçikalı doktor heyetlerinin aşığı öğrenmek üzere Paris’te hazır bulunduğu sırada Osmanlı Hükûmeti’nin açılacak enstitüye diğerlerine göre çok daha büyük bir meblağ bağışlaması hem ülke hem de doktorlar adına ciddi bir prestij kaynağı olmuştur. Amiral Jurien de la Graviè Osmanlı Heyeti’ne *“hükümdarlar arasında insaniyet adına hayır müesseselerine bu kadar büyük ihsanda bulunan ancak padişahınızdır”* demiştir⁶².

Nişanı ve getirdikleri bağışı teslim eden Osmanlı Heyeti kuduz aşısı uygulamasını öğrenmek üzere Pasteur’ün aşılama faaliyetlerine katılmaya başlamışlardır. O günlerde Pasteur’ün laboratuvarında her gün ortalama 50 ile 80 arasında insan aşılanmaktadır. Bunlar on gruba ayrılarak her biri on gün boyunca sırayla aşılanmışlardır. Aşılamalar her gün saat 11:00-13:00 arasında Pasteur ve yardımcıları gözetiminde ücretsiz olarak yapılmıştır. Osmanlı doktorları da Pasteur’ün iki yardımcısı ile Brouardel, Proste ve Grancher’den aşı uygulamasını öğrenmeye başlamışlardır. Pasteur, Osmanlı doktorlarına ayrıca mikrobiyoloji kursunu da takip etmelerini tavsiye etmiştir⁶³.

⁶⁰ Hüseyin Remzi, **Kuduz İlet ve Tedavisi**, Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye Matbaası, 1304, s. 128.

⁶¹ **A.g.e.**, s.s. 128-129.

⁶² Süheyl Ünver, B. Şehsuvaroğlu, “İstanbul’da Louis Pasteur’ün İki Mühim Mektubu ve Kartvizitleri”, **İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası**, C. 27, S. 2, 1964, s. 101.

⁶³ **A.g.e.**, s.s. 100-101.

Paris'te altı ay kalan Osmanlı doktorları burada özel dersler almış, laboratuvarlarda çalışarak kuduz aşısı hazırlamayı ve uygulamayı öğrenmişler, modern mikrobiyoloji yöntemlerini pratik etme şansı yakalamışlardır. Doktorlar 1886 yılının Aralık ayının son günlerinde yurda dönmüşlerdir. Bu üç doktorun İstanbul'a dönüşü sonrası Osmanlı'da mikrobiyoloji alanında yeni bir dönem başlamıştır⁶⁴.

Zoeros Paşa Paris'ten döndükten sonra aşı üretimi ile ilgili bir rapor kaleme almıştır⁶⁵. Bu rapor sonrasında Osmanlı'daki ilk kuduz tedavi merkezi ve bakteriyoloji kurumu olan “*Dâülkelb ve Bakteriyoloji Ameliyathanesi*” kurulmuştur⁶⁶. Pasteur'un yanına gidip gelmiş olan doktorlardan bir diğeri Hüseyin Remzi Bey ise 1888'de kuduz hastalığına dair ilk Türkçe kitap olan “*Kuduz İlleti ve Tedavisi*” başlıklı bir kitap yayınlamıştır⁶⁷.

Doktorlar Paris'ten döndükten sonra da Osmanlı Devleti'nin Pasteur ve Entstitüsü ile ilişkileri uzun zaman devam etmiştir. 1892 yılında Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'de görevli Mirliva Ahmet Paşa'ya 27 Aralık 1892'de Louis Pasteur'un yetmişinci yaş günü için yapılacak toplantıya bir davetiye mektubu verilmiştir. Dünyanın farklı yerlerinden bilim adamlarının katılacağı bu toplantıya Ahmet Paşa gidemeyeceği için yerine Fransızcası iyi olan emraz-ı hariciye hocası (dış hastalıklar) Kaymakam Hayrettin Bey'in gönderilmesi kararlaştırılmıştır⁶⁸. Hayrettin Bey, 24 Aralık'ta İstanbul'dan Paris'e gitmek üzere trenle yola çıkmıştır. Kış şartları ve sınırlarda uygulanan karantinalar yüzünden 27 Aralık'ta Sorbonne Salonu'nda yapılan Pasteur'un doğum günü toplantısına yetişememiştir. Ertesi gün Paris'e ulaşan Hayrettin Bey, önce Paris Elçiliği'ne gitmiş ardından da Pasteur Enstitüsü'nü ziyaret etmiştir. Pasteur de ziyarete karşılık Sultan Abdülhamit'e iyi dileklerini iletmiştir. Hayrettin Bey dönüşünde dört sayfalık bir rapor kaleme almıştır. Bu ziyaret Fransa'daki gazetelerinde yer bulmuştur. Fransız gazetelerinde Abdülhamit'in Pasteur Enstitüsü'ne geçmişte yaptığı bağıştan ve Hayrettin Bey'in çalışmalarından övgüyle bahsedilmiştir⁶⁹.

⁶⁴ Ekrem Kadri Unat, **Osmanlı İmparatorluğunda Bakteriyoloji ve Viraloji**, İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1970, s.6.

⁶⁵ Nuran Yıldırım, “Zoeros Paşa'nın Paris Dönüşü Takdim Ettiği Rapor”, **Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları**, C. 1, S. 1, 1995, s. 91. Zoeros Paşa'nın rapor için bkz: BOA. **Y.MTV**. 25/1.

⁶⁶ Ekrem Kadri Unat, **Osmanlı İmparatorluğunda Bakteriyoloji ve Viraloji**,...s. 30.

⁶⁷ Emre Karacaoğlu, “Kuduz Hastalığına Dair İlk Kitabımız: Kuduz İlleti ve Tedavisi”, **Türkiye Klinikleri Tıp Etiği-Hukuku-Tarihi Dergisi**, C. 23, S. 3, 2015, s. 73.

⁶⁸ BOA. **Y.MTV**. 72/118.

⁶⁹ Hayrettin Bey ayrıca ziyaretini konu alan Fransız haber kupürlerini bu layihaya eklemiştir. Ziyaretin ayrıntıları, layiha ve haber kupürleri için bkz; BOA. **Y.MTV**. 75/61.

Louis Pasteur, 28 Eylül 1895 yılında hayata gözlerini yummuştur. Vefatını takip eden günlerde İstanbul'daki Bakteriyolojihane'nin müdürü Doktor Maurice Nicolle dünyanın pek çok önde gelen bilim insanının Pasteur'ün cenaze merasimine katılacağını ve kendisinin de orada olması gerektiğini belirten bir dilekçe kaleme almıştır. Dr. Nicolle, katılacağı bu cenaze töreninde ayrıca Sultan Abdülhamit'in de taziyelerini ileteceğini belirtmiştir⁷⁰.

Pasteur'ün vefatından sonra insanlığa yaptığı katkılardan dolayı meşhur bilim adamının heykelini dikmek üzere Fransa'da bir bağış fonu oluşturulmuştur. Osmanlı Devleti bu fona da bağış yapan ülkelerden birisi olmuştur. Bu bağışın iletilmesi için Dersaadet Ziraat Müşaviri ve Bursa Harir Darüt'talimi (İpekçilik Okulu) Müdürü Kığork Torkumyan Efendi görevlendirilmiştir. 16 Haziran 1896'da Maliye Nezareti'ne yazılan yazıda hem insanlığa yaptığı hizmetler hem de ipek böceği yetiştiriciliğinin geliştirilmesine sağladığı katkılar sebebiyle bu bağışın yapılması gerektiği belirtilmiştir. Ayrıca bunun ülke adına da bir itibar kaynağı olacağı düşünülmüştür. Torkumyan Efendi'nin başında bulunduğu komitenin müracaatıyla Düyûn-u Umumiye idaresinden 1.000 frank heykelin yapımına bağış olarak ödenmiştir⁷¹.

Louis Pasteur öldükten sonra da Pasteur Enstitüsü ile Osmanlı makamları ve iki ülke bilim insanları arasındaki münasebetler devam etmiştir. 1898 yılında Osmanlı Devleti'ne karşı iyiliksever olmasından dolayı Pasteur'un ölümünden sonra Paris'teki Enstitü'nün direktörlüğünü devralan Emile Duclaux'a ikinci rütbeden Osmanlı Nişanı verilmiştir⁷². 1905 yılında ise Fransız Hükûmeti İstanbul'da Dâülkelb Ameliyathanesi'nde aşı hazırlayıcısı (*müstahzır*) olarak çalışan Seyfullah Bey ile doktorlardan Rıza Arif ve Hayim Naim Elnkave beylere "*officier d'académie*" nişanı vermiştir⁷³.

Paris'teki Pasteur Enstitüsü ve İstanbul'daki Bakteriyolojihane-i Şahane arasındaki ilişkilerin Fransa ve Osmanlı Devleti arasındaki ilişkilerde önemli bir yere sahip olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. 1893 yılında İstanbul'da açılmış olan Bakteriyolojihane-i Şahane'ye Pasteur Enstitüsü'nden Dr. Maurie Nicolle müdür

⁷⁰ BOA. Y.MTV. 129/82.

⁷¹ BOA. BEO 779/58415, ŞD 365/66, BEO 795/59583.

⁷² BOA. İ.TAL. 157/11.

⁷³ BOA. İ.TAL. 363/39.

olarak atanmıştır. Dr. Nicolle İstanbul'daki bu kurumun çalışma alanlarını ve esaslarını Pasteur Enstitüsü'nü örnek alarak şekillendirmiştir⁷⁴.

1.2. Çiçek Aşısı (*Telkih-i Cüderi*)

Günümüzde yeryüzünden silinmiş (eradike edilmiş) olan çiçek hastalığı insanlık tarihinin en yıkıcı hastalıklarından birisi olmuştur. 100 milyon Amerikan yerlisinin ölümüne sebep olması, 1967'ye kadar yılda ortalama 2 milyon insanın bu hastalıktan hayatını kaybetmesi bu hastalığın ne denli yıkıcı olduğunu ortaya koymaktadır. Bu hastalığın yeryüzünden silinmesi insanlık tarihinin önemli gelişmelerinden birisi olmuştur. Çiçek hastalığı dünyada en son 1977 yılında Somali'de görülmüştür. 1980 yılında ise Dünya Sağlık Örgütü tarafından hastalığın yeryüzünden tamamen silindiği ilan edilmiştir⁷⁵.

Türkiye'de en son çiçek vakası 1957 yılında görülmüş olmakla birlikte aşılama 1980'e kadar devam etmiştir⁷⁶. Hastalığın hem dünyada hem de Türkiye'de tamamen yok edilmesi bir asrı geçkin bir hikâyeye dayanmaktadır. Modern aşılardan ve immünoloji çalışmalarının temeli çiçek hastalığının tedavi edilmesi ile başladığı için çiçek aşısının keşfi ve kamusal aşılamanın başlangıcı salgınla mücadelede insanlık için ilk temel adım olmuştur. Osmanlı'nın modernleşme sürecinde tababette de gözle görülür bir değişim yaşanmış ve devleti yönetenler kamu sağlığı konusunda yeni adımlar atmaya başlamıştır. Türkiye'de de çiçek hastalığı ile mücadele Osmanlı'da başlamış ve Cumhuriyet'e uzanmıştır. Sonunda başarı ile neticelenen bu mücadele arkasında yazılmaya değer bir tarih bırakmıştır.

İngiliz bilim adamı Edward Jenner bazı sütçülerin çiçek hastalığına yakalanmadıklarını ve ineklerdeki çiçek hastalığının (*cowpox*) insanlardaki çiçek hastalığına (*smallpox*) karşı insanları bağışık halde getirdiğini gözlemlemiştir. 14 Mayıs 1796'da James Phipps adlı çocuğu inek çiçeği yani *cowpox* virüsü ile aşılayan Jenner, çocuğun insan çiçeği yani *smallpox* virüsüne de bağışıklık kazandığını ispatlamıştır. Böylece 1796'da henüz 8 yaşındayken aşılanan James Phipps, dünyada

⁷⁴ Nuran Yıldırım, **14. Yüzyıldan Cumhuriyet'e Hastalıklar Hastaneler Kurumlar Sağlık Tarihi Yazıları I**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2014. s. 403.

⁷⁵ Raika Durusoy, "Çiçek Bir Eradikasyon Öyküsü (Mü?)", **Toplum ve Hekim**, C. 18, S. 5, 2003, s.s. 367-368.

⁷⁶ Orkun Tolunay, **Türkiye'de Aşı Takviminin Tarihçesi**, Tıp Tarihi ve Etik Yüksek Lisans Programı Yüksek Lisans Tezi, Çukurova Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü Tıp Tarihi ve Etik Anabilim Dalı, 2019 s. 14.

modern manada bilinçli olarak aşılanan ilk insan olarak tarihe geçmiştir⁷⁷. Birkaç defa tekrarlanan deneyler neticesinde Jenner'in teorisi bilim çevrelerince de kabul görmüştür⁷⁸. Aşılanmanın karşılığı olarak ortaya çıkan “*vaccination*” sözcüğü Latince inek manasına gelen “*Vacca*” sözcüğünden türetilmiştir. Sonraki yıllarda meşhur mikrobiyolog Louis Pasteur, “*vaccination*” terimini modern aşıya temel oluşturmuş olan bu ilk aşılama yönteminden yola çıkarak tüm aşılama biçimleri için kullanmıştır⁷⁹. Nitekim Pasteur 1885'te kuduz aşısını bulana kadar çiçek aşısı dünyadaki tek aşı olmuştur. Yaklaşık bir asır boyunca aşı denince akla yalnızca çiçek aşısı gelmiştir. Aşılama ile ilgili yürürlüğe giren kanunlar çiçek aşısına göre hazırlanmış ve zorunlu aşılama çiçek aşısı üzerinden uygulanmıştır.

19. yüzyıl boyunca önce İngiltere’de sonra Avrupa’da ve hemen hemen aynı tarihlerde de Osmanlı’da modern aşılamalar hayata geçirilmiş, devletler kamu sağlığı yönünde önemli adımlar atmaya başlamışlardır⁸⁰. Osmanlı idaresinin ve aydınlarının pek çok alanda olduğu gibi çiçek aşısı ile ilgili gelişmeleri de son derece yakından takip ettiği görülmektedir. Özellikle 19. yüzyılın sonlarına doğru aşı üretim merkezi Telkhihane’nin açılması ve aşı nizamnamelerinin hayata geçirilmesiyle modern devletlerin önemli yapı taşlarından biri olan kamu sağlığı alanında dikkate değer bir temelin atılmaya başlandığı gözlemlenebilir.

1.2.1. Çiçeklemeden (*Variolation*) Aşılamaya (*Vaccination*) Dönüşüm

Çiçek hastalığına karşı insanoğlu binlerce yıldır çözüm arayışı içerisinde olmuştur. Bu arayış “*variolation*” denen, Türkçeye de “çiçekleme” olarak tercüme edilebilecek, ilkel ve riskli bir yöntem ortaya çıkartmıştır. Genel hatları ile bu usul çiçek hastalığını görece hafif geçiren birisinden başka birisine bulaştırılması olarak özetlenebilir. Bazen sağlam bir çocuğun hasta bir çocuğun yanına 24 saat yatırılması ile bazen çiçek hastalığını görece hafif atlatan birisinin yaralarından kabukların alınarak sağlam kişinin burnundan içeri üflenmesiyle bazen de sıhhatte olan birinin

⁷⁷ James Phipps’ten önce bazen sütçüler inekleri sağarken ellerindeki yaralardan Cowpox’a maruz kalarak Smallpox’a bağışıklık kazanabiliyorlardı fakat bu bilinçli yapılan bir aşılama değil, tamamen tesadüf eseri gerçekleşen bir aşılamaydı. Dolayısıyla James Phipps bilinçli olarak aşılanan ilk insandır demek yanlış olmayacaktır.

⁷⁸ Louis N. Magner, **A History of Medicine Second Edition**, Taylor and Francis Group, 2005, s.s. 370-371.

⁷⁹ Raika Durusoy, **a.g.m.**, s. 369.

⁸⁰ Ek 3. Telkhihane’de buzağı aşısı (*cow pox*) ile aşılananlar

vücuduna (kolda, alında, göğüste) çizikler atılmak suretiyle açılan yaralara hasta kişiden alınmış olan çiçek yarası konarak uygulanıyordu⁸¹.

Yüzyıllarca Hindistan ve Çin’de uygulanan bu yöntem Türklerce de öğrenilmiş ve Osmanlı’da uygulanmıştır. 1716 yılında Büyük Britanya İmparatorluğu’nu temsilen İstanbul’a atanan Büyükelçi Edward Wortley Montagu’nun eşi Mary Montagu bu yöntemi görmüş ve Batı Dünyası’na da tanıtmıştır⁸². 5 yaşındaki oğlunu da Edirne’de bu yöntemle aşılatan Montagu, Batı’da bu yöntemin “Türk Usulü” olarak anılmasına ön ayak olmuştur⁸³.

Montagu’nun bu yöntemi Batı’ya tanıtması bazı tarihçiler arasında “çiçek aşısının mucidi Türklerdi” şeklinde yanlış yorumlanmıştır. “*Varilation*” yönteminin ilk defa kimler tarafından bulunduğu ve uygulandığı bilinmemekle beraber yüzyıllar öncesinden beri Doğu toplumları tarafından uygulanmakta olduğu bilinmektedir. Yani Türklerin bulduğunu söylemek iddialı olacağı gibi buna dair bir ispat da yoktur⁸⁴. Fakat bu usulün Batı’ya taşınmasında Türklerin bir köprü vazifesi gördüğü aşikârdır. Nitekim Besim Ömer (Akalın) Paşa çıkardığı popüler bir tıp dergisi olan Nevsal-i Afiyet’te bu durum hakkında şöyle demektedir; “...*Bu ilacın suret-i keşfinde Jenner’in o zaman bizim İstanbul’da yapılan çocuktan çocuğa nakil ve “hafif bir çiçek ile ağırından sakınmak usul-ü kadimine dair İngiliz sefirinin zevcesi tarafından verilen bir layihadan iktibas-ı fikir eylediği beyan ediliyorsa da bu rivayet ve beyan sahih olsa bile ufak bir muhtıradan böyle bir keşf-i bedi ve hayret-bahşa iktitaf eden zeka-i harikanüma her halde daha ziyade sezavar-ı taktir ve i’tiladır*”⁸⁵.

İkincisi, bu yöntem Jenner’in bulduğu modern aşının temeli olan yani “*vaccination*” ile karıştırılmaktadır. Jenner’in yöntemi hastalığa karşı bağışıklık sağlarken ciddi bir hastalık riski de oluşturmamaktaydı.” *Variolation*” yönteminde ise

⁸¹ Süheyl Ünver, **Türkiye’de Çiçek Aşısı ve Tarihi**, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul, 1948, s.5-6; Nuran Yıldırım, **İstanbul’un Sağlık Tarihi**, İstanbul 2010 Avrupa Kültür Başkenti Ajansı İstanbul Üniversitesi Projesi No:55-10, İstanbul, 2010, s. 69.

⁸² Nazlı Gündüz, “Bir Kadın Seyyah’ın Kaleminden Osmanlı’da 18. Yüzyıl Saraylı Kadın Erkek Giyisileri: Bir Kültürü Tanımak”, **Milli Kültür Folklor**, Yıl:31, S. 124, 2019, s. 124.

⁸³ Nuran Yıldırım, **a.g.e.**, s. 70.

⁸⁴ Tıp tarihi çalışmalarının önemli isimlerinden Nuran Yıldırım, Hindistan ve Çin’de uygulanan *variolation* yönteminin Çerkez ve Gürcü esir ticaretiyle uğraşan Kafkas halkları tarafından da kızlar çiçek çıkartıp çirkinleşip değer kaybetmesin diye henüz altı aylıkken uygulandığını yazmaktadır. Bu yöntem 1055’te Kafkaslara yayılan Selçuklular tarafından Ön Asya’ya taşınmış ve Osmanlı’ya miras bırakılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz; Nuran Yıldırım, **İstanbul’un Sağlık Tarihi**, İstanbul 2010 Avrupa Kültür Başkenti Ajansı İstanbul Üniversitesi Projesi No:55-10, İstanbul, 2010, s.69.

⁸⁵ Doktor Besim Ömer, **Nevsal-i Afiyet Salname-i Tıbbi**, Üçüncü Sene (Üçüncü Cilt), Matba-i Ahmed İhsan ve Şürekası, İstanbul, 1320, s. 317; Transkript edilmiş hali için bkz; Besim Ömer, **Nevsal-i Afiyet C. I-IV**, haz. Ahmet Zeki İzgöer, Sağlık Bilimleri Üniversitesi Tıp Tarihi Uygulama ve Araştırma Merkezi Yayını:2, İstanbul, 2020.

kişi hastalığın direkt olarak kendisine maruz kaldığı için onun verebileceği zararlara da (yara izleri, körlük vs.) açık hale gelmekteydi. Bu ilkel aşılama yöntemini uygularken hastalığın ağır seyretmesi sonucu ölenlerin dahi olduğu bilinmektedir⁸⁶. Nitekim ilerleyen bölümlerde bahsedeceğimiz gibi önce Avrupa’da sonra da Osmanlı’da *Variolation* usulü kanunlarla yasaklanmıştır. Osmanlı’da Jenner usulü ilk aşı ise İstanbul’da 23 Aralık 1800 de yapılmıştır⁸⁷.

1.2.2. Çiçek Aşısı’nın Keşfinden Telkiahane-i Şahane’nin Açılışına Kadar Osmanlı’da Aşı

İngiltere’de aşı keşfedildikten kısa bir süre sonra Osmanlı aydınları bu yeni gelişmeyle ilgilenmişse de Osmanlı’da aşı uygulamasının kurumsallaşması uzun bir süre almıştır. Entelektüel bir bürokrat olan Hekimbaşı Mustafa Behçet Efendi aşının keşfinden hemen sonra Jenner’in 1798 tarihinde yayınladığı “*An inquiry into the causes and effects of the variolae vaccinae*” başlıklı araştırmasını 1801 yılında “*Risale-i Telkih-i Bakarî*” başlığıyla tercüme etmiştir. Tıbbiyenin kurulmasında ve Türk tıbbının gelişiminde önemli rol oynamış Behçet Efendi’nin bu çevirisi Osmanlı’da çiçek aşısını ele alan ilk kaynaktır⁸⁸.

Erken Osmanlı modernleşmesinde klasik medrese eğitiminden modern bilimsel yöntemlere geçiş arasında önemli bir role sahip olan Şanizade Mehmed Ataullah Efendi de Jenner usulü aşidan 1811⁸⁹ yılında Osmanlı’da basılmış ilk matbu tıp kitabı kabul edilen *Miyar’ül Etibba*’da bahsetmektedir. Nitekim kendisi de bir doktor olan Şanizade, Osmanlı’da da bir aşı evi kurulması gerektiğini ve bunun Ayazağı Çiftliği’nde yapılabileceğini dönemin padişahı II. Mahmut’a bildirmiştir. Fakat ilk etapta aşı üretmek yerine Avrupa’dan ithal etmek tercih edilmiştir⁹⁰.

19. yüzyılın ilk yarısında Avrupa’da kamusal alanda aşı uygulamaları artmış ve zorunlu aşı uygulaması yaygınlaşmaya başlamıştır. İlk zorunlu aşı uygulaması 1807’de Almanya’da getirilmiştir. Yıllara göre sırasıyla zorunlu aşılamaı uygulayan Avrupa ülkeleri ise şöyledir; Danimarka (1810), Norveç (1811), Rusya (1812), İsveç

⁸⁶ Süheyl Ünver, **a.g.e.**, s. 108.

⁸⁷ Nuran Yıldırım, **a.g.e.**, s. 70.

⁸⁸ Süheyl Ünver, **a.g.e.**, s. 9.; Nil Sarı, “TIP”, **Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C. 41, Ankara, 2012, s. 110.

⁸⁹ Süheyl Ünver’in Türkiye’de Çiçek aşısı kitabında “Miyar’ül etibba”nın yayınlanış tarihi 1811 olarak geçerken başka bir kaynakta 1812 olarak belirtilmiştir, ayrıntılı bilgi için bkz; Ahmet Acıduman, “Şanizade Mehmed Ataullah Efendi ve Mi’yarü’l-Etibba Adlı Eserinde Çocuk Hastalıkları”, **Çocuk Sağlığı ve Hastalıkları Dergisi**, S. 52, yıl 2009 s.s. 42-52.

⁹⁰ Süheyl Ünver, **a.g.e.**, s. 9.

(1816) ve İngiltere (1853). Aynı zamanda bu ülkelerin çoğunda geleneksel usul aşılama (*variolation*) da kanunlarla yasaklanmıştır⁹¹.

Aşı İngiltere’de keşfedilmiş olmasına rağmen zorunlu aşılama diğer Avrupa ülkelerine göre en geç getiren ülkelerden biri yine İngiltere olmuştur. Bunda zorunlu aşıya karşı tepkisel hareketlerin etkisi olduğu bilinmektedir. Benzer sebeplerden Osmanlı’da da sık sık insanların aşılana karşı direnç gösterdiği, “*caiz*” olmadığı yönünde söylentilere kapıldığı görülmüştür. Osmanlı’da da diğer ülkelerde olduğu gibi aşılama yapılmaya başlandığı ilk zamanlardan beri hem din adamları hem de hekimler vasıtasıyla aşı yaptırmanın faydalarını anlatılmaya çalışılmıştır. Henüz 1847 yılında, yeni yeni aşılama yapılmaya başlandığı yıllarda dahi böyle bir problemle karşılaşmış olmalı ki “*Çiçek illetinin aşısı hakkında mesag-ı şer’i olduğuna*”⁹², yani İslami olarak aşı yaptırmaya izin olduğuna dair bir fetva çıkartılması gereği duyulmuştur. Nitekim aynı sene Adana, Nevşehir, Kayseri, Yozgat taraflarında ortaya çıkan çiçek salgını önlemek için gönderilen aşıcı Lazaro’nun fetva hükmüne aşı yapması gerektiği yazılarak aşıcının işi kolaylaştırılmaya çalışılmıştır⁹³.

Yüzyılın ilk yarısı boyunca Avrupa’da aşılama çoğunlukla zorunlu hale getirilirken Osmanlı’da 1840’lı yıllarda aşı çalışmaları başladıktan sonra 1846 yılında okula giden-gitmeyen tüm çocukların aşılmasını emreden bir irade yazılmıştır⁹⁴. Ancak ülkenin yüz ölçümü ve dönemin şartları göz önüne alındığında bunun hemen uygulanmaya konmadığı kolayca tahmin edilebilir. Her şeye rağmen en başından beri devlet yönetimi tarafından toplumun aşılama modern dünyanın bir gereği olarak kabul edilmiş ve halkın aşılama için çaba sarf edilmiştir. Farklı vesilelerle İmparatorluğun uç noktalarında dahi halkın aşılama çalışılmıştır.

Osmanlı’da 1840’lı yıllardan itibaren Tıbbiye’de çiçek aşısı yapılmaya başlanmıştır. Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şahane’ye müracaat eden herkese aşı yapılmaya başlanmış ve bu iş için iki aşı memuru tayin edilmiştir. 1845’ten itibaren de aşıcılar yetiştirilmeye çalışılmıştır⁹⁵. Fakat bütün imparatorluğa aşı yetiştirmenin ve taşradaki ahaliyi aşılamamanın zorluğu da bu dönemde yavaş yavaş anlaşılma-

⁹¹ F. Fenner, D.A. Henderson, I. Arita, Z. Jezek, I. D. Ladnyi, **Smallpox and its Eradication**, World Health Organization, Geneva, 1988, s. 247.

⁹² BOA. A.}MKT. 64/54, A. MKT. 64/60.

⁹³ BOA. A.}DVN. 23/10.

⁹⁴ Süheyl Ünver, **a.g.e.**, s. 219.

⁹⁵ Ekrem Kadri Unat, **Osmanlı İmparatorluğunda Bakteriyoloji ve Viraloji**, İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1970, s. 11.

başlaamıştır. Bu dönemden sonra aşılamaı yaygınlaştırmak için yeni girişimler hayata geçirilmiştir.

Aşı yapmak üzere harcırahları ödenerek merkezden taşradaki mahallere aşı tüpleriyle beraber hekimler yollanmıştır. Çoğu zaman salgın ortaya çıktığında bazen de yerel yöneticilerin isteğiyle hekimler aşılama yapmak üzere merkezden taşradaki bölgelere geçici görevlendirmelerle gönderilmişlerdir⁹⁶.

Hastalığın salgına dönüşmemesi için aşılanmanın ülkedeki tüm insanlara düzenli bir şekilde yapılması gerektiğinden ve bu geçici olarak gönderilen doktorlarla mümkün olamayacağından aşıcı yetiştirme fikri hep gündemde olmuştur. İlerleyen yıllarda Telkikhane-i Şahane açıldıktan belli bir zaman sonra bir de “Aşı Mektebi” kurulmuş ve gerçek manada uzman aşıcılar yetiştirilmeye başlanmıştır. Fakat aşı ile ilgili bu kurumsallaşma yaşanmadan önce ilk adımların oldukça acemi bir şekilde atıldığı görülmektedir. 1847 yılında Anadolu ve Rumeli’den kura usulüyle kabiliyetli ve zeki çocuklar anne babalarının da rızaları alınarak Tıbbiye’de modern aşı uygulaması hakkında eğitim gördükten sonra memleketlerine “aşıcı” olarak gönderilmek üzere İstanbul’a getirilmişlerdir⁹⁷. Fakat bu yöntemin her gelen çocukta işe yaramadığı görülmüş, bazılarının okuma yazma dahi bilmedikleri bazılarının da hevesiz oldukları ifade edilmiştir⁹⁸.

19. yüzyılın ortalarında bir yandan aşıcı yetiştirilmeye çalışılırken bir yandan da yerli aşı mayası üretimi ile ilgili girişimlerde bulunulmuştur. İlk yerli aşı Seretibba İsmail Paşa’nın girişimleriyle üretilmiş fakat sistemli bir hale sokulamamıştır. İsmail Paşa, 1847 yılında İstanbul civarındaki köylerden çiçek hastalığı (*cowpox*) taşıyan inekleri buldurmuş ve bu ineklerin yaralarından elde ettiği aşı mayasıyla bazı çocukları aşılamıştır. Fakat ilk aşılanan çocuklarda meydana gelen şiddetli reaksiyondan çekinildiği için bir daha yerli aşı denenmemiş ve yurt dışından aşı mayası getirilerek aşılanan insanlar üzerinde aşı çoğaltılmaya devam edilmiştir⁹⁹.

19. yüzyıl boyunca devletin çeşitli vesilelerle halkı aşılamaya çalıştığı görülmektedir. Örneğin 1846 yılında Erzurum’da bulunan Anadolu Ordusu Topçu

⁹⁶ 1846-1847 yıllarında hekimlerin çiçek aşısı yapmak üzere taşraya gönderildiğine dair bazı örnek belgeler; Edirne’de çiçek hastalığının zuhur etmesi üzerine bir tabibin muvakkaten gönderildiğine dair; BOA. **İ.DH.** 130/6652. Adana’ya çiçek aşısı yapmak üzere bir tabibin gönderilmesine dair; BOA. **İ.DH.** 133/6861. Afyon’a çiçek aşısı yapmak üzere bir tabibin gönderilmesine dair; BOA. **İ.DH.** 132/6782. Kocaeli’nde çiçek salgınına durdurmak için üç tabibin gönderilmesine dair; BOA. **A.} MKT.MHM.** 2/9.

⁹⁷ BOA. **İ.MVL.** 86/1732, **A.}MKT.** 78/42; **A.}MKT.** 70/58; **A.}MKT.** 83/55; **A.}MKT.** 64/43

⁹⁸ BOA. **C.MF.** 129/6405.

⁹⁹ Ekrem Kadri Unat, **a.g.e.**, s.11.

Alayı cerrahı İsmail Efendi çiçek aşısı konusunda tecrübeli olduğu için Erzurum'daki çocukları aşılama üzere kendisine Tıbbiye'den 50 adet aşı kalemi yollanmıştır¹⁰⁰. 1852 yılında Trablusgarp'ta yapılan nüfus sayımı sırasında Trablusgarp Eyaleti'nin uzak-yakın mümkün olan tüm mahallerinde sayım için gidilen hanedeki insanlar aşılanmıştır. Biri askerî hastanede diğeri karantina dairesinde görevli iki doktor, harcırahları hazine tarafından ödenerek nüfus sayımı sırasında halkı aşılama görevlendirilmiştir¹⁰¹.

Bu örneklerden de görüldüğü gibi henüz aşı üreten bir merkezin açılmadığı yıllarda dahi devlet yöneticileri, Avrupa'da başlamış olan aşılama faaliyetlerini Osmanlı'da da yürütmeye çaba sarfetmiş, farklı vesilelerle halkı aşılamaya çalışmıştır.

Tanzimatla beraber yaşanan merkezileşme ve kurumsallaşma aşının uygulanışında da etkili olmuştur. Kamu sağlığının en temel unsurlarından birisi olan aşılamada devlet, diploma vererek yetiştirdiği doktor ve aşıcılar tek yetkili olarak kabul edilmesi yönünde de adımlar atmaya başlamıştır. Bu zaman içerisinde aşılama hususunda da bir kurumsallaşmanın ve standardın oluşmasını sağlamıştır.

1858 yılında diplomasız kişilerin aşı yapmasının ve ecza dükkânı açmasının önüne geçmek için yeni bir karar alınmıştır. 25 Ağustos 1858'de ülkenin dört bir yanına gönderilen bu kararla Mekteb-i Tıbbiye'den diploması olmayan kişilerin aşı yapması yasaklanmıştır. Vilayetlere gönderilen yazıda, taşrada tıpla alakası olmayan, tababet hakkında bir mahareti olmayıp aşı hakkında bir şey bilmediği halde ahalinin çocuklarını körü körüne aşılayan kimselere dair haberler geldiği yazılmıştır. Bu tür işlerle meşgul olan insanların çağdaş uygulamalara aykırı hareket ettikleri ve kamu sağlığını tehlikeye attıkları belirtilmiştir. Bu insanların faaliyetlerinin yasaklanması ve durumun ıslah edilmesi istenmiş ve aşı yapmak, ilaç yazmak gibi hususlarda sadece diplomalı hekimlerin yetkili olduğu tüm taşra vilayetlerine bildirilmiştir¹⁰². Bu yazı ile yerel yöneticilerin diplomasız kişilerin aşı yapmasına göz yummamaları istenmiştir. Nitekim bu karar gönderildikten sonra farklı vilayetlerden kararın uygulanmaya başladığına dair merkeze cevap niteliğinde yazılar gönderilmiştir¹⁰³. Pek çok konuda olduğu gibi bu konuda da hemen bir ilerleme kaydedilemediği görülmektedir. Uzun

¹⁰⁰ BOA. MVL. 7/ 39.

¹⁰¹ BOA. A.}MKT. MHM. 46/57, A.}AMD. 37/65.

¹⁰² BOA. A.}MKT.UM.. 323/14.

¹⁰³ Taşrada vilayet meclislerince bu emrin uygulandığına dair cevaplar yazılmıştır. Örnek bazı cevaplar için bkz; Kastamonu: BOA. A.}MKT.UM. 326/72, İzmit: A.}MKT.UM. 326/18, Trabzon: A.}MKT.UM. 324/99, Bağdat: A.}MKT.MHM.324/99, Urfa: A.}MKT.MHM. 147/9. Maraş: A.}MKT.MHM.146/68, Kütahya: A.}MKT.MHM.143/77.

yıllar boyunca eğitimden yoksun şifacıların eski ve mahzurlu yöntemleri uyguladığı, aşı nizamnameleri yürürlüğe konduğu halde zaman zaman taşrada ehliyetsiz kişilerin aşı yaptığı arşiv belgelerine yansımıştır.

19. yüzyılın ikinci yarısında aşılamanın daha sistemli bir hale gelmeye başladığı görülmektedir. 1867’de sivil doktor yetiştiren Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye’nin açılmasıyla “memleket hekimleri” denen merkezden taşraya atanan sivil doktorların sayısı artmıştır. Hiçbir zaman yeterli sayıda doktor atanamadığı görülse de Tıbbiye-i Mülkiye’nin açılışı taşrada aşı yapan diplomalı doktor sayısının artışını sağlamıştır¹⁰⁴. Taşraya gönderilen bu doktorlar aşıcılarla beraber halkın aşılmasında önemli bir rol üstlenmiştir

1.2.3. Çiçek Aşısının Osmanlı Toplumuna Etkileri ve Sebep Olduğu Zihinsel Dönüşüm

Toplum sağlığının korunmasına yönelik ortaya çıkan yöntemler ve kurumlar modernleşmenin en önemli adımlarından olmuşlardır. Osmanlı toplumunda da bu değişim açıkça gözlemlenmektedir. Modernleşme öncesi salgın hastalıklar Tanrı’nın gazabı olarak görülüyor ve bu hastalıklara karşı tedbir almanın yararsız hatta isyankârlık olduğu düşünülüyordu¹⁰⁵. Modern tıbbın ortaya çıkışı ve tıbbi keşiflerin yayılması ile bu kaderci anlayış yerini daha seküler bir bakış açısına bırakmaya başlamıştır.

Çiçek aşısının keşfi de bu zihinsel dönüşümde önemli bir yere sahiptir. Ölümcül olan bu hastalığın tedavi edilebiliyor oluşu bilim adamlarının ve bürokrasideki aydınların çabaları ile toplumun dünyaya bakışını değiştirmeye başlamıştır.

1840’lı yıllarda çiçek aşısı ilk defa tatbik edilmeye başlandığında aşının “*caiz*” olduğuna dair fetva çıkartılmıştır¹⁰⁶. 19. yüzyılın sonunda telkikhane kurulduktan ve ülke çapında aşılama yapılmaya başlandıktan sonra halkın aşıya karşı ilgisizliği ve duyarsızlığı bürokratik yazışmalara yansımıştır. Bu durumla taşrada daha sık karşılaşmıştır. 1905 yılında Musul Vilayeti’nden Dâhiliye Nezareti’ne yazılan bir yazıda yöre halkının aşırı cahil ve inatçı mizaçlı (*fart-ı cehaletten ve huşunet-i*

¹⁰⁴ Ceren Gülser İlihan Rasimoğlu, “Taşrayı İyileştirmek: 19. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu’nda Memleket Hekimleri”, **Mersin Üniversitesi Tıp Fakültesi Lokman Hekim Tıp Tarihi ve Folklorik Tıp Dergisi**, C. 3, S. 1, Yıl: 2013.

¹⁰⁵ Nuran Yıldırım (1985), “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Koruyucu Sağlık Uygulamaları”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, C. 5, İstanbul, İletişim Yayınları, s. 1320.

¹⁰⁶ BOA. A.}MKT. 64/54.

mizaceden) olduğundan aşya itimat ve riayet etmediğinden şikâyet edilmiştir¹⁰⁷. Benzer şekilde 1909’da Yemen’den merkeze gönderilen bir yazıda halkın bedeviyeti sebebiyle hıfzıssıhhaya riayet etmediklerinden yakınılmıştır¹⁰⁸. Yani bilim insanlarının ve bürokratların sadece aşyı üretmeye ve sevk etmeye değil toplumun refahını artırmak için onun hayata bakış açısını da değiştirmeye çaba harcadıkları gözlemlenmektedir.

Doktor Besim Ömer Akalın, Osmanlı toplumunun yaşam kalitesinin artması için çaba gösteren önemli bir bilim insanı olarak karşımıza çıkmaktadır. Hem Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye Reisi olarak Osmanlı bürokrasisini aşy da dâhil kamu sağığı ile ilgili çeşitli meselelerde yönlendirmiş hem de yayınladığı popüler tıp yazıları ile halkı modern tıbbın “lütuflarından” yararlanmaya teşvik etmiştir.

Besim Ömer Akalın, 1910 yılında çiçek aşısı ile ilgili doğrudan Dâhiliye Nazırı’na hitaben bir yazı kaleme almıştır. Sıhhiye Meclisi Reisi Besim Ömer imzasıyla kaleme alınan bu yazıda cihan medeniyetlerinde aşy icraatı tam manasıyla uygulandığı için çiçek hastalığından eser kalmadığı halde Osmanlı coğrafyasının birçok yerinde bu hastalık yüzünden hâlâ ölümlerin olduğunu, bu hastalığın “*nice aileleri matemzede*” ettiği, “*nice masumları definhak eylediğı*” yazılmıştır. Besim Ömer Paşa Osmanlı bürokrasisini aşılama konusunu daha ciddiye alması için batıdan da örnekler de vererek harekete geçirmeye gayret etmiştir¹⁰⁹.

Diğer taraftan da topluma aşy bilinci kazandırmak için yazılar kaleme alınmıştır. Yine Besim Ömer Paşa’nın çıkarttığı popüler tıp dergisi Nevsal-i Afıyet’te aşy konusu defalarca işlenmiştir. Bu dergide 1906 yılında isimsiz olarak yayınlanan fakat muhtemelen Besim Ömer Paşa’ya ait olan “*Artık Hiç Görülmemesi Lazım Gelen Bir Hastalık*” başlıklı bir makalede çiçek hastalığının engellenebilecek bir hastalık olduğu, bir toplumda bu hastalığa az rastlanmasının o toplumun gelişmişlik göstergelerinden birisi olduğu ve çiçek aşısının faydaları anlatılmıştır¹¹⁰.

Bu makalede Avrupa ülkelerinde, özellikle Almanya’da çiçek hastalığıyla mücadelede ne denli özenli davranıldığı ayrıntılı bir şekilde anlatılmış, ülkeler birbirleriyle kıyaslanarak Osmanlı’daki durum ve yapılması gerekenler ele alınmıştır.

¹⁰⁷ BOA. DH.MKT. 980/44.

¹⁰⁸ BOA. DH.MUİ. 22/48.

¹⁰⁹ BOA. DH. MUİ. 75/48.

¹¹⁰ Doktor Besim Ömer, *Nevsal-i Afıyet Salname-i Tıbbi*, Dördüncü Kitab, Matba-i Ahmed İhsan, İstanbul, 1322, s.s. 229-234.

Bu yazıya göre Almanya’da çiçek hastalığından kaynaklanan her bir ölüm başına İsviçre’de 3, İngiltere’de 19, Belçika’da 35, Hollanda’da 81, Fransa’da 301 ölüm gerçekleşmektedir. Çiçek hastalığından dolayı Osmanlı’da gerçekleşen ölüm sayısı, muhtemelen istatistikler düzgün tutulamadığı için verilememiş fakat zannedilenden çok daha fazla olduğu not edilmiştir¹¹¹.

İnsanları düşünmeye sevk ederek Almanya’da bu hastalığın neden görülmediği, aşılama ülkenin her yerinde nasıl önem verildiği detaylıca ele alınmıştır. Osmanlı’da da Almanya’daki gibi bir aşı kanunu olduğu halde cehalet ve kayıtsızlık yüzünden her sene binlerce masumun fuzuli yere öldüğünden yakınılmıştır. Bu husustaki kusur ve eksikliklerin tamamıyla halka, aile reislerine ve ahaliye ait olduğu belirtilmiştir. Aşının zararlı olduğu söylentilerinin tamamen bir hurafe olduğu, aşından kimseye zarar gelmeyeceği gibi onun faydalı, kurtarıcı, “*aziz ve mübarek*” olduğu ifade edilmiştir. Bu tedbirin alınmasının bir “*vacip*” olduğu, hele ki çevrede çiçek hastalığı görüldüğü halde aşılama yapmayanların “*cinai bir kayıtsızlık*” içerisinde olduğu anlatılmıştır¹¹².

Başta Doktor Besim Ömer Akalın ve onun gibi pek çok bilim insanı, bürokrat ve memurun gayretleri ile on yıllar içerisinde aşılama kültürü oluşmuştur. 19. yüzyılda Osmanlı’da filizlenen bu miras Cumhuriyet’e devredilmiştir. Türkiye’de en son çiçek vakası 1957 yılında görüldükten sonra çiçek hastalığına rastlanmamıştır.

1.3. Kuduz (Dâülkelb) Aşısı

19. yüzyılda Osmanlı’da kuduz hastalığını tanımlamak için bazen Türkçe kökenli “kuduz” sözcüğü bazen de Arapça kökenli “Dâülkelb” sözcüğü kullanılmıştır. İki farklı ismin de aynı anda kullanımda olduğu görülmektedir. Arşiv vesikalarında “Dâülkelb” sözcüğü ile beraber sık sık “kuduz” sözcüğü de kullanılmıştır. Doktor Hüseyin Remzi Bey 1888’te yayınladığı kitapta hastalıktan “kuduz illeti” diye bahsederken ¹¹³ aynı dönemde açılmış olan kuduz hastalığı tedavi merkezine “Dâülkelb Ameliyathanesi” denmiştir.

¹¹¹ A.g.e., s.s. 230-231.

¹¹² A.g.e., s.233.

¹¹³ Emre Karacaoğlu, “Kuduz Hastalığına Dair İlk Kitabımız: Kuduz İleti ve Tedavisi”...s. 73.

Bu sözcük, hastalık genellikle köpeklerin ısırması sonucu insanlara geçtiği için Arapça’da hastalık manasına gelen “*dâ*¹¹⁴” ile köpek manasına gelen “*kelb*¹¹⁵” sözcüklerinin birleşmesinden türetilmiştir. Türkçe’deki kuduz sözcüğü ise hastalık ilerleyen safhalarda zihinsel fonksiyonları bozmaya başladığı için delirmek, haddini aşmak manasına da gelen kudurmak sözcüğünden türetilmiştir¹¹⁶.

Osmanlı’da kuduz hastalığına karşı ilk aşı uygulaması 3 Haziran 1887’de yapılmıştır. Bu aşığı Zoeros Paşa Paris’ten getirdiği enfeksiyonlu iki tavşandan aldığı madde ile başka tavşanları enfekte ederek hazırlamıştır. Bu tarihten sonra 1905 yılında Selanik Dâülkelb Ameliyathanesi açılana kadar Osmanlı’da kuduz aşısı yalnızca İstanbul’daki Dersaadet Dâülkelb Ameliyahtanesi’nde üretilmiş ve uygulanmıştır.

İstanbul’da kuduz aşısı üretimi başladıktan kısa bir süre sonra özel olarak bu hastalık üzerine bilimsel eserler de kaleme alınmaya başlanmıştır. Kuduz ile ilgili müstakil olarak kaleme alınmış ilk Türkçe eser olan Hüseyin Remzi Bey’in “Kuduz İleti ve Tedavisi” başlıklı kitabı bu tarihlerde yayınlanmıştır. Osmanlı doktorları Paris’ten döndükten sonra 1888’de kaleme alınmış olan bu kitap ilerleyen yıllarda Osmanlı’da bu hastalık üzerine yapılacak çalışmalarda da yol gösterici bir eser olmuştur. Hüseyin Remzi Bey’in eserinden sonra 1896’da İbrahim Temo “Kuduz Hastalığı Üzerine Varaka-i İmtihâniye” başlıklı 88 sayfalık bitirme tezini yayınlamıştır. 1910 yılında ise Osman Macid “Kuduz İleti” başlığıyla 169 sayfalık bir eser kaleme almıştır¹¹⁷.

Günümüzde hâlen tedavisi bulunmayan bu hastalıktan korunmanın tek yolu semptomlar ortaya çıkmadan, virüs henüz kuluçka halindeyken aşılanaştır. Semptomlar ortaya çıktıktan sonra ölüm kaçınılmaz hale gelmektedir. Bu yüzden kuduz aşının bulunduğu ilk günden günümüze kadar uygulanmasındaki en önemli kaide ısırılma gerçekleşikten sonra aşılama kadar geçen zaman olmuştur. Aşının tesirsiz kalmasındaki temel sebep kaybedilen vakit olmuştur.

¹¹⁴ Ferit Devellioğlu, **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat**, Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara, 2012, s. 180.

¹¹⁵ **A.g.e.**, s. 58.

¹¹⁶ Sevan Nişanyan, **Nişanyan Sözlük-Çağdaş Türkçenin Etimolojisi**, Liber Plus Yayınları, İstanbul, 2018, s. 483.

¹¹⁷ Cihan Özgün, “Osmanlı Devleti’nin Son Zamanlarında Bir İletle Yüzleşmek: Devletin Resmi Tutumu Bağlamında Dâü’l-*kelb* (Kuduz Hastalığı)”, **Tarih İncelemeleri Dergisi**, C. 32, S. 2, 2017, s. 497.

II. Abdülhamit döneminde Dâülkelb Ameliyathanesi'nde tedavi¹¹⁸ görmek üzere Anadolu'dan İstanbul'a hastalık şüphesi taşıyan bir insanı sevk etmek için kaymakamdan mutasarrıfa, mutasarrıftan valiye kadar uzun bir bürokrasinin takip edilmesi gerektiği ve bu muamele yüzünden bazen hastaların çok geç kaldığı bilinmektedir. Benzer şekilde İzmir'den İstanbul'a kara yoluyla gelmeye çalışan hastaların ancak on beş günde gelebildiği ve bu gecikme yüzünden bazılarının tedavi esnasında kudurdukları kayıtlara geçmiştir. 1900-1910 seneleri arasında Dâülkelb Ameliyathanesi'ne müdürlük yapmış olan Dr. Paul Ambroise Remlinger'in tuttuğu istatistik cetveline göre kendi müdürlüğü sırasında hastaların başvuru süresi şu şekilde sunulmuştur¹¹⁹;

Vakaların %47,56'sı	10 gün içerisinde
Vakaların %38,33'ü	20 gün içerisinde
Vakaların %10,59'u	30 gün
Vakaların %3,49'u	30 günden sonra müracaat etmiştir

Dâülkelb Ameliyathanesi'nin ilk müdürü Zoeros Paşa¹²⁰, tedavi için başvuran bazı hastaların vefat etmesi üzerine başta Padişah II. Abdülhamit olmak üzere dönemin yetkilileri tarafından başarısız addedilmiştir. Oysa o dönemde taşrada ısırılan birisinin İstanbul'a gelmesi haftalar sürmektedir. Bu vakit kaybında ulaşım yöntemlerinin kısıtlılığının yanında yerel yöneticilerin ısırılan kişilerin siyasi eğilimlerini belirlemek için yaptıkları incelemeler de etkili olmuştur. Yolun uzunluğu, bürokrasinin yavaşlığı gibi sebepler yüzünden kaybedilen zaman bazen aşının tesirsiz kalmasına ve insanların aşı olduğu halde kuduz hastalığı yüzünden hayatını kaybetmesine sebep olmuştur. Bu da Zoeros Paşa'nın aşıyı düzgün hazırlayamadığı ve tedaviyi düzgün yapamadığı yönünde yanlış bir algının oluşmasına sebebiyet vermiştir¹²¹.

Zoeros Paşa bunun kendi kabahati olmadığını, Dâülkelb Ameliyathanesi'ne başvurduğu halde kuduz hastalığı yüzünden hayatını kaybedenlerin birçoğunun çok

¹¹⁸ Kuduz aşısı tek seferde yapılmayan, birkaç doz şeklinde farklı tarihlerde birbiri ardına yapılması gereken bir aşı olduğu için kuduz bir hayvan tarafından ısırıldıktan sonra Dâülkelb Ameliyathanesi'ne getirilenler (ya da kendi isteğiyle başvuranlar) aşı işlemi boyunca Tıbbiye'deki yerleşkede yatılı kalmışlardır. Her ne kadar semptomlar ortaya çıkmadan, yani kişi hasta olmadan aşılama yapılıyorsa da bu süreç özellikle arşiv vesikalarında "tedavi" olarak adlandırılmıştır.

¹¹⁹ Osman Ergin, **a.g.e.**, 62.

¹²⁰ Ek 7. Dâülkelb Ameliyathanesi'nin ilk müdürü Zoeros Paşa.

¹²¹ Nuran Yıldırım, **İstanbul'un Sağlık Tarihi**, ..., s. 121.

geç başvurduğu için öldüğünü belirtmiştir. Paşa, 1899 yılında bir istatistik cetveli hazırlayarak ölenlerin iyileşenlere oranını vermiş ve ölüm sebebini açıklamıştır. Buna göre 1899 yılına kadar Dâülkelb Ameliyathanesi'ne aşılacak için başvuran 2.521 kişiden 35'i vefat etmiştir. Bu 35 kişiden 15'i daha tedavi sırasında (yani aşı dozlarının tamamı vurulmadan) kuduz hastalığı yüzünden hayatını kaybetmiştir. Bu da göstermektedir ki bu insanlar aşının tesirinden faydalanmak için çok geç kalmışlardır. Aşılması tam yapıldığı halde ölen diğer 25 kişiden 4'ü de yine geç başvuru yüzünden hayatını kaybetmiştir. Ölen bu 4 kişi, ısırılma olayı gerçekleşikten 35-40 gün sonra aşı olmak için gelmiştir. Bu insanlarda da aşının tesirsiz kaldığı anlaşılmıştır. Zoeros Paşa geriye kalan ölümlerin ise %8'den bile az bir rakama tekabül ettiğini ve bunun dünya standartları göz önüne alındığında gayet normal olduğunu belirtmiştir. Tedavi görenler arasındaki iyileşme oranı için de şu cümlelerle bir saptamada bulunmuştur: *"...memalik-i ecnebiyede bulunan Dâülkelb tedavihanelerinden daha güzel neticeler verdiğinden Paris'teki mösyö Pasteur'ün tedavihanesinde hasıl olan neticeden hiç geri kalmadığı meydandadır"* yazmıştır¹²².

Zoeros Paşa'nın kendi çalışmalarını ve başarısını göstermek için hazırladığı bu istatistik cetveli Dâülkelb Ameliyathanesi'nin 1888'de Padişah iradesiyle açılışından 1899 yılına kadar yürüttüğü faaliyetleri ele almaktadır. Küçük bir kitapçık şeklinde hazırlanmış olan bu cetvel bizlere Osmanlı'da o dönemdeki kuduz hastalığının seyri ve kuduz aşısı uygulaması hakkında etraflı bilgi sunmaktadır. Bu cetveldeki istatistiklere göre tedavi olanların sayısı neredeyse her sene artmıştır. Rumi takvim yıllarına göre kuduz aşısı ile aşılanmış olanların sayısı aşağıdaki gibidir¹²³;

Sene	Kişi	Sene	Kişi
1303-1304	39	1310	254
1305	38	1311	329
1306	88	1312	266
1307	112	1313	343
1308	223	1314	577
1309	252		
Toplam aşılanan kişi sayısı: 2.521			

Dâülkelb Ameliyathanesi'ne erkek başvurularının kadınlara oranla çok daha yüksek olduğu görülmektedir. 1899 yılına kadar kuduz aşısı ile tedavi görmüş olan bu

¹²² BOA. Y.EE.d. 340.

¹²³ BOA. Y.EE.d. 340.

2521 kişinin 399'u kadın, 2112'si ise erkektir. İbrahim Temo kuduz aşısı üzerine hazırladığı çalışmasında erkeklerde hastalığın kadınlara oranla çok daha fazla görülmesini erkeklerin daha faal olmasına, açık alanda kadınlara göre daha fazla zaman geçirmesine bağlamıştır¹²⁴. Kuduz aşısı yapılarak tedavi görmüş olan hastaların büyük çoğunluğu ise 20 yaş üzeri yetişkinlerdir. Hastaların yaş dağılımı şu şekildedir¹²⁵;

1314 Senesine Kadar Kuduz Aşısı Yapılan Hastaların Yaş Aralıkları	
10 yaş altı çocuklar	514
10-20 yaş arası	654
20 yaşın üzerindeki	1.454

Kuduz aşısı ile ilgili tutulmuş bu istatistiklerde dikkat çeken başka bir husus ise kuduz aşısı olmak için Osmanlı sınırları dışından başka ülke vatandaşlarının da başvuru yapmış olmasıdır. Fransa'da kuduz aşısı bulunduktan çok kısa bir süre sonra bu aşı Osmanlı'da da üretilmeye başlanmıştır. İstanbul'da açılmış olan Dâülkelb Ameliyathanesi dünyada açılmış üçüncü kuduz tedavi merkezidir¹²⁶. Bu sebepten özellikle Yunanistan'dan insanların aşı olmak için İstanbul'daki kuduz tedavi merkezine başvurdukları görülmektedir. 1899 yılına kadar Dâülkelb Ameliyathanesi'nde tedavi görmüş olan insanların uyrukları şu şekildedir¹²⁷;

Milleti	Kişi Sayısı	Milleti	Kişi Sayısı
Osmanlı	2421	Rus	11
Fransız	7	Yunan	44
İngiliz	4	İranlı	1
Alman	9	Karadağlı	3
İtalyan	10	Bulgar	2
Avusturyalı	5	Sırp	2

Zoeros Paşa tarafından hazırlanmış bu kitapçıkta 1899 yılına kadar Dâülkelb Ameliyathanesi'ne aşı olmak üzere başvurmuş olan hastaları ısıran hayvanların türleri

¹²⁴ Cihan Özgün, **a.g.e.**, s. 509.

¹²⁵ BOA. **Y.EE.d.** 340.

¹²⁶ Adem Ölmez, "İkinci Abdülhamid Döneminde Koruyucu Hekimlik ve Bazı Vesikalar", **Belgeler**, C. 34, S. 38, Ocak 2013, s. 93.

¹²⁷ BOA. **Y.EE.d.** 340.

de kayıt altına alınmıştır. Tahmin edileceği gibi ısırma vakalarının büyük çoğunluğunu köpekler oluşturmaktadır. Ancak insanlar sadece hayvanlar tarafından ısırılmamış, istisnai olarak 6 kişi başka insanlar tarafından ısırıldığı için tedavi merkezine başvurmuştur. Merkezi sinir sistemini etkileyen bu hastalığın insanlarda sebep olduğu saldırganlığın bu durumun ortaya çıkmasına sebep olduğu fikri akıllara gelmektedir¹²⁸. 1899 yılına kadar Dâülkelb Ameliyathanesi'ne başvurmuş olan kişileri ısırın hayvanların cinsi¹²⁹;

Hastaları Isıran Hayvan Cinsi	
Köpek	2345
Kurt	72
Kedi	38
Çakal	34
At	12
Eşek	9
İnsan	6
Canavar ¹³⁰	3
Sırtlan	2

Dâülkelb Ameliyathanesi'ne İstanbul'dan gelen hastaların 4/3'ü polis memurları gözetiminde getirilmiştir, geriye kalan 4/1'lik kısmı ise kendi kendilerine müracaat etmişlerdir. Benzer şekilde taşradan gelen hastaların da 4/3'ü mahalli memurların yönlendirmesiyle gönderilmiştir. Hastaların durumu aşılama işlemi bittikten sonra da yetkili makamlar tarafından takip edilmiştir. Dâülkelb Ameliyathanesi'nden çıktıktan iki ay sonra Tıbbiye Nezareti tarafından aşılama yapılmış kişilerin sağlık durumu resmî yazışmalarla sorgulanmış, hastalık geliştirip geliştirmedikleri takip edilmiştir¹³¹.

Bu duruma örnek bir vaka Suriye Vilayeti'nde yaşanmıştır. 1899 yılının Ekim ayında Şam Islahhanesi öğrencilerinden Halid isminde bir çocuğu kuduz bir köpek

¹²⁸ 1889 yılında Bakırköy'de kuduz bir köpek tarafından ısırılarak kuduran Hamparsum isimli bir kasabın hastalığı eşine de bulaştırdığı bir olay yaşanmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz; Nuran Yıldırım, **İstanbul'un Sağlık Tarihi**,... s. 121; BOA. Y.A.HUS. 231/42.

¹²⁹ BOA. Y.EE.d. 340.

¹³⁰ Canavar ile kastedilenin yaban domuzu olduğu anlaşılmaktadır. Bkz; Şemseddin Sami, **Kamus-ı Fransevi**, Mihran Matbaası, İstanbul, 1302, s.s.571-572.

¹³¹ BOA. Y.EE.d. 340.

ısırmıştır. 31 Ekim 1899'da Suriye Vilayeti'nden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen yazıda Halid'in kuduz aşısı yaptırılmak üzere Başkent'e, Dâülkelb Ameliyathanesi'ne gönderildiği bildirilmiştir¹³². 24 Aralık 1899'da ise Mekatib-i Askeriye-i Şahane Nezareti, Halid'in kuduz aşılarının yapılarak memleketine geri gönderildiğini haber vermiştir. 1900 yılının Ocak ayında da Dâhiliye Nezareti'nden Suriye Vilayeti'ne yazılan yazıda memleketine gönderilen Halid'in takip edilerek iki ay sonra sağlığının yerinde olup olmadığının geri bildirilmesi istenmiştir¹³³. 7 Nisan 1900 tarihinde de Suriye Vilayeti'nden yazılan yazıda çocuğun sağlığının gayet iyi olduğuna dair Nezaret'e bilgi verilmiştir¹³⁴. Arşiv vesikaları arasında kuduz aşısı uygulanması ve sonrasında gerçekleştirilen kontrollere dair buna benzer pek çok yazışmaya rastlamak mümkündür.

Dâülkelb Ameliyathanesi'nde aşı dozlarını tamamlamak üzere tedavi altında bulunan hastaların zaman zaman firar ettikleri de kayıtlara yansımıştır. Devlet yetkilileri kuduz aşısı olmak üzere Tıbbiye'deki yerleşkeye yatırılmış olan ve hastalık riski taşıyan bu insanların yakalanarak tekrar tedavi altına alınmaları için çaba göstermiştir. Örneğin 20 Ekim 1907'de Mekatib-i Askeriye-i Şahane Nazırı Zeki Paşa, firar etmiş bir hastanın yakalanması için Zaptiye Nezareti'ne bir yazı yazmıştır. Bu yazıya göre Ortaköy'de yaşayan Niko'nun 20 yaşındaki oğlu Alko kuduz bir köpek tarafından ısırıldıktan sonra aşılanmak için Dâülkelb Ameliyathanesi'ne yatırılmıştır. Fakat ameliyathane müdüriyeti Alko'nun tedavi sürecini tamamlamadan kaçtığını haber vermiştir. Bunun üzerine Nazır Zeki Paşa, Alko'nun yakalanarak eksik kalan dozlarının yapılması için Zaptiye Nezareti'ne bu yazıyı kaleme almıştır¹³⁵. Yaklaşık bir ay sonra, 23 Kasım 1907'de Zaptiye Nezareti, Mekatib-i Askeriye-i Şahane Nezareti'ne gönderdiği bir yazı ile Niko'nun oğlu Alko'nun Ortaköy'de bulunarak yarım kalan aşılarının tamamlanması için Dâülkelb Ameliyathanesi'ne tekrar yatırıldığını haber vermiştir¹³⁶.

Tedavi altındayken firar etme vakalarına başka bir örnek ise 1908 yılında yaşanmıştır. Osmanlı ordusunun at ihtiyacını karşılamak için Eskişehir'de tesis edilmiş Çifteler Çiftliği'nde görevli İmam Abdurrahim Efendi ile oğlu Saim kuduz bir kedi tarafından ısırıldığı için Dâülkelb Ameliyathanesi'nde tedaviye alınmışlardır. Bu

¹³² BOA. **DH.MKT.** 2273/3.

¹³³ BOA. **DH.MKT.** 2298/38.

¹³⁴ BOA. **DH.MKT.** 2345/95.

¹³⁵ BOA. **ZB.** 41/2.

¹³⁶ BOA. **ZB.** 348/57.

baba oğul tedavileri sırasında hastaneden firar etmişlerdir. Durum yine Zaptiye Nezareti'ne bildirilmiştir. İstanbul Polis Müdürlüğü'nün yaptığı soruşturma neticesinde hastaneden kaçan baba oğulun 20 Kasım 1908'de çiftliğe geri döndükleri anlaşılmıştır. İmam Abdurrahim Efendi'nin çalıştığı çiftlik Harbiye Nezareti'ne bağlı olduğu için 10 Aralık'ta Harbiye Nezareti'ne yazılan bir yazı ile Abdurrahim Efendi ve oğlunun yarım kalan tedavilerine devam etmek üzere hemen Dâülkelb Ameliyathanesi'ne yollanmaları istenmiştir. Aradan birkaç ay geçtikten sonra Abdurrahim Efendi ve oğlu Saim'in tedavilerinin tamamlandığı ve sağlıklarının yerinde olduğu bildirilmiştir¹³⁷.

Özellikle kuduz aşısının uygulanmasında yaşanan bu hassasiyeti ve sıkı takibatı devlet teşkilatındaki merkezileşmenin ve modernleşmenin somut bir örneği olarak görmek yanlış olmayacaktır. 1908 yılında Dâhiliye Nazırı tarafından yazılan bir tezkirede taşrada insanların başı boş köpekler tarafından ısırıldığı halde İstanbul'a tedaviye gelmedikleri için hayatlarını yitirdikleri, oysa bu hastalığın artık önlenabilir bir hastalık olduğu ve bunun köylülere anlatılması gerektiği yazılmıştır. Nazır'ın bizzat kendi imzasıyla kaleme aldığı bu yazıda bazen polis memurları bazen de yerel memurlar tarafından insanların kuduz aşısı olmaya yönlendirildiği belirtilmiş fakat *"...ekser karyelerde polis olmadığı gibi merkez olmayan mahallerde memur-ı resmîye dahi bulunmadığı ve bil'cümle ahali vilayet gazetesini de okumadığı cihetle...köylülerin anlayacakları yolda birer varaka ile aşının derece-i ehemmiyeti"*nin anlaşılması için gerekenlerin yapılması istenmiştir¹³⁸.

Sonuç olarak kuduz aşısının Osmanlı'da üretilmeye ve uygulanmaya başlanması yeni aşılarda üretilmesi ve bakteriyoloji çalışmalarının hız kazanması için bir başlangıç olmuştur. Zoeros Paşa'nın 1887'de Paris'ten döndükten sonra başladığı arşı üretimi yalnızca bilimsel bir gelişme olarak kalmamış kamu sağlığının korunması ve yeni aşılarda üretilmesi konusunda önemli bir değişimin de başlangıcı olmuştur.

1.4. Difteri (Kuşpalazı) Serumı

Difteri hastalığı yüzyıllar boyunca çocuk ölümlerine sebep olan başlıca hastalıklardan birisi olmuştur. Salgınlar şeklinde ortaya çıkan bu hastalık yetişkinleri de etkilemekle beraber özellikle 15 yaş altı çocuklarda ölümcül olabilmektedir¹³⁹. Batı

¹³⁷ BOA. ZB. 487/98; ZB. 487/111; ML.EEM. 715/89; ZB. 358/26; ZB. 358/86.

¹³⁸ BOA. DH.MKT. 2612/112.

¹³⁹ Naresh Chand Sharma, Androulla Efstratiou, Igor Mokrousov, Ankur Mutreja,

dünyasında hastalığı tanımlamak için hastanın boğazında oluşan sert deri tabakasına istinaden Yunanca “deri” manasına gelen “*diphthera*” sözcüğü kullanılmıştır¹⁴⁰. Türkler arasında bu hastalık “kuşpalazı” olarak adlandırılmıştır. Fakat 19. yüzyılın sonlarına doğru “difteri” sözcüğünün de resmî yazışmalarda sık sık kullanıldığı görülmektedir.

Günümüzde az gelişmiş ülkelerde hâlâ çocuk ölümlerinde önemli bir paya sahip olan bu hastalık 1894’te serum geliştirilmeden önce en çok korkulan hastalıklardan birisi olmuştur. Bu tarihten önce başta çocuklar olmak üzere hastalığa yakalanan insanlarda ölüm oranı %50 civarında seyretmiştir. Yani hastalığa yakalanan her iki kişiden birisi hayatını kaybetmiştir. Bu kayıpların da büyük çoğunluğunu çocuklar oluşturmuştur. Serum bulunduktan sonra ise bu oran %15’lere gerilemiştir¹⁴¹.

Difteri hastalığına karşı bir serumun geliştirilmesinde ilk adım 1883’te Friedrich Loeffler ve Theodor Kelbs’in hastalığa sebep olan “*Corynebacterium Diphtheriae*” isimli bakteriyi keşfetmesiyle atılmıştır. Sonraki yıllarda Pasteur Enstitüsü çalışanlarından Emilie Roux ve Alexandre Yersin bu bakterinin sebep olduğu toksini bulmuşlardır. Almanya’da Koch Enstitüsü’nde çalışan Japon bilim adamı Shibasaburo Kitasato ve Marburg Üniversitesi’nden Emile Behring bu toksinlerin doğru yöntemlerle hayvanlara verildiğinde vücutlarında antitoksin üretildiğini bulmuşlardır. 1891 yılında bu antitoksin sayesinde hem difteriye yakalanmış hayvanların tedavi edilebildiği hem de yakalanmamış olanların belli bir süre hastalığa bağışık kalabildiğini göstermişlerdir¹⁴². Bu tarihten sonra hayvanların vücudundan elde edilen bu antitoksin serum ile insanlardaki difteri hastalığını tedavi etmek için bilim adamları arasında bir yarış başlamıştır.

1894 yılında insanlardaki difteri hastalığını büyük ölçüde tedavi edebilen difteri antitoksin serumu Alman ve Fransız bilim adamları arasındaki rekabetin ve yarışın bir sonucu olarak bulunmuştur. Almanya’da Emil Behring ve çevresindeki bir grup bilim adamı serum üzerinde çalışırken aynı tarihlerde Fransa’da Pasteur Enstitüsü’nde Pasteur’ün haleflerinden Emile Roux insanlarda difteri hastalığının

Bhabatosh Das, Thandavarayan Ramamurthy, “Diphtheria”, **Nature Reviews Disease Primers**, Volume:5, 2019, s. 1.

¹⁴⁰ “Etymologia: Diphtheria”, **Emerging Infectious Diseases**, Volume: 19, Issue:11, 2013, s. 1838.

¹⁴¹ Pervin Özelçi, Aslıhan Coşkun, Ateş Kara, “Türkiye’de Difteri Hastalığının Tarihsel Epidemiyolojisi”, **Çocuk Enfeksiyon Dergisi**, C. 16, S. 4, 2022, s. 218.

¹⁴² Louis N. Magnier, **A History of Medicine Second Edition**, Taylor and Francis Group, 2005, s. 551-552; Bahattin Taylan Koç, Kadir Serdar Diker, “Viral Enfeksiyonlar ile Mücadelede En Hızlı Silahlardan Biri: Antiserum/Plazma Tedavisi”, **Etilik Veteriner Mikrobiyoloji Dergisi**, C. 32, S. 2, 2021, s.187.

serum ile tedavisi üzerine çalışılmıştır. Neredeyse aynı tarihte fakat farklı platformlarda iki grup bilim adamı da hayvanlardan aldıkları antitoksin serumlarla insanlardaki difteri hastalığını tedavi edebildiklerine dair bulguları paylaşmışlardır. Emile Roux, Eylül 1894'te Budapeşte'de düzenlenen 8. Uluslararası Hijyen ve Demografi Kongresi'nde Pasteur Enstitüsü'nde geliştirilmiş difteri serumunun başarılı deney sonuçlarını kamuoyu ile paylaşmıştır. Emile Behring de aynı tarihte yani Eylül 1894'te Viyana'da Alman Doğa Bilimcileri ve Doktorları Topluluğu'na (*Gesellschaft Deutscher Naturforscher und Ärzte*) takım arkadaşlarıyla beraber geliştirdiği difteri serumunun hastalığı tedavi ettiğine dair bulguları üzerine bir sunum yapmıştır. Kısacası dünyadaki bu ilk serumun geliştirilmesi başta Fransız bilim adamı Emile Roux ve Alman bilim adamı Emil Behring olmak üzere bir grup bilim adamının çalışmaları ile mümkün olmuştur¹⁴³.

1901 yılında Emil Behring'e bu buluşundan dolayı tıp alanındaki (*Physiology and Medicine*) ilk Nobel ödülü verilmiştir. Bu ödül için Fransız bilim adamı Emile Roux da aday gösterilmiştir. Fakat difteriyi tedavi edebilen antitoksik serumu ilk defa hayvanlardan elde etmeyi Behring başardığı için Nobel ödülüne de o layık görülmüştür. Difteri serumundan sonra serum terapi (*serum therapy*) ismi verilecek bu tedavi yöntemi yeni serumların geliştirilmesi için önemli bir kapı aralamıştır¹⁴⁴.

Difteri serumunun keşfi Osmanlı'da da hemen ilgi uyandırmıştır. Bunda II. Abdülhamit'in henüz bebeklik çağındaki¹⁴⁵ kızı Hatice Sultan'ın da bu hastalıktan hayatını kaybetmesinin etkisi olduğu açıktır. 1894 yılının Eylül ayının ilk haftasında düzenlenmiş olan ve difteri serumunun başarılı sonuçlarının kamuoyu ile paylaşıldığı Budapeşte'deki kongreye daha önce İstanbul'da görev yapmış Dr. Chantemesse de katılmıştır. Chantemesse Budapeşte'den kongre üyeleriyle beraber İstanbul'a gelerek Padişah II. Abdülhamit'e bir kutu difteri serumu hediye etmiştir. Böylece difteri serumu keşfedildiği dünya bilim dünyası ile paylaşıldıktan yalnızca birkaç gün sonra İstanbul'a da ulaşmıştır¹⁴⁶.

¹⁴³ Volker Hess, "The Administrative Stabilization of Vaccines: Regulating the Diphtheria Antitoxin in France and Germany, 1894–1900", **Science in Context**, Volume:21, Issue: 2, 2008, s.s. 201-202.

¹⁴⁴ Franz Lutzenberger, "Excellence and Chance: The Nobel Prize Case of E. von Behring and É. Roux", **History and Philosophy of the Life Sciences**, Volume: 18, Issue:2, 1996, s.s. 225-228.

¹⁴⁵ Bazı kaynaklarda Hatice Sultan'ın difteriden öldüğü sırada 7-8 aylık olduğu bazılarında ise 4 yaşında olduğu yazılmıştır.

¹⁴⁶ Zeynep Özlü, "Osmanlı Devleti'nde Difteri Hastalığı ve Koruyucu Sağlık Hizmetlerine Dair Bulgular (19. Yüzyıl Sonları ve 20. Yüzyıl Başlarında)", **Belleten**, C. 81, S. 291, 2017, s. 464.

Serumun işe yaradığı anlaşılır anlaşılmaz Avrupa'dan yenileri sipariş edilmiştir. Öte yandan bu serumun keşfinden kısa bir zaman sonra İstanbul'daki Bakteriyolojihane-i Şahane'nin müdürü Dr. Maurice Nicolle, kendisine gerekli imkânlar sağlanırsa difteri serumunu İstanbul'da da üretebileceğine dair bir dilekçe kaleme almıştır. Cemiyet-i Tıbbiye-i Şahane'nin 12 Ekim 1894 tarihli toplantısında bu serumu Avrupa'dan getirmenin çok pahalı olduğuna dikkat çekilmiş, üç tüp serum için 35 florin ödendiği belirtilmiştir. Cemiyetin bu toplantısında Faik Paşa Dr. Nicolle'ün yerli üretim aşısıyla ilgili dilekçesine dayanarak bunun İstanbul'da da hazırlanmasının mümkün olduğunu belirtmiştir¹⁴⁷. Aynı gün yani 12 Ekim 1894'te Umum Mekatib-i Askeriye-i Şahane Nezareti'ne yazılan bir yazı ile Dr. Nicolle'ün dilekçesinden bahsedilmiş ve difterinin tedavisinde kullanılan bu serumun gerekli altyapı sağlanarak (...bu babda istimal edilen ilacın tarafından istihzarı kabil olup ancak suret-i istihzarı bir takım alet ve edevat ve malzeme ile bazı terakkiyat-ı feniyyeye muhtac olduğundan...) İstanbul'da da üretilmesinin müzakere edilmesi istenmiştir¹⁴⁸.

3 hafta sonra, Cemiyet-i Tıbbiye-i Şahane'nin 2 Kasım 1894 tarihli toplantısında Dr. Mavyorani Paşa bu serumun birkaç ay içerisinde İstanbul'da hazırlanmasının mümkün olduğunu belirtmiştir. Yapılan müzakerelerden sonra Avrupa'da difteriden kaynaklı çocuk ölüm oranlarının azalmasında önemli bir etkiye sahip olan bu serumun İstanbul'da da üretilmesi için Dr. Nicolle'ün Paris'e gönderilmesine karar verilmiştir. 1894 yılının Kasım ayında Bakteriyolojihane-i Şahane'nin müdürü Dr. Maurice Nicolle bu serumunun hazırlanışı ve uygulanışını öğrenmek üzere Paris'e gönderilmiştir¹⁴⁹.

Dr. Nicolle'ün Paris'e gönderildiği tarihte Türk bakteriyolojisinin önemli isimlerinden Adil Mustafa Şehzadebaşı¹⁵⁰ de Paris'teki Alfort Veteriner Okulu'nda (École Nationale Vétérinaire d'Alfort) Prof. Nocard'ın yanında atlar üzerinden difteri serumunun elde edilmesinde preparatör¹⁵¹ olarak çalışmaya başlamıştır. O tarihte zaten Fransa'da olan Adil Bey difteri serumunun keşfinden çok önce, 1890 yılında

¹⁴⁷ Ekrem Kadri Unat, **Osmanlı İmparatorluğunda Bakteriyoloji ve Viraloji**,... s. 42.

¹⁴⁸ BOA.BEO. 493/36960.

¹⁴⁹ Esin Karlıkaya, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Uygulanan Aşı ve Serumlar ile Bunların Üretildiği Kuruluşlar", **Trakya Üniversitesi Tıp Fakültesi Dergisi**, C. 1999, S. 3, s.s. 171-172; Nuran Yıldırım, "Salgınlar", **Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi**, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, 1994, İstanbul, s. 424.

¹⁵⁰ Hem difteri hem de Sığır vebası serumunun İstanbul'da üretilmesinde önemli bir role sahip olan Adil Mustafa Bey, 1901 yılında Bakteriyolojihane-i Baytari'nin müdürlüğüne atanmıştır.

¹⁵¹ O dönem laboratuvarlarda çalışan aşı hazırlayıcıları için kullanılan bu unvan Osmanlıca'ya hazırlayıcı, hazırlayan manasına gelen "müstahzır" olarak çevrilmiştir. Bu pozisyonda çalışan insanlar Osmanlı arşivi belgelerinde müstahzır olarak isimlendirilmişlerdir.

katıldığı bir yarışmayı kazanarak Fransa'daki ulusal veterinerlik fakültesinde eğitim görmeye gitmiştir. Adil Mustafa¹⁵² Bey 8 Ekim 1895'te bu okuldan mezun olduktan sonra İstanbul'da Dr. Nicolle ile beraber difteri serumunun hazırlanmasında oldukça aktif bir rol oynamıştır¹⁵³.

Öte yandan yeni keşfedilen bu serumu öğrenmek üzere Paris'e gönderilen tek uzman Bakteriyolojihane-i Şahane müdürü Dr. Nicolle değildir. Difteri serumunun keşfedildiğini haber alan Beyrut Valisi Abdülhalik Nasuhi Bey 4 Kasım 1894'te Dâhiliye Nezareti'ne bu yeni serumla ilgili bir telgraf çekmiştir. Nasuhi Bey bu telgrafında Beyrut'ta difteri hastalığı yüzünden özellikle kış aylarında çocuk ölümlerinin gerçekleştiğini belirterek bu yeni serumu öğrenmek üzere Beyrut'tan da bazı doktorların Paris'e gönderilmesini istemiştir¹⁵⁴.

O dönemde Beyrut Valisi olarak görev yapan Abdülhalik Nasuhi Bey meşhur şair Abdülhak Hamit Tarhan'ın ağabeyidir. Entelektüel kişiliğiyle bilinen ve Paris'te felsefe eğitimi almış olan Nasuhi Bey'in Fransa'da yaşanan gelişmeleri de yakından takip ettiği görülmektedir¹⁵⁵. Nasuhi Bey, Eylül 1894'te Pasteur Enstitüsü'nde Dr. Roux difteri serumunu bulduktan kısa bir zaman sonra bu modern tedavi yönteminin Beyrut'ta da uygulanması için harekete geçmiştir.

Beyrut Valiliği tarafından ilk etapta iki doktorun Paris'e gönderilmesi düşünülmüştür. Bu doktorların gönderilmesiyle ilgili durum ilk önce 1894 yılının Kasım ayında Dâhiliye Nezareti'ne bildirilmiştir. Bir ay boyunca nezaretler arasından yapılan yazışmalardan sonra Sadaret'e yazılan yazıda bu yeni serumun “*talim ve tatbiki için*” hükûmete hakkıyla hizmet edebilecek iki doktorun Paris'e gönderilmesinde herhangi bir mahzur olmadığı belirtilmiştir. 4 Aralık 1894'te Beyrut'tan iki doktorun Paris'e gönderilmesi için bir irade yazılmıştır. Fakat ilerleyen aylarda doktor sayısı üçe çıkartılmıştır¹⁵⁶.

1895'in ilk günlerinde ise Beyrut Valisi Nasuhi Bey iki doktorun yeterli görülmediğini yanlarına bir doktor daha ilave edilerek Paris'e üç doktorun gönderilmesine karar verildiğini belirtmiştir. Bunlar Vilayet Sıhhiye Müfettişi Doktor Nizamettin Bey, Beyrut Belediye ikinci tabibi Nahle Müdevver ve Beyrut'un meşhur

¹⁵² Ek 12. Türk bakteriyolojisinin önemli isimlerinden Adil Mustafa Bey.

¹⁵³ Ekrem Kadri Unat, **Osmanlı İmparatorluğunda Bakteriyoloji ve Viraloji**,... s. 57.

¹⁵⁴ BOA. DH.MKT. 305/76-2.

¹⁵⁵ Feham Ülgen, “Abdülhak Hâmid'in Ecdâdı”, **Hayat Tarih Mecmuası**, C. 1, S. 4, 1973, s. 18-23; “Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Köprü: Abdülhak Hamit, **evrensel.net**, <https://www.evrensel.net/haber/123401/osmanli-dan-cumhuriyet-e-bir-kopru> (Erişim: 13.04.2024).

¹⁵⁶ BOA. DH.MKT. 305/76; İ.DH. 1318/29; BEO. 537/40217.

doktorlarından İskender Rızkullah Efendi'dir. Bu doktorların iki ay Paris'te kalacakları ve bu süre boyunca tahminen 5.500 frank harcayacakları hesaplanmıştır. Difteri serumundan tüm vilayet birimleri faydalanacağı için paranın da vilayet birimlerine paylaştırılarak ödenmesi kararlaştırılmıştır. 1.100'er franktan 2.200 frangın Akka ve Trablusşam sancakları tarafından, 500'er franktan 1.000 frangının Nablus ve Lazkiye sancakları tarafından, 100'er franktan 300 frangının Sayda, Sur ve Merciyun kazaları tarafından ve geri kalan kısmının ise Beyrut Belediye Sandığı'ndan ödenmesi kararlaştırılmıştır. Fakat bu para toplanana kadar doktorların daha fazla beklememesi için toplandıktan sonra geri yerine konulmak üzere *(fakat meblağ-ı mezkûr tecemmu edinceye değin muma-ileyhimin beklettirilmesi caiz olamayacağından ileride vürudunda yerine konulmak üzere şimdilik)* 5.500 frangın Beyrut Belediye Sandığı'ndan ödenmesi kararlaştırılmıştır. 20 Ocak 1895'te Beyrut Vilayeti gerekli hazırlıkların yapılması için Paris Sefareti'ne durumu bildirmiştir¹⁵⁷.

Aradan yaklaşık iki buçuk ay geçtikten sonra Beyrut Valiliği 6 Nisan 1895'te Dâhiliye Nezareti'ne Paris'e giden üç doktorun döndüğünü bildirmiştir. Doktorların Paris'te iki ay kalması planlandığı göz önünde bulundurulduğunda girişlerinin ancak Şubat 1895'te mümkün olduğu anlaşılmaktadır. Doktorlar döndükten sonra Beyrut Sıhhiye Müfettişi Nizamettin Bey difteri serumu ile ilgili bir de rapor kaleme almıştır¹⁵⁸. Daha sonra kitapçık şeklinde basılan bu rapor "Difteriye Karşı Serum Tedavisi" başlığıyla yayınlanmıştır. 18 Haziran 1895'te Maarif Nezareti Dr. Nizamettin'in hazırladığı bu kitapçığın basılması için izin vermiştir¹⁵⁹.

Beyrut'tan Paris'e gitmiş olan üç doktor memleketlerine döndüklerinde hâlen yerli serum üretilmemiştir. Her ne kadar Mavyorani Paşa 2 Kasım 1894'te difteri serumunun birkaç ay içerisinde hazırlanabileceğini söylemişse de Bakteriyolojihane-i Şahane'de ilk difteri serumunun üretilmesi tam bir yıl sürmüştür. İlk yerli serumlar ancak 1895 yılının Kasım ayında hazır hale getirilebilmiştir. İlk serumların üretimine dair Dr. Nicolle 21 Kasım 1895'de bir dilekçe kaleme almıştır. Sadaret'e yazılan bu dilekçede sonunda difteri serumu üretimi için harcanan mesainin iyi sonuçlandığı ve ilk yerli serumların üretimine başlandığı haberine yer verilmiştir. Ayrıca Dr. Nicolle

¹⁵⁷ BOA. DH.MKT. 343/49.

¹⁵⁸ BOA. DH.MKT. 371/50.

¹⁵⁹ BOA. MF.MKT. 269/56.

Sadaret'e yazdığı dilekçe ile beraber Bakteriyolojihane-i Şahane'de hazırlanmış olan ilk serumlardan numune ve hediye olarak 6 şişe göndermiştir¹⁶⁰.

10 cm³'lük küçük şişelere¹⁶¹ konulan bu difteri serumları ücretli ve ücretsiz olmak üzere iki farklı etiketle üretilmeye başlanmıştır. Kamu kurumlarına ücretsiz verilecek olan serum şişelerinin üzerine “*miriye mahsustur*” yazılı etiketler yapıştırılırken doktorlara ve eczacılara satılacak olanların üzerine “*fiyatı 12 kuruştur*” yazılmıştır. Dr. Nicolle, Paris'te Pasteur Enstitüsü'nde üretilmiş olan 10 cm³'lük bir difteri serumunun 3 franga satıldığı göz önüne alındığında 12 kuruşun çok olmadığını belirtmiştir. O tarihte İstanbul'daki eczacılar aynı boyuttaki serumu Fransa'dan getirerek 25 kuruşa satmaktadırlar. Yani Bakteriyolojihane-i Şahane'de üretilen yerli difteri serumu Fransa'da ithal edilenin yarı fiyatından daha ucuza satılmaya başlanmıştır. Dr. Nicolle, yerli difteri serumunun satılmaya başlandığı haberinin tüm vatandaşlar tarafından duyulması için gazetelere resmî tebligat yapılmasını istemiştir¹⁶².

Ücretsiz dağıtılacak serumlardan askerî birliklere ve fakir ailelerin çocuklarını tedavi etmek üzere belediyelere şimdilik kaç şişenin lazım olduğunu soran Dr. Nicolle ilerleyen zamanlarda bunların nereye ve hangi vasıtalarla gönderileceğinin de belirlenmesini istemiştir. Difteri hastalığının Osmanlı vilayetlerinde sık sık ortaya çıktığını ve bir daha ortaya çıkması durumunda artık gerekli miktarda serumu yollayabileceklerini ifade etmiş ve bunun için tüm vilayet ve müstakil mutasarrıflıklara haber gönderilmesini (...illet-i mezkûre ekser vilayat-ı şahanede mütemadiyen zuhur etmekte olup hudâ-negerde zuhuru halinde miktar-ı kâfi serum irsal olunacağıнын Umum Vilayat-ı Şahane ile müstakil mutasarrıflıklara tebliğ-i keyfiyet buyrulması...) istemiştir¹⁶³.

Dr. Nicolle'ün dilekçesinden birkaç gün sonra Sadaret'ten üç ayrı makama difteri serumu ile ilgili bir yazı yazılmıştır. Seraskerlik, İstanbul Şehremaneti ve Dâhiliye Nezareti'ne yazılan bu yazıda difteri serumunun artık Bakteriyolojihane-i Şahane'den temin edilebileceği, ihtiyaç duyulan serum miktarının bildirilmesi ve bunların nasıl dağıtılacağıнын belirlenmesi istenmiştir. Ayrıca Sadaret Dâhiliye Nezareti'nden tüm vilayetlere bu konu hakkında tebligat yapmasını ve gazetelere ilan

¹⁶⁰ BOA. BEO. 707/52996-2.

¹⁶¹ Ek 19. Difteri serumu şişeleri.

¹⁶² BOA. BEO. 707/52996-2

¹⁶³ BOA. BEO. 707/52996-2

vermesini istemiştir. Dr. Nicolle'ün numune ve hediye olarak gönderdiği 6 şişe difteri serumu da bu yazı ile beraber İstanbul Şehremaneti'ne gönderilmiştir¹⁶⁴.

Yerli difteri serumunun üretilmeye başlandığı 1895 yılının Kasım ayında bu yeni serumun uygulanışı ile ilgili Nişantaşı'ndaki Bakteriyolojihane-i Şahane'de Dr. Nicolle tarafından belediye doktorlarına bir konferans verilmiştir¹⁶⁵. Bu konferansta yerli doktorlara difteri hastalığının teşhisi, serum ile tedavisi, serum şişelerinin muhafazası gibi teknik konular anlatılmıştır. Nişantaşı'nda Bakteriyolojihane-i Şahane'nin salonunda düzenlenen bu konferansa ilk başta belediye doktorlarının, sayıları yirmiyi geçmeyecek şekilde iki grup halinde katılmaları planlanmıştır. İlk konferansın 27 Kasım 1895'te, ikincisinin ise 8 Aralık 1895'te yapılması düşünülmüştür¹⁶⁶. Fakat 21 Kasım'da İstanbul Şehremaneti'nden Sadaret'e yazılan yazıda belediye bünyesinde 70'ten fazla doktor bulunduğu, bunların bazılarının kolera için bazılarının ise 6. daireye bağlı umumhaneler için görevli olduğu ve hepsinin Dr. Nicolle'ün konferansına gitmesine gerek olmadığı belirtilmiştir. Difteri serumu ile ilgili yapılacak bu konferansa yalnızca belediyenin daimî kadrosunda kayıtlı olan 12 doktorun katılmasının yeterli olacağı ifade edilmiştir. Bunun üzerine yalnızca bir konferans düzenlenmiştir¹⁶⁷.

1895 yılının Kasım ayında yerli difteri serumu üretildikten sonra bu serumların dağıtımına başlanmıştır. İlk serumlar İstanbul Şehremaneti'ne bağlı belediye dairelerine dağılmıştır. Belediye dairelerinin görev alanındaki fakir ailelerin çocuklarında difteri hastalığı görüldüğünde tedavi etmek üzere her dairede bir kutu serumun hazır bulundurulması istenmiştir. Aralık ayında her kutunun içinde altı serum olacak şekilde on kutu serum dağıtılmıştır. Serumlar bekleyince bozulacağı için daha fazlası yollanmamış, ihtiyaç olduğu anda Bakteriyolojihane-i Şahane'den hemen yenisinin gönderileceği bildirilmiştir¹⁶⁸. Aynı tarihlerde 40 şişe de Seraskerlik'e askerî birliklerde kullanılmak üzere gönderilmiştir¹⁶⁹.

Yerli difteri serumu üretilmeye başlandıktan sonra ilk serumlar İstanbul belediye daireleri ve askerî makamlara verilmiştir. Ardından 1896 yılından itibaren

¹⁶⁴ BOA. BEO. 707/52996-1.

¹⁶⁵ Ek 15. Bakteriyolojihane-i Şahane'nin üst katındaki ders ve konferans salonu.

¹⁶⁶ BOA. Y.MTV. 132/32.

¹⁶⁷ BOA. BEO. 706/52877; BEO. 708/53030. Dr. Nicolle'ün Nişantaşı'nda düzenlediği difteri serumu konferansına katılan belediye doktorlarının isim listesi şöyledir: Cemal Bey, Sadık Bey, Nüzhet Efendi, Cemal Efendi, Binbaşı Süleyman Efendi, Kolağası Mehmet Ali Efendi, Naum Efendi, Ayvazyan Efendi, Bedros Topkapılıyan Efendi, Lion Efendi, Hüsnü Efendi, Suad Bey.

¹⁶⁸ BOA. BEO. 712/53386, 716/53669.

¹⁶⁹ BOA. BEO. 720/53941.

İşkodra'dan Yemen'e kadar ülkenin ihtiyaç duyulan tüm noktalarına serum dağıtılmaya başlanmıştır. İstanbul dışındaki vilayetlere gönderilen serumlardan cüzi bir ücret alınmaya başlanmıştır. Bu ücret serum talep eden vilayetin belediye sandığı tarafından ödenmiştir. Fakat 1900 senesinde Selanik Vilayeti teslim alınan serumların fakir hastalarda kullanıldığını belirterek bunların tamamen ücretsiz olarak gönderilmesini talep etmiştir. 20 Aralık 1900'de Dâhiliye Nezareti'nden Vilayet'e cevap olarak yazılan yazıda, serumların yalnızca İstanbul Belediye dairelerine ücretsiz olarak verildiği, kanun gereği vilayet belediyelerine gönderilen serumların talepte bulunan vilayet tarafından ödenmesi gerektiği belirtilmiştir¹⁷⁰.

Ülkenin dört bir yanına gönderilen bu serumlar sayesinde çocuk ölümlerinin ciddi manada azaldığı anlaşılmaktadır. Bu hastalığın özellikle çocuklarda sebep olduğu ölüm oranı serum ile tedavinin uygulanmaya başlanmasından sonra ciddi bir düşüş göstermiştir. Salgınlar halinde seyredebilen difteri hastalığı serum bulunmadan önceki dönemlerde hastalığa yakalanan her iki çocuktan birinin ölümüne sebep olmuştur. Hastalık serumla tedavi edilmeye başlandıktan sonra bu oran ciddi oranda düşmüştür¹⁷¹.

Hamidiye Etfal Hastanesi Yönetimi difteri serumu ile tedavi edilen çocuklara dair istatistikleri yayınlamıştır. Bu istatistiklere göre hastanede serum tedavisi gören difteri hastası çocuklardaki ölüm oranı %14 ile en fazla 0-2 yaş aralığındadır. Serumun keşfinden sonra difteriden kaynaklı çocuk ölümleri dramatik bir şekilde azalmış olmasına rağmen hastalığın yaşı çok küçük çocuklarda hâlen ölümcül olabildiği görülmektedir. Çocukların yaşı büyüdükçe ölüm oranları azalmıştır. 1900-1904 seneleri arasında difteri hastalığına yakalandıktan sonra Hamidiye Etfal Hastanesi'nde serum ile tedavi görmüş olan çocukların sayıları ve iyileşme-vefat oranları aşağıdadır¹⁷²;

21 Nisan 1900 -14 Ağustos 1904 Arası Hamidiye Etfal Hastanesi'nde Serum Tedavisinde Uygulanan Difteri Hastası Çocukların İstatistik Bilgileri			
Yaş Aralığı	İyileşenler	Vefat Edenler	Vefat Edenlerin İyileşenlere Oranı
0-2	42	7	%14,14

¹⁷⁰ BOA. DH.MKT. 2441/12.

¹⁷¹ Pervin Özelci, Aslıhan Coşkun, Ateş Kara, a.g.m., s. 218.

¹⁷² Hamidiye Etfal Hastahane-i Alisinin İstatistik Mecmua-i Tıbbiyesi, Matbaa-i Osmaniye, Beşinci Seneye Mahsustur, Hicri: 1322, Mali: 1320, s. 407.

2-4	110	13	%10,70
4-6	72	3	% 4
6-8	40	0	%0
8-10	19	0	%0
10<	13	0	%0

1.5. Sığır Vebası (Veba-i Bakari) Serumı

II. Abdülhamit döneminde Bakteriyolojihane-i Şahane’de üretimi gerçekleştirilmiş bir diğer serum ise sığır vebası serumudur. Bakteriyolojihane-i Şahane’de ilk dönemlerde insan hastalıklarının yanında hayvan hastalıkları için de çalışmalar yürütülmüştür. Dr. Nicolle ve Veteriner Hekim Adil Mustafa Şehzadebaşı iktisadi olarak ciddi bir kayba sebep olan sığır vebası üzerine dünya mikrobiyoloji literatürüne geçecek önemli çalışmalarda bulunmuşlardır. 1898 yılında Dr. Nicolle ve Adil Mustafa Bey¹⁷³ önce hastalığa sebep patojeni bulmuşlar ardında da bu hastalığa karşı bir serum geliştirmişlerdir¹⁷⁴.

En eski hayvan hastalıklarından birisi olan sığır vebası başta sığır olmak üzere toynaklı hayvanlar arasında görülen bulaşıcı bir hastalıktır. Hastalığa özellikle sığır ve domuzlar çok hassastır. Asya kökenli bu hastalık Anadolu’da da geniş salgınlar halinde büyük baş hayvanlarda toplu ölümlere yol açmıştır. Halk arasında “Malkıran” veya “Çor” ismiyle adlandırılan bu hastalıkta bulaşma oranı %100 ve ölüm oranı %90 civarında seyretmiştir. İnsan hastalıklarının gölgesinde kaldığı için çok duyulmamış olan bu hastalık özellikle tarım ve hayvancılığa dayalı yaşayan toplumlarda en çok korkulan hayvan hastalıklarından birisi olagelmiştir. Hane ekonomisinin büyük ölçüde çift hayvanlarına ve hayvancılığa dayandığı sanayi devrimi öncesinde, hayvanlarını bu hastalık yüzünden kaybetmek insanların refah seviyesinde önemli bir düşüşe yol açmıştır. Anadolu’da 1877’de Osmanlı-Rus Savaşı sırasında salgına dönüşen sığır vebası ancak 1932’de bastırılabilmiştir. 1969’da Urfa’da görülen hastalık 1972 yılına kadar çok fazla hayvanın telef olmasına sebep olmuştur¹⁷⁵.

¹⁷³ Ek 13. Adil Mustafa Bey’in Bakteriyolojihane-i Şahane’deki Laboratuvarı

¹⁷⁴ Nuran Yıldırım, “Bakteriyolojihane-i Şahane’de Veteriner Bakteriyoloji 1893-1901”, **I. Ulusal Veteriner Hekimliği Tarihi ve Mesleki Etik Sempozyumu Bildirileri**, Elâzığ, 2006, s. 175.

¹⁷⁵ Seda Tan, “İstanbul ve Çevresinde Veba-yı Bakari (1886-1891)”, **Belleten**, C. 87, S. 310, 2023, s.s. 1021-1023; İbrahim Burgu, Yılmaz Akça, “Sığır Vebası”, **Bilim ve Teknik**, C. 25, S. 290, 1992, s. 19.

Dünya’da modern veterinerlik çalışmalarının başlamasında sığır vebası hastalığının önemli bir etkisi olmuştur. 18. yüzyılda Avrupa hayvancılığını derinden sarsan bu hastalığa karşı ilk modern veteriner okulu 1762’de Fransa’nın Lyon kentinde açılmıştır. Yüzyıl boyunca Avrupa’da veteriner okulları açılmaya devam ederken ilk defa 18 Temmuz 1863’te sığır vebası hastalığına karşı Hamburg’da uluslararası bir veterinerlik kongresi düzenlenmiştir. Bu hastalığa dair çalışmalar Avrupa’da başlamış olmasına rağmen hastalığa sebep olan virüsün tespit edilmesi İstanbul’daki mikrobiyoloji kurumu Bakteriyolojihane-i Şahane’de gerçekleşmiştir¹⁷⁶.

Hayvanlarda sığır vebası hastalığına sebep olan virüs ve bu hastalığı tedavi edebilen serum Bakteriyolojihane-i Şahane’de görev yapan ve daha önce de difteri serumunun Osmanlı’da üretimini üstlenmiş olan biri Türk diğeri de Fransız iki bilim adamının çalışmaları neticesinde bulunmuştur. Bunlardan biri Nobel ödüllü Bakteriyolog Charles Nicolle’ün kardeşi ve İstanbul’daki Bakteriyolojihane-i Şahane’nin direktörü Dr. Maurice Nicolle’dür. Diğeri ise Fransa’da serum hazırlama üzerine uzmanlık kazanmış meşhur Türk Bakteriyolog Adil Mustafa Bey’dir. İki bilim adamı önce hastalığa sebep olan patojenin filtrelerden geçebilen bir virüs olduğunu ispatlamışlardır. Ardından hastalığa karşı ürettikleri serumun ilk başarılı denemelerini gerçekleştirmişlerdir. Buna dair ilk makalelerini Pasteur Enstitüsü’nün dergisi “*Anneles de l’Institut Pasteur*”de 1899 yılında yayınlamışlardır. İki bilim adamının çalışmaları ve dostluğu Dr. Nicolle 1901’de İstanbul’dan ayrıldıktan sonra da devam etmiştir. Dr. Nicolle ve Adil Mustafa Bey Pasteur Enstitüsü Dergisi’nde yayınlarına devam etmişler, 1901 ve 1902’de sığır vebası ile ilgili çalışmalarını ele alan yeni yayınlar yapmışlardır¹⁷⁷.

Bakteriyolojihane-i Şahane’de sığır vebası virüsünün keşfedilmesi ve ardından da serumunun üretilmesine giden süreç 1897 yılının son günlerinde Çatalca Sancağı ve Küçükçekmece Kazası’nda sığır vebasının hayvanlar arasında salgına dönüşmesi ile başlamıştır. 29 Kasım 1897’de İstanbul Şehremaneti’nden Sadaret’e hastalığın Anadolu vilayetlerinin pek çoğunda görülmekte olduğu, son günlerde ise Anadolu’dan da Gebze ve Çatalca’daki hayvanlara bulaştığı ve hayvanların bir bir telef olduğu yazılmıştır. Gerekli bilimsel tedbirlerin alınması ve hastalığın daha da yayılmasının

¹⁷⁶ Mehmet Ak, “Osmanlı Devleti’nde Veba-i Bakari (Sığır Vebası)”, **Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi**, S. 39, 2016, s. 219.

¹⁷⁷ Türel Özkul, Raziye Tamay Başağaç Gül, “The Collaboration of Maurice Nicolle et Adil Mustafa- The Discovery of Rinderpest Agent”, **Revue de Medecine Veterinaire**, Volume: 159, Issue: 4, 2008, s. 245.

önüne geçilmesi için Bakteriyolojihane-i Şahane Müdürü Dr. Nicolle'ün ya bizzat kendisinin ya da seçeceği birinin salgının görüldüğü Gebze ve Çatalca'ya gönderilmesi istenmiştir. Şehremanet'in bu yazısından sonra Dr. Nicolle ve yardımcısı Adil Mustafa Bey 18 Aralık 1897'de Çatalca'ya gitmişler ve bölgede salgın halindeki sığır vebası üzerinde çalışmışlardır. 26 Aralık 1897'de Sadaret'ten Dâhiliye Nezareti'ne Dr. Nicolle ve yardımcısı Baytar Adil Bey'in harcırahlarının ödenmesine dair bir yazı yazılmıştır¹⁷⁸.

1 Şubat 1898'de Dr. Nicolle Sadaret'e yazdığı yazıda kendisinin Çatalca'daki hastalıklı hayvanlardan aldığı virüs ile dana ve keçiler üzerinde çalışmalar yürüttüğünü, önemli bilimsel sonuçlara ulaştığını ve deneyleri için biraz daha kan örneğine ihtiyacı olduğunu belirtmiştir. Dr. Nicolle¹⁷⁹, Binbaşı Aristidi Bey'in Bakteriyolojihane'deki çalışmalarda bir miktar daha virüs elde etmek için yeni kan örnekleri almak üzere tekrar Çatalca'ya gideceğini haber vererek kendisine gereken kolaylığın sağlanmasını istemiştir. Ertesi gün Sadaret, Çatalca Mutasarrıflığı'ndan Dr. Aristidi Bey'e gereken kolaylığın ve yardımın sağlanmasını istemiştir¹⁸⁰.

Yaklaşık bir hafta sonra, 10 Şubat 1898'de Servet-i Fünun'da Dr. Nicollü'ün sığır vebasına sebep olan patojeni keşfettiği haberi yayınlanmıştır¹⁸¹. Yayınlanan haberde bu keşfin önemi şu satırlarla anlatılmıştır: “*Bakteriyolojihane-i Şahane Direktörü Doktor Nicolle ehemmiyet-i fevkalade ile telakki olunacak bir keşf-i mühimme muvaffak olmuştur. Doktor Nicolle birçok taharriyat-ı medideden sonra*¹⁸² *hayvanat-ı muhtelifce*¹⁸³ *her zaman zaiyat-ı azimeyi mucib olmakta bulunan veba-i bakarî marazının basilini keşfeylemiştir ki bundan mütevellid şerefın Dersaadet Bakteriyolojihanesi Müdürü'ne ait olması bit'tabii bizce de badi-i memnuniyettir*”¹⁸⁴.

3 Mart 1898'de Yıldız Sarayı'ndan yazılan bir irade ile Dr. Nicolle'ün keşfinin öneminden bahsedilerek bu keşfin gazetelerde ilan edilmesi istenmiştir. Yazılan iradede bakteriyolojinin kurucularından Robert Koch ve Louis Pasteur'ün yardımcıları ile beraber uzun zamandır bu hastalık üzerine çalıştıkları halde sonuç alamadıkları, hastalığın sebebi olan mikrobun İstanbul'da, Bakteriyolojihane-i Şahane'de keşfedilmesinin hem bilim dünyası hem de ülke servetlerinin korunması için oldukça

¹⁷⁸ BOA. **BEO.** 1063/79655; BOA. **BEO.** 1058/79337; **BEO.** 1061/79519; **BEO.** 1085/81304.

¹⁷⁹ Ek 11. Dr. Nicolle'ün Bakteriyolojihane-i Şahane'deki laboratuvarı

¹⁸⁰ BOA. **BEO.** 1078/80816.

¹⁸¹ Nuran Yıldırım, “Bakteriyolojihane-i Şahane'de Veteriner Bakteriyoloji 1893-1901”,... s. 175.

¹⁸² Uzun süreli araştırmalardan sonra

¹⁸³ Çeşitli hayvanlarca

¹⁸⁴ **Servet-i Fünun**, “Tevcihat ve Havadis Kısmı”, 29 Kanun-i Sani 1313, s. 180.

önemli bir gelişme olduğu belirtilmiştir. Aynı yazıda Dr. Nicolle'ün mikrobunu keşfettiği bu hastalığa karşı yakın bir zamanda bir de serum hazırlayacağı müjdelenmiştir¹⁸⁵. Sığır vebası mikrobunun yeni bulunduğu ve serum deneylerinin devam ettiği günlerde tüm bu çalışmalarından ötürü Dr. Nicolle'e birinci dereceden Mecidi Nişanı verilmesi için ayrıca bir irade daha yazılmıştır. Dr. Nicolle'ün kâtipliğini yapan Yusuf Bey de üçüncü dereceden Mecidi Nişanı'na layık görülmüştür¹⁸⁶.

Aynı gün, yani 3 Mart 1898'de Mekatib-i Askeriye-i Şahane Nazırı Zeki Paşa, Sadaret'e yazdığı bir yazıda Dr. Nicolle'ün serum çalışmalarının oldukça ilerlediğini fakat Ziraat Bankası'nın deneyler için gerekli olan 300 lirayı vermekte tereddüt ettiğini ifade etmiştir. Eğer yürütülmekte olan bu serum deneyleri başarı ile sonuçlanırsa iktisadi olarak büyük bir fayda sağlanacağını belirten Zeki Paşa, deneylerin devam etmesi için lazım olan 300 liranın ödenmesi konusunda gereğinin yapılmasını istemiştir. Bu yazıdan birkaç gün sonra Sadaret gerekli makamlara Dr. Nicolle'ün çalışmalarının öneminden bahsederek ihtiyaç duyulan 300 liranın ödenmesini istemiştir¹⁸⁷.

Dr. Nicolle denemeler sırasında Bakteriyolojihane-i Şahane'de ürettiği serumu önce Halep cinsi buzağılar üzerinde denemiştir. İki buzağıdan birisi serum ile aşılandıktan sonra¹⁸⁸ ikisine de sığır vebası enjekte edilmiştir. Serum ile aşılanmış olan buzağıya hiçbir şey olmazken diğer buzağı hastalıktan ölmüştür. Aynı deney Kırım cinsi iki dana üzerinde de tekrarlanmış ve yine aynı sonuç alınmıştır. Bu laboratuvar tecrübelerinden sonra serumun başarılı olduğu anlaşılmıştır¹⁸⁹.

1898 yılının yaz aylarında Halkalı Ziraat Mektebi'nin çiftliğindeki büyükbaş hayvanlar arasında sığır vebasının görülmesi Dr. Nicolle'e Bakteriyolojihane-i Şahane laboratuvarlarında denemesini yaptığı serumu sahada test etmek için ilk fırsatı vermiştir. Dr. Nicolle okulda hastalık görüldüğü ve çiftliğindeki hayvanların telef olmaya başladığı haberini alır almaz hemen okula giderek ilk önce hastalığın gerçekten sığır vebası olup olmadığını kontrol etmiştir. Hastalık teşhis edildikten sonra muavinlerinden birisini gerekli tedbirleri almak üzere okulda bırakarak

¹⁸⁵ BOA. **İ.HUS.** 62/34.

¹⁸⁶ BOA. **İ.TAL.** 132/85.

¹⁸⁷ BOA. **BEO.** 1087/81488; **İ. ML.** 26/39.

¹⁸⁸ Üretilen serum maddesi hastalığa karşı bağışıklık kazandırdığı gibi hastalığı tedavi eden antitoksinleri de içermektedir. Yani hem aşılama hem de tedavi için kullanılmaktadır.

¹⁸⁹ BOA. **Y.MTV.** 180/114.

Bakteriyolojihane’de mevcut bulunan serumları Halkalı Ziraat Mektebi’ne göndermiştir. Hastalıktan ölmek üzere olan Rumeli cinsi dört öküz ve üç Halep cinsi hayvana serum verilmiş ve hayvanların iyileştikleri gözlemlenmiştir. Hastalık kapmamış olanlarınsa bir daha hasta olmadığı görülmüştür. Dr. Nicolle Halkalı Ziraat Mektebi’ndeki veba serumu uygulamasından sonra 7 Ağustos 1898’de yazdığı raporda serumun başarılı olduğuna dair artık hiçbir kalmadığını ifade etmiştir¹⁹⁰. Yazdığı raporda ellerinde şimdilik sadece Halkalı Ziraat Mektebi’ndeki hayvanları tedavi edebilecek kadar serum olduğunu fakat ülkenin başka yerlerinde de sığır vebası salgınları yaşandığını ve çok daha fazla seruma ihtiyaç duyulacağını belirten Dr. Nicolle gerekli sermaye sağlanırsa Halkalı Ziraat Mektebi’ndeki çiftlikte daha fazla serum hazırlayabileceğini bildirmiştir¹⁹¹.

Bakteriyolojihane-i Şahane’de üretilmiş olan ilk sığır vebası serumunun hastalığı tedavi ettiği kesin olarak anlaşılmıca ülkenin salgın görülen diğer noktalarına da serum göndermek için Halkalı Ziraat Mektebi’ndeki çiftlikte daha büyük miktarlarda serum üretmek üzere hazırlıklara başlanmıştır¹⁹². 10 Ekim 1898’de sığır vebası serumu üretimi konusunda Sadrazam’ın üst yazısıyla bir irade kaleme alınmıştır. Yazılan bu irade ile Halkalı Ziraat Mektebi’nin numune çiftliğinde serumla tedavi edilmiş olan 20 büyükbaş hayvanın yeniden sığır vebası serumu üretiminde kullanmak üzere her birinin 500’er kuruştan 10.000 kuruşa satın alınarak Dr. Nicolle’ün kontrolüne verilmesi, 5.000 kuruş harcanarak çiftlikte bu hayvanlara yeni bir ahır yapılması, bu 20 hayvanın bakımı ve çeşitli masrafları için aylık 4.000 kuruşun, müstahdem edilecek kişiler ve çeşitli masraflar için de aylık 1.500 kuruşun ödenmesi kararlaştırılmıştır. Yapılacak tüm bu masrafların İstanbul, İzmit, Edirne, Bursa ve Çatalca’da yürürlüğe konmuş olan Zabıta-i Sıhhiye-i Hayvaniye Talimatnamesi gereğince muayene edilen hayvanlardan alınan muayene vergisinden karşılanacağı belirtilmiştir. İhtiyaç duyulacak araç gereçlerin bir kısmının Bakteriyolojihane-i Şahane’den diğer bir kısmının ise Mülkiye Baytar Mektebi’nden temin edileceği bildirilmiştir¹⁹³.

¹⁹⁰ “...musab olup telef olmak derecesine gelen Rumeli cinsinden dört öküz miktar-ı kâfi serumla telkhat icra edilerek onların da şifa-yab oldukları müşahade olunmakla artık usul-ü mezkûrenin muhasenatından katiyen eser-i şekk ve şüphe kalmamıştır.” BOA. Y.MTV. 180/114

¹⁹¹ BOA. Y.MTV. 180/114.; ŞD. 525/26.

¹⁹² BOA. BEO. 1176/88157.

¹⁹³ BOA. İ.OM. 5/17.

10 Ekim 1898’de Sadrazam Rıfat imzası ile yazılmış olan bu iradede sığır vebası serumunun üretilmesi ile ilgili kararların yanında serumun üretildikten sonra hangi bölgeye gönderilmesi gerektiği de bildirilmiştir. Bu iradeye göre sığır vebası özellikle Yozgat Sancağı ve Aydın Vilayeti’nde bir istila halini aldığı için çok fazla hayvanın telef olmasına sebep olmuştur. Özellikle Yozgat bölgesinde hüküm sürmekte olan salgına karşı Bakteriyolojihane memurlarıyla birkaç veterinerin serum üretilir üretilmez yeterli miktarda yanlarına alarak her şeyden önce Yozgat’a (...illet-i mezkûreye maruz bulunan hayvanata serum zerk olunmak üzere Bakteriyolojihane memurlarından ve memurin-i baytariyeden birkaç zatın miktar-ı kâfi şişe serum tevdi’yle evvel-be-evvel Yozgat Sancağı’na...) gitmeleri istenmiştir¹⁹⁴.

Bu iradeden sonra hızlı bir şekilde sığır vebası serumu hazırlanmaya başlamıştır. 30 Ekim 1898’de Nazır Zeki Paşa, harcanan mesai ve masraf sonucu 2.000 şişe serumun hazır olduğunu ve bunlar için 25.000 kuruş harcandığını belirtmiştir. 1898 yılının sonbaharında artık sığır vebası üretiminin bir düzene girmeye başladığı ve seri üretime geçildiği görülmektedir. İlk tecrübelerden sonra hastalığın hüküm sürmekte olduğu vilayetlere göndermek üzere aylık 2.500 şişe serum üretilbileceği anlaşılmıştır. Bunun üretimi için istihdam edilecek yardımcılarının maaşları dâhil aylık 80 liranın harcanması gerektiği görülmüştür¹⁹⁵.

Halkalı Ziraat Mektebi’nde serum üretimi başladıktan sonra daha önceden kararlaştırıldığı gibi bir fen heyeti oluşturularak Yozgat’ta salgın halini almış olan sığır vebasına karşı serumla tedavi yapmak üzere bölgeye gönderilmiştir. 11 Ocak 1899’da Dâhiliye Nezareti, Yıldız Sarayı’na Yozgat’ta yapılan serum tedavisinin oldukça iyi netice verdiğini, yöre halkının yapılan bu tedavi uygulaması sayesinde önemli bir maddi zarardan korunduğunu, bu faaliyetin Matbuat-ı Dâhiliye İdaresi tarafından o günkü gazetelerde ilan edildiğini ve ertesi gün ise ayrıntılarıyla bir kez daha ilan edileceğini haber vermiştir¹⁹⁶.

1899 yılında resmî olarak sığır vebası serumu üretimi ve dağıtımını başladığında Dr. Nicolle ve Adil Mustafa Bey sığır vebası ve serumu üzerine yaptıkları çalışmaları dönemin en prestijli bilim dergilerinden birisi olan Pasteur Enstitüsü Dergisi’ne göndermiştir. İki bilim adamının çalışmaları derginin 1899 yılının Nisan ayındaki nüshasında “Études Sur La Peste Bovine” başlığıyla yayınlanmıştır. Bu yayının

¹⁹⁴ BOA. İ.OM. 5/17.

¹⁹⁵ BOA. BEO. 1216/91177; İ.HUS. 69-21.

¹⁹⁶ BOA. DH.MKT. 2158/81.

başında Dr. Nicolle “Konstantinapolis İmparatorluk Bakteriyoloji Direktörü” (*Directeur de l'Institut Imperial de Bactériologie de Constantinople*), Adil Mustafa Bey ise “Laboratuvar Şefi” (*Chef de Laboratoire*) olarak tanıtılmıştır¹⁹⁷.

Dr. Nicolle ve Adil Mustafa Bey’in buluşu dönemin bilim çevreleri tarafından hemen kabul görmemiştir. Bunda Paris’te Louis Pasteur ve Berlin’de Robert Koch ile çalışmış olan dönemin önde gelen bilim adamlarından Alexander Yersin’in sığır vebasının virüsten değil bakteriden kaynaklandığını iddia etmesi etkili olmuştur. Yersin, 1894 yılında insan vebasına sebep olan ve onun adıyla anılan “Yersina Pestis” adlı bakteriyi bulmuştur. Sığır vebası da klinik belirtiler açısından insan vebasına çok benzer belirtiler gösterdiği için Yersin’in bu yaklaşımı ilk etapta Nicolle&Adil’in buluşuna gölge düşürmüştür¹⁹⁸.

Öte yandan yapılan denemeler sonunda Bakteriyolojihane-i Şahane’de üretilmiş olan sığır vebası serumunun hastalığı gerçekten tedavi ettiği anlaşıncı Dr. Nicolle ve Adil Bey’in buluşlarının başarısı da ispatlanmıştır. Serumun başarısı ilk etapta Paris’teki Pasteur Enstitüsü tarafından onaylanmıştır. Sonrasında İngiltere, Osmanlı Devleti’nden serum satın alıp Hindistan ve Mısır’a göndermiş, buradaki sığır vebası salgınlarının önüne geçilmesinde başarılı sonuçlar elde etmiştir. İngilizler bu serumu geliştirmek için yeni çalışmalar başlatmışlardır. Benzer şekilde Ruslar, Osmanlı’da üretilmiş olan bu serum sayesinde sığır vebası hastalığını büyük ölçüde bastırmışlardır. Ne yazık ki serum Osmanlı’da bulunduğu halde ülke coğrafyasını kapsayacak bir tedavi yürütülemediği için hastalık Osmanlı’da bölgesel salgınlar halinde hep devam etmiştir.

Hastalığın tam olarak bastırılabilmesinin en önemli sebeplerinden birisi serum üretim kapasitesinin bir türlü ülkedeki ihtiyacı karşılayacak düzeye çıkartılamamasıdır. İstanbul’da üretilen serum miktarı taşradan gelen serum talebini karşılamakta yetersiz kalmıştır. Halkalı Ziraat Mektebi’nde üretilmeye başlanmış olan bu serum için iki sene sonra Adil Mustafa Bey’in idaresinde Bakteriyolojihane-i Baytarı kurulmuştur. Açıldığı ilk yıllarda Veba-i Bakarî Bakteriyolojihanesi¹⁹⁹ olarak da adlandırılmış olan bu kurum ülkenin dört bir yanından gelen veba serumu talebini karşılama amacıyla tesis edilmiştir. Fakat vilayetlerle yapılan yazışmalarda bu kurumun da taşradan gelen

¹⁹⁷ Nicolle, Adil Bey, “Études Sur La Peste Bovine”, *Anneles de l’Institut Pasteur*, 1899, Avril, No:4, s.s. 319-343.

¹⁹⁸ Türel Özkul, Raziye Tamay Başağaç Gül, *a.g.m.*, s. 245.

¹⁹⁹ “Mülkiye Baytar Mektebi’ne merbut Veba-i Bakarî Bakteriyolojihanesi’nin...”, *BOA. İ. AS.* 42/45.

talebi karşılayacak miktarda serum üretimi gerçekleştiremediği görülmektedir. Bunun bir örneği Aydın'da görülen sığır vebası salgınında yaşanmıştır.

17 Kasım 1904'te Aydın Vilayeti'nden Sadaret'e vilayet dâhilinde sığır vebasının günden güne yayılmakta olduğunu, büyük hayvan kayıplarının önüne geçmek için Aydın'a acilen serum gönderilmesi gerektiğini bildiren bir telgraf çekilmiştir. Durumun Orman ve Maadin ve Ziraat Nezareti'ne bildirilmesi üzerine 23 Kasım 1904'te bu nezaretin başında bulunan Nazır Selim Paşa vilayetlerden gelen serum talebini karşılamaya yetişemediklerine dair bir yazı kaleme almıştır. Bu yazıda, süregelen sığır vebası salgınlarına karşı serum üretmek için Bakteriyolojihane-i Baytari'nin çok çalıştığını, hatta son üç ay içerisinde 35.000 doz serum üretildiğini fakat buna rağmen ihtiyacı karşılayamadıklarını ifade eden Selim Paşa, serum talep olunan mahallere talep edilen miktarın ancak yarısının gönderilebilmekte olduğunu belirtmiştir. Nazır Selim Paşa yeterince serum üretilemediği için bu defa da Aydın'dan talep olunan 2.000 şişe sığır vebası serumuna karşılık yine ancak yarısını yani 1.000 şişe gönderebildiklerini bildirmiştir²⁰⁰.

Yaklaşık üç hafta sonra 13 Aralık 1904'te Aydın Vilayeti, gönderildiği söylenen 1.000 doz serumun kendilerine ulaşmadığını bildiren bir telgraf daha çekmiştir. Durum yine durum Orman ve Maadin ve Ziraat Nezareti'ne iletilmiştir. 19 Aralık'ta Selim Paşa kendilerinin bahsedilen 1.000 doz serumu Aydın'a gönderdiklerine ve vilayet memurları tarafından nereye gittiğinin iyice araştırılması gerektiğine dair bir cevap yazmıştır. Yazdığı bu cevapta yine de ihtiyat olarak 750 doz daha yolladıklarını ve hastalığın önüne geçmek için ellerinden gelen her şeyi yaptıklarını bildirmiştir²⁰¹.

Ülkedeki serum üretim kapasitesinin ihtiyaçları karşılayamamasının yanında serum tedavisini uygulayacak yetişmiş veteriner hekim sayısının da yeterli olmadığı anlaşılmaktadır. Merkezden taşraya gönderilen sığır vebası serumlarını gönderildikleri bölgede hayvanlara uygulayabilecek bir veteriner bulunamadığı için zaman zaman serumlarla beraber bölgeye veteriner hekimlerin de gönderilmesi gerekmiştir.

19 Ekim 1901'de Adana Vilayeti'nden Dâhiliye Nezareti'ne Islahiye Kazası'nda ortaya çıkan sığır vebası salgını ile ilgili bir telgraf çekilmiştir. Bu telgrafa göre kazada bir müddetten beri salgın halinde devam etmekte olan hastalığın daha da yayılmasını engellemek ve hastalığa tutulmuş olan hayvanların telef olmasının önüne

²⁰⁰ BOA. BEO. 2456/184135.

²⁰¹ BOA. BEO. 2456/184659.

geçmek için bölgeye hem serum gönderilmesi hem de Cebel-i Bereket'e (günümüzde Osmaniye ili) kalıcı olarak bir veteriner hekim atanması istenmiştir²⁰². Bunun üzerine vilayete iki sefer halinde toplamda 2.000 doz serum gönderilmiş ve Kozan Sancağı'ndaki veteriner hekimin yeni birisi tayin edilinceye kadar Cebel-i Bereket'e gönderilmesi kararlaştırılmıştır²⁰³.

Kısacası bu hastalığa sebep olan virüs ve onu tedavi edebilen serum Osmanlı topraklarında bulunmuş olmasına rağmen başta mali sıkıntılar ve ülke coğrafyasının genişliği sebebiyle sığır vebası salgınları ülke çapında tam olarak bir türlü kontrol altına alınamamıştır. Osmanlı'nın son yıllarında bu salgınları kontrol altına almak için önemli girişimlerde bulunulmuş fakat bu girişimler savaş yıllarına denk gelmiş ve ancak Cumhuriyet yıllarında net sonuçlar alınmaya başlanmıştır.

Hayvancılığın önemli bir geçim kaynağı olduğu Doğu Anadolu'da sığır vebasının önüne geçmek için 1911 yılında sığır vebası serumu üretmek amacıyla "Erzincan Serum Darülistihzarı" açılmıştır²⁰⁴. 1914 yılında ise Bakteriyolojihane-i Baytari ülke çapındaki serum talebini karşılayamayan küçük binasından Pendik'te inşa edilmiş modern bir komplekse taşınmıştır. Cumhuriyet yıllarında Pendik Veteriner Bakteriyoloji ve Seroloji Enstitüsü ismini alacak olan bu kurum ilk etapta tüm ülkeye yetecek miktarda sığır vebası serumu üretmek amacıyla tesis edilmiştir²⁰⁵. Bu kurumlar Cumhuriyet yıllarında aktif olarak serum üretmeye devam etmişlerdir. Hastalık ancak Cumhuriyet yıllarında genç ve dinamik idarenin hayata geçirdiği sıkı denetim politikaları sonucu bastırılabilmiştir. Cumhuriyet'in ilk yıllarında uygulanan sıkı gümrük politikası ve sihi denetimlerle beraber serum uygulamasına devam edilmesi sonucu her yıl binlerce hayvanın telef olmasına sebep olan bu hastalığın önüne geçilebilmiştir. Hastalık 1935'ten sonra yapılan sıkı denetimler sayesinde uzun zaman boyunca ülke sınırları içerisinde görülmemiştir²⁰⁶.

Sonuç olarak Osmanlı'da başlayan sığır vebası ile mücadele Cumhuriyet'e miras kalmış ve başarı ile sonuçlanmıştır. Bu hastalık ve hastalığın tedavisi konusunda Batı dünyası ile Osmanlı Devleti arasında yaşanan etkileşim tersten yaşanmış, Osmanlı topraklarında keşfedilmiş bir serum Avrupa'da yankı uyandırmıştır. Bu keşifte

²⁰² BOA. **DH. MKT.** 2548/68

²⁰³ BOA. **DH. MKT.** 2560/76; 2573/79; 2584/70.

²⁰⁴ Deniz Akpınar, Ertuğrul Erhan, **a.g.m.**, s.s. 93-101.

²⁰⁵ Nihal Erk, **a.g.m.**, s. 47.

²⁰⁶ Abdülaziz Kardaş, "Cumhuriyetin İlk Yıllarında Halkı Yoksullaştıran Salgın", **Kuram ve Uygulamada Sosyal Bilimler Dergisi**, Yıl:5, S. 2, 2021, s. 245; İbrahim Burgu, Yılmaz Akça, **a.g.m.**, s. 19.

Bakteriyolojihane-i Şahane'nin ilk direktörü Doktor Maurice Nicolle'ün önemli bir rolü olmakla birlikte başta Adil Mustafa Bey olmak üzere Dr. Nicolle'e çalışmalarında yardımcı olan ve gerekli altyapıyı hazırlayan Doktor Aristidi Paşa gibi Osmanlı bilim adamlarının da önemli katkısı olmuştur.

1.6. Kızıl Serumı

1890'lar boyunca Osmanlı'nın ilk aşı ve serum üreten kurumları birbiri ardına açılmaya başlamıştır. Osmanlı'da üretilen aşı ve serum çeşitliliği Avrupa'daki buluşlar doğrultusunda zamanla artmıştır. Öte yandan mikrobiyoloji biliminin meyvelerinin olgunlaştığı 19. yüzyılın son seneleri ile 20. yüzyılın ilk senelerinde Osmanlı'da Batı'dan gelen yeni keşif haberleri doğrultusunda kolera aşısı, şarbon aşısı, kızıl serumu gibi aşı ve serumların üretimi için teşebbüste bulunulmuş fakat çeşitli sebeplerden üretimleri ya 1909 sonrasına sarkmış ya da hiç gerçekleşmemiştir.

Bunlardan en dikkat çekenlerinden birisi kızıl serumudur. Kızıl hastalığı, antibiyotiğin henüz keşfedilmediği yıllarda çocuklar için ölümcül olabilen bir hastalık olarak seyretmiştir. 1902 yılında Avusturyalı Doktor Paul Moser kızıl hastalığına karşı bir serum geliştirdikten sonra Hamidiye Etfal Hastanesi doktorlarından Süleyman Nuri Bey bu serumun uygulanışını ve üretimini öğrenmek üzere Avusturya'ya gönderilmiştir²⁰⁷. Döndüğünde ise Hamidiye Etfal Hastanesi'nde difteri ve kızıl serumlarıyla çiçek aşısı üretmek için bir laboratuvar açılmıştır. Fakat bu laboratuvar açıldıktan sonra burada kızıl serumunun üretildiğine dair net bir şey söylemek için yeterli bilgiye sahip değiliz.

İkdam gazetesinin 12 Şubat 1903 (30 Kanun-i Sani 1318) tarihli nüshasında “*Etfal Tebaiperveri Hazret-i Hilafetpenahi ve Kızıl Serumı İmalı*” başlığıyla yayınlanan makalede Bursa Valisi tarafından Hamidiye Etfal Hastanesi'ne kızıl serumu üretiminde kullanılmak üzere 3 adet at²⁰⁸ gönderdiği yazılmıştır²⁰⁹. Yani difteri serumunda olduğu gibi kızıl serumunda da bu atların kullanılması planlanmıştır. Ayrıca Hamidiye Etfal Hastanesi'nde açılmış olan laboratuvara da hastanenin

²⁰⁷ Ek 20. Bakteriyolog Dr. Süleyman Nuri Bey'in 1902'de Avusturya'da kızıl serumunu bulan Dr. Paul Moser ve diğer St. Anna Çocuk Hastanesi doktorları ile beraber.

²⁰⁸ Ek 21. Hamidiye Etfal Hastanesi'ne kızıl serumu üretmek için getirilen atlar.

²⁰⁹ “Etfal Tebaiperveri Hazret-i Hilafetpenahi ve Kızıl Serumı İmalı” **Hamidiye Etfal Hastahane-i Alisinin İstatistik Mecmua-i Tıbbiyesi**, Matbaa-i Osmanîye, Dördüncü Sene, Hicri: 1321, Mali: 1319, s.s. 203,204.

dergisinde “Kızıl ve Kuşpalazı Serumlarıyla Çiçek Aşısı Darülistihzarı” denmiştir²¹⁰. Yani burada açılmış olan laboratuvar çiçek aşısı ve difteri serumu ile beraber açık bir şekilde kızıl hastalığına da serum üretmek amacıyla tesis edilmiştir.

Öte yandan kızıl serumunun üretilip uygulandığına dair bir veriye rastlayamadık. Örneğin difteri serumu Osmanlı’da üretilmeye başlandıktan sonra vilayetlere gönderilmesi, belediye tabiplerince uygulanması, serum uygulanan çocukların yaş dağılımı ve ölüm oranları gibi hususlara dair onlarca arşiv vesikası ve kayda rastlamak mümkünken kızıl serumunun uygulandığına dair benzer bir veriye şimdiye kadar rastlayamadık.

Kızıl serumu keşfedilmeden önce bir bölgede çocuklar arasında kızıl hastalığı görüldüğünde o bölgedeki okullar hemen tatil edilerek belediye doktorları tarafından karantina tedbiri alınmış ve yerel memurlar tarafından dezenfeksiyon işlemleri gerçekleştirilmiştir. 1902 yılında Süleyman Nuri Bey Viyana’ya gidip geldikten ve Hamidiye Etfal Hastanesi’ndeki aşı ve serum laboratuvarı kurulduktan sonra da kızıl hastalığına karşı geçmişte alınan tedbirler aynen devam etmiş, karantina ve dezenfeksiyon uygulamaları dışında serumla tedavi uygulaması yapılmamıştır.

Örneğin 1909 yılının yaz aylarında Gemlik’te çocuklar arasında kızıl hastalığı salgını yaşanmıştır. Salgının yaşandığı günlerde Gemlik’te bulunan Limni Belediye Tabibi Dimitri Yadi 30 Ağustos 1909’da Dâhiliye Nezareti’ne bir telgraf çekerek Gemlik’te günde 3-4 çocuğun kızıl hastalığı yüzünden vefat etmekte olduğunu haber vermiştir. Bunun üzerine Dâhiliye Nezareti Hüdavendigar Vilayeti’ne Gemlik’teki salgınla ilgili gerekli tedbirlerin alınması için bir yazı yazmıştır. Yaklaşık bir hafta sonra, 8 Eylül 1909’da Hüdavendigar Valisi Azmi Bey Dâhiliye Nezareti’ne çektiği telgrafla Gemlik’te yaşanan kızıl salgını yüzünden toplamda 19 çocuğun hayatını kaybettiğini bildirmiştir. Vali’nin gönderdiği telgrafta, alınan sağlık tedbirinden sonra son bir haftada yeni bir ölümlü vakanın yaşanmadığı fakat 3 çocukta daha kızıl hastalığı tespit edildiği belirtilmiştir²¹¹. 1909 yılının yaz aylarında Gemlik’te kızıl hastalığından 19 çocuk ölmesine rağmen serum ile tedavi uygulandığına, serum gönderilmesi gerektiğine, serum üretildiğine dair herhangi bir yazışmaya rastlayamadık.

²¹⁰ Süleyman Nuri Bey “Hastane-i Ali’nin Kızıl ve Kuşpalazı Serumlarıyla Çiçek Aşısı Darülistihzarı”, **Hamidiye Etfal Hastahane-i Alisinin İstatistik Mecmua-i Tıbbiyesi**, Beşinci Sene, Hicri: 1322, Mali: 1320, s. 52.

²¹¹ BOA. DH. MUİ. 1/32.

Okullarda çocuklar arasında kızıl hastalığı görüldüğü anda okul 10-15 gün süreyle tatil edilmiş ve bu tatil sırasında okul binası, belediye görevlileri tarafından dezenfekte edilmiştir. 1908 yılında Üsküdar'daki Kız Sanayi Mektebi'ndeki öğrenciler arasında kızıl hastalığı ortaya çıkınca Maarif Nezareti, Sıhhiye Heyeti'nin kararıyla okulun 15 gün süreyle tatil edilmesine karar vermiştir. 2 Nisan 1908'de Rüştîye Dairesi Üsküdar'daki Kız Sanayi Mektebi Müdürlüğü'ne okulun tatil kararını tebliğ etmiştir. Ayrıca okul tekrar açılmadan önce İstanbul Şehremaneti'ne haber verilerek 9. Belediye Dairesi tarafından gerekli temizlik ve dezenfeksiyon (*tebhîrat-ı lazîme-i fenniye*) işlemlerinin yapılması istenmiştir²¹².

Aynı sene benzer bir olay bu defa Aksaray semtindeki Bekir Paşa İnâs Mektebi'nde gerçekleşmiştir. 28 Mayıs 1908'de okulda görevli ikinci öğretmen (*muallim-i sanî*), Maarif Nezareti'ne Fahriye isimli bir öğrencinin kızıl hastalığına yakalandığını bildirmiştir. Durum yine Maarif Nezareti'nin Sıhhiye Heyeti'ne bildirilmiştir. Sıhhiye Heyeti bu defa okulun 10 gün tatil edilmesine karar vermiştir. Okulun tatil olduğu süre zarfında dezenfeksiyon işlemlerinin yapılması için de yine İstanbul Şehremaneti'ne haber verilmiştir²¹³.

Kızıl hastalığı vakaları Hamidiye Etfal Hastanesi'nde kızıl ve difteri serumu ile çiçek aşısı üretmek amacıyla tesis edilmiş olan laboratuvar açıldıktan sonra da gerçekleşmiştir. Fakat hiçbir vakada kızıl serumu kullanıldığına dair bir ibare ya da işaret yoktur. Bu da kızıl serumunun hiç üretilmediği ya da üretilmiş olsa bile yaygın bir şekilde kullanılmadığı fikrini doğurmaktadır.

Sonuç olarak II. Abdülhamit döneminde çocuklar arasında ölümcül olabilen kızıl hastalığı için serum üretmek üzere önemli teşebbüslerde bulunulmuştur. Hastalığı tedavi edebilen bir serumun keşfedildiği haberi duyulur duyulmaz Süleyman Nuri Bey serumu öğrenmek üzere Avrupa'ya gönderilmiştir. Dönüşünde ise kızıl serumu da üretilmek üzere Hamidiye Etfal Hastanesi'nde bir laboratuvar kurulmuştur. Fakat çeşitli sebeplerden kızıl serumu üretilmemiştir. Tüm bu teşebbüslere rağmen serum üretiminin hayata geçirilmemesinde bu serumun hastalığı iyileştirme oranı ve sebep olduğu reaksiyonlar etkili olmuş olabilir. Nitekim kızıl serumu keşfedildikten kısa bir zaman sonra Osmanlı'nın meşhur popüler bilim dergisi Servet-i Fünun'da bu serum hakkında bir makale yayınlanmıştır. Derginin 2 Ekim 1902 (19 Eylül 1318) tarihli nüshasında “*Keşfiyat-ı Cedide-i Tıbbiye*” bölümünde “*Kızıl Serumu*” başlığıyla

²¹² BOA. MF. İBT. 205/124.

²¹³ BOA. MF. MKT. 1061/1.

yayınlanan makalede Dr. Moser kızıl serumunu keşfetmeden önce Viyana'daki hastanelerde kızıl hastalığına yakalanan çocuklardaki toplam ölüm oranının %13,09 olduğu belirtilmiştir. Kızıl serumu keşfedildikten sonra St. Anna Çocuk Hastanesi'nde 400 kızıl hastası çocuk üzerinde uygulanan serum tedavisinden sonra ise çocuklardaki ölüm oranının %8,9'a düştüğü belirtilmiştir²¹⁴. Yani St. Anna Çocuk Hastanesi'nde hasta çocuklar üzerinde Dr. Moser'in kızıl serumu ile yapılan serum tedavisi ile kızıl hastalığından kaynaklı ölüm oranı %4 civarında gerilemiştir. Bu sonuçlara bakarak Dr. Moser'in kızıl serumunun hastalıktan kaynaklı ölüm oranlarını düşürmekte önemli bir iyileşme sağlayamadığını söylemek yanlış olmayacaktır.

Kızıl serumu ile ilgili 20. yüzyılın ilk yarısında yapılmış yabancı yayınlara bakıldığında da benzer sonuçlar karşımıza çıkmaktadır. Dr. Moser'in kızıl serumunun hastalığı iyileştirmede dramatik bir değişim sağlayamamasının yanında zaman zaman şiddetli serum reaksiyonlarına da zemin hazırladığı için bazı hastaların ölümüne sebep olduğu ifade edilmiştir. Dr. Moser'in geliştirdiği bu serum çok etkili olmadığı ve çocuklarda beklenmeyen reaksiyonların ortaya çıkmasına sebep olduğu için Batı dünyasında kabul görmemiş ve yapılan denemelerden sonra kullanımdan kaldırılmıştır²¹⁵. Serumla ilgili bu hususlardan dolayı Süleyman Nuri Bey de Viyana'dan döndükten sonra kızıl serumu üretimi yapmaktan geri durmuş olabilir. Difteri serumu da atlar üzerinden elde edildiği için Hamdiye Etfal Hastanesi'ne kızıl serumu üretmek için alınmış olan atların da difteri serumunda kullanılmış olma ihtimali yüksektir. Fakat Osmanlı'da kızıl serumu üretimi hakkında daha net bir şey söyleyebilmek için karanlıkta kalan noktalar hâlen aydınlatılmaya muhtaçtır.

²¹⁴ Servet-i Fünun, 19 Eylül 1318, s.s. 387-389.

²¹⁵ Daniel D. Smith, *The Serum Treatment of Scarlet Fever*, Senior Thesis, University of Nebraska, College of Medicine, 1934, s. 5; George F. Dick, M.D.Gladys H. Dick, *a.g.m.*, s. 1027.

2. BÖLÜM: OSMANLI'DA AŞI VE SERUM ÜRETİMİ YAPAN KURUMLAR

Osmanlı'da aşı üreten kurumların açılması Avrupa'da mikrobiyolojinin şafağı olarak kabul edilen Louis Pasteur'ün buluşları sonrası gerçekleşmiştir. 1885'te kuduz aşısının keşfi sonrası yukarıda da değindiğimiz gibi Osmanlı bilim çevreleri ile Fransa'daki Pasteur Enstitüsü arasında I. Dünya Savaşı'na kadar sürecek uzun soluklu bir etkileşim başlamıştır. Bu tarihten sonra Osmanlı'da aşı ve serum üretimi kurumsallaşmaya başlamıştır. II. Abdülhamit döneminde birbiri ardına aşı ve serum üreten müesseseler açılmaya başlamıştır.

Bu dönemde Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'nin bulunduğu Demirkapı Kışlası'nda aşı ve serum üretimi yapan ve modern mikrobiyoloji araştırmaları yürüten hayata geçirilmeye başlanmıştır. Padişah II. Abdülhamit bu modern kurumlar inşa edilirken yaşanan teknoloji transferi ve teknik değişim ile beraber gerçekleştirebilecek fikir hareketlerinin önüne geçmek için Tıbbiye dâhil tüm askerî okulların bağlı olduğu Umum Mekatib-i Askeriye-i Şahane Nezareti'ne en güvendiği komutanlardan biri olan Mustafa Zeki Paşa'yı Nazır olarak atamıştır. Zeki Paşa, 1883 yılından Meşrutiyet'in ilanını sonrası tutuklandığı 1908 yılına kadar bu makamın başında kalmıştır²¹⁶.

II. Abdülhamit döneminde özellikle Mekteb-i Tıbbiye bünyesinde hayata geçirilen Bakteriyolojihane-i Şahane, Telkikhane-i Şahane, Daülkelb Ameliyathanesi gibi modern kuruluşlar Zeki Paşa'nın nazırlığı döneminde açılmıştır. Zeki Paşa'nın mevcut rejimin kontrolünde olmak şartıyla bu modern kurumların istikrarlı bir şekilde gelişmesi için uğraş verdiği görülmektedir.

Öte yandan Pasteur Enstitüsü'nden yetişen bilim adamları da Fransa dışında dünyanın başka bölgelerinde mikrobiyoloji kurumlarının açılışında etkili olmuşlardır. Pasteur'ün açtığı yoldan yetişen Fransız bilim adamlarına "Pasteurienne"ler denmiştir. Pasteurienneler tarafından dünya çapında toplamda 31 laboratuvar açılmıştır. Bunlar Pasteur Enstitüsü'nün şubeleri olarak görülmüşlerdir. Fransa dışında ilk enstitü 1891'de Saygon'da kurulmuştur. İkincisi Rio de Janeiro'da üçüncüsü ise İstanbul'da 1893 yılında "Bakteriyolihane-i Şahane" adıyla kurulmuştur²¹⁷. Bu kurumlar Fransız sömürgelerinde direkt Pasteur Enstitüsü'nün bir şubesi olarak görülürken Osmanlı

²¹⁶ Pınar Çevik Azap, "Müşirlikten Sürgüne Bir Hayat: Mustafa Zeki Paşa (1908-1914)", **Türkiyat Mecmuası**, C. 33, S. 2, 2023, s.s. 690-693.

²¹⁷ Sinan Çakır, **Bakteriyolojihane-i Şahane'nin Kuruluşu ve Faaliyetleri**, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2006, s. 7; Nuran Yıldırım, **14. Yüzyıldan Cumhuriyet'e Hastalıklar Hastaneler Kurumlar Sağlık Tarihi Yazıları I**, s. 403.

bünyesinde açılan kurum görece daha bağımsız ve yerel makamların kontrolünde olmuştur.

Fakat Paris'teki Pasteur Enstitüsü Osmanlı'daki mikrobiyolojik çalışmaların referans noktası olmuş, toplanan materyaller ileri incelemeler için buraya gönderilmiştir. Bakteriyolojihane'de çalışan Fransız bilim adamları da zaman zaman yazışmalarda İstanbul Pasteur Enstitüsü manasına gelen “*L’Institut Pasteur de Constantinople*” ifadesini kullanmışlardır²¹⁸.

2.1. Telkikhane-i Şahane

15 Mayıs 1872’de Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye Meclisi, Dr. Marko Paşa’nın başkanlığında toplanarak aşı kalemlerinin hazırlanması ve Avrupa’dan getirilen aşılarda uzak noktalara zamanında gönderilmesi için bir müfettişlik kurulmasına karar vermiştir. “Aşı Enspektörlüğü” ismiyle anılan bu kurumun başkanlığına da Dr. Hüseyin Remzi Bey atanmıştır²¹⁹. Cemiyet-i Tıbbiye-i Osmanîye’nin kurucu üyelerinden ve zooloji, bakteriyoloji, tıp tarihi gibi farklı alanlarda onlarca eser vermiş olan Hüseyin Remzi Bey Osmanlı’da modern aşının üretilip ülkenin geniş coğrafyasında yaygınlaşmasında önemli bir rol üstlenmiştir²²⁰. 1872 yılında Aşı Enspektörlüğü’nün kuruluşu Telkikhane’nin²²¹ kuruluşuna doğru atılmış ilk önemli adım olmuş ve aşılamanın daha kurumsal bir yapıya sahip olmasını sağlamıştır²²².

²¹⁸ Şeref Etker, “Paul-Louis Simond ve Bakteriyolojihane-i Osmani’nin Çemberlitaş’ta Açılışı (21 Eylül 1911)”, **Osmanlı Bilimi Araştırmaları**, C. 10, S. 2, 2009, s.s. 16-17.

²¹⁹ Ekrem Kadri Unat, **a.g.e.**, s. 11.

²²⁰ Çetin Aykurt-Filiz Aykurt, “II. Abdülhamit’in Pasteur Enstitüsü ile Münasebetleri”, **Uluslararası Söz, Sanat, Sağlık Sempozyumu 21-23 Ekim 2015/Edirne Bildiriler**, s. 482-483; Necmettin Akyay, “Tarihimizden Bilgiler: İlk Türk Mikrobiyolog Miralay Doktor Hüseyin Remzi Bey (1839-1898)”, **Mikrobiyoloji Bülteni**, C. 3, S. 2, 2 Nisan 1969, s.s. 102-105.

²²¹ Bu konuda yapılmış bir çalışma için bkz; Emre Karacaoğlu, Telkikhâne-i Şâhâne’nin Kuruluş Sürecine Dair, **Tarih Araştırmaları Dergisi**, C. 38, S. 65, 2019 s.s. 197-249.

²²² Aşı Enspektörlüğü’nün kuruluşu ile ilgili muhtelif tarihlerin yazıldığı görülmektedir. Süheyl Ünver’in “Türkiye’de Çiçek Aşısı ve Tarihi” kitabının 107. sayfasındaki Rıza Tahsin Gencer’in “Memleketimizde Çiçek Aşısı Tarihçesi” başlıklı makalesinde Aşı Enspektörlüğü’nün kuruluş tarihi 1873 olarak yazılmıştır. Bu tarih Ekrem Kadri Unat’ın “Osmanlı’da Bakteriyoloji ve Viraloji” kitabında verdiği net tarih olan 15 Mayıs 1872 tarihine uzak bir tarih değildir. Yine Süheyl Ünver’in “Türkiye’de Çiçek Aşısı ve Tarihi” kitabının 5-15 sayfalarında “Dr. A.S. Ünver” ismiyle yazılmış “Türkiye’de Son Bir Buçuk Asırlık Çiçek Aşısı Tarihimize ve Kısaca Dünya Yüzünde Tarihine Bir Bakış” başlıklı makalede ise Aşı Enspektörlüğü’nün kuruluş tarihi 1306-1307 (1890-1891) olarak verilmiştir. Öte yandan 1969 yılında Refik Saydam Merkez Hıfzıssıhha Enstitüsü Çiçek Aşısı Laboratuvar Şefi Dr. Elhan Özlüarda’nın Nisan 1969 tarihli “Mikrobiyoloji Bülteni” dergisindeki “Dr. Miralay Hüseyin Remzi Bey Hakkında” başlıklı makalesinde Aşı Enspektörlüğü’nün kuruluş tarihini 1837 olarak vermektedir. Aynı makalede Enspektörlüğe de Hüseyin Remzi Bey’in getirtildiğini yazmaktadır. Buradan bir yanlışlık olmalı zira Hüseyin Remzi Bey’in henüz o tarihte doğmadığı bilinmektedir. Maalesef arşiv vesikalarında Aşı Enspektörlüğü’nün kuruluş tarihi ile ilgili bir bilgiye rastlayamadık. İkincil kaynaklardan Ekrem Kadri Unat’ın verdiği “15 Mayıs 1872” tarihi kronolojiye uyması hasebiyle en doğrusu olarak gözükmektedir.

Osmanlı'da Aşı Enspektörlüğü açıldıktan sonra dünyada da bakteriyoloji biliminde dikkat çekici gelişmeler yaşanmıştır. Hastalıklara sebep olan yeni patojenler tespit edilmiş ve bunlara karşı yeni aşı çeşitleri üzerine çalışmalar hızlanmıştır. Meşhur bilim adamı Louis Pasteur, mikrobiyoloji alanındaki buluşları ile dünyada bilim çevrelerinin dikkatini çekmeye başlamıştır. Özellikle 1885'te kuduz aşısını bulmasıyla Pasteur'ün adı tüm dünyada duyulmuştur. Kuduz aşısı bulunduktan sonra Fransa hükûmeti dünyanın dört bir yanından gelen müracaatların karşılanabilmesi için ünlü bilim adamı adına bir enstitü kurulmasına karar vermiştir. Pasteur Enstitüsü olarak anılacak bu kuruma destek vermek diğer devletler için de bir prestij halini almıştır²²³.

Dönemin Padişahı II. Abdülhamit'in Avrupa'da yaşanan bilimsel gelişmelerle şahsi olarak da ilgilendiği bilinmektedir. Padişah, Paris'te böyle bir enstitünün kuruluyor ve yardım topluyor olmasını da bir fırsata çevirmek istemiştir. Hem kuduz aşısının Osmanlı hekimleri tarafından öğrenilmesi hem de ülkenin Avrupa'daki prestijinin artması için Paris'e bir heyet gönderilmesi kararlaştırılmıştır. 1886 yılında "*Paris'te mukim muallim-i meşhur Doktor Pasteur*"ü ziyaret etmek ve yeni bulduğu aşı hakkında gözlem yapmak üzere Zoeros Paşa, Hüseyin Remzi Bey ve Hüsnü beyler gönderilmiştir²²⁴. Bu Osmanlı doktorları Paris'e gittikten sonra Pasteur Enstitüsü'ne Osmanlı hükûmeti adına 10.000 frank bağış yapmış ve Pasteur'ün kendisine Padişah'ın gönderdiği Mecidiye Nişanı'nı takdim etmişlerdir²²⁵.

Üç kişiden oluşan bu heyet Paris'ten İstanbul'a döndükten sonra Osmanlı'da mikrobiyoloji alanında önemli atılımlar başlamıştır. Bu tarihten sonra Paris'ten dönen üç hekimin öncülüğünde mikrobiyoloji ve bakteriyoloji alanında Osmanlı'daki ilk modern kurumların temelleri atılmaya başlanmıştır. Bakteriyolojihane-i Şahane, Telkiihane-i Şahane, Dâülkelb Laboratuvarı bu kurumlardan ilk akla gelenlerdir. Hüseyin Remzi Bey'in Aşı Enspektörü olarak Pasteur Enstitüsü'nü ziyaret etmesi Osmanlı'da da çiçek aşı üreten bir müessesenin kuruluşunda etkili olmuştur. Ülkesine döndükten sonra çiçek aşısı üreten bir kurumun önemini devlet erkânına anlatmaya çalışan Hüseyin Remzi Bey kendi imzasıyla farklı zamanlarda birkaç farklı rapor kaleme almıştır. Bu raporlar neticesinde Osmanlı'da çiçek aşısı üretim merkezi olan Telkiihane-i Şahane'nin kuruluşu için 27 Haziran 1892'de bir irade yazılmıştır²²⁶.

²²³ Çetin Aykurt-Filiz Aykurt, **a.g.e.**, s. 482.

²²⁴ BOA. **İ.DH.** 989/78067.

²²⁵ BOA. **İ.DH.** 989/78144.

²²⁶ BOA. **İ.MMS.** 131/5618.

Hüseyin Remzi Bey 1891 yılında Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane nezaretlerine gönderdiği raporda önce ülkede aşılamanın serencamından kısaca bahsetmiştir. Bu kısa tariften sonra Osmanlı'da çiçek aşısı üreten bir merkez bulunmadığı için kendilerinin hâlen Avrupa'daki tesislerden aşı mayası satın almak zorunda kaldıklarını ve bunun alternatifi olmadığı için vazgeçilmez bir ihtiyaç olduğunu beyan etmiştir. Hüseyin Remzi Bey bu raporunda Avrupa'da aşılama ile ilgili yaşanan gelişmeleri ele almış, artık modern dünya ülkelerinde insan üzerinde aşı çoğaltmanın mahsurlu bulunduğunu ve halkın insan üzerinde çoğaltılmış aşı ile değil de taze inek aşısı ile aşılandığını bildirmiştir. Ayrıca bu iş için Avrupa'da üniversite olan her mahalde bir de aşı üretim merkezinin açılmış olduğunu, bu meselenin ehemmiyetine göre gerekli adımların hızla atıldığını ifade etmiştir²²⁷.

Hüseyin Remzi Bey raporun ilerleyen satırlarında Osmanlı'da da artık böyle bir merkeze ihtiyaç duyulduğunu dile getirmiş ve bu ihtiyacı ortaya çıkaran sebepleri ele almıştır. Bu sebeplerin en başında aşılamanın bozulması gösterilmiştir. Rapora göre Avrupa'dan getirilen aşı mayaları ne kadar kaliteli olursa olsun tazeliklerini koruyamadıkları için bozulmaktadır. Bu yüzden aşının, uygulanacağı yerde üretilmesi gerekmektedir. Medeni ülkelerde uygulamanın böyle olduğu ve Osmanlı'da da bir aşı üretim merkezinin kurulması gerekliliği üzerinde durulmuştur. Çok masrafa girmeden Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'nin botanik bahçesinin bir köşesinde böyle bir merkezin kurulabileceği belirtmiştir²²⁸.

Arşiv belgelerinde hem Telkikhane-i Şahane hem de ilerleyen senelerde taşrada açılmış olan telkikhane şubeleri için harcamalar iki kısımda ele alınmıştır. Bunlardan birincisi kuruluş için tek defaya mahsus olarak aşı ineklerine ve laboratuvar malzemelerine ikincisi ise her ay düzenli olarak ödenmesi gereken işletme giderlerine ait harcamalardır.

Hüseyin Remzi Bey'in ilk raporundan sonra Tıbbiye'de açılması planlanan merkez Telkikhane'nin kuruluşu için tek seferlik 6.040 kuruşa ihtiyaç olacağı ve işletilmesi için de her ay düzenli olarak 1.450 kuruşun sarf edileceği öngörülmüştür. 14 Mart 1891'de Dâhiliye Nezareti'nden Sadaret'e yazılan tezkirede bu masrafların belediye varidatı tarafından düzenli olarak ödenmesine karar verildiği bildirilmiştir²²⁹.

²²⁷ BOA. ŞD. 2568/3.

²²⁸ BOA. ŞD. 2568/3.

²²⁹ BOA. DH.MKT. 1818/65, DH.MKT.1830/29.

Teoride bu şekilde açılması planlanan Telkikhane'nin ödenek bulunamadığı için 1892 yılı ortalarında hâlâ açılmadığı görülmektedir. Harcamalar ne kadar kısılırsa kısılısın yine de bütçede karşılık bulmakta zorluk çekilmiştir. 1892 yılında Tıbbiye'deki bir laboratuvarın bir köşesinde kurularak sadece aylık masrafların ödenmesi söz konusu olduğunda bile bütçede karşılık bulmak için çeşitli çareler aranmıştır.

1892 yılında Aşı Enspektörü Hüseyin Remzi Bey ikinci bir rapor daha kaleme almıştır. Bu raporda yine memlekette aşı üretmenin ne kadar hayati olduğu anlatılırken ilerleyen satırlarda sitem edercesine aşı idaresinde aşı bulunamadığını “...aşı idaresi madde-i mülkahadan sermayesiz...” kaldı diyerek vurgulamıştır. Telkikhane açılacak diye Avrupa'dan aşı mayası ithali durdurulmuş üzerine Telkikhane de açılmamış ve aşı idaresi tümünden aşısız kalmıştır. İnsanlar korktuğu için aşı vermediklerinden insanlardan maya alarak aşıyı çoğaltmanın da mümkün olmadığı belirtilmiş ve bir aşı evi inşa edilene kadar geçici olarak Tüfeylat-ı Hayvaniye Ameliyathanesi'nin içinde bir bölümün kullanılmasının gerekli olduğu bu ikinci raporda bir kez daha yazılmıştır²³⁰.

Hüseyin Remzi Bey bunun o kadar da zor bir iş olmadığını anlatmak için “...ufacık bir ahırda buzağıları barındırarak ve onları idarede iase ve hakkıyla soğuk tesirinden vikaye ile Avrupalıların yaptıkları gibi bunları aşılayarak aşı kaparatı fiskullerinden kalemleri doldurarak...”²³¹ yapabileceğini yazmıştır. Bu ikinci raporda uzun uzun planlanan aşılamanın nasıl yapılacağı örnekleriyle beraber sayılara yer verilerek anlatılmıştır. Hüseyin Remzi Bey bu işi bizzat Paris'te gözlemlediği için önce orada nasıl aşı mayası “yetiştirildiğinden” bahsetmiştir. Çok defa kendilerinin dahi aşı mayası sipariş ettikleri Paris'teki Ernst Chambon'un aşı üretim tesisini örnek göstermiştir. Burada Ernst Chambon'un nasıl yüz bin kişiyi aşıladığını, kurduğu aşı üretim merkezinin işleyişini ayrıntılarıyla anlatmıştır. İnsanda çoğaltılmış aşı kullanımının terk edilerek insanların direkt olarak taze inek aşısı ile aşılandıklarından ve aşının taze olmasının öneminden bahsetmiştir. Ayrıca aşı maddesi çok kolay bozulduğu ve bir yerden bir yere taşınması oldukça zor olduğu için Avrupa'da büyük

²³⁰ Layiha için bkz; BOA. İ.MMS. 131/5618-5.

²³¹ BOA. İ.MMS. 131/5618-5.

şehirlerde halkı bulundukları şehirde aşılama için yeni telkikhaneler açıldığını belirtmiştir²³².

Hüseyin Remzi Bey bu işi iyi bildiğini ve çok masraf etmeden ülkesinde böyle bir kurumu hayata geçirebileceğini şöyle açıklamıştır; “*Bir buzağı aşıladıktan sonra onun aşısından dört veyahut beş yüz gayet taze aşı kalemleri doldurulur. Mahi ameliyathanede beheri beşer günden altı buzağı telkih edilerek 3.500 kalem dolmuş olur. Şayet iş sıkışıp da birbirine iki buzağı aşılanırsa bir mah zarfında 7.000 kalem doldurulmuş veyahut buna muadil tüp imla edilmiş olur*”²³³. Raporun sonunda ise dünyanın gelişmiş medeniyetlerinde “cowpox” elde ederek insanları aşılama için tıp fakültelerinde bir hayli masraf yapıldığı ve bunun insanlığa bir hizmet olduğu vurgulanmıştır.

Hüseyin Remzi Bey Avrupa’dan referans vererek modern aşının bir gelişmişlik ve refah göstergesi olduğunu anlatmaya çalışmış, o ülkelerdeki kadar büyük masraflara girmeden kendisinin bu modern aşı üretim tesislerinin bir benzerini Osmanlı’da da hayata geçirebileceğini belirterek devlet yöneticilerini bu konuda harekete geçmeye ikna etmiştir. Avrupa’daki tıbbi buluşların ve gelişmelerin Türk tıbbına yansması çoğu zaman bu şekilde olmuş, modern kurumlar yetişmiş bilim adamlarının dönemin kısıtlı imkânlarını zorlayarak bir girişimde bulunması sonucu açılmış ve yıllar içerisinde gelişmiştir. Bu buluşların sağladığı refah ve gelişmişlik zamanla kurumsallaşmış ve meyve vermeye başlamıştır.

Hüseyin Remzi Bey ile ilgili dikkat çeken bir diğer husus ise Avrupa’daki aşı üretiminden şaşırtıcı derecede yakından haberdar olmasıdır. 1886 yılında Paris’te bulunduğu sırada “*La Société Asiatique*”e kabul edilen²³⁴ Hüseyin Remzi Bey burada açılmış özel bir aşı üretim merkezi olan Chambon’un aşı merkezinin²³⁵ hangi günler açık olduğunu ve ne zaman ücretsiz aşı yaptığını dahi hazırladığı raporda bildirmiştir.

²³² Hüseyin Remzi Bey’in bu ifadelerinden merkez telkikhaneinin açılmasına hazırlık yapıldığı ilk günlerden itibaren Osmanlı’nın uzak bölgelerine aşı göndermenin zor olacağını tahmin ettiği anlaşılıyor. Bu yüzden İstanbul’daki Telkikhane-i Şahane açıldıktan sonra ilerleyen zamanlarda Osmanlı’nın aşı gönderilemeyecek kadar uzak şehirlerinde yaşayan insanların aşılama için telkikhane şubeleri açılması vizyonuna da sahip oldukları görülmektedir.

²³³ BOA. İ.MMS. 131/5618-5.

²³⁴ Emre Karacaoğlu, “Doktor Hüseyin Remzi Bey (Ö.1896) Hayatı, Eserleri ve Bilimsel Bir Diyalogu” **Mersin Üniversitesi Tıp Fakültesi Lokman Hekim Tıp Tarihi ve Folklorik Tıp Dergi**, S. 2, C. 5, Yıl: 2015, s. 70.

²³⁵ 1860’ta henüz bir tıp talebesi olan Ernst Chambon, Fransa’nın Lyon kentinde düzenlenen tıp kongresinde insandan değil buzağıdan direkt aşı almanın daha sağlıklı olabileceği tartışmaları neticesinde Fransa’da bir aşı üretim merkezi kurma ve direkt buzağı aşısı aşılama fikrini geliştirmiştir. Chambon, o dönemlerde taze buzağı aşısı ile insanların aşılama İtalya’da yaygın olduğu için arkadaşı Gustave Lanoix’i İtalya’ya gözlem yapmaya ve dönüşte de yanında aşı bir buzağı getirmeye ikna

Hüseyin Remzi Bey'in 1892'deki raporunda Telkikhane'nin Tıbbiye'deki Tüfeylat-ı Hayvaniye Ameliyathanesi'nde açılmasını tasarladığı için herhangi bir kuruluş masrafından bahsetmemiştir. Raporla beraber açılması planlanan Telkikhane'nin aylık giderlerinin gösterildiği bir masraf cetveli hazırlanmıştır. Raporla beraber sunulan 25 Ocak 1892 tarihli masraf cetveli şu şekildedir²³⁶;

<i>Telkih-i Cüderi Ameliyathanesi Masarif-i Şehrîyesi (Aylık Masrafı)</i>	
<i>Şehrî (Aylık)</i>	
500	<i>Müstahzır ücret-i şehrîyesi (Aşırı hazırlayan uzmanın aylık maaşı)</i>
300	<i>Mukayyid ücreti (Kayıt memurunun maaşı)</i>
150	<i>Masarif-i müteferrika ve kırtasiye (Kırtasiye ve çeşitli masraflar)</i>
400	<i>Hademe ücreti, 2 nefer (2 hizmetlinin maaşı)</i>
100	<i>Noksan bulan ve lüzum görülen tüp ve edevat esmanı (Eksik olan ve gerekli görülen tüp ve aletler bedelleri)</i>
1.450	
<i>Buzağı Esmanı ve Sairesi (Buzağı bedelleri ve benzerleri)</i>	
<i>Şehrî (Aylık)</i>	
500	<i>Dört adet buzağı esmanı (4 adet buzağı bedelleri)</i>
400	<i>Bir aylık mekulat bahası (1 aylık yiyecek ederi)</i>
900	
-350	<i>Ameliyattan Sonra Furuht Olunacak Buzağı Esmanından Hasıl Olacak Olan (Ameliyattan sonra satılacak buzağı bedellerinden elde edilecek olan)</i>
550	
Yalnız İki Bin (2.000) Kuruştur	

etmiştir. Chambon ve Lanoix Napoli'den getirdikleri bu buzağı ile yeni buzağılar aşılayarak Paris'in ilk özel aşı üretim tesisini 1864'te açmışlardır Ayrıntılı bilgi için bkz: José Esperza, Seth Lederman, Andreas Nitsche, Clarissa R. Damaso, "Early smallpox vaccine manufacturing in the United States: Introduction of the "animal vaccine" in 1870, establishment of "vaccine farms", and the beginning of the vaccine industry", **Vaccine**, Volume 38, Issue: 30, 19 June 2020, s.4774; Hüseyin Remzi Bey yazdığı layihada Paris'teki bu aşı üretim tesisinin açılış tarihini 1863 olarak vermiştir.

²³⁶ BOA. İ.MMS. 131/5618-6.

Burada yazılı aylık 2.000 kuruşun dahi verilmekte zorluk çekildiği daireler arasında yapılan yazışmalarda görülmektedir. Önce ödenmesi gereken bu 2.000 kuruşun Tıbbiye Nezareti bütçesine dâhil edilmesi kararlaştırılmıştır. Fakat Bütçe Komisyonu tarafından bu iş için bütçeye yeniden masraf yüklemenin uygun olmayacağı ve aşılama başlandığı zaman verilecek aşı şهادetnamelerinden 1'er kuruş alınırsa bütçeye yeni bir yük eklenmemiş olacağı yazılmıştır²³⁷. Fakat Tıbbiye-i Mülkiye Muhasebe Memuru'nun Şura-i Devlet Dâhiliye Dairesi'ne yazdığı açıklamada yapılan bu hayır işinin para ile satılmasının uygun olmadığı belirtilmiştir. Ayrıca şهادetnamelerden para alınarak istikrarlı bir şekilde ödenek sağlanamayacağı, halkın durumunun da buna müsait olmadığı ifade edilmiştir²³⁸. Bunun üzerine Telkikhane'nin aylık 2.000 kuruşa denk gelen maaş ve sarfiyat masraflarının 308 senesi Tıbbiye-i Mülkiye Nezareti'nin bütçesine eklenmesine karar verilmiştir²³⁹.

Telkikhane'nin açılması için ödeme planı hazırlanırken Meclis-i Mahsus-u Vükela'dan Sıhhiye Dairesi'ne durumu netleştirmek için bir kere daha aşığı Avrupa'dan getirmek mi yoksa yerli olarak üretmek mi daha verimli olacaktır diye sorulmuştur. 23 Mayıs 1892'de Sıhhiye Dairesi'nden verilen cevapta ise gerekli şartlar sağlandığı takdirde burada üretilecek aşı mayasının Avrupa'dakinden daha taze ve faydalı olacağı için oradan getirilecek mayaya tercih edileceği yazılmıştır²⁴⁰.

Sonunda 1892 Haziran'ında Telkikhane'nin açılması için irade yazılmıştır²⁴¹. Resmî olarak Telkikhane'nin açılış tarihini bu iradenin yazılışı olarak kabul etmek doğru olacaktır. Nitekim Hüseyin Remzi Bey ve diğer mütehassısların Telkikhane'de bir buzağıdan çiçek aşısı elde ederken çektiydikleri bir fotoğraf 5 Teşrin-i Sani 1308 (17 Kasım 1892) tarihli *Servet-i Fünun* dergisinin kapak fotoğrafı olarak yayınlanmıştır²⁴². Derginin bu nüshasında Osmanlı'da çiçek aşısı üretimiyle ilgili yayınlanmış olan bu makalede Telkikhane'nin Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'nin “*huzzak*” (işinin ehli, usta, eli hazır) hocalarından Aşı Müfettişi Doktor Miralay Hüseyin Remzi Bey tarafından açıldığı ve kendi binası inşa edilinceye kadar geçici olarak Tüfeylat-ı Hayvaniyye Ameliyathanesi'nde aşı üretimi yapmakta olduğu okuyuculara duyurulmuştur²⁴³.

²³⁷ BOA. İ.MMS. 131/5618-3.

²³⁸ BOA. İ.MMS. 131/5618-1.

²³⁹ BOA. İ.MMS. 131/5618-6.

²⁴⁰ BOA. İ.MMS. 131/5618-7.

²⁴¹ BOA. İ.MMS. 131/5618-8.

²⁴² Ek 2. Hüseyin Remzi Bey ve Telkikhane-i Şahane çalışanları

²⁴³ “Buzağı Aşısı Ameliyatı”, *Servet-i Fünun*, S. 88, C. 4, 5 Teşrin-i Sani 1308, s.s.148-149.

Yeni açılan bu Telkikhane’de bir salon, bir müfettiş odası, bir laboratuvar ve bir de aşı salonu vardır. Dışarıda ise “*son sistemle yapılmış*” üç bölmeli bir ahır bulunmaktadır²⁴⁴. Yerli aşı üretilmeye başladıktan sonra Telkikhane’de cuma ve pazar günleri hariç her gün 17.00-22.00 saatleri arası müracaat eden herkese ücretsiz aşı hizmeti verilmeye başlanmıştır²⁴⁵.

Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane’nin Haydarpaşa’ya taşınmadan önceki binasının bulunduğu Demirkapı yerleşkesinde açılmış olan Telkikhane’de çalışan mütehassıs ve memurların isimleri, vazifeleri ilerleyen yıllarda devlet salnamelerinde karşımıza çıkmaya başlamıştır. Telkikhane’nin kurulduğu yıl olan hicri 1310 yılı (1892-1893) devlet salnamesinde Telkikhane’ye dair bir iz bulunmasa da bir sonraki yıl yani 1311 (1893-1894) tarihli devlet salnamesinde Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane çalışanlarının listelendiği bölümde “*Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane dâhilinde bir Dâülkelb tedavihanesi ve aşı ameliyatı için bir Telkikhane ve bir Kimyahane ve müştemilat-ı saire-i fenniye dahi vardır*” ifadesi yer almaktadır²⁴⁶.

2.1.1 Telkikhane’nin Kendi Binasına Taşınması ve Yaşanan Bazı Sıkıntılar

1892 yılında geçici olarak Tüfeylat-ı Hayvaniye Ameliyathanesi’nde açılmış olan Telkikhane için 1894 yılında bir bina inşa edilmesini emreden bir irade yazılmıştır. Bu yeni binanın inşaat işi ihale usulü 134.000 kuruş karşılığında bir müteahhide verilmiştir. Telkikhane için inşa edilecek bu binanın Tıbbiye’nin Botanik Bahçesi’nde inşa edilmesi kararlaştırılmıştır. İnşaat bedeli olan 134.000 kuruş müteahhide ödenmek üzere Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye Nezareti’nin mali 1310 senesi bütçesine eklenmiştir²⁴⁷.

1895 yılının Ağustos ayında inşaatın kabası bitmiş ve “*terkos suyu*”, “*gaz boruları*” gibi muhtelif mefruşat işlerinin tamamlanması için Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye Nezareti bütçesine 46.975 kuruşun ödenmesi gerektiği sadarete yazılmıştır²⁴⁸. Fakat müteahhit ve devlet arasında sık sık yaşanan sorunların bir benzeri Telkikhane’nin inşası sırasında da yaşanmıştır. İnşaat tam manasıyla bitmeden müteahhidin parası bitmiş ve inşaat yarım kalmıştır.

²⁴⁴ Ekrem Kadri Unat, **a.g.e.**, s.17.

²⁴⁵ “Buzağı Aşısı Ameliyatı”, **Servet-i Fünun**,...,s.148.

²⁴⁶ **Salname-i Devlet-i Aliye-i Osmanîye**, 49. Sene, 1311, Matbaa-i Amire, Dersaadet, s. 284.

²⁴⁷ BOA. İ.AS. 10/7, ŞD. 635/11, DH.MKT. 300/26.

²⁴⁸ BOA. ŞD. 637/1.

İnşaatin yarım kalması ve Telkikhane'nin düştüğü zor durumla ilgili detayları yine Hüseyin Remzi Bey'in Nezaret'e yazdığı 24 Eylül 1895 tarihli bir dilekçeden öğreniyoruz. İnşaata yüklenen Aznavur Ohannis Aznavuryan Efendi'nin bazen ortadan kaybolup inşaatla günlerce ilgilenmediği, bazen de taksitleri alamadığı gerekçesiyle inşaatı durdurduğu için Telkikhane'nin yeni binasının inşaatı bir türlü tamamlanamamıştır. Öte yandan geçici olarak kullanılan binada aşı olanlar kollarındaki mayayı kurutmak üzere sokak ortalarında toz, toprak arasında bekleyerek açık havada yağmurun, güneşin kötü etkilerine maruz kalmışlardır. Telkikhane Müdürü Hüseyin Remzi Bey bir taraftan aşı mayası aldıkları hayvanların eski rutubetli binada bekletildiği için sıhhi koşulların ihlal edilmekte olduğunu diğer taraftan da aşılananların “*ötede beride*” gezdiği ya da sokak ortasında beklemeye mecbur kaldıklarını bildirmiştir. Hüseyin Remzi Bey bu durumdan usandıklarını ve bu halin kabul edilemeyeceğini ifade etmiştir²⁴⁹.

Yapılan sözleşmeye göre inşaata göre inşa masrafının %25'i peşin, %50'si inşaat esnasında ve inşaatın ilerleme derecesi ile orantılı olarak, kalan son %25'i ise iş tamamlandıktan sonra ödenecektir. Hüseyin Remzi Bey paranın %70'inin ödendiğine fakat inşaatın hâlâ yarım olduğuna dikkat çekmiştir. Sözleşmenin başka bir maddesinde eğer müteahhit inşaatı bitirmeden terk edecek olursa yapılacak masraf kendisine rücu ettirilerek inşaatın İnşaat-ı Askeriye Dairesi'nce tamamlanacağı belirtilmiştir. Hüseyin Remzi Bey bu maddeye işaret ederek inşaatın tamamlanması ve masraflarının da müteahhide yüklenmesi için kanuni yollara başvurulması gerekliliğine işaret etmiştir²⁵⁰.

Hemen ertesi gün yani 25 Eylül 1895'te “*İnşaat-ı Askeriye Sermimarı'nın mahdumu Aznavur kulları*” imzasıyla müteahhit Aznavur Sadaret'e bir dilekçe vermiştir. İmzasından anladığımız üzere Telkikhane'nin inşaatını üstlenen bu müteahhit, İnşaat-ı Askeriye baş mimarının oğludur. Normalde bu işin bedelinin 250.000 kuruş olduğunu fakat belediyece kesinti yapılarak 139.000 kuruşa indirildiğini belirten müteahhit Aznavur, hazineye iftihar edeceği bir hayırda bulunmuş olmak istediği için bu kesintiye rağmen işi kabul ettiğini ifade etmiştir. 2 ay içerisinde ödemenin tamamının yapılacağı şart koşulduğu halde kendisine yalnızca

²⁴⁹ “...Bir taraftan elyevm iskân edilmekte olan mahallin rutubetli olması ameliyat icra edilmiş hayvanatın sıhhatini ihlal etmekte diğer taraftan barınacak mahal olmaması hasebiyle aşılananlar ötede beride gezmekte ve alehusus mahzur-u el-amanın sokak ortasında kalmakta olması kat'iyen tecviz olunamayacağına...”. BOA. BEO. 702/52640-5.

²⁵⁰ BOA. BEO. 702/52640-5.

90.000 kuruş ödeme yapıldığını belirtmiştir. Buna rağmen inşaatın neredeyse bittiğini fakat badana ve sıva gibi “*cüz’i noksanı*” ödenmesi gereken meblağ ödenmediği için yüzüstü kaldığını ve ayrıca bu binanın inşaatı için kurduğu iskele ve diğer eşyalarının ziyan olmaması için tuttuğu bekçinin maaşını hâlâ verdiğini, o âna değin 40.000 kuruştan fazla zarar ettiğini ve işlerin sürüncemede kalması sebebiyle günbegün zararının arttığını beyan etmiştir. Kış gelmeden ufak eksiklerin giderilmesi için ödemeyi almak istediğini belirtmiştir. Ayrıca talep sahipleri (burada muhtemelen Hüseyin Remzi Bey kastediliyor) tarafından baskı gördüğünü ve Sadaret’e sığındığını ifade etmiştir²⁵¹.

8 Ekim 1895’te Mekatib-i Askeriye-i Şahane Nezareti’nden Sadaret’e yazılan tezkirede müteahhidin söylediklerinin gerçeğe aykırı olduğu, bunun yapılmış olan sözleşmeyle sabit bulunduğu yazılmıştır. Noksan kalan inşaatın mümkün olan en hızlı şekilde tamamlanması eğer tamamlanamıyorsa başka birisi marifetiyle eksikleri yaptırılarak masrafının müteahhide tazmin ettirilmesi istenmiştir. Durum Seraskerlik’e bildirilmiş fakat 4 Kasım 1895’te Seraskerlik İstihkâm ve İnşaat Dairesi’nden Telkiihane’nin inşa edilmekte olan binasının kendi birimleriyle bir alakası olmadığı bildirilmiştir. En nihayetinde 7 Kasım’da Telkiihane’nin bağlı bulunduğu Mekatib-i Askeriye-i Şahane Nezareti’ne durumu nasihatle çözmeleri tavsiye olunmuştur²⁵². Durumun bundan sonra ne olduğuyla ilgili net bir bilgi yoksa da Nevsal-i Afiyet dergisinde yayınlanmış “*Telkiihane-i Şahane ve Buzağı Aşısı*” başlıklı bir makalede Telkiihane’nin Rumi 1312 senesinde hususi binasına taşındığı yazılmıştır²⁵³. Bu bilgiler ışığında Telkiihane’nin yeni binasına 1896 yılında taşındığını söylemek mümkündür.

Telkiihane’nin yeni binası ile ilgili ayrıntıları 1897’de Telkiihane-i Şahane Müdürlüğü’ne tayin olan Rıfat Hüsameddin Paşa’nın bastırdığı 1318 senesine ait İstatistik Risalesi’nden öğrenmekteyiz. Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane 1903 yılında Haydarpaşa’ya taşındığı için Telkiihane’nin inşa edildiği mevki eski Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane’nin Nebatat Bahçesi olarak ifade edilmektedir.

²⁵¹ “...*Ashab-ı matlub tarafından dahi tazyik edilmekte bulunduğumdan şamil-i afak olan merhamet-i celil-i fehimlerine iltica eyledim lütfen eyyam-ı şitainin hululünden evvel inşaatı mezkûrenin nevakıs-ı mevcude-i cüzziyesi ikmal olunmak üzere meblağ-ı mütebak-ı mezburun bir an evvel tesviyesi...*” BOA. BEO. 702/52640-6.

²⁵² BOA. BEO. 702/52640-6.

²⁵³ Besim Ömer, **Nevsal-i Afiyet**, C. 1, haz. Ahmet Zeki İzgöer, Sağlık Bilimleri Üniversitesi Tıp Tarihi Uygulama ve Araştırma Merkezi Yayını:2, İstanbul, 2020, s. 140.

Topkapı Sarayı dâhilinde bulunan bahçenin yanında yer alan Telkikhane binasına Saray'ın Sirkeci tarafındaki kapısından ulaşılmaktadır. Bu yeni bina ana kapıdan girdikten sonra sağa dönüldüğünde karşılaşılan ufak meydanın bir köşesinde, cephesine “Telkikhane-i Şahane” yazısı kazınmış tek katlı ahşap bir binadır. Cephe tarafında üzerlerinde aşı üretimi yapılan danaların muhafazası için bir mahal, solunda küçük bir yol ve yolun bitiminde sağda hayvan aşılamaya mahsus bir salon, birisinden buzağılar diğerinden ise aşı hazırlayıcı müstahzarların girişi için salonun önünde ve yanında iki kapı bulunmaktadır. Zemini mermer taştan olan salonun içerisinde ameliyat sırasında geçici olarak kullanılmak üzere bir dolap, buzağıların yatırılması için özel iki ayaklı bir masa, bir köşede buzağıları yıkamak için su dolu kova vesair aletler, asılı beş-altı beyaz keten gömlek ve ihtiyaç duyulan aletleri dezenfekte etmek için kullanılan hava gazı muslukları vardır²⁵⁴.

Yolun bitiminde solda ise bir koridor vardır. Bu koridorun sağ tarafı nebatat bahçesine bakan bir pencere ile sonlanmaktadır. Koridorun sol tarafında ise “istihzarat dairesi” denen aşı hazırlama bölümü vardır. Zemini muşamba kaplı, dikdörtgen şeklindeki bu odanın büyüklüğü 36 metrekaredir. Ortada bir masa ve üzerinde billur ve porselen havanlar, mihver borusu, cetvel vs. aletler bulunmaktadır. Diğer bir tarafta muşamba örtülü üç küçük masa ve masaların üzerinde aşı tüplerini mühürlemek için iki hava gazı musluğu yer almaktadır. Bitişğinde ise çocuk-yetişkin tüm müracaat sahiplerinin aşılanması için bir oda vardır. Bu odada aşı uygulaması sırasında insanların oturması için iki kanepe ve bir köşede üzerinde pamuk dolu iki kavanozun bulunduğu muşamba örtülü bir masa vardır. Diğer bitişğinde ise dezenfekte odası (*ta'kimhane*), depo ve müdüriyet odası konumlanmıştır. Bu odaların karşısında da kalem odası ve müstemilat odası bulunmaktadır. Hem ameliyat odası hem de aşı hazırlama odası fıstık yeşili parlak bir boya ile boyanmıştır. İhtiyaç duyulan dönemlerde gece de aşı üretiminin yapılabilmesi için bu odalar iki hava gazı lambası ile donatılmıştır²⁵⁵.

Telkikhane'nin yeni binasının inşa edildiği bu yer Gülhane Parkı ile Sirkeci arasında kalmaktadır. Tıbbiye'nin ek binalarının yer aldığı bir yerleşke olarak değerlendirilmiş olan bu kısımda Telkikhane haricinde Göz Kliniği, Veladethane,

²⁵⁴ **Telkikhane-i Şahane'nin 1318 Sensine Mahsus İstatistik Risalesidir**, Mekteb-i Tıbbiye Matbaası, Dersaadet, Sene-i Hicriye: 1321, Sene-i Maliye: 1319, s.s. 4-5.

²⁵⁵ **A.g.e.**, s.5.

Dâülkelb Laboratuvarı gibi kurumlar da bulunmaktadır. Günümüzde ise bu yerleşke Millî Savunma Bakanlığı İstanbul Tedarik Bölge Başkanlığı olarak kullanılmaktadır²⁵⁶.

Bilindiği gibi Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane 1903 yılında Haydarpaşa'daki yeni binasına taşınmıştır. Telkiihane'nin de Haydarpaşa'ya taşınması gündeme gelmişse de inşaat tam olarak bitmediği için yeni binanın gerekli sıhhi şartları karşılamadığı belirtilmiştir. Ayrıca ülkenin çeşitli yerlerinde, özellikle de başkent ve çevresinde süregelmekte olan çiçek salgınları ile mücadele edilen bir dönemde aşı üretiminin sekteye uğramadan devam etmesi için Telkiihane-i Şahane'nin geçici de olsa mevcut yerinde kalmasının uygun olacağı belirtilmişti²⁵⁷. İki sene sonra yani 1905'te Haydarpaşa'daki binanın eksikleri tamamlandıktan sonra diğer bazı kurumlarla beraber Telkiihane-i Şahane'nin de taşınması yeniden gündeme gelmişse²⁵⁸ de 1934 yılında kapatılıp, aşı üretimi Ankara Hıfzısıhha Müessesesi'ne devredilene kadar Telkiihane'nin mevcut binasında kaldığı görülmektedir. Yaklaşık kırk sene Sirkeci'de kalmış olan Telkiihane-i Şahane'nin konumu itibarıyla maruz kaldığı çeşitli olaylar ve sıkıntılar arşiv vesikalarına yansımıştır.

Zaman ilerledikçe Topkapı Sarayı'nın çevresinde kalan bu bölgede alan sıkıntısı çekilmeye başlanmış ve Telkiihane'nin bulunduğu mevki kıymetlenmiştir. 1910 yılında 1. Ordu'nun Nakliye Taburları, hayvanlarına ait samanlık bir yer bulamadıkları için Telkiihane'nin inekleri aşıladıkları büyük ahırını kullanmak istemişlerdir. Bu istek üzerine Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye Reisi Besim Ömer Paşa yaptıkları işin ne kadar önemli olduğunu, tüm Ordu'ya aşı ürettiklerini ve şiddetli salgınların görüldüğü böyle bir dönemde Telkiihane ahırının alınmasının aşı üretimini durduracağını anlatmaya çalışmıştır. Öte yandan Harbiye Nezareti, nakliye taburlarının şimdiye kadar samanlık olarak kullandıkları eski telgraf fabrikası binasının Maliye Nezareti tarafından ısrarla geri istendiğini, askerlerin de ahıra ihtiyacı olduğu için Telkiihane'nin ahırını kullanmaları gerektiğini belirtmiştir²⁵⁹. Ahırını kullanmak isteyen nakliye taburları belli bir süre için gerçekten de Telkiihane'nin önündeki alanı işgal etmişler ve 4-5 metre yakınına kadar “*ehemmiyetlice*” miktarda kuru ot depolamışlardır. Bu durum üzerine Besim Ömer

²⁵⁶ Nurçe Düzalan, **Demirkapı Kışlası'nın Tarihsel Gelişimi**, M.S.B. İstanbul Tedarik Bölge Başkanlığı Binaları Olarak Kullanımı ve Koruma Sorunları, İstanbul Teknik Üniversitesi, Mimarlık Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2010, s. 61.

²⁵⁷ BOA. BEO. 2249/168651, İ.HUS. 112/66.

²⁵⁸ BOA. BEO. 2502/187600.

²⁵⁹ BOA. DH.İD. 44/13.

Paşa, yangın tehlikesinin ortaya çıktığından bahsetmiş ve otların alınması ve hayvanların başka yere nakledilmesi gerektiğini Dâhiliye Nezareti'ne bildirmiştir. 1911 yılında Besim Ömer Paşa'nın gayretleriyle Telkikhane'nin ahır nakliye taburlarından kurtulmuş ve tekrardan aşılansmak üzere Telkikhane ineklerine tahsis edilmiştir²⁶⁰.

1912 yılında İstanbul Belediye Başkanı Cemil Topuzlu Paşa'nın girişimleriyle sarayın bahçesi olan Gülhane halka açılarak bir parka dönüştürülmüştür. Gülhane Parkı olarak halka açıldıktan sonra yapılan düzenlemelerde Telkikhane de kaldırılmak istenmiştir. Sıhhiye Müdüriyeti hem halka hem de orduya aş sağlayan, memlekete böylesine faydalı bir kurumu bir gün bile tatil etmenin çiçek hastalığının yayılmasını hızlandıracağını, hastalığı bastırmak için verilen tüm emeklerin boşa gideceğini ve elverişli bir bina tahsis edilmedikçe Telkikhane'nin çalışmalarının sekteye uğratılmasının “*gayr-i caiz*” olduğunu yazmıştır²⁶¹. Bunun üzerine Telkikhane'nin taşınmasından bir kere daha vazgeçilmiş ve mevcut yerini koruyarak aş üretimine devam etmiştir.

I. Dünya Savaşı sonrası İstanbul'un işgali sırasında Fransız birlikleri Sirkeci'deki Üsküdar İskelesi'nden Topkapı Sarayı'na kadar olan bütün bina ve depoları işgal etmişlerdir²⁶². Fakat işgalci askerlerin de aş ihtiyacı olduğu için Telkikhane'yi işgal etmemişler, açık kalmasına ve aş üretimi yapmasına müsaade etmişlerdir. İşgal yıllarında Telkikhane'de memur olarak çalışan ve sonraki yıllarda uzun süre Telkikhane müdüriyetini yürütmüş olan Doktor Şerafettin Mustafa (Kam) Bey, Mütareke'de Fransız, İngiliz ve Amerikan askerlerinin Telkikhane'den aş alarak kendi askerlerini aşıladıklarını yazmıştır²⁶³.

Mütareke yıllarında Telkikhane yakınlarında Fransızların işgalinde bulunan eski askerî sevkiyat binasındaki saman ve talaş 28 Eylül 1919 günü öğleden sonra tutuşmuş ve yanında bulunan cephaneliğin infilak etmesine sebep olmuştur²⁶⁴. Bu patlamada muhtelif yerlerle beraber Telkikhane de zarar görmüştür. Sıhhiye Müdüriyeti'nin yaptığı inceleme neticesinde Telkikhane ve Küçük Sıhhiye

²⁶⁰ BOA. DH.İD. 47/35.

²⁶¹ BOA. DH.İD. 153/10.

²⁶² Abdurrahman Bozkurt, *İtilaf Devletlerinin İstanbul'da İşgal Yönetimi*, İstanbul Üniversitesi, Tarih Anabilim Dalı, Doktora Tezi, 2009, s. 20.

²⁶³ Süheyl Ünver, *a.g.e.*, s. 192.

²⁶⁴ BOA. DH.EUM.AYŞ. 23/22.

Mektebi'nin çatılarının hasar gördüğü ve tamir edilmesi gerektiği bildirilmiştir. Bu tamirat için 7.359 kuruşa ihtiyaç olduğu yazılmıştır²⁶⁵.

Yaşanan tüm bu sıkıntılara rağmen Osmanlı'nın çiçek aşısı üretim merkezi “Telkikhane-i Şahane” 1892'den 1934 yılına kadar açık kalmayı başarmış ve milyonlarca doz aşı üretmiştir. Çiçek aşısı üretimi Ankara Hıfzısıhha Müessesesi'nde yapılmak üzere aşı için hazırlanmış suşlar ve 2 milyon doz çiçek aşısı Doktor Şerafettin Mustafa Bey'in girişimleriyle Ankara'ya taşınmış ve Telkikhane-i Şahane tam 42 yıl hizmet verdikten sonra kapatılmıştır²⁶⁶.

2.1.2 Telkikhane Çalışanları

Telkikhane memurlarını devlet salnamelerinden takip etmek mümkündür. Fakat salnameler savaş yüzünden kesintiye uğramış ve 1912 yılından itibaren düzenli olarak basılamamıştır²⁶⁷. Salmelerde Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'nin bir bölümü olarak ele alınan Telkikhane'nin hicri 1313(1895-1896) tarihli salnameye kadar yalnızca var olduğu not edilmiş, çalışanların isimlerine müstakil olarak yer verilmemiştir. İlk yıllarda Telkikhane kendi binasına henüz taşınmadığı için ayrı bir kurum olarak ele alınmamış ve salnamelerde Telkikhane'ye hususi bir yer ayrılmamıştır. 1892'de açılıp kendi ayrı binasına taşınana kadar geçen sürede salnamelerde Telkikhane ile ilgili olarak yalnızca “*Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane dâhilinde bir Bakteriyolojihane ve Dâülkelb Tedavihanesi ve aşı ameliyatı için bir Telkikhane ve bir Kimyahane ve müştemilat-ı saire-i fenniye dahi vardır*” yazılmıştır²⁶⁸.

Telkikhane 1896 yılında kendi müstakil binasına taşındıktan sonra salnamelerde çalışanlara da özel bir bölüm ayrılmış, tek tek isim ve vazifeleri yazılmıştır²⁶⁹. 1896'dan 1912'ye kadar her sene çalışanların ismi verilmiştir, Hicri 1313 (Miladi 1895-1896) tarihli Devlet Salmesi'nde ilk kez ayrı bir bölümde Telkikhane-i Şahane'de çalışanlarının isimleri verilmiştir. 1313 tarihinde isimleri ilk defa kayıt altına alınan Telkikhane-i Şahane çalışanları şunlardır²⁷⁰;

1313(hicri) Telkikhane-i Şahane
--

²⁶⁵ BOA. ML. EEM. 1319/28.

²⁶⁶ Süheyl Ünver, a.g.e., s. 204.

²⁶⁷ Bilgin Aydın, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, “Salname”, C. 36, İstanbul, 2009, s. 52.

²⁶⁸ *Salname-i Devlet-i Aliye-i Osmanîye*, 1312, Matbaa-i Amire, Dersaadet, 1312, s. 293.

²⁶⁹ Ek 4. Telkikhane-i Şahane çalışanları

²⁷⁰ *Salname-i Devlet-i Aliye-i Osmanîye*, 1313, Matbaa-i Amire, Dersaadet, s. 303.

Memuriyet	İsmi	Rütbe	Osmanî	Mecidi
Telkikhane-i Şahane Müdür ve Aşı Müfettiş-i Umumisi	Hüseyin Remzi Bey	Mirliva	3	2
Sermüstahzır	Nureddin Bey	Rabia	-	-
Seraşıcı	Cemil Efendi	Selase	-	5

Devlet Salnamelerine tüm çalışanların eksiksiz yazılmadığı anlaşılmaktadır. Süheyl Ünver'in kitabında Telkikhane'de Mart-Nisan 1311'de yani 1895 yılında Aşı Enspektörü Hüseyin Remzi Bey haricinde 19 kişinin çalıştığı belirtilmektedir²⁷¹. Fakat aynı tarihli salnamede bu kişilerin isimleri yer almamıştır. Bu kişilerden bazılarının isimleri salnamelerde 1317 yılından itibaren karşımıza çıkmaya başlamıştır. Ünver'in kitabında adları ve mevkileri belirtilen kapıcı, serhademe, hademe gibi bazı kadrolarda çalışanlarınsa salnamelere hiçbir zaman kaydedilmediği görülmektedir. Yani Telkikhane çalışanlarının sadece Devlet Salnamelerinde geçen isimlerden ibaret olmadığı, Salnamelere yalnızca yönetici kadronun yazıldığı ve bu yazılanlardan başka muhtelif kadrolarda çalışan görevlilerin de olduğu bilinmektedir.

Telkikhane çalışanlarından kadın aşıcılar ve seyyar aşıcılar dikkat çekmektedir. Müslüman kadınların aşılama sırasında bir erkeğe vücudunu göstermek istemeyeceği düşünülerek Telkikhane'de kadın aşıcılar istihdam edilmiştir. 1895 yılında "kadın aşıcı Kabile Sadberk Hanım" ile "kadın aşıcı Ayşe Sabiha Hanım" Telkikhane'nin çalışanları arasında görünmektedir²⁷². İlerleyen yıllarda da Sadberk ve Sabiha hanımların isimlerine salnamelerde rastlanmaktadır.

Dikkat çeken diğer bir çalışan kadrosu ise "seyyar aşıcılar"dır. Her yerde aşı üretimi yapılamayacağı ve uzak bölgelerden çocukların hepsinin Telkikhane'ye getirilemeyeceği düşünülerek böyle bir kadro oluşturulmuştur. Bu aşıcılar yanlarına aşı tüpleri alıp hem okulları gezerek çocukları aşılamış hem de ihtiyaç halinde hastalığın görüldüğü yerlere giderek bölge ahalisini aşılamışlardır. Ayrıca bu seyyar aşıcıların vazifesi ile ilgili 1894 Aşı Nizamnamesi'nin beşinci maddesinde "...icabına göre senede iki-üç defa her daire-i belediyeye ayrıca muvakkaten aşıcılar izamiyle aşılanmamış olanlar meccanen aşılattırılıp bila-ücret şehadetnameleri

²⁷¹ Süheyl Ünver, **a.g.e.**, s. 167.

²⁷² **A.g.e.**, s. 167.

verilecektir”²⁷³ denmiştir. Osmanlı Arşivi’nde de sık sık hastalığın görüldüğü yerlere aşıcı yollanmasına ve halkın aşılmasına dair belgeler karşımıza çıkmaktadır.

II. Meşrutiyet’e kadar Mekteb-i Tıbbiye’nin parçası olan ve Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye’ye bağlı olan Telkiihane daha sonra Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye’nin Dâhiliye Nezareti’ne bağlanarak diğer laboratuvarlarla beraber bu birimde hizmet vermiştir.

2.1.3. 1898 Senesinde Telkiihane’de Açılan Aşı Mektebi

Osmanlı’da aşılama ilk olarak 1840’larda Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane’de başlamıştır. İlk aşıcı olarak Dr. İstefanki Bey (Stephan Karateodri) görevlendirilmiştir. Avrupa’dan getirilen aşılarla 1841-1844 yılları arasında 5.274 çocuk aşılanmıştır²⁷⁴. 1845 yılından itibaren şehrin merkezi yerlerindeki eczanelerde gece gündüz açık nöbet mahalleri açılmaya başlanmıştır. Belediye teşkilatının kurulmadığı yıllarda nöbetçi hekimlerin bulunduğu bu nöbet mahallerinde başvuran hastalara ücretsiz sağlık hizmeti verilmiştir. Mekteb-i Tıbbiye’nin yanında bu nöbet mahallerinde de aşılama yapılmaya başlanmıştır. Zamanla Belediye teşkilatının kurulması ve belediye tabiplerinin artmasıyla nöbet mahalleri kapanmış ve aşılama işini belediye tabipleri üstlenmiştir. Fakat nöbetçi eczanelerde aşılamanın bir süre daha devam ettiği görülmüştür²⁷⁵.

Nöbet mahalleri ve Mekteb-i Tıbbiye’de yapılan aşılamaların yeterli olmadığı anlaşıldıktan sonra 1888 yılında mahalle ve okulları dolaşmak üzere bir de seyyar aşıcıların görevlendirilmesine karar verilmiştir. Her vilayet için bir aşıcı atanırken başkent İstanbul için üç aşıcı atanmıştır. 400’er kuruş maaş alan bu aşıcılar aşı enspektörlüğüne bağlı olarak okullara, mahallelere ve çiçek hastalığının salgına dönüşmeye başladığı yerlere görevli olarak gönderilmişlerdir²⁷⁶.

Bu aşıcılar atandıktan dokuz sene sonra yani 1897 yılı sonlarında Umum Mekatib-i Askeriye-i Şahane Nezareti’nden Dâhiliye Nezareti’ne gönderilen tezkirede 400 kuruş maaşla atanan bu aşıcıların bilimsel yeterliliklerinin oldukça az olduğu, “müktesebat-ı ilmiyyelerinin pek mahdud olmasına binaen”²⁷⁷ gerekli yeterliliği gösteremedikleri belirtilmiştir. Aşılama faaliyetlerinin taşıdığı öneme uygun olarak

²⁷³ **Düster**, 1. Tertib, 6. Cilt, Ankara Devlet Matbaası, 1939, s. 1487.

²⁷⁴ Nuran Yıldırım, **a.g.e.**, s. 70.

²⁷⁵ Nuran Yıldırım, “İstanbul’da Nöbet Mahalleri Nöbet Eczaneleri (1845-1895)”, **Osmanlı Bilimi Araştırmaları**, C. 6, S. 2, 2005, s.s.153-166.

²⁷⁶ BOA. **İ.ŞD.** 92/5500.

²⁷⁷ BOA. **ŞD.** 640/19.

aşıcı yetiştirmek için temel bilimleri tahsil etmiş, iyi huylu ve güzel ahlaklı gençler arasından senelik 10-15 öğrenci seçilmesi ve seçilen bu öğrencilere Telkikhane'ye üç-dört ay devam ettikten sonra sınava tabii tutularak birer aşıcı diploması verilmesi düşünülmüştür. Sınavda başarılı olup Telkikhane'den diploma almış olanların vilayetlerden talep oldukça aşıcı olarak istihdam edilmeleri planlanmıştır. Bunun için Telkikhane'ye bir dersane açılması gerektiği belirtilmiştir. Sivil hekimlerin yetiştiği Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye'den mezun olan doktorların sayısının ülkenin ihtiyacını karşılamaya yeterli gelmediği için aşıcı olarak bu memurlara ihtiyaç duyulduğu bu tezkirede bir kez daha vurgulanmıştır²⁷⁸.

Birkaç ay sonra 30 Nisan 1898'de Telkikhane'de bir dersane açılması için irade yazılmıştır²⁷⁹. Telkikhane müdürü Binbaşı Refet Bey'in girişimleriyle Telkikhane'de bir salona dört sıra, siyah bir tahta, hoca mahalli ve sandalye temin edilerek kurulmuş bu okul ileride Küçük Sıhhiye Memurları Mektebi'ne dönüşmüştür²⁸⁰. Aşı Mektebi 5 Haziran 1898 yılında hizmete girmiş ve 1903 yılına kadar 319 aşıcı yetiştirmiştir²⁸¹.

Aşı Mektebi haftanın üç günü ders vermiştir. Okula alınacak öğrenciler matematik ve Türkçe'den (*lisan-i Osmanî*) sınava tabii tutularak seçilmiştir. 27 Temmuz 1898'de bir imtihan komisyonu oluşturulmuştur. Bu imtihan komisyonu Binbaşı Rıfat Bey, Kolağası Hulusi Bey ve Yüzbaşı Mehmet Refi Bey'den oluşturulmuştur²⁸².

Aşı Mektebi'ne girmek isteyen öğrenciler için bazı başvuru şartları getirilmiştir. Bu şartlar şu şekilde sıralanmıştır²⁸³;

Tüm bulaşıcı hastalıklardan salim olmak
Yirmi yaşından genç olmak
İyi hal ve ahlak sahibi olmak, erbab-ı namustan bulunmak
Temel bilimleri tahsil etmiş olmak
İmtihan heyeti huzurunda Osmanlıca'nın kuralları ve dört işlemde sorulacak sorulara yeterli düzeyde cevap vermek

²⁷⁸ BOA. ŞD. 640/19.

²⁷⁹ BOA. İ.AS. 24/42.

²⁸⁰ Süheyl Ünver, a.g.e., s. 168.

²⁸¹ Nuran Yıldırım, *İstanbul'un Sağlık Tarihi*, İstanbul 2010 Avrupa Kültür Başkenti Ajansı İstanbul Üniversitesi Projesi No:55-10, İstanbul, 2010, s. 71.

²⁸² Süheyl Ünver, a.g.e., s. 168.

²⁸³ *Telkikhane-i Şahane'nin 1318 Sensine Mahsus İstatistik Risalesidir*, Mekteb-i Tıbbiye Matbaası, Dersaadet, Sene-i Hicriye: 1321, Sene-i Maliye: 1319, s. 33.

Müracaat sayısı yirmi ile sınırlandırılmıştır.

Aşı Mektebi'nde dersler pratik (*ameli*) ve teorik (*nazari*) olmak üzere iki kısma ayrılmıştır. Pratik dersler insanlar ve hayvanlar üzerinde yapılacak ameliyat yöntemlerini kapsamaktadır ve bu derslerin yazılı bir programı yoktur. Teorik dersler için ise bir ders programı hazırlanmıştır. Aşı Mektebi'nin on altı dersten oluşan teorik ders programı şöyledir²⁸⁴;

1. Ders: Aşının buluşunun tarihi, çiçekleme (<i>Variolation</i>) ve Doğu medeniyetleri tarafından çiçeklemenin kullanımı, Jenner'in <i>Cowpox</i> 'u buluşu, <i>Smallpox</i> ve <i>Cowpox</i> virüslerinin farkı ve yayılmaları, oluşturduğu yaraların özellikleri
2. Ders: Modern aşının geleneksel aşıya tercih edilmesinin bilimsel sebebi, <i>Cowpox</i> 'un kökeni ve inekte ortaya çıkışı, atgillerde çiçek hastalığı yarası
3. Ders: “Küçükbaş hayvanlardaki çiçek virüsü <i>Smallpox</i> ve <i>Cowpox</i> 'tan ayrı bir virüstür.”
4. Ders: <i>Cowpox</i> 'ın başka canlılarda ve hayvanlarda gelişimi, aşısı ve bu virüsün kimyevi ve fiziki şartlara mukavemeti
5. Ders: Tabiatıta <i>Cowpox</i> ve <i>Smallpox</i> virüsleri ayrı virüsler olduğu halde <i>Cowpox</i> 'un <i>Smallpox</i> 'a etki etmesi.
6. Ders: İnsanda çiçek hastalığının tarifi, gelişimi, işaretleri, yaraları ve teşhisi. Modern çiçek aşısının yaygınlaşmasının insanoğluna faydası.
7. Ders: Modern aşının (<i>Cowpox</i> 'un) insana uygulanışı, aşamaları ve insandaki gelişimi, çıbanı. Yalancı çıban (<i>besre-i kazibe</i>) ve gerçek çıbanın birbirinden ayrımı.
8. Ders: <i>Cowpox</i> virüsünün insanda şiddetlenmesi, bu virüsü çoğaltmak için hayvanların kullanılmasının önemi.
9. Ders: <i>Cowpox</i> virüsünün ineklere kıyasla diğer büyük ve küçük memeli hayvanlarda virüs özelliğini yitirmesi, ineklerin seçilmesi.
10. Ders: İnekten çiçek virüsü (<i>Cowpox</i>) elde edilmesi: Çiçek yarasının kabuğu, yara lenfasında virüsün şiddetinin azaltılması, yaranın özünde virüs şiddetinin fazlalığı.
11. Ders: Aşı ineğinin seçilmesi ve yaşının tespit edilmesi: İneğin altı aylıktan aşağı ve sekiz aylıktan yukarı olmaması gerektiği.

²⁸⁴ **Telkikhane-i Şahane'nin 1318 Sensine Mahsus İstatistik Risalesidir**, Mekteb-i Tıbbiye Matbaası, Dersaadet, Sene-i Hicriye: 1321, Sene-i Maliye: 1319, s.s. 22-24. Çok ufak farklarla benzer ders programı 1320-21 senesi İstatistik Risalesi'nde yayınlanmıştır. O ders programı için bkz; **Telkikhane-i Şahane'nin 1320-21 Senelerine Mahsus İstatistik Risalesidir**, Mekteb-i Tıbbiye Matbaası, Dersaadet, Sene-i Hicriye: 1324, Sene-i Maliye: 1322, s.s. 7-10.

12. Ders: Özet olarak fizyoloji ve anatomi dersi: İskelet, kas sistemi ve organlar. Enfeksiyon hastalıklarının ayrıntılı tarifi.
13. Ders: Yara enfeksiyonu, enfekte olmuş bir yaranın görünüşü, enfeksiyonun dışarıdan bulaşan mikroplarla bedene girmesi ve aşılama mikroplar.
14. Ders: Mikroskobun tarifi ve kullanımı, enfeksiyonun gelişimi ve mikropların mikroskopta muayenesi, mikroplar tespit etme yöntemleri.
15. Ders: İnsanda çeşitli cilt lekeleri, frengi, cilt lezyonları ve bunların tarifi.
16. Ders: Asepsi ve antisepsi. Aşılama kullanılan aletlerin sterilize edilmesi ve aşı ameliyatı sırasında başvurulacak dezenfeksiyon yöntemleri

Aşı Mektebi'nin ders programında görüldüğü gibi bu okul açıldıktan sonra aşının keşfi ve tarihinden çiçek virüslerinin farklarına, mikroskop kullanmaktan aşılanacak hayvanların seçimine kadar aşı ile ilgili tüm konular baştan sonra ayrıntılı bir şekilde yetiştirilen aşı memurlarına anlatılmaya başlanmıştır. 1898'de Aşı Mektebi açıldıktan sonra yetişen aşı memurları eskisinden çok daha donanımlı hale gelmişlerdir.

Aşı Mektebi'nden mezun olanların çoğunluğu aşıcı olarak atanırken bazıları da “müstahzır” yani aşı hazırlayıcı uzman olarak görevlendirilmiştir. Bu aşı hazırlayıcıları müstahzır kadrosuyla Hicaz (Mekke ve Medine’de), Basra, Yemen (San’a), Bağdat, Şam gibi çeşitli Osmanlı vilayetlerinde açılmış olan telkikhane şubelerinde istihdam edilmişlerdir. Aşı Mektebi'nden ilk yıllarda mezun olan müstahzırların listesi aşağıdadır²⁸⁵;

1316 (Rumi) senesinde mezun olanlar	Mezunun Kütüğü
Hafız Mehmed Efendi	
Ahmed Efendi	
Hafız Hamdi Efendi	Nevşehir
Ahmed Hilmi Efendi	
Hasan Efendi	Kayseri
1317 (Rumi) senesinde mezun olanlar	Mezunun Kütüğü
Akif Efendi	Ziştovi
Mehmet Tevfik Efendi	Nevşehir
Mustafa Efendi	Kayseri
Celil İbrahim Efendi	Küçük Ayasofya
Osman Faik Efendi	Kapan-ı Dakik (Unkapanı)
Hüseyin Hüsnü Efendi	Şumnu
1317 (Rumi) senesinde mezun olanlar	Mezunun Kütüğü

²⁸⁵ Telkikhane-i Şahane'nin 1318 Sensine Mahsus İstatistik Risalesidir, Mekteb-i Tıbbiye Matbaası, Dersaadet, Sene-i Hicriye: 1321, Sene-i Maliye: 1319, s. 32.

İhsan Efendi	Dersaadet
Akif Efendi	Ruşçuk
Mehmed EFendi	Ürgüp
Rızkullah Efendi	Musul

1901 yılında Dâhiliye Nezareti'nden Basra Vilayeti'ne yazılan bir yazıda Basra Telkiihhanesi'nde vekaleten aşı sermüstawzarlığında bulunan Behçet Efendi'nin aşı hazırlama konusunda bir eğitimi olmadığı için görevden el çektilirilmesi istenmiştir. Ayrıca Telkiihane-i Şahane'ye devam ederek aşı hazırlama konusunda uzmanların yetişmekte olduğu ve bu gereklilikleri yerine getirmemiş, uzmanlığını almamış birisinin müstawzarlıkta istihdam edilmesinin kabul edilemeyeceği yazılmıştır. Aynı yazıda Basra Vilayet'ine oradaki telkiihane şubesi için Telkiihane-i Şahane'den mezun olmuş İsmail Hakkı Efendi'nin 1.000 kuruş maaşla müstawzir olarak atandığı bildirilmiştir²⁸⁶. Bu örnekle de görüldüğü gibi Telkiihane-i Şahane'de Aşı Mektebi açıldıktan sonra işinde uzman kişilerin sayısı artmaya başlamış ve bu uzmanlar ülkenin çeşitli yerlerine gönderilmiştir. Aşı üretimi ve ülkede yürütölen aşılama faaliyetleri yıllar içerisinde giderek daha kurumsal bir yapıya kavuşmaya başlamıştır. Telkiihane-i Şahane'nin açılması, kendi binasına taşınması, taşrada telkiihane şubelerinin hayata geçirilmesi, Aşı Mektebi'nin açılması, aşı uzmanlarının yetişmesi ve ülkenin farklı bölgelerinde görev yapmaya başlaması tüm bu kurumsallaşmanın önemli basamakları olmuştur.

2.2. Taşrada Çiçek Hastalığı ile Mücadele İçin Açılan Telkiihane Şubeleri

Telkiihane-i Şahane'den taşra bölgelerine aşı gönderilmesiyle ilgili problemler sık sık arşiv belgelerine yansımıştır. Posta yoluyla gönderilen aşı tüpleri pek çok defa yollarda tesirini yitirmiş ve ulaştığı bölgede aşılama gerçekleştirilememiştir. Özellikle sıcak iklimin hâkim olduğu bölgelere gidene kadar aşının bozulduğu görölmüştür. Bu sebepten aşılar imkânlar çerçevesinde kış mevsiminde postaya verilmeye çalışılmıştır. Yaz aylarında gönderilen aşılar deniz yolu ile postalanarak vapurların buzluklarında korunmaya çalışılmışsa da deniz yolu ile tüm bölgelere aşı göndermek coğrafi olarak mümkün olmamıştır. Kara yoluyla gönderilen aşılar ise sıcaklık 25 dereceyi geçtiğinde tesirini kaybettiği için Telkiihane ve Bakteriyolojihane müdürlerince demir kutular içerisinde saklanarak sıcaktan korunması istenmiştir²⁸⁷. İstanbul'daki Telkiihane-i

²⁸⁶ BOA. DH.MKT. 2565/133.

²⁸⁷ Süheyl Ünver, a.g.e., s. 180.

Şahane tüm ülkenin ihtiyacını karşılayacak sayıda aşı üretse bile, soğuk zincir tam olarak sağlanamadığı için aşılar gidene kadar tesirini yitirmiştir²⁸⁸. Isı konusu aşılarda korunmasında oldukça önem arz etmiştir. Öte yandan çiçek hastalığı yaz aylarında artış gösterirken kış aylarında görece daha az görülmüştür²⁸⁹. Tüm bunlardan dolayı ülkenin aşı gönderilemeyen uzak bölgelerde birer telkikhane şubesi açılması fikri 1890'lı yıllardan itibaren gündemde olmuştur.

1897 yılında 2.000 kuruş sarf edilerek ülkedeki her vilayete birer aşı üretim merkezi açılması planlanmıştır. 16 Ekim 1897'de Umum Mekatib-i Askeriye-i Şahane Nezareti'nden Dâhiliye Nezareti'ne yazılan yazıda aşının tesirsiz kalması yüzünden birçok çocuğun çiçek hastalığından kurtulamayarak öldüğü belirtilmiş ve taşrada telkikhane şubelerinin açılmasının bir zorunluluk olduğu vurgulanmıştır. Açılacak bu telkikhane şubeleri sayesinde çiçek hastalığından kaynaklanan ölümlerin engellenebileceği düşünülmüştür²⁹⁰. Bu telkikhane şubelerinin sıhhiye müfettişlerinin denetiminde hayata geçirilmesi kararlaştırılmıştır²⁹¹. Fakat zamanla tüm vilayetlerde birer telkikhane şubesi açmanın mümkün olamayacağı anlaşılmış ve sadece uzak vilayetlerin merkez sancaklarında birer telkikhane şubesi açma fikrine odaklanılmıştır. Özellikle uzak bölgelerde sorun yaşandığı için bunların hepsine birer telkikhane şubesi açmak yerine merkezde bulunan birkaç vilayette bir telkikhane kurarak çevre vilayetlerin de bu telkikhane şubelerinden istifade etmesi planlanmıştır. Bu plan dâhilinde İstanbul'a yakın bölgelere Telkikhane-i Şahane'nin aşı göndermesi planlanmış ve İstanbul çevresindeki vilayetlere telkikhane şubeleri açılmasına gerek olmadığına karar verilmiştir²⁹². Nitekim bir sene sonra yani 1898'de Dâhiliye Nezareti'nden Umum Mekâtib-i Askeriye-i Şahane Nezareti'ne Trabzon, Bursa (Hüdavendigar) vilayetleri, Biga sancağı gibi bölgelerin zaten Başkent'e yakın olduğu ve ihtiyaç duyuldukça merkezden taze aşı sağlayabilecekleri belirtilmiş, buralarda ayrıca bir masrafa girilerek yeni telkikhane şubelerinin kurulmasına gerek olmadığı yazılmıştır²⁹³.

²⁸⁸ Ümmügülsüm Candeğer, "Cumhuriyet Döneminde Türkiye'de Çiçek Hastalığı (1923-1960)", **Tarihsel Süreçte Anadolu'da Çiçek**, Ankara, Ed. Şükran Köse, Fevzi Çakmak, Ahmet Çağrı Büke, Eren Akçiçek, Gece Kitaplığı, 2020, s. 97.

²⁸⁹ Mucize Ünlü, Zariye Albayrak, "Osmanlı Devleti'nde Çiçek Hastalığı Üzerine Bir Değerlendirme", **On Dokuz Mayıs Üniversitesi İnsan Bilimleri Dergisi**, C. 2, S. 2, 2021, s.s. 304-305.

²⁹⁰ BOA. DH.MKT.2085/61-1.

²⁹¹ BOA. DH.MKT. 2210/152.

²⁹² BOA. DH.MKT. 2227/22.

²⁹³ BOA. DH.MKT. 2107/30.

Uzak vilayetlerde ise bu telkikhane şubeleri kurulurken iki önemli zorlukla karşılaşmıştır; birincisi eğitimli personel bulma zorluğu, ikincisi ise para kaynağı bulma zorluğu. Öyle ki bu telkikhane şubelerinin uzak vilayetlerde sıhhiye müfettişlerinin denetiminde kurulması düşünülürken Yemen Vilayeti gibi bazı vilayetlerde sıhhiye müfettişi dahi bulunmamaktadır. 17 Ekim 1899'da Dâhiliye Nezareti'nden Manastır, Erzurum, Basra ve Diyarbakır vilayetlerine yazılan yazıda, telkikhane şubelerinin tüm vilayetlerde kurulmasının en iyisi olduğu ancak ilk başta yalnızca uzak vilayetlerde kurulacağı belirtilmiş ve bu telkikhane şubelerinin bir an önce açılması için vilayet yöneticilerinin gereğini yapmaları istenmiştir. Vilayet meclislerinin açılacak bu telkikhane şubeleri için yer göstermesi ve ödenek sağlaması istenmiş ve merkezden de aşı müstahzırı ve aşıcı gönderilmesi planlanmıştır²⁹⁴.

1906 yılında Telkikhane-i Şahane müdürü beyanıyla Umum Mekâtib-i Askeriye-i Şahane Nazırı Zeki Paşa, Şura-i Devlet'e uzak vilayetlerdeki telkikhane şubelerinin önemi ile ilgili bir rapor sunmuştur. Özet olarak bu raporda Telkikhane-i Şahane'nin hazırladığı aşılardan Avrupa'da en mükemmel şekilde hazırlanıp İstanbul'da satılan aşılar daha kaliteli olduğu fakat ülke coğrafyasının çok büyük olması sebebiyle uzak ve sıcak vilayetlere aşı sevkiyatında sorun yaşandığı, uzak bölgelere aşı gönderilemediği için aşı nizamnamesinin hakkıyla uygulanamadığı ve bu yüzden çiçek hastalığının bir türlü tam olarak bastırılamadığı yazılmıştır. Eğer uzak bölgelerde telkikhane şubeleri kurularak aşı üretimi sağlanır ve kaymakamı olan kazalarda aşı memurlarıyla, köylerde de muhtar ve imamların yönlendirmesiyle ülke çapında aşı nizamnamesi hakkıyla uygulanırsa hastalığın zamanla ortadan kalkacağı belirtilmiştir²⁹⁵.

Taşrada telkikhane şubelerinin hayata geçirilmesinde, Telkikhane-i Şahane'nin referans alındığı görülmektedir. Telkikhane-i Şahane'nin, Demirkapı Tıbbiyesi'nin botanik bahçesinin bir köşesinde açılması gibi taşra telkikhanelerinin de askerî hastane bahçelerinin bir köşesinde açılması planlanmıştır. Üçüncü, dördüncü ve beşinci orduların merkezleri olan Manastır, Erzincan ve Şam askerî hastanelerinin bahçelerinin bir köşesinin açılması planlanan bu telkikhane şubelerine ayrılması ve bu köşelerde bu şubeler için tek katlı binalar inşa edilmesi planlanmıştır. Ordu merkezi bulunmayan Trablusgarp, Musul ve Basra gibi yerlerde ise bu şubelerin gureba

²⁹⁴ BOA. DH.MKT.2257/117.

²⁹⁵ BOA. ŞD. 649/15-2.

hastaneleri bahçelerinde kurulması öngörülmüştür²⁹⁶. Hastanelerin bir ünitesi olarak hayata geçirilmesi planlanan bu telkikhane şubelerinin tek katlı kâgir bir bina olarak inşa edilmesi düşünülmüştür. Bu bina aşı üretiminde kullanılacak büyükbaş hayvanların yerleştirileceği bir ahır, aşı hazırlanacak bir laboratuvarı, müstahzıra ve müdüre ait iki odayı kapsayacak şekilde tasarlanmıştır. Zeki Paşa'nın Şura-i Devlet'e sunduğu raporda kurulacak bu telkikhane şubelerinin odalarının boyası, zemin parkesi, su tesisatı gibi ayrıntılar dahi betimlenmiş, satın alınması gereken araç gereçler fiyatlarıyla beraber ele alınmıştır. Buna göre bu telkikhane şubeleri için bir pastör sobası, bir otoklav, danaların aşılanmasında kullanılmak üzere bir tezgâh, dört havan, bir düzine pens ve mişrat²⁹⁷, iki ustura, iki adet kıl makinesi, danalar için pabend²⁹⁸ ve rabtiye kayışları, Erzincan, Manastır gibi soğuk yerlere de ikişer soba alınması düşünülmüştür. Tüm bunların yanında mikroskobu olmayan hastanelerde açılacak şubeler için mikroskop ve buz tedarik edilemeyecek yerlerde açılacaklar için de buz makinesi alınması gerekli görülmüştür. Yemen, Trablusgarp, Bağdat, Musul, Basra, Şam, Erzincan ve Manastır'da açılması planlanan telkikhanelerin kuruluşu için tek seferlik 15.500'er kuruştan 124.000 kuruş harcanması gerektiği ve bundan sağlanacak fayda karşısında ödenecek bu paranın pek önemsiz bir meblağ olduğu vurgulanmıştır²⁹⁹. Şura-i Devlet Maliye Dairesi'nin de onayı ile bu telkikhane şubelerinin tesis edilmesi için 27 Nisan 1907'de bir irade yazılmıştır³⁰⁰. Her ne kadar bu vilayetlerin her birisinde birer telkikhane şubesi kurulduğuna dair kesin bir bilgi mevcut değilse de 1907'den sonra bu şubelerin açılması için daha fazla çaba sarf edildiği görülmektedir. Söz konusu bu taşra telkikhane şubelerinin tam olarak kuruluş tarihleri, işleyişleri, çalışanları gibi detaylar Telkikhane-i Şahane'de olduğu gibi net olarak bilinmemektedir. Fakat bu şubelerin bazılarının varlığı kesin olarak saptanabilmektedir. İlerleyen satırlarda ele alacağımız üzere çeşitli sorunları konu alan arşiv vesikaları sayesinde bu şubelerin bazıları hakkında görece daha fazla bilgiye ulaşabilmekteyiz.

2.2.1. Yemen Telkikhanesi

²⁹⁶ BOA. ŞD. 649/15-1; ŞD. 649/15-4; İ.SH. 5/15-1.

²⁹⁷ Neşter, cerrah bıçağı.

²⁹⁸ Ayak bağı.

²⁹⁹ BOA. ŞD. 649/15-1; ŞD. 649/15-4; İ.SH. 5/15-1.

³⁰⁰ BOA. İ.SH. 5/15-2.

Yemen Telkiihhanesi'nin açılış süreci bir hayli sancılı olmuştur. Bu sebeple bu telkiihane şubesi hakkında diğerlerine nazaran daha fazla arşiv vesikası ile karşılaşmaktayız. Bu telkiihane şubesinin kurulması uzun bir zaman almış ve kuruluşu sırasında yaşanan birtakım sorunlar kayıtlara yansımıştır. Bu telkiihane şubesinin kuruluşuna dair ilk yazışmalar 1898 yılına uzanmaktadır. 16 Ağustos 1898'de Dâhiliye Nezareti'nden Mekâtib-i Askeriye-i Şahane Nezareti'ne yazılan yazıda, Yemen'e gönderilen aşların bozulduğu, bölgede her daim çiçek hastalığının var olduğu, orada bir telkiihane şubesinin hayata geçirilmesine şiddetle ihtiyaç duyulduğu, Yemen'den tedarik edilemeyen gerekli araç gereçlerin İstanbul'dan gönderilmesi gerektiği belirtilmiştir. Bunlara ilaveten Yemen'de bir sıhhiye müfettişi olmadığı için kurulacak bu telkiihane şubesinin oradaki Ordu başhekiminin gözetiminde açılması gerektiği belirtilmiştir³⁰¹. Ancak hem vilayet yönetiminin bir telkiihane şubesi kurmaya yeterli bütçesi olmadığı hem de bölgenin ağır şartlarında çalışabilecek eğitimli insan bulunamadığı için bu telkiihane şubesi hemen hayata geçirilememiştir.

1899 senesinin sonuna gelindiğinde bu telkiihane şubesi için istenilen araç gereçlerin ve tüplerin hâlâ Yemen'in Vilayet Merkezi olan Sana şehrine ulaşmadığı görülmektedir. Bu telkiihane şubesinin ordu başhekiminin gözetiminde kurulmasından vazgeçilmiş ve onun yerine bu iş için Yemen'e bir sıhhiye müfettişi atanmıştır. Fakat buradaki şubenin açılışına nezaret etmek üzere vilayete atanan sıhhiye müfettişi İsmail Efendi de Sana'ya ulaşamadığı için telkiihane şubesinin açılışı akim kalmıştır. Telkiihane şubesi kurulamayınca bölgede aşı yapmak için yine merkezden aşı mayası istenmek zorunda kalınmıştır³⁰². 21 Mayıs 1900'de Dâhiliye Nezareti'nden Yemen Vilayeti'ne gönderilen bir yazıda, açılmasına çaba sarf edilen Yemen Telkiihhanesi için gerekli olan araç gereçlerin ücretinin defalarca bildirilmesine rağmen hâlen ödenmediği belirtilmiştir. Ayrıca Yemen'e atanan sıhhiye müfettişinin işinin fazla ve mühim olacağı, açılacak şubenin tüm iş yükünün tek başına bir müfettişe bırakılmasının da uygun olamayacağı ifade edilmiştir. Vilayet yönetimi az para harcayarak merkezden gelecek müfettişe aynı anda farklı birkaç iş yaptırmak istese de İstanbul'dan vilayete yazılan yazıda bunun mümkün olmayacağı bildirilmiştir. Yemen Vilayeti'nin müfettiş maaşı ile beraber bir de başka bir doktor maaşı için 2.200 kuruş daha ödeyemeyeceğinin anlaşılması üzerine Telkiihane-i Şahane'de aşı hazırlamayı

³⁰¹ BOA. DH.MKT.2092/14.

³⁰² BOA. DH.MKT. 2288/49.

öğrenmiş bir aşı müstahzırının Yemen'e atanmasının daha iyi olacağına karar verilmiştir³⁰³.

Taşrada açılan telkikhane şubelerinin çoğunda benzer bir model izlenmiştir. Taşra şubelerine atanan memurlar önce bu şubelerde kullanılacak araç gereçleri götürmekle ardından telkikhane şubesinin inşaatıyla ilgilenmekle ve nihayetinde inşaat sonra erdikten sonra da işe başlayıp aşı üretmekle görevlendirilmişlerdir. Hatta memurlara kimi zaman sadece telkikhane'nin sorumluluğu verilmemiş, aynı zamanda belediye tabipliği ya da sıhhiye müfettişliği gibi görevler de verilmiştir. Bu memurlarla ilgili 30 Aralık 1901'de merkezden vilayete gönderilen yazıda, sıhhiye müfettişinin sancak, kaza ve nahiyelerin sağlık durumlarını denetlemek için zaman zaman vilayet merkezinden aylarca uzak kalacağına ve pek çok emekle hayata geçirilecek Yemen Telkikhanesi'ne zaman ayıramayacağına dikkat çekilmiştir. Vilayete merkezden gönderilecek bu sıhhiye müfettişinin hem vilayette sağlık işlerini denetleme görevini hem de telkikhane'de aşı hazırlama, aşı mayalarını tüplere doldurma ve çevre illere gönderme gibi birçok görevi aynı anda yürütmesinin imkânsız olduğu belirtilmiştir. 1901 yılı sonunda Yemen'e 100 adet havasız aşı tüpü yollanırken Umum Mekâtib-i Askeriye-i Şahane Nezareti Dâhiliye Nezareti'ne bu vilayete 1.000 kuruş maaşla bir aşı müstahzırının atanması gerektiğini fakat Yemen Vilayeti'nin vilayet bütçesinde atanacak bu müstahzır maaşına yer ayırmadığı için bu memurun bir türlü atanamadığını yazmıştır³⁰⁴.

21 Temmuz 1902'de Yemen Valisi Dâhiliye Nezareti'ne vilayette açılacak telkikhane şubesi için gerekli olan araç gereçlerin bedeli olan 4.000 kuruşun gönderildiğine dair bir tezkire yollamıştır. Bu para Yemen Vilayeti'nin merkez şehirleri Sana ve Hudeyde belediyelerinin senelik gelirinden temin edilmiş ve Hudeyde mutasarrıflığı aracılığıyla posta ile havale edilmiştir. Aynı yazıda merkez vilayetin yıllık bütçesinde, atanması planlanan aşı müstahzırının maaşına da yer verildiği belirtilmiş ve bu aşı müstahzırının gelirken ücreti ödenmiş olan araç gereçleri de beraberinde getirmesi istenmiştir. Önce postada ödeme ile ilgili bir karışıklık yaşanmış fakat sonrasında 3 Haziran 1903'te Dâhiliye Nezareti vilayetin ödemeyi yaptığını onaylamıştır³⁰⁵. 1903 yılında Yemen Telkikhanesi'nin kurulması için yapılan ödeme İstanbul'a ulaştıktan sonra Yemen'e Hamdi Mahmud isminde bir aşı müstahzırı

³⁰³ BOA. DH.MKT. 2347/115.

³⁰⁴ BOA. DH.MKT. 2572/7.

³⁰⁵ BOA. DH.MKT. 568/54.

atandığını görüyoruz. Atanma tarihi tam olarak bilinmeyen Hamdi Mahmud isimli bu memur bölgeye gitmiş bir süre sonra Yemen'in çetin şartlarına katlanamadığı için görevinden istifa etmiştir³⁰⁶. 1907 yılında istifa eden bu müstahzırın, Yemen Telkikhhanesi'ne atanma tarihi, atandıktan sonra aşı üretimi ve sevkiyatı yapmayı başarıp başaramadığı tam olarak bilinmemektedir. Hamdi Mahmud Efendi "*Yemen vilayeti telkikhane sermüstahzırı olup oranın âbı ve havasıyla imtizac edemediğinden dolayı*"³⁰⁷ önce izin alarak İstanbul'a geri dönmüştür. Ardından da 1907 Temmuz'unda izin süresi dolmasına rağmen Yemen'e dönmek istemediğini belirterek istifa dilekçesini vermiştir³⁰⁸. Verdiği istifa dilekçesinden Yemen'e atanmış olan Hamdi Mahmud Efendi'nin maaşını da düzenli alamadığı anlaşılmaktadır³⁰⁹. 1908 yılında Yemen Telkikhhanesi için tekrar ihtiyaç listesi yollandığı göz önüne alınırsa Hamdi Mahmud Efendi'nin Yemen'de hiç aşı üretmediği tahmin edilebilir³¹⁰.

1318 aşı istatistiklerinde Yemen Vilayeti'nin istatistikleri verilirken açıklama kısmında "*saye-i terakkiyat vaye-i hazret-i padişahide merkez vilayette bir telkikhane şubesi küşad edilmek üzeredir*"³¹¹ yazılmıştır. Benzer şekilde 1320 Yemen istatistikleri verilirken de "*merkez vilayette telkikhane şubesi derdest-i küşaddır*"³¹² notu düşülmüştür. Yani Yemen Telkikhhanesi'nin Rumi 1320 (1904-1905) senesinde henüz açılmadığı fakat açılması için hazırlıkların yapıldığı kesindir. Tüm bunlar göz önüne alındığında 1907 senesinde istifa eden müstahzır Hamdi Mahmud Efendi'nin 1903'te araç gereç ücreti İstanbul'a ulaştıktan sonra vilayet merkezinde bir telkikhane şubesi açmak üzere Yemen'e gittiği fakat bölgeye uyum sağlayamadığı için 1907'de istifa ederek bu şubeyi açamadan geri döndüğü anlaşılmaktadır.

Gösterilen bu çabalara rağmen kâh parasızlıktan kâh eğitimli insan eksikliğinden bir türlü hayata geçirilemeyen Yemen Telkikhhanesi 1909 yılında

³⁰⁶ BOA. DH.MKT. 1186/57.

³⁰⁷ Yemen vilayeti aşevi başhazırlayıcısı olup oranın suyu ve havasına uyum sağlayamadığından ötürü.

³⁰⁸ Bu tarihlerde Yemen'de valilik yapmış olan Mehmet Tevfik Biren bu bölgedeki Osmanlı askerlerinin ve memurlarının yıllardan beri aylıklarını alamadığını belirtmektedir. Ayrıca yaşanan iç karışıklıklar yüzünden ciddi derecede açlık çekildiğini ve Osmanlı memurlarının son derece zor şartlarda görev yaptıklarını aktarmıştır. Bölgede isyan etmiş olan İmam Yahya, tüm Osmanlı memurlarını katledeceğini ilan etmiş, hiçbir Osmanlı memur ve askerinin Yemen'e gelmeye cesaret edemeyeceğini ilan etmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz: Mehmet Tevfik Biren, **II. Abdülhamit, Meşrutiyet ve Mütareke Devri Hatıraları 1**, Arma Yayınları, İstanbul, 1993, s.s. 265-338.

³⁰⁹ BOA. DH.MKT. 1186/57.

³¹⁰ Sana'da inşa edilecek telkikhhaneye eşya alımı için Dâhiliye Nezareti'nden yazılan tezkire için bkz; BOA. DH.MKT. 2622/68.

³¹¹ Rıfat Hüsametdin, **Telkikhane-i Şahane'nin 1318 Senesine Mahsus İstatistik Risalesidir**, Dersaadet, Mekteb-i Tıbbiye Matbaası, Sene-i Hicriye: 1321, Sene-i Maliye: 1319, s.93.

³¹² Rıfat Hüsametdin, **Telkikhane-i Şahane'nin 1320 ve 21 Senelerine Mahsus İstatistik Risalesidir**, Dersaadet, Mekteb-i Tıbbiye Matbaası, Sene-i Hicriye: 1324, Sene-i Maliye: 1322, s.91.

Yemen'in Asir şehrinde patlak veren çiçek salgınıyla yeniden gündeme gelmiştir. 13 Temmuz 1909'da Asir Kumandanı ve Mutasarrıfı tarafından Asir'de yaşanan salgınla ilgili bir rapor yazılmıştır. Bu raporda, Yemen Vilayeti'nde yaşanan salgının ne kadar ürkütücü bir hal aldığı çarpıcı bir şekilde ele alınmıştır. Bölge halkının bedevi olması, hıfzıssıhha kurallarına riayet edilmemesi, bölgenin sert coğrafyası ve merkeze uzaklığı gibi sebepler yüzünden bölgede patlak veren çiçek hastalığı salgınının diğer bölgelerle kıyaslanamayacak ölçüde şiddetli yaşanmakta olduğu vurgulanmıştır. *"Bu memleketin terakkisi ve hatta terakkisinden sarf-ı nazar memleketin mahv-i ifnâdan vikayesi"*³¹³ yani bir gelişmeden de öte, bölge halkının yok olmaktan kurtulması için Yemen'de bir telkikhane şubesi kurulmasının gerekli olduğu dile getirilmiştir. Asir'in sancak merkezi Abha'da yaşayan 4.000 kişiden 750'sinin çiçek yüzünden hayatını kaybettiği, bu hastalık sebebiyle her gün ortalama 20-25 kişinin öldüğü ve halk arasında hastalığın "kara çiçek" ismiyle anılmakta olduğu yazılmıştır. Yemen'den gönderilen bu raporda eğer yerel hükûmetin ya da belediyenin bu telkikhane şubesini açması beklenirse hiçbir sonuç alınamayacağı, Yemen'in korkunç bir yoksulluk içerisinde olduğu, bu yoksulluğu tarif edebilmenin mümkün olmadığı, durumu sadece o bölgeyi görenlerin anlayabileceği ifade edilerek Yemen'de bir telkikhane şubesi kurulması için merkezden para gönderilmesi gerektiği belirtilmiştir. Asir Kumandanlığı'ndan yazılan bu rapordan sonra durum önce Eylül 1909'da Harbiye Nezareti'nden Dâhiliye Nezareti'ne oradan da Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye'ye ve Sıhhiye Nezareti'ne bildirilmiştir³¹⁴. 21 Eylül 1909 Umur-ı Sıhhiye Nezareti'nden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen yazıda, bazı zamanlar hastalığa yakalananların ölüm oranının %90 olduğu ve Mekke'de olduğu gibi Asir'de de bir telkikhane açılması gerektiği ifade edilmiştir³¹⁵. Kasım 1909'da Meclis Reisi Besim Ömer (Akalin) Paşa Yemen'de yaşanan bu salgınla ilgili Dâhiliye Nezareti'ne bir yazı yazmıştır. Paşa, bu bölgede bir telkikhane şubesi açılmasının son derece faydalı olacağını, bu şubenin idare ve sorumluluğunun da Abba Sıhhiye Tabipliği'ne verilmesini uygun gördüklerini belirtmiştir. İhtiyaç duyulan araç gereç listesinin bir planla beraber gönderildiğini ifade eden Besim Ömer Paşa, bu telkikhane şubesinin orada açılmasının insanlık namına büyük bir hizmet olduğunu vurgulamıştır³¹⁶. Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i

³¹³ BOA. DH.MUI. 22/48-6.

³¹⁴ BOA. DH.MUI. 4/13; DH.MUI.7/62.

³¹⁵ BOA. DH.MUI. 22/48-5.

³¹⁶ BOA. DH.MUI. 22/48-3.

Umumiye tarafından hazırlanan bu plana göre bu telkikhane şubesinin inşası için 12.880 kuruş ve işletilmesi için de 24.950 kuruş harcanması gerekmektedir. Fakat 22 Kasım 1909'da Sıhhiye Nezareti, nezaret bütçesinde böyle bir masrafa yer verilemeyeceğini, bu paranın ya yerel belediye sandıklarınca ya da hükûmetçe ödenmesi gerektiğini belirtmiştir³¹⁷. 2 Aralık 1909'da durum Dâhiliye Nezareti'nden Maliye Nezareti'ne bildirilmiştir. Dâhiliye Nezareti'nden yazılan yazıda, Sıhhiye Nezareti bütçesinde bu masrafa karşılık olmadığı ve Yemen'deki telkikhane şubesinin inşaatı için 12.880 kuruşun, işletilmesi için de 24.980 kuruşun ödenmesi gerektiği belirtilmiştir³¹⁸.

Yemen Telkikhanesi'nin açılması, Asir'de patlak veren salgın nedeniyle gündeme geldiği için bu telkikhane şubesinin ilk etapta Asir'de açılması planlanmıştır. Ancak 29 Mart 1910 yılında Dâhiliye Nezareti'nden Sadaret'e yazılan yazıda, Yemen Telkikhanesi'nin Asir'de değil Sana'da açılacağı yazılmıştır³¹⁹. Bu günlerde de hâlen Yemen'in başkenti ve en büyük şehri olan Sana, o dönemde de vilayet merkezi idi. Bu nedenle Yemen Telkikhanesi'nin Asir yerine Sana'da kurulması hem merkezi hem de yerel yönetim açısından daha elverişli görülmüştür. Ayrıca açılacak Yemen Telkikhanesi için hazırlanan gider listesine bakıldığında bu telkikhane şubesi için beklenenden daha fazla paranın harcanması gerektiği görülmektedir. 28 Mart 1910'da Yemen Telkikhanesi için Dâhiliye Nezareti'nden Sadaret'e sunulan gider listesi şöyledir³²⁰:

<i>Telkikhane memurini maaş ve masarifatı (Daimî-i Senevîyesi)</i>	
<i>Müdür maaşı</i>	1.200 ³²¹
<i>Hizmetçi maaşı</i>	1.800
<i>Masarif-i müteferrika (çeşitli giderler)</i>	2.400
<i>Danaların bedelatı</i>	7.500
<i>Me'kulat (yiyecekler)</i>	1.200
<i>Led'el-icab (gerektiğinde)</i>	12.000
<i>Telkikhane için bir defaya mahsus olarak muvazeneye zammı lazım gelen</i>	

³¹⁷ BOA. **DH.MUİ.** 22/48-8.

³¹⁸ BOA. **DH.MUİ.** 22/48-7.

³¹⁹ BOA. **BEO.** 3727/279477-2.

³²⁰ BOA. **BEO.** 3727/279477-3.

³²¹ Müdürün maaşı 12.000 kuruş olmalıdır. Müdürün maaşının hademeden az olması mümkün olmadığı için yanlış yazıldığı anlaşıyor. Ayrıca müdürün maaşı 12.000 olarak hesaplandığında toplamda yazılan tutarla eşleşmektedir.

<i>Masarif-i inşaiyesi</i>	10.000
<i>Hurdebin esmanı (Mikroskop)</i>	2.500
<i>Bir pastör sobası, otoklav, dört havan, bir düzine pens, iki ustura, iki kıl makinesi, pens, paybend, dana aşılama mahsus destgâh</i>	3.000
	15.500
	36.900+15.500=52.400

Tüm bu çabalar sonunda nihayet Yemen Telkikhane'sinin 1910 yılında çalışmaya başladığı görülmektedir. Yemen'deki bu telkikhane şubesinin çalışmaya başladığından, açılışında çaba gösteren askerî doktorların ve eczacıların ödüllendirilmesine dair Dâhiliye Nezareti'nden Yemen Vilayeti'ne yazılan 20 Ocak 1911 tarihli bir belge sayesinde haberdar olmaktadır. Bu arşiv vesikasına göre, Yemen Sana'da düşük bir bütçe ile Yemen Telkikhanesi'ni açmayı başardıkları için belediye tabip vekili Kolağası Hamdi Numan ve eczacı vekili Halid Nureddin efendiler ödüllendirilmişlerdir³²².

1911 yılının ilk günlerinde ise 7. Ordu Sıhhiye Müfettişi Mirliya Yusuf Ziya Paşa Yemen'de hizmet vermeye başlayan telkikhane şubesi ile ilgili Sıhhiye Dairesi'ne bir rapor göndermiştir. Bu rapora göre vilayet dâhilinde hem Osmanlı askerinden hem de bölge halkından 15 gün içerisinde 1.500 kişiye çiçek aşısı yapılmış ve Yemen Vilayeti dâhilinde ihtiyaç görülen mahallere aşı tüpleri sevk edilmeye başlanmıştır³²³. 1898'de kurulması için hazırlıklara başlanan Yemen Telkikhanesi ancak on iki sene sonra yani 1910 senesinde hizmete girebilmiştir. Bunun durum vilayetin merkezden çok uzak ve iktisadi olarak oldukça zayıf bir yapıya sahip olmasından kaynaklanmıştır. Merkezi idare, aşı üretiminde istihdam etmek üzere merkezden son derece uzak olan bu coğrafyaya gönderecek memur bulmakta sıkıntı çekmiştir. Diğer yandan da Yemen Vilayeti'ndeki yerel yönetim çok kısıtlı bir bütçeye sahip olduğu için gerekli ödemeleri tam olarak yapamamıştır. Bütün bu olumsuz şartlara rağmen, geç de olsa burada bir telkikhane şubesi hizmete girmiş ve Yemen'de çiçek aşısı uygulaması hayata geçirilmiştir.

³²² BOA. DH.İD. 47/15.

³²³ BOA. DH.İD. 47/15.

2.2.2. Basra Telkiihhanesi

Yukarıda değindiğimiz üzere 1897 yılında tüm vilayetlerde bir telkiihane şubesi açılması planlanmıştır. Fakat zamanla bunun kısa vadede mümkün olamayacağı anlaşıldığı için bu şubelerin yalnızca merkeze uzak vilayetlerde açılması kararlaştırılmıştır. Bu uzak vilayetlerden birisi de Basra'dır. 1898 yılında Basra'da bir telkiihane şubesi açılması için merkezle vilayet arasında yazışmalar yapılmaya başlandığı ilk günlerde Basra yerel yönetiminin bütçeye yeni bir yük getireceği kaygısıyla vilayet dâhilinde kurulması düşünülen bu telkiihane şubesine olumlu yaklaşmadığı görülmektedir. Vilayetten merkeze yazılan yazıda, Basra Telkiihhanesi'nin giderleri için gerekli olan bütçeye vilayetin sahip olmadığı, çiçek aşısı yapılması gereken zamanlarda gerek duyuldukça İstanbul'dan taze aşı mayaları sipariş edilerek aşılama işinin vilayet kadrosunda bulunan belediye tabip ve eczacısı tarafından yapılmasının kendileri için daha uygun olduğu yazılmıştır³²⁴. Bu iş için vilayet bütçesinde yeni bir ödenek çıkartmak yerine eskisi gibi İstanbul'dan aşı getirtilmesine devam edilmek istenmiş, vilayet dâhilinde bir telkiihane şubesinin açılması için herhangi bir harcama yapmaktan kaçınılmıştır.

Dâhiliye Nezareti 1899 senesinin Haziran ve Temmuz aylarında bir kere daha Umum Mekâtib-i Askeriye-i Şahane'ye Diyarbakır, Van, Erzurum, Bitlis, Mamûretü'l-Aziz, Halep, Bağdat, Yemen gibi vilayetlerin yanında Basra'da da bir telkiihane şubesi açılması gerektiğini yazmıştır³²⁵. Tam da bu tarihlerde Basra'da çiçek hastalığının belli bölgelerde salgına dönüşmeye başladığına dair bir rapor Dâhiliye Nezareti'ne gönderilmiştir. 17 Temmuz 1899'da Basra Vilayeti'nden çekilen bir telgrafta vilayet sınırlarında bulunan Necid sancağına bağlı Kurna kazasının Medine köyünde çiçek hastalığı yüzünden pek çok insanın hayatını kaybettiği rapor edilmiştir. Bu telgrafta hastalığın başka bölgelere de sıçrama ihtimali göz önüne alınarak gerekli tedbirlerin alınacağı belirtilmiştir. 1899 yılının yaz aylarında yaşanan bu salgından sonra Basra'daki yerel yönetim vilayet sınırları içerisinde bir telkiihane şubesinin kurulması gerektiğine ikna olmuştur. Vilayet'ten merkeze açılacak telkiihane şubesinde çalışacak aşı memuru ve hademe maaşı olarak 2.000 kuruş yollanmış, gelecek memurun maaşının da ödeneceği bildirilmiştir. 27 Ağustos 1899'da Dâhiliye Nezareti'nden Umum Mekâtib-i Askeriye-i Şahane Nezareti'ne gönderilen

³²⁴ BOA. DH.MKT. 2118/86.

³²⁵ BOA. DH.MKT. 2227/22; DH.MKT.2211/12.

yazıda, gerekli araç gereçlerin bölgeye tayin edilecek memura emanet edilerek hızla Basra'ya gönderilmesi istenmiştir³²⁶.

1900 yılının Mart ayında Basra'daki telkikhane şubesini hizmete sokmak üzere Abülkerim Ahad Efendi atanmış ve kendisinin bir an evvel memuriyet mahalline gitmesi istenmiştir³²⁷. Nisan ayında Dâhiliye Nezareti'nden Basra Vilayetine gönderilen yazıda Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'den mezun olan Abdülkerim Ahad Efendi'nin Basra Telkikhanesi müdüriyetinin yanı sıra Basra ikinci tabipliğine de atandığı bildirilmiştir. Kendisinin Bakteriyolojihane-i Şahane'de bir buçuk ay bakteriyoloji alanında eğitim aldığı ve bu konuda uzmanlık sahibi olduğu belirtilmiş, eğer Basra'da bir kuduz tedavi merkezi açılırsa ona da müdürlük yapabilecek yeterliliğe sahip olduğu bildirilmiştir³²⁸. Haziran ayında yola çıkan Abdülkerim Ahad Efendi'nin yol harcırahı da Basra Vilayeti tarafından ödenmiştir³²⁹. 28 Haziran Basra'da memuriyet mahalline ulaşmış ve vilayetteki telkikhane şubesinde görev yapmaya başlamıştır³³⁰. Basra Telkikhanesi diğer taşra telkikhane şubelerine göre nispeten daha erken bir tarihte açılmıştır. Abdülkerim Ahad Efendi'nin Basra Telkikhanesi'nde işbaşı yapmasını temel alırsak bu telkikhane şubesinin 1900 senesi Haziran ayında açıldığını söyleyebiliriz. Fakat bu tarihte Basra'da hemen aşı üretimi yapılmaya başlandığına dair net bir şey söylemek de mümkün değildir.

Telkikhane-i Şahane'de müdüriyet ve sermüştahzırlık ayrı görevler olarak ele alınmıştır. Fakat Taşra telkikhanelerinde bu işleyişin merkezden farklı olduğu görülmektedir. Taşradaki telkikhanelere atanan memurlar bütün görevleri tek başlarına üstlenmiş hatta başhekimlik, ikinci tabiplik gibi ek vazifeler de yürütmek zorunda kalmışlardır. Bu hem mezun olan doktor sayısının ihtiyacı karşılamaya yetmemesinden hem de yerel yöneticilerin fazladan memur maaşı ödemeye olanakları veya istekleri olmadığı için bir memura birkaç iş yaptırmak istemelerinden kaynaklanmıştır. Nitekim ilerleyen aylarda yapılan yazışmalardan Basra Telkikhanesi ve Basra ikinci tabipliğine atanmış olan Abdülkerim Ahad Efendi'nin de Basra'ya ulaştıktan sonra görevi yürütemediği ve işi bıraktığı görülmektedir.

Arşiv vesikalarında Aralık 1901'de Basra Telkikhanesi sermüştahzırlığında vekaleten Behçet Efendi isminde bir memurun görev yapmakta olduğu görülmektedir.

³²⁶ BOA. DH.MKT. 2224/70.

³²⁷ BOA. DH.MKT. 2318/77.

³²⁸ BOA. DH.MKT. 2335/130.

³²⁹ BOA. DH.MKT. 2361/105.

³³⁰ BOA. ZB. 316/100.

Merkezden Basra Vilayeti'ne yazılan yazıda, Basra Telkikhhanesi'nde çalışan Behçet Efendi'nin diplomasız olarak görev yapmakta olduğu için bu işte istihdam edilmesinin uygun olmadığı belirtilmiştir. Behçet Efendi'nin görevini vekâleten yapıyor oluşundan, bir buçuk sene önce yani Haziran 1900'de Basra'ya gitmiş olan Abdülkerim Ahad Efendi'nin Basra'da kalmadığı, görevinden bir nedenle istifa ettiği ve yerine geçici olarak Behçet Efendi'nin atandığı görülmektedir. Behçet Efendi de merkezden vilayete yazılan yazı ile 1901 yılı sonunda görevinden uzaklaştırılmış ve yerine Basra Telkikhhanesi aşısı müstahzırı olarak 1.000 kuruş maaşla İsmail Hakkı Efendi atanmıştır³³¹.

İsmail Hakkı Efendi Basra Telkikhhanesi'ne atandıktan sonra bu telkikhane şubesinin aksak da olsa aşısı üretimi yaptığı anlaşılmaktadır. Fakat diğer Taşra telkikhane şubelerinde yaşanan ödenek sıkıntısı zamanla Basra'da da kendini göstermiştir. 1906 yılının ortalarında Basra Telkikhhanesi aşısı müstahzırı Umum Mekatib-i Askeriye-i Şahane Nezareti'ne bir şikâyet dilekçesi göndermiştir. Bu dilekçede kendisinin Basra'daki telkikhane şubesinin kuruluşunda gayretle çalıştığını fakat son birkaç aydır belediye tarafından verilen ödenğin kesildiğini ve ödeneksizlik yüzünden Basra Telkikhhanesi'nin kapanma noktasına geldiğini söyleyerek başvuruda bulunanlara hizmet verilemediğini ve bundan doğacak sorumluluğun kendisine ait olmadığını ifade etmiştir³³². Müstahzırın dilekçesinden sonra 23 Eylül 1906'da Umum Mekâtib-i Askeriye-i Şahane Nezareti durumu Dâhiliye Nezareti'ne bildirmiştir. Dâhiliye Nezareti'ne yazılan yazıda Basra Vilayeti'nde açılmış olan telkikhane şubesinin önceden de vilayetin ihtiyacını karşılamaya yetecek miktarda aşısı üretmediği şimdi ise kapanma noktasına geldiği belirtilmiştir. Bir ay sonra yani Ekim ayında Dâhiliye Nezareti, Basra Vilayeti'ne çiçek hastalığının salgınlara dönüşmeden bastırılmasında bu telkikhane şubelerinin önemini anlatan bir yazı kaleme almıştır. Vilayete yazılan bu yazının devamında da telkikhhanenin derhal açılıp aşısı mayası üretmesi gerektiği yolunda Basra Vilayeti'ne uyarıda bulunmuştur³³³. Fakat Umum Mekâtib-i Askeriye-i Şahane Nazırı Zeki Bey'in Şura-i Devlet'e sunduğu bir raporda Basra Telkikhhanesi'nin 1906 yılında kapandığı ve binasının da inas mektebi (kızlar okulu) olarak kullanılmakta olduğu belirtilmiştir: "...inas mektebi ittihaz olunan Telkikhane şubesinden aşısı mayası istihzar edilemediği şimdiye kadar vaki olan tıp

³³¹ BOA. DH.MKT. 2565/133.

³³² BOA. DH.MKT. 1123/59-1.

³³³ BOA. DH.MKT. 1123/59-2.

irsalatıyla ve mezkûr şube için 2.500 kuruş maaşla bir müdür tabip ve 1.000 kuruş maaşla bir müstahzır tayin olunduğu halde bu kadar masarife karşı yalnız vilayete tüp yetiştiremedikleri ve her sene Telkikhane-i Şahane'den tüpün gönderilmesi ve Basra Vilayeti'nde küşad olunduğu arz olunan telkikhane şubesine masarifi-i lazime ihtiyar olunduğu halde hiçbir hidemat-ı lazımede bulunmadığı..."³³⁴. Rapordan anlaşıldığı üzere, Basra Telkikhanesi, yapılan onca masrafa karşın kendisinden istenilen görevleri yerine getirememiş ve beklentileri boşa çıkarmıştır.

Basra Telkikhanesi'nin tekrar hizmete girdiğine, girdi ise ne kadar süre hizmette kaldığına dair bir arşiv vesikasına rastlanılamamıştır. Şam ve Bağdat telkikhane şubelerinin verimli olmadıkları gerekçesiyle 1913 yılında kapatıldıkları bilinmektedir³³⁵. Basra Telkikhanesi hakkında böyle bir veri olmamakla beraber onun da pek verimli çalışmadığı Dâhiliye ve Umum Mekatib-i Askeriye-i Şahane nezaretleri arasında yapılan yazışmalardan anlaşılmaktadır. Öte yandan 1910 senesinde Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye Reisi Besim Ömer (Akalin) Paşa'nın yazdığı, çiçek hastalığının önlenmesi için uzak vilayetlerde telkikhane şubelerinin açılmasının önemini ele alan bir raporda, Trablusgarp ve Mekke'nin yanında Basra'dan da bahsedilmektedir ³³⁶ . Bu rapordan 1910 senesinde Basra Telkikhanesi'nin açık olmadığı hükmüne varılabilir. Sonuç olarak 1900 yılında görece erken hayata geçirilen Basra Telkikhanesi, büyük ihtimalle yalnızca 6 sene hizmet verdikten sonra finansal sorunlar sebebiyle 1906 senesinde kapatılmış ve binası da okul olarak kullanılmaya başlanmıştır.

2.2.3. Şam Telkikhanesi

Taşrada açılmış olan diğer bir telkikhane şubesi ise Şam Telkikhanesi'dir. Bazı belgelerde Suriye Telkikhanesi olarak da geçen bu telkikhane şubesinin varlığından ilk olarak 1900 yılında açılması için merkezden Suriye Vilayeti'ne gönderilen yazı ile haberdar olmaktadır. Bu yazıda, Şam'daki telkikhane şubesinin vilayet gureba hastanesi çevresinde bir ahır ve iki oda şeklinde açılması kararlaştırılmıştır. Bu telkikhane şubesinin inşaatı için 2.000 kuruşa ve işletilmesi için de aylık 1.000 kuruşa ihtiyaç duyulduğu belirtilmiştir. Bu paranın Dâhiliye Nezareti tarafından ödenmesi mümkün olmadığı için vilayet dâhilindeki

³³⁴ BOA. ŞD.649/15-1.

³³⁵ Süheyl Ünver, **a.g.e.**, s. 185.

³³⁶ BOA. DH.MUI. 75/48-3.

belediyelerden toplanması uygun görülmüştür³³⁷. Şam Telkiihhanesi'nin diğer telkiihane şubelerinde yaşanan aksaklıklarla karşılaşılmadan planlandığı şekilde açıldığı görülmektedir. 1318 İstatistik Risalesi'ne bakıldığında “...*Merkez vilayet olan Şam-ı Şerif'te bir telkiihane şubesi tesis ve küşad edilmiştir*” cümlesi ile karşılaşmaktayız. Suriye Vilayeti'nde kurulmakta olan Şam Mekteb-i Tıbbiyesi'nin de etkisiyle bu telkiihane şubesinde aşı hazırlayıcısı ve yetiştirilmiş eleman bulmanın diğer bölgelere kıyasla daha kolay olduğu tahmin edilebilir.

Şam Telkiihhanesi, Osmanlı'da kurulmuş üçüncü modern hastane olan Şam Hamidiye Gureba Hastanesi'nin geniş bahçesi içerisinde açılmıştır. Bu hastanenin modern bir hastaneye dönüştürülmesinde Şam Valisi Nazım Paşa'nın önemli bir rolü olmuştur. 1898 yılında inşaatına başlanılan hastane iki senede tamamlanmış ve 1900 yılında hizmete girmiştir. Şam Telkiihhanesi bu hastanenin bahçesi içerisinde darüşşifa (timarhane), eczane, bakteriyolojihane gibi diğer kurumlarla beraber hayata geçirilmiştir³³⁸.

Şam Telkiihhanesinde Doktor Moiz Yako ve Doktor Mehmet Said Cemil beyler çalışmışlardır³³⁹. Tıbbiye yıllığına, 1297 mezunlarından Doktor Moiz Yako için “... *Şam Merkez Hastanesi'nde iken tûl-i müddet ilave-i memuriyet olarak telkiihhanede aşı istihzarı memurluğunda bulunmuştur*”³⁴⁰ notu düşülmüştür. Diğer telkiihane şubelerinde olduğu gibi burada da bir memurun birkaç görevi birden yapmaya çalıştığı dikkat çekmektedir. Doktor Moiz Yako'nun uzun süre bir yandan Şam Telkiihhanesi'nde aşı hazırladığı diğer yandan da Şam Merkez Hastanesi'nde çalıştığı görülmektedir. Doktor Moiz Yako'nun yerine 1908 yılında bu telkiihane şubesinin müdürlüğüne 1.000 kuruş maaşla Kastamonu Frengi Doktoru olarak görev yapmakta olan Mehmet Said (Cemil) Bey atanmıştır. 1908 senesinde Mehmet Said Bey yol harcırah da ödenerek Kastamonu'dan Şam'a gönderilmiştir³⁴¹. Doktor Moiz Yako gibi Mehmet Said Bey de telkiihane müdüriyeti yanında Şam Tıbbiyesi'nde fizyoloji hocalığı yapmıştır³⁴². Ne yazık ki Şam Telkiihhanesi Bağdat Telkiihhanesi ile

³³⁷ BOA. DH.MKT. 2304/53.

³³⁸ Ekmeleddin İhsanoğlu, **Suriye'de Modern Osmanlı Sağlık Müesseseleri, Hastahaneleri ve Şam Tıp Fakültesi**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1999, s.s. 13-15.

³³⁹ Ekrem Kadri Unat, **a.g.e.**, s. 29.

³⁴⁰ Elhac Rıza Tahsin, **Mir'at-ı Mekteb-i Tıbbiye İkinci Cilt**, Dersaadet, Kader Matbaası, 1328, s. 14.

³⁴¹ BOA. DH.MKT. 2671/30.

³⁴² Ekrem Kadri Unat, **a.g.e.**, s. 29.

beraber aşı üretimi konusunda verimsiz kaldıkları ve senenin sadece üç ayı aşı üretimi yapabildikleri gerekçesiyle 1913 yılında kapatılmıştır³⁴³.

2.2.4. Mekke ve Medine (Hicaz) Telkikhaneleri

Osmanlı idaresi, Müslümanlar için kutsal sayıldığı için Hicaz Vilayeti'ne başka vilayetlere kıyasla daha fazla ihtimam ve dikkat göstermiştir. Bu hassasiyet vilayet sınırları içerisinde telkikhane şubelerinin hayata geçirilmesi için de gösterilmiştir. Öteki vilayetlerle kıyaslandığında oldukça erken bir tarihte hem Mekke'de hem de Medine'de birer telkikhane şubesi kurulmuştur. Hicaz'a telkikhane şubeleri açma zorunluluğu, manevi saiklerden de öte, somut gerçeklerden kaynaklanmıştır. Müslüman dünyasından insanlar hac ibadetlerini yerine getirmek için bu bölgeyi ziyaret edip memleketlerine geri döndüklerinde hastalık da bu insanlarla beraber diğer coğrafyalara yayılma imkânı bulmuştur. Nitekim 1910 yılında Besim Ömer Paşa'nın bu Hicaz telkikhane şubeleri hakkında yazdığı bir raporda, hastalıkların Hicaz üzerinden ülkenin farklı bölgelerine süratle yayıldığı, bu nedenle salgınların azaltılması, hatta tamamen ortadan kaldırılması için bu vilayette aşılama özellikle dikkat edilmesi gerektiği belirtilmiştir³⁴⁴. Hicaz'a hac vazifelerini yapmak için giden Müslümanların hasta olmamaları ve hastalığı başka vilayetlere taşımamaları için Telkikhane-i Şahane'den sonra Mekke ve Medine telkikhane şubeleri taşrada açılan ilk telkikhane şubeleri olmuşlardır.

Medine Telkikhanesi'nin Mekke Telkikhanesi'ne göre daha problemlili işlediği görülmektedir. Bu yüzden Medine Telkikhanesi'ne arşiv vesikalarında daha fazla rastlamak mümkündür. Vilayet merkezi Mekke olduğu için önceliğin de Mekke Telkikhanesi'ne verildiği ve Mekke'deki şubenin Medine'dekine göre daha verimli çalıştığı görülmektedir. Medine Telkikhanesi'nin açılış tarihini net olarak bilememekle beraber bu telkikhane şubesinin 1901 senesinin Mart ayında çalışmakta olduğunu Dâhiliye Nezareti'nden Hicaz Vilayeti'ne gönderilen bir yazıdan öğreniyoruz. Bu yazıda Hicaz Vilayeti'nde açılmış olan telkikhane şubelerinden istenilen ölçüde yararlanılamadığı, Hicaz Vilayeti'nin hâlâ merkezden yani Telkikhane-i Şahane'den aşı istediği, gönderilen bu aşılarda yolculuk sırasında bozulduğu ve bu aşılarda aşılanan 270 çocuktan yalnızca 4'ünde aşısının tuttuğu belirtilmiştir. Yaz mevsiminde dünyaya gelen çocuklara çiçek aşı yapılamadığı için

³⁴³ Süheyl Ünver, **a.g.e.**, s.185.

³⁴⁴ BOA. **DH.MUİ.** 114/34-2.

yetmişten fazla çocuğun hayatını kaybettiği istatistik cetvellerine yansımıştır. Her ne kadar Hicaz Vilayeti Sıhhiye İdaresi'nin denetiminde Mekke ve Medine'de birer telkikhane şubesi bulunuyorsa da 24 Mart 1901'de Dâhiliye Nezareti'nden vilayete gönderilen yazıda bunların gerekli araç gereçlerden yoksun olduğu, kendilerinden istenilen ölçüde yararlanılamadığı belirtilmiştir. Bu yazıda Hicaz'da aşı müstahzırı olarak çalışan memurların karantina dairesinde görevlendirildikleri, üstelik bu memurların aşı üretiminden hiç anlamadıkları, vilayetteki telkikhane şubelerinin adeta terk edilmiş bir vaziyette bulunduğu ve en kısa zamanda gerekli donanımların sağlanarak bu telkikhane şubelerinin düzgün bir şekilde hizmet vermeleri gerektiği yazılmıştır³⁴⁵. Hicaz Vilayeti'nden merkeze yollanan istatistik cetvellerinden öğrendiğimize göre 1320 (1904-1905) senesinde Mekke'de “Bekir Efendi” ve Medine'de “Cerrah Yusuf Efendi” isimli aşıcılar bulunmaktadır ayrıca not olarak “...merkez-i vilayette telkikhane şubesi küşad edilmiştir” ibaresi eklenmiştir³⁴⁶.

Medine Telkikhanesi'nin Mekke'dekine göre çok daha pasif bir durumda bırakıldığı görülmektedir. Bu iki telkikhane şubesi için Maliye Nezareti'nden Sıhhiye Nezareti bütçesine senelik 30.000 kuruş ödenmesi kararlaştırılmıştır. Fakat Hicaz Valisi Eylül 1903'te kaleme aldığı bir dilekçede bu paranın düzenli bir şekilde ödenmediğini belirtmiştir. Ayrıca 30.000 kuruşun iki şubeye birden yetmediğini ifade etmiş ve Medine Telkikhanesi'nde bulunan laboratuvar malzemelerinin Fuad Bey'in müdürlüğünü yaptığı Mekke Telkikhanesi'ne gönderildiğini bildirilmiştir. Hicaz Valisi Sıhhiye Nezareti üzerinden vilayete gönderilen 30.000 kuruşun ancak dezenfeksiyon işlemlerine ve memur maaşına yettiğini, Medine Telkikhanesi'nin tekrar hizmete girmesi için ayrıca bir ödenek ayrılması ve daha fazla araç gereç gönderilmesi gerektiğini belirtmiştir³⁴⁷. Medine Telkikhanesi'nin metruk halinden çıkartılıp tekrardan hizmete sokulması için yazışmalar Ocak 1903'te başlamış ve Nisan 1905'e kadar devam etmiştir. 1903 senesinin ilk günlerinde 63. Alayın 3. Tabur Tabibi Yüzbaşı Mehmet Salih Efendi bu telkikhane şubesinin tekrardan açılması için görevlendirilmiştir. Hicaz Vilayeti'ne yazılan yazıda kendisinin “*Erbab-ı tüccariyeden*” olduğu belirtilen Mehmet Salih Efendi'nin Medine'deki telkikhane şubesini havadar bir mevkide yeniden açacağı, 2.000 kuruşla ihtiyaç duyulan

³⁴⁵ BOA. DH.MKT. 2465/20.

³⁴⁶ Rıfat Hüsamettin, **Telkikhane-i Şahane'nin 1320-21 Senelerine Mahsus İstatistik Risalesidir**, Mekteb-i Tıbbiye Matbaası, Dersaadet, Sene-i Hicriye: 1324, Sene-i Maliye: 1322, s. 90.

³⁴⁷ BOA. DH.MKT. 660/71-7.

laboratuvar araç gereçlerini temin ederek 1.000 kuruş maaşla da buraya bir aşı müstahzırı bulabileceği bildirilmiştir³⁴⁸. Fakat ilerleyen aylardaki yazışmalardan Mehmet Salih Efendi'nin Medine'deki telkikhane şubesini hizmete sokamadığı anlaşılmakta ancak neden başarılı olamadığına dair net bir bilgiye rastlanılmamaktadır. Kendisinin Medine'ye gidip gitmediği, gittiyse ne gibi sorunlarla karşılaştığı ne yazık ki karanlıkta kalmaktadır.

Mekâtib-i Askeriye-i Şahane Nezareti'nin Dâhiliye Nezareti'ne Şubat 1903'te gönderdiği yazıya göre 1902 Eylül'ünden 1903 Şubat'ına kadar İstanbul'daki Telkikhane-i Şahane'den her ay sonunda 50 tüp olmak üzere toplamda 300 tüp aşı muhafazalı kutularla Yenbu'ul Bahr limanı üzerinden Medine'ye yollanmıştır³⁴⁹. Bir ay sonra yani 1903 Mart'ında Dâhiliye Nezareti'nden Hicaz Vilayeti'ne gönderilen yazıda Medine'ye sıcaklık ve mesafe yüzünden aşı yollamanın çok zor olduğu vurgulanmış ve bu zorluğun önüne geçmek için orada bir telkikhane şubesi açılmasına rağmen hâlen İstanbul'daki Telkikhane-i Şahane'den çok miktarda aşının Medine'ye ulaştırılmaya çalışıldığından bahsedilmiştir. Vilayetin kendi aşısını kendisinin üretmesi gerektiği, taşradaki telkikhane şubelerinin bu denli uzak mesafeye aşı gönderilmesinde sıkıntı çekildiği için hayata geçirildiği belirtilmiş ve metruk bir halde bırakılmış olan Medine Telkikhanesi'nin de bir an önce hizmete sokulması istenmiştir³⁵⁰.

1903 senesinin Eylül ayında ise Medine Gureba Hastanesi'nde görevli Doktor Mehmed Emin Efendi, Medine-i Münevvere Muhafızlığı'na sunduğu bir raporda, aylık 1.500 kuruş masraf ile Medine Telkikhanesi'nin yeniden hizmete girebileceğini belirtmiştir³⁵¹. Öte yandan Sıhhiye Tabibi Fuad Bey de Medine Telkikhanesi'nde kalan araç gereçlerin aşı üretimine yeterli olacağını, yalnızca 900 kuruş masrafla bu telkikhane şubesinin tekrardan işler hale getirilebileceğini bildirmiştir³⁵². Fakat tüm bu yazışmalara rağmen Medine Telkikhanesi'nin çalışmaya başladığına dair bir bilgi vesikalara yansımamıştır.

1904 yılı Ocak ayında Medine Muhafızlığı'ndan Hicaz Vilayeti'ne son yedi ayda çiçek hastalığı yüzünden 80 çocuğun vefat ettiği, hastalığın Medine ve çevresinde hâlen hafif surette devam etmekte olduğu bildirilmiştir. Medine

³⁴⁸ BOA. DH.MKT.650/23.

³⁴⁹ BOA. DH.MKT. 660/71-4.

³⁵⁰ BOA. DH.MKT. 660/71-5.

³⁵¹ BOA. DH.MKT. 660/71-7.

³⁵² BOA. DH.MKT. 660/71-12; DH.MKT. 650/23-2.

Muhafızlığı'ndan yazılan bu rapor üzerine Hicaz Valisi durumu 23 Ocak 1904'te Dâhiliye Nezareti'ne haber vermiştir³⁵³. Dâhiliye Nezareti ise Sadaret'e gönderdiği yazıda ihtiyaç duyulan 900 kuruşu ne Dâhiliye ne de Tıbbiye-i Mülkiye bütçesinin ödemeye imkânı olduğunu, bu paranın ancak Maliye Nezareti'nin Tıbbiye-i Mülkiye Nezareti'nin bütçesini arttırmasıyla ödenebileceğini belirtmiştir³⁵⁴. Nezaretler arası aylar süren yazışma trafiğinden sonra Medine Telkikhhanesi'ni hizmete sokmak için ihtiyaç duyulan 900 kuruş bir türlü ödenememiştir. En son Nisan 1905'te Maliye Nezareti Umum Mekâtib-i Askeriye-i Şahane Nezareti'ne bütçenin zaten düzenlendiği ve ayrıca bir ödenek için yeniden değişiklik yapılmasının mümkün olamayacağını bildirmiştir³⁵⁵.

Medine Telkikhhanesi erken bir tarihte açılmış fakat bir türlü düzenli ve ihtiyaca cevap verecek miktarda aşı üreten bir aşı merkezi haline dönüştürülememiştir. Ödenek sıkıntısı yüzünden laboratuvarındaki araç gereçleri de Mekke'ye nakledilerek kaderine terk edilmiştir. Mekke Telkikhhanesi'nin ise daha verimli hizmet verdiği fakat orada da yalnızca aşı müstahzırının maaşının ödenebildiği, maaş haricinde bir masrafa ödeneğin yeterli gelmediği görülmektedir³⁵⁶. Beş yıl sonra, 1910 yılında Dâhiliye Nezareti'nden Hicaz Vilayeti'ne gönderilen bir yazıda mevcut halin artık kabul edildiği görülmektedir. Hicaz Vilayeti'nde açılan telkikhane şubelerinden istenilen ölçüde fayda sağlanamadığından Telkikhane-i Osmanî'den ve Bakteriyolojihane-i Osmanî'den³⁵⁷ yeni uzman yetiştirilinceye kadar, merkezden düzenli olarak aşı gönderilerek vilayetteki belediye tabipleri ve aşıcılar vasıtasıyla bölge halkının aşılacağı bildirilmiştir³⁵⁸. Uzun yıllar, Medine telkikhhanesinin açık tutulup çalışır halde kalması için uğraş verildiyse de zamanla mevcut şartlar kabul edilmiş, uzman ve ödenek eksikliğinden dolayı eskiden olduğu gibi yine merkezden aşı gönderilmesine devam edilmiştir. Hicaz'daki iki telkikhane şubesine bakılınca Mekke'dekinin Medine'dekine göre daha aktif çalıştığı anlaşılmaktadır. Bunda Mekke'nin hem vilayet merkezi hem de hacıların ilk varış noktası olması gibi faktörlerin etkili olduğu söylenebilir.

³⁵³ BOA. DH.MKT. 660/71-1.

³⁵⁴ BOA. DH.MKT. 660/71-9.

³⁵⁵ BOA. DH.MKT. 660/71-15.

³⁵⁶ BOA. DH.MKT. 660/71-12.

³⁵⁷ II. Meşrutiyet'ten sonra, resmî kurumların adlarındaki “Şahane” sözcüğü “Osmanî” sözcüğü ile değiştirilmiştir.

³⁵⁸ BOA. DH.MUİ. 114/34.

2.2.5. Musul Telkiihhanesi

Bir telkiihane şubesi açılması düşünülen uzak ve sıcak vilayetlerden bir diğeri ise Musul'dur. 27 Mayıs 1905 tarihinde Mekâtib-i Askeriye-i Şahane Nezareti'nden Dâhiliye Nezaretine Telkiihane-i Şahane'de üretilen çiçek aşıları sayesinde ülkede yıldan yıla çiçek hastalığından kaynaklanan ölümlerin azaldığı, bunun istatistiklere de yansıdığı belirtilmiştir. Bu yazıda Diyarbakır, Bağdat, Yemen, Bitlis, Musul, Suriye, İşkodra, Basra vilayetlerinde aşılama yapılıp yapılmadığının bilinemediği yazılmıştır. Aşı nizamnamesinin bu vilayetlerde de hakkıyla uygulanması gerektiği hatırlatılarak Dâhiliye Nezareti'nden bu vilayetlere nizamname hükümlerinin uygulanması konusunda uyarıda bulunması ve nizamnameye aykırı davrananların suç işlediğinin hatırlatılması istenmiştir³⁵⁹. Mekâtib-i Askeriye-i Şahane Nazırı imzası ile gönderilen bu yazıdan sonra Dâhiliye Nezareti, 26 Haziran 1905 tarihinde bütün vilayetlere aşı konusuna ihtimam göstermeleri ve çiçek hastalığının seyrinin anlaşılabilmesi için merkeze istatistikleri düzenli bir şekilde göndermeleri konusunda uyarı niteliğinde bir yazı yollamıştır³⁶⁰.

Musul Vilayeti Dâhiliye Nezareti'nin aşı konusundaki uyarı yazısına 6 Ağustos 1905 tarihinde bir cevap yazısı göndermiştir. Söz konusu cevapta, bölge halkının aşırı cahil ve sert mizaçlı olmasından dolayı aşırıya güven duymadıkları ve nizamname kuralları gereği herkesin aşılama hususuna riayet etmediklerinden bahsedilmiştir. Ayrıca vilayetteki tek sivil doktorun Kerkük belediye tabibi olduğu, bu tek doktorun da işinin çok yoğun olduğu ve diğer işlerinin yanında bir de halkı aşılama zaman ayıramadığı ifade edilmiştir. Tüm bu olumsuzlukların yanında İstanbul'dan gönderilen aşılarda pek çoğunun sıcaklık ve yolculuk sırasındaki şiddetli sarsıntılar nedeniyle bozulduğundan ve ellerine ulaşan çiçek aşılarının çocuklarda tutmadığından şikâyet edilmiştir. Eğer merkezden bakteriyoloji konusunda uzman bir doktor gönderilerek vilayet sınırları içerisinde bir telkiihane şubesi açılması sağlarsa Musul halkının bu ocak söndüren (*afet-i hanmansuz*) afetten korunabileceği ifade edilmiştir³⁶¹.

Musul Vilayeti'nin aşı ile ilgili vilayetteki mevcut durumu açıklayan yazısından sonra Dâhiliye Nezareti, Umum Mekatib-i Askeriye-i Şahane Nezareti'ne

³⁵⁹ BOA. DH.MKT. 980/44-1.

³⁶⁰ BOA. DH.MKT. 980/44-2.

³⁶¹ BOA. DH.MKT. 980/44-3

eğer Musul'da böyle bir telkikhane şubesi açılacak olursa bu şubenin çevre illere de tesirini kaybetmeden taze aşı yollayabilmesinin mümkün olabileceğini belirtmiş³⁶² ve böyle bir telkikhane şubesinin ne kadar masrafla açılabilceğini sormuştur³⁶³. Yani Musul Vilayeti'nde bir telkikhane şubesi açarak hem vilayetin kendisinin hem de diğer vilayetlerin aşı ihtiyacı karşılanmak istenmiştir. Telkikhane-i Şahane müdüriyetinden verilen ve nazır imzasıyla sevk edilen cevapta ise eğer vilayette bir hastane mevcut ise hastanenin bahçesinde, değil ise hükûmet binası çevresinde iki üç odalık bir yer tutularak ve bir de bir ahır inşa edilerek bir telkikhane şubesinin kurulabileceği yazılmıştır. Temel ihtiyaçlar olarak işe başlamak için bir düzine pens, bir düzine neşter, iki cam havan ve bir hizmetçinin yeterli olacağı, tüm bunların da birkaç bin kuruşa halledilebileceği ifade edilmiştir. Eğer vilayet idaresi bu ihtiyaçları karşılayarak bir telkikhane şubesi kuramazsa merkezden aşı mayaları istemeleri ve eski aşı tüplerini ekmek fırınlarında sterilize ederek gelen yeni aşı mayaları tekrar doldurmaları tavsiye edilmiştir³⁶⁴. Telkikhane-i Şahane müdüriyetinin bu tavsiyesi 1906 yılı başlarında Dâhiliye Nezareti'nden Musul Vilayeti'ne iletilmiştir³⁶⁵.

Bu tarihten iki sene sonra, 15 Nisan 1908'de Dâhiliye Nezareti'nden Vilayete gönderilen bir yazıda sekiz ay önce yani 1907 yılında Musul'da açılması tasarlanan telkikhane şubesine müdür olarak Kerim Abdülehad Efendi isminde bir doktorun atandığı yazılmıştır. İki sene önce çiçek aşısı üretmek ve vilayette aşılama yapmak üzere uzman bir doktor gönderilmesini isteyen Musul Vilayet İdaresi bu defa atanan doktorun ne maaşını ne de yol harcırahını ödemiştir. Musul'a atanmış olan Kerim Abdülehad Efendi yazdığı dilekçede kendisinin Musul'da perişan bir halde kaldığını, geldiğinde kendisine ne harcırah verildiğini ne de kaldığı sekiz ay boyunca maaş ödendiğini yazmış ve durumdan şikayetçi olmuştur. Abdülehad Efendi'nin bu dilekçesinden sonra Dâhiliye Nezareti Musul Vilayeti'nden doktorun sekiz aylık maaşının ve hakedilmiş harcırahının hemen ödenmesini istemiştir³⁶⁶.

22 Haziran 1908'de merkezden vilayete gönderilen yazıda, Musul Telkikhane'sinin açılabilmesi için gerekli araç gereç bedelinin hâlâ gönderilmediği, müdürün de hâlâ bir telkikhane açmak için Musul'da beklediği, aylar geçmesine rağmen müdürün biriken maaşının da ödenmediği belirtilmiş ve bir an önce ödenmesi

³⁶² BOA. DH.MKT. 980/44-5.

³⁶³ BOA. DH.MKT. 980/44-9.

³⁶⁴ BOA. DH.MKT. 980/44-10.

³⁶⁵ BOA. DH.MKT. 980/44-11.

³⁶⁶ BOA. DH.MKT. 980/44-13.

gerektiği bir kez daha tekrarlanmıştır³⁶⁷. Musul Telkiihhanesi'ne müdür olarak atanmış olan Kerim Abdülehad Efendi telkiihane açılmadığı için hem işsiz hem de maaşsız kalmıştır. Bu süreç boyunca kaleme aldığı şikayetler sonunda duyulmuş ve vilayet yönetimi tarafından kendisine başka bir pozisyonda bir iş verilmiştir. 20 Eylül 1908'de Musul Valisi tarafından Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen yazıda Kerim Abdülehad Efendi'nin Musul Telkiihhanesi hizmete girip vazifesine başlayıncaya kadar geçen süre boyunca maaşsız kalıp mağdur olmaması için 750 kuruş maaşla belediye tabipliğine vekâleten atandığı belirtilmiş ve Musul Telkiihhanesi açıldıktan sonra kendisine müdüriyet maaşı bağlanacağı yazılmıştır³⁶⁸.

29 Aralık 1908'de Dâhiliye Nezareti'nden Sadaret'e, Musul Vilayeti'nin bu telkiihane şubesinin açılabilmesi için ihtiyaç duyulan 26.053 kuruştan 15.500'ünü topladığı bildirilmiş, eksik kalan kısmının da nezaret bütçesine eklenerek vilayete gönderilmesi için izin istenmiştir³⁶⁹. Nezaret bütçesine böyle bir ilave yapılmamış olmalı ki bir ay sonra yani 30 Ocak 1909'da Dâhiliye Nezareti'nden Musul Vilayeti'ne yazılan yazıda bu telkiihane şubesinin inşaat masraflarının vilayetin kendi bütçesinden ödemesi gerektiği belirtilmiştir³⁷⁰.

Musul Telkiihhanesi ile hakkında tespit edebildiğimiz yazışmalar bunlardan ibarettir. Yazışmaların ortaya koyduğu kadarıyla Musul'a bir telkiihane kurulması için çaba harcanmış, kuruluşunu gerçekleştirmek ve hizmete başladıktan sonra da müdür olarak görev yapmak üzere merkezden bir doktor atanmış ancak bu telkiihane şubesi için bir bina yapılması ve ihtiyaç duyulan araç gereçlerin temin edilmesi bir türlü mümkün olamamıştır. Bu telkiihane şubesini açmak ve müdürlüğünü yürütmek üzere Musul'a gönderilen Doktor Kerim Abdülehad Efendi vilayet idaresi tarafından ödenmesi gereken maaşını aylarca alamamış ve yaşadığı mağduriyetten sonra vekaleten belediye tabipliğinde görevlendirilmiştir. Sadaret, Umum Mekâtib-i Askeriye-i Şahane Nezareti, Dâhiliye Nezareti ve Musul Vilayeti arasında gerçekleşen yazışmalara baktığımızda tüm çabalara rağmen Musul'da bir telkiihane şubesinin açılmadığı görülmektedir.

2.2.6. Aydın Telkiihhanesi

³⁶⁷ BOA. DH.MKT. 980/44-11.

³⁶⁸ BOA. DH.MKT. 2698/36.

³⁶⁹ BOA. DH.MKT. 2695/64.

³⁷⁰ BOA. DH.MKT.2726/5.

Açılması söz konusu olan telkikhane şubelerinden birisi de Aydın Telkikhhanesi'dir. 1907 yılında Aydın Vilayeti'nden Şura-i Devlet'e gönderilen yazıda, vilayet dâhilinde kalabalık bir nüfus yaşadığı için burada bir telkikhane şubesi açılmasına ihtiyaç görüldüğü ifade edilmiştir. Vilayet idaresinin kendi yaptırdığı keşfe göre belediye gelirlerinden karşılamak üzere bu telkikhane şubesinin kurulması için 31.724 kuruşa ihtiyaç duyulduğu belirtilmiştir. İnşa edilecek bu telkikhane şubesi için bir laboratuvar, bir doktor odası, iki hizmetçi odası ve aşı üretiminde kullanılacak dört buzağı için bir ahır gerekli gerekmektedir. İnşa edilecek bu bölümler haricinde laboratuvarın araç gereçleri için 8 lira, buzağılar için 2.000 kuruş, doktor maaşı için 1.000 kuruş, hademe maaşı için de 350 kuruş olarak sabit giderlerin olacağı hesaplanmıştır. Muhtelif harcamalar için ayrılan 150 kuruş da dâhil edilerek toplamda aylık 3.500 kuruşa ihtiyaç duyulacağı tahmin edilmiştir. Kurulacak bu telkikhane şubesinden Aydın Vilayeti'ne bağlı diğer belediyeler de istifade edeceği için her ay çevre belediyelerin de telkikhane şubesinin bu giderlerine ortak olması, düzenli olarak ödenmesi gereken bu paranın bir kısmının da çevre belediye dairelerinin katkısıyla ödenmesi planlanmıştır. Bu konuya dair gerekli birimlere tebligat yapılması için Dâhiliye Nezareti'ne de haber verilmiştir³⁷¹.

Aydın'da bir telkikhane şubesi açılmasına kara verilmeden önce, 1888 yılında *Sıhhat* gazetesinde yayınlanan "Çiçek Hastalığı ve İtikadat-ı Batıla Aşı Ameliyatı ve Aydın Vilayeti Sıhhiye Memurları" başlıklı makaleden, Aydın Vilayeti dâhilinde yürütülen aşı faaliyetlerinden haberdar olmaktadır. *Sıhhat* gazetesinin haberine göre, aşılama konusunda ilk sırada yer alan Aydın Vilayeti'ne bağlı 46 köyde birkaç ay içerisinde toplamda 2.922 çocuğa çiçek aşısı yapılmıştır. Vilayet dâhilinde toplamda kırktan fazla sıhhiye memurunun vazifeli olduğuna dikkat çekilmiş ve Vilayet Sıhhiye Müfettişi Ali Rıza Bey methedilerek gösterdiği çabanın pek çok kaymakam ve müdür tarafından örnek alınması gerektiği yazılmıştır³⁷².

Bütün bu gelişmelerin yanı sıra, Aydın Vilayeti'nde çeşitli mahallerde tahaffuzhaneler açılmıştır³⁷³. Aydın Telkikhhanesi'nin de İzmir civarında hizmet vermekte olan Sinekli Tahaffuzhanesi'nde kurulması uygun görülmüştür. Sinekli Tahaffuzhanesi içerisinde çiçek aşısı üretimi yapacak Aydın Telkikhhanesi'nin

³⁷¹ BOA. **DH.MKT.** 1153/63.

³⁷² "Çiçek Hastalığı ve İtikadat-ı Batıla Aşı Ameliyatı ve Aydın Vilayeti Sıhhiye Memurları", *Sıhhat*, 1-8 Rebiülahir 1306, Numara: 8, s. 30.

³⁷³ Aydın Vilayeti civarındaki tahaffuzhanelerle ilgili olarak bkz. BOA. **DH.MKT.** 120/21; **BEO.** 264/19753.

laboratuvarı, personel odaları ve ahırı için uygun bir mahal ayrılması kararlaştırılmıştır. 6 Mart 1907 yılında da Aydın’da bir telkikhane şubesi açılması için bir irade yazılmıştır³⁷⁴.

2.2.7. Diğer Telkikhane Şubeleri

20. yüzyılın ilk yıllarından itibaren ülkenin çeşitli bölgelerinde telkikhane şubeleri açmak için girişimlerde bulunulmuştur. Yukarıda değindiğimiz telkikhane şubeleriyle ilgili nispeten daha fazla arşiv vesikası olduğu için bunların izlerini sürmek bir nebze olsun mümkün olabilmektedir. Fakat Trablusgarp, Bağdat, Manastır, Aydın, Erzurum gibi vilayetlerde kurulmasına teşebbüs edilen telkikhane şubeleriyle ilgili elimizde maalesef müdür-müstahzır tayini, inşaat ya da araç gereç masrafına dair birkaç belge dışında bilgi bulunmamaktadır.

İstanbul’da Telkikhane-i Şahane hizmete girdikten sonra uzak vilayetlerde de telkikhane şubeleri açılması konusu Dâhiliye Nezareti, Telkikhane-i Şahane’nin bağlı olduğu Umum Mekâtib-i Askeriye-i Şahane Nezareti ve Şura-i Devlet arasında 1897-1908 yılları arasında yapılan yazışmalarda sık sık gündeme gelmiştir. Bu yazışmalarda Manastır, Selanik, Yanya, Aydın, Kastamonu, Adana, Erzurum, Erzincan, Van, Bitlis, Diyarbakır, Mamûretü’l-Aziz, Halep, Bağdat, Musul, Basra, Medine, Trablusgarp, Yemen, Beyrut, Şam gibi birbirinden farklı pek çok vilayette telkikhane şubeleri açılması düşünülmüştür³⁷⁵. Fakat bunların çoğunda bunun gerçekleşemediği görülmektedir.

1907’de taşrada yeni telkikhane şubeleri açılmasına dair yazılan iradeden sonra bazı vilayetlere telkikhane müdürleri atanmıştır. 10 Ağustos 1908’de tabip yüzbaşılardan Mehmed Said Efendi Trablusgarp Telkikhhanesi’ne, Mehmet Kasım Efendi Bağdat Telkikhhanesi’ne ve Tahir Kasım Efendi de Suriye Telkikhhanesi’ne müdür olarak atanmışlardır. Bu doktorların atandıkları vilayetlere gönderilen yazılarda, bu doktorların gönderildikleri bölgelerdeki telkikhane şubelerinin inşaatını takip etmek ve inşaat bittikten sonra da çiçek aşısı üretmek üzere görevlendirildikleri yazılmıştır³⁷⁶. Manastır’da kurulması planlanan telkikhane şubesinin 3.Ordu merkezinin Selanik’te olması sebebiyle Manastır yerine Selanik’te kurulmasının

³⁷⁴ BOA. İ.SH. 5/13.

³⁷⁵ BOA. DH.MKT. 2227/22; DH.MKT. 2257/117; DH.MKT. 2211/12; DH.MKT. 2634/45; DH.MKT. 2690/14; DH.MUİ. 75/48; DH.MKT. 2361/121; ŞD. 649/15; İ.SH. 5/15.

³⁷⁶ BOA. DH.MKT. 1278/70.

daha doğru olacağı düşünülmüştür³⁷⁷. Bu telkikhane şubesine ise 1909 Ocak ayında Raif Bey isminde bir doktor atanmıştır³⁷⁸. Yukarıda da değindiğimiz gibi bu müdürlerin atanmış olması buralarda kesin olarak bir telkikhane şubesi açıldığına işaret etmemektedir. Genel olarak adı geçen bu bölgelere doktorlar telkikhane müdürü olarak atandıkları sırada henüz bir telkikhaneenin açılmamış olduğu görülmektedir.

Trablusgarp Telkikhanesi ile ilgili buraya Mehmed Said Efendi'nin atanması dışında elimizde maalesef hiçbir bilgi ve belge yoktur. 1910 senesinde Besim Ömer Paşa'nın kaleme aldığı bir raporda Trablusgarp'ta bir telkikhane açılması gerektiğini³⁷⁹ ifade etmesi ve iki sene sonra yani 1912 yılında Trablusgarp'ın Osmanlı'nın elinden çıktığı göz önüne alınırsa Trablusgarp'ta bir telkikhane şubesinin hiçbir zaman kurulamadığı söylenebilir.

Selanik Telkikhanesi'ne ise Raif Efendi isminde bir doktorun tayin edildiği fakat bu kişinin memuriyet mahalline hiç gitmediği görülmektedir. Telkikhane şubelerine atanan müdürler genellikle askerî doktor oldukları için müdüriyet dışında askerlik maaşı da alıyorlardı. Fakat Dâhiliye Nezareti'nden Harbiye Nezareti'ne gönderilen yazıda, taşrada açılacak telkikhane şubelerinde görevlendirilen müdürlere askerî maaşları haricinde bir de müdürlük maaşı verilmesinin doğru olmadığı belirtilmiş, bu telkikhane şubelerine tayin olan doktorların askerî maaşlarından vazgeçerek yalnızca müdürlük görevine mahsus 1.000 kuruş maaşı kabul edip etmediklerinin sorulması istenmiştir³⁸⁰. Selanik'e tayin edilen Doktor Raif Efendi de muhtemelen bu şartı kabul etmediği için 1909 Nisan'ına kadar görevlendirildiği yere gitmemiş ve müstafi sayılmıştır. Bu maaş durumundan dolayı askerî doktorlardan kimse taşraya gitmek istemeyeceği için Manastır Vilayeti ile yapılan yazışmalardan sonra Dâhiliye Nezareti'nden sivil doktorlardan birisinin Manastır'a atanması istenmiştir³⁸¹. Raif Efendi görevlendirildiği yere gitmeyince yerine Temmuz 1909'da Marko Mişon Efendi Selanik Telkikhanesi müdürü olarak atanmıştır³⁸². Marko Mişon Efendi Selanik'e ulaştıktan sonra buradaki telkikhane şubesi inşaat halindeyken müdür maaşı almak istemiştir. Fakat Dâhiliye Nezareti'nden Selanik

³⁷⁷ BOA. BEO. 3462/259597.

³⁷⁸ BOA. DH.MKT. 1278/70.

³⁷⁹ BOA. DH.MUİ. 75/48-3.

³⁸⁰ BOA. DH.MKT. 1289/37.

³⁸¹ BOA. DHMKT. 2763/83.

³⁸² BOA. DH.MKT. 2877/88.

Vilayeti'ne gönderilen yazıda, kendisinin inşaat bitip işe başladıktan sonra maaş alabileceği belirtilmiştir. Bu telkikhane şubesi hizmete girmeden ve kendisi aş üretimine başlamadan maaş almasının “*kabul ve caiz*” olamayacağı ifade edilmiştir. Dâhiliye Nezareti'nden yazılan bu yazıda, ödemesi yapılmış olan 15.500 kuruştan 10.000 kuruşunun bina inşaatı için ve geriye kalan kısmının ise mikroskop, pastör sobası ve tezgâh gibi araç gereçlerin satın alınması için kullanılması gerektiği bildirilmiştir³⁸³.

Eylül ayı geldiğinde Selanik Vilayeti'nden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen bir yazıda Selanik Telkikhane'si'nin açılışının bazı sebeplerden dolayı ertelendiği ve Marko Mişon Efendi'nin de açıkta kalmaması için 500 kuruş maaşla geçici olarak hapishane doktoru olarak görevlendirildiği yazılmıştır³⁸⁴. Telkikhane müdürlüğü için geldiği Selanik'te hapishane doktorluğuna atanan Marko Mişon Efendi yaşadığı bu durumdan şikâyetçi olarak bir dilekçe kaleme almıştır. Verdiği dilekçede kendisinin telkikhane müdürü sıfatıyla tayin edildiğini fakat bu telkikhane şubesinin açılışı ertelendiği için normalde alması gerekenin yarısı bir maaşla hapishanede görevlendirildiğini söylemiştir. Marko Mişon Efendi'nin bu dilekçesinden sonra Selanik Vilayeti'nden Dâhiliye Nezareti'ne yazılan yazıda Marko Mişon Efendi'nin “*sızlanmakta olduğu cihetle*” hapishanedeki görevinden de alınarak boşta bulunan Selanik Belediye Dairesi İkinci Tabipliği'ne atanabileceği belirtilmiştir. Dâhiliye Nezareti ve Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye arasında yapılan yazışmalardan sonra Marko Mişon Efendi hapishane görevinden alınarak belediye ikinci tabipliğine atanmıştır³⁸⁵. 1909 yılı sonbaharında Marko Mişon Efendi'nin Selanik Belediyesi'ne ikinci tabip olarak atanmasından sonra Selanik'teki telkikhane şubesine dair hiçbir ize rastlanmamaktadır.

Öte yandan kesin olarak açıldığı bilinen fakat hakkında çok fazla bilgi olmayan bir diğer telkikhane şubesi ise Bağdat Telkikhane'si'dir. Basra Telkikhane'si gibi Bağdat Telkikhane'si de diğer şubelere göre daha erken bir tarihte hizmete girmiştir. 1318 Senesine Mahsus İstatistik Risalesi'nde, Bağdat Vilayeti'ne dair aş istatistiklerinin yer aldığı bölümde açıklama kısmına “*merkez-i vilayette inşa kılınmış olan telkikhane şubesinde ihzar edilmiş aş ile...*”³⁸⁶ notu eklenmiştir. Bu not bizlere

³⁸³ BOA. DH.MKT. 2905/68.

³⁸⁴ BOA. DH.MUİ. 29/13.

³⁸⁵ BOA. DH.MUİ. 29/13.

³⁸⁶ Rıfat Hüsamettin, *Telkikhane-i Şahane'nin 1318 Senesine Mahsus İstatistik Risalesidir*, Dersaadet, Mekteb-i Tıbbiye Matbaası, Sene-i Hicriye: 1321, Sene-i Maliye: 1319, s. 87.

1902 yılında orada bir telkikhane şubesinin kesin olarak hizmet verdiğini ve bu şubede üretilmiş aşılarda bölgede aşılama yapılmakta olduğunu ispatlamaktadır. Mayıs 1902’de ise Dâhiliye Nezareti’nden Umum Mekâtib-i Askeriye-i Şahane Nezareti’ne gönderilen bir yazıda, Bağdat’ta çiçek aşısı yapılan çocukların vilayet dâhilinde açılmış olan telkikhane şubesinde üretilmiş aşılardan aşılandığı yazılmıştır³⁸⁷. 1908 yılında diğer taşra telkikhane şubelerine müdürler atanırken Mehmet Kasım Efendi isminde bir doktor da Bağdat Telkikhanesi’ne atanmıştır. Mehmet Kasım Efendi’den önce bu şubedeki müdür hakkında net bir bilgiye rastlanamamıştır. Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi’nin muhasebe şubesinin 1913 tarihli bir yazısında, Hıfzısıhha Şubesi Müdürlüğü’nün Bağdat Telkikhanesi’nin düzgün çalışmadığına dair kaleme aldığı şu satırlar dikkat çekmektedir: “*Bağdat aşıhanesinde hazırlanan aşılardan iyi netice vermiyor. İşler yalnız bir aşı müstahzırının eline kalmıştır. Hiçbir zaman mayasını yenileştirmemişler.*” Müdürlük bu telkikhane şubesinin oldukça verimsiz çalıştığına kanaat getirmiştir. Nitekim 1913 yılında bu verimsizlik sebebiyle Bağdat Telkikhanesi’nin kapatılmasına karar verilmiştir³⁸⁸.

Telkikhane şubesi kurulması düşünülen vilayetlerden biri diğeri ise Erzurum’dur. Dâhiliye Nezareti’nden aralarında Erzurum’un da bulunduğu vilayetlere 1899’da gönderilen bir yazıda, bu vilayetlerde birer telkikhane şubesi kurulması gerektiği belirtilmiştir³⁸⁹. 1900 yılında Erzurum Vilayeti’nin ileri gelenlerinden Nemlizada Sabri Efendi³⁹⁰ vilayet dâhilinde bir telkikhane şubesi kurulması için ihtiyaç duyulan laboratuvar malzemeleri için 2.000 kuruş nakdi yardımda bulunmuştur³⁹¹. Fakat 1908 yılına kadar Erzurum Telkikhanesi’nin açıldığına dair bir bilgi veya belgeye rastlanamamaktadır. İstatistik cetvellerinde de Erzurum Vilayeti’ne dair aşı istatistikleri verilirken bu vilayette kurulmuş bir telkikhane bahsedilmemektedir. Ancak 1908 yılında Dâhiliye Nezareti’nden Erzurum Vilayeti’ne yazılan bir yazıda, vilayet dâhilinde bir telkikhane şubesi açıldığı ve inşaat giderleri ile tesisi için (*Erzurum’da küşad olunan telkikhane*

³⁸⁷ BOA. DH.MKT. 510/75.

³⁸⁸ Süheyl Ünver, a.g.e., s.185.

³⁸⁹ BOA. DH.MKT. 2257/117; DH.MKT. 2227/22.

³⁹⁰ Eski Trabzon milletvekili, Erzurum Ticaret ve Ziraat Odası Başkanı ve Nemlizada şirketin Erzurum sorumlusu Nemlizada Sabri Bey ile ilgili bilgi için bkz: Murat Küçükogurlu, “Osmanlı Devleti Döneminde Erzurum Ticaret Odası: Açılış ve İlk Faaliyetler”, **Erzurum Teknik Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi**, C. 1, S. 1, s.s. 1-7.

³⁹¹ BOA. DH.MKT. 2381/58.

masarif-i inşaiyesi ve tesisiyesi olarak...) vilayetin 15.500 kuruş ayırması gerektiği ifade edilmiştir³⁹².

Osmanlı döneminde taşrada çiçek aşısı üretimi gerçekleştirmiş olan diğer bir kurum ise “Sivas Dâ’ül-kelb Tedavihanesi ve Çiçek Aşısı Darülistihzarı”dır. 1917 yılında hizmete girmiş olan bu kuruluştaki çiçek aşısının yanında kuduz, veba gibi hastalıklar için de aşılar üretilmiştir. 1920 yılında buraya tayin edilmiş olan Doktor Tevfik İsmail Gökçe bu kuruluşun ismini “Sivas Sıhhi Müesseseleri” olarak değiştirmiştir³⁹³.

2.3. Dâülkelb ve Bakterteriyoloji Ameliyathanesi

Dünya’daki ilk kuduz aşısı üretim merkezlerinden birisi olan bu kurum Zoeros Paşa Paris’ten döndükten kısa bir zaman sonra açılmıştır. İstanbul’a döndükten sonra yazdığı raporda orada kaldıkları süre boyunca yaptıkları çalışmalar hakkında ayrıntılı bilgiler veren Zoeros Paşa, dönerken kuduz aşısı üretmek için iki tavşanı aşılayarak dikkatli bir şekilde İstanbul’a getirdiğini ve İstanbul’da aşı maddesi hazırlamaya başladığını bildirmiştir. Paşa, Paris’ten dönerken bakteriyoloji laboratuvarı kurulması için ihtiyaç duyabileceği araç gereçlerin bir kısmını da beraberinde getirmiştir. Eğer kendisine ihtiyaç duyduğu diğer tavşanlar ve gerekli bazı temel malzemeler tedarik edilirse aşı üretimini devamlı hale getirebileceğini belirtmiştir³⁹⁴.

Zoeros Paşa henüz Daülkelb ve Bakteriyoloji Ameliyathanesi kurulmadan önce 1887 senesinin ilk günlerinde Fransa’dan getirdiği aşıları tavşanlar ve temel araç gereçlerle ilk kuduz aşısını üretmeye başlamıştır. Bu aşılar Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane’nin Dâhiliye Kliniği’nin bir köşesinde hazırlanmış ve ilerleyen günlerde uygulanmıştır. Osmanlı’daki ilk kuduz aşısı üretimi ve uygulaması bu şekilde Zoeros Paşa’nın çabalarıyla başlamıştır. İlerleyen günlerde bu iş için Tıbbiye’de hususi bir kuduz kurumu açılmış ve hem aşı üretimi hem de hastaların aşı ile tedavi edilmesi Tıbbiye’de bu yeni kurumda yapılmaya başlanmıştır³⁹⁵.

23 Kasım 1887’de Tıbbiye Nezareti’nden Dâhiliye Nezareti’ne içerisinde gaz ve çeşme olacak bir kuduz aşısı laboratuvarı açılması için bir yazı gönderilmiştir. İnşa masrafı olan 109.900 kuruşun Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye’nin ödeneğinden ödenmesi

³⁹² BOA. DH.MKT. 2683/58.

³⁹³ Ekrem Kadri Unat, **a.g.e.**, s. 52.

³⁹⁴ Nuran Yıldırım, “Zoeros Paşa’nın Paris Dönüşü Takdim Ettiği Rapor”... s. 93.

³⁹⁵ Osman Ergin, **İstanbul Tıp Mektepleri, Enstitüleri ve Cemiyetleri**, İstanbul Üniversitesi Tıp Tarihi Enstitüsü S. 17, Osmanbey Matbaası, İstanbul, 1940, s. 60.

istenmiştir. Ayrıca laboratuvarda gerekli olan eşyalar ile fenni araç gereçlerin satın alınması için de 8.470 franga ihtiyaç duyulduğu belirtilmiştir³⁹⁶. “*Daimî masraf*” olarak geçen işletme masrafının da Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye Nezareti’nin bütçesinden ödenmesinin uygun olacağı belirtilmiştir. 15 Ocak 1888’de bu kuduz aşısı merkezinin açılması için bir irade yazılmıştır³⁹⁷.

Her ne kadar Tıbbiye Nezareti’nden yazılan bu yazıda açılacak Dâülkelb Ameliyathanesi’nde³⁹⁸ hava gazı bulunması istenmişse de ilk yıllarda bunun gerçekleşmediği, çalışmaların oldukça kısıtlı imkânlarla gerçekleştiği anlaşılmaktadır. Zoeros Paşa’ya muavin olarak atanmış olan Dr. Ahmet Sadi Bey, kendisinin atandığı dönemde hava gazı ve elektrik olmadığı için sterilizasyon işlemlerini odun ve mangal kömürüyle yaptıklarını belirtmiştir³⁹⁹.

Laboratuvarın açılış iradesi yazıldıktan sonra Zoeros Paşa tarafından sipariş edilmiş olan beş paket laboratuvar malzemesi gümrüğe gelmiştir. 3 Haziran 1888’de Dâhiliye Nezareti’nden Rüsumat Emaneti’ne yazılan yazıda bu araç ve gereçlerin kırılmadan Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane’ye sevk edilmesi ve gümrük vergisinden de muaf tutulması istenmiştir⁴⁰⁰.

Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane’nin Demirkapı’daki yerleşkesinde açılmış olan bu kuruma iki katlı bir bina ve bir de bahçe tahsis edilmiştir. Doktor Osman Macid Bey kuduz hastalığıyla ilgili kaleme aldığı eserinde Daülkelb Ameliyathanesi’nin fiziki özellikleri hakkında ayrıntılı bilgi vermektedir⁴⁰¹. Binanın giriş katında bekleme (tevakkuf) salonu, vizite odası, şırınga salonu, malzeme odası, koğuşlar ve tuvaletler yer almaktadır. Üst katta ise başhekim ve doktorların odaları, tavşan açma ve aşılama odası, emülasyon odaları, laboratuvar, karanlık oda ve tuvaletler bulunmaktadır. Dışarıda ise tavşanlara ait bölmeli odalar, hademe odaları, mutfak yer almaktadır. Ayrıca binadan kırk-elli metre uzakta bir tecrit odası ve bir de hayatını kaybeden hastaların gusül ve defin işlemlerinin yapıldığı küçük bir oda bulunmaktadır⁴⁰².

Tıbbiye’nin bir ünitesi olarak açılmış olan bu kurum yazışmalarda bazen Dâülkelb Tedavihanesi bazen Dâülkelb Laboratuvarı gibi farklı isimlerle anılmıştır.

³⁹⁶ BOA. İ.DH. 1068/83733-1.

³⁹⁷ BOA. İ.DH. 1068/83733-3.

³⁹⁸ Ek 6. Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane’de kurulmuş olan Dâülkelb Ameliyathanesi

³⁹⁹ Osman Ergin, *a.g.e.*, s. 60.

⁴⁰⁰ BOA. DH.MKT. 1510/83.

⁴⁰¹ Osman Macid **Kuduz**, Osmanlı Meziyet-i İktisadiye Matbaası, Dersaadet, 1327, s.s. 113-117.

⁴⁰² Zeynel Özlü, Enver Demir, “Osmanlıda İlk Kuduz Tedavi Müessesesi Daül-kelb’in Fiziki Özellikleri” *Tarihsel Süreçte Anadolu’da Kuduz*, Ed. Çağrı Büke, Şükran Köse, Fevzi Çakmak, Eren Akçiçek, Gece Kitaplığı, Ankara, 2018, s.s. 170-171.

Mikrobiyolojik incelemeler de bu kurumda yapılmaya başlandığı için zamanla “Dâülkelb ve Bakteriyoloji Ameliyathanesi” isminin benimsendiği görülmektedir⁴⁰³.

Zoeros Paşa’nın yönetiminde açılmış olan bu kurum kuduz aşısı üretimi yanında ilk dönemlerinde mikrobiyolojik incelemelerde de bulunmuştur. 1893 yılında Bakteriyolojihane-i Şahane açılana kadar Dâülkelb ve Bakteriyoloji Ameliyathanesi ülkedeki mikrobiyolojik incelemelerin yürütüldüğü tek kurum olmuştur. Bu dönemde İstanbul’da ortaya çıkan influenza hastalığına dair tetkikler, İzmit’te ortaya çıkan sığır vebasına dair incelemeler bu kurumda yapılmıştır. Burada Terkos ve Bendlerden gelen İstanbul suyunun analizleri, İstinye’de üretilen sanayi buzlarının ve çevredeki dağlardan getirilen karların analizi gibi Osmanlı’nın ilk modern mikrobiyoloji çalışmalarına imza atılmıştır. 1893 yılında Bakteriyolojihane-i Şahane açıldıktan sonra bu kurum sadece kuduz üzerine çalışmaya devam etmiştir. Bu tarihten sonra da yalnızca Dâülkelb Ameliyathanesi olarak anılmıştır⁴⁰⁴.

İstanbul’da açılmış olan bu kuduz tedavi merkezi taşradakiler açılana kadar kuduzun aşısının yapıldığı tek kurum olmuştur. Kuduz şüphesi taşıyan birisinin kısa sürede aşılınması gerektiği için özellikle uzak mahallerden gelen hastalarda zaman zaman aşı etkili olmamıştır. Bu da Zoeros Paşa hakkında kötü bir intiba oluşmasına sebebiyet vermiştir. Kudurma vakaları yüzünden itibarını yitirmeye başlayan Zoeros Paşa’ya “Zero” Paşa lakabı takılmıştır. Son olarak Bakırköy’de kuduz köpek tarafından ısırılan Hamparsum isimli bir kasabın kudurması ve hastalığı karısına da bulaştırması Padişah II. Abdülhamit’in Zoeros Paşa’nın bu işi layıkıyla yürütemediğini düşünmesine sebep olmuştur⁴⁰⁵.

Bu dönemde tüm askerî okullarda kurulmuş olan hafiye ve jurnal teşkilatı da Padişah’ın böyle düşünmesinde rol oynamış olabilir. Zira Mekteb-i Tıbbiye’nin bünyesinde açılmış olan Daülkelb Ameliyathanesi, Umum Mekatib-i Askeriye-i Şahane Nezareti’ne bağlı vazife yürütmüştür. O dönemde bu nezarete Mustafa Zeki Paşa nazırlık yapmaktadır. II. Abdülhamit’e günde birden fazla jurnal yazdığı bilinen

⁴⁰³ Yazışmalarda hem İstanbul’da açılmış olan hem de ilerleyen senelerde başka yerlerde açılması planlanan kuduz tedavi merkezleriyle ilgili net bir ismin belirlenmediği bazen “Dâülkelb Ameliyathanesi” bazen “Dâülkelb Tedavihanesi” bazen de “Dâülkelb Laboratuvarı” gibi farklı isimlerin kullanıldığı görülmektedir. Her zaman tutarlı olmamakla beraber zaman zaman “Dâülkelb Tedavihanesi” dendiğinde kuduz tedavi merkezinin tamamının, yani hasta koşulları, tavşan barınakları, aşı hazırlama laboratuvarı ile tüm tesisin, “Dâülkelb Ameliyathanesi” dendiğinde ise kuduz tedavi merkezinin içerisindeki aşı hazırlanan laboratuvarın kastedildiği anlaşılmaktadır.

⁴⁰⁴ Nuran Yıldırım, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Koruyucu Sağlık Uygulamaları”... s.1335; Besim Ömer, **Nevsal-i Afiyet**, C. 1, haz. Ahmet Zeki İzgöer, Sağlık Bilimleri Üniversitesi Tıp Tarihi Uygulama ve Araştırma Merkezi Yayını:2, İstanbul, 2020, s.124.

⁴⁰⁵ Nuran Yıldırım, **İstanbul’un Sağlık Tarihi**, Ajansfa, İstanbul, 2010, s. 121.

Zeki Paşa, askeri okullarda jurnalcilik yapıldığını kabul etmiş ve o dönemde jurnalcılığa karşı koymaya kimsenin kudretinin yetmediğini belirtmiştir⁴⁰⁶. Zoeros Paşa'nın bu şekilde itibarsızlaştırılması ve sonrasında görevinden azledilmesinde Zeki Paşa nazırlığında kurulmuş olan bu jurnal teşkilatının etkili olması ihtimaller dahilinde gözükmetedir. Padişah nezdinde Daülkelb Ameliyathanesi'nin Zoeros Paşa yönetiminde başarısız olduğu algısı üzerine 1899 yılında Paşa görevinden azledilmiştir. Zoeros Paşa azledildikten sonra yerine Pasteur Enstitüsü'nden Dr. Auguste C. Marie getirilmiştir.

Dâülkelb Ameliyathanesi'ne yalnızca bir sene müdürlük yapan Dr. Auguste C. Marie'nin yerine 1900 yılında Pasteur'ün meşhur asistanlarından Dr. Roux'un teklifiyle Dr. Paul Ambroise Remlinger atanmıştır. İstanbul'a gelmeden önce Fransız ordusunun Tunus'ta açmış olduğu mikrobiyoloji laboratuvarının direktörlüğünü yapmış olan Dr. Remlinger, 1900 yılında İstanbul'a geldikten sonra hem Dâülkelb Ameliyathanesi'nin hem de Bakteriyolojihane-i Şahane'nin müdürlüğünü yürütmüştür. 1910 yılına kadar bu iki kuruma müdürlük yapmış olan Fransız doktor aynı zamanda Tıbbiye'de dördüncü sınıf öğrencilerine haftada iki defa kuduz dersi vermiştir. Dünyaca tanınmış kuduz uzmanlarından olan Dr. Remlinger, İstanbul'a gelirken kuduz hakkında bilgisinin oldukça sınırlı olduğunu, bu hastalık hakkında Pasteur Enstitüsü'nde yalnızca bir ders aldığını fakat İstanbul'daki 10 senelik vazifesi sırasında birçok zorlukla beraber bu hastalık hakkında çok şey öğrendiğini belirtmiştir⁴⁰⁷. Dr. Remlinger'den sonra 1922 yılına kadar Dâülkelb Ameliyathanesi'ne sırasıyla Dr. Paul Simond (1911-1914), Dr. Hayim Naim Elnekave (1914-1922) müdürlük yapmıştır⁴⁰⁸.

1903 yılında Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane, Haydarpaşa'daki yeni binasına taşındıktan bir süre sonra Dâülkelb Ameliyathanesi de Haydarpaşa'ya taşınmıştır. Bu taşınmada üfürükçü hocalardan birisinin II. Abdülhamit'e bulaşıcı hastalığa yakalanacağını söylemesi etkili olmuştur. Ameliyathane'nin Topkapı Sarayı'na yakın olması ve Padişah'ın Ramazan ayında Hırka-i Saadet'i ziyarette gelecek olması Padişah'ı tedirgin etmiştir⁴⁰⁹.

⁴⁰⁶ Pınar Çevik Azap, "Müşirlikten Sürgüne Bir Hayat: Mustafa Zeki Paşa (1908-1914)", **Türkiyat Mecmuası**, C. 33, S. 2, 2023, s.s. 698-699.

⁴⁰⁷ Osman Ergin, s. 61; Sinan Çakır, **a.g.t.**, s. 20.

⁴⁰⁸ Ekrem Kadri Unat, **Osmanlı İmparatorluğunda Bakteriyoloji ve Viraloji**,... s.s. 30-35.

⁴⁰⁹ Osman Ergin, **a.ge.**, s. 63.

7 Kasım 1904'te Seraskerlikten yazılan bir yazı ile Padişah'ın güzergâhı üstünde bulunan Dâülkelb Ameliyathanesi'nin tedavi altında bulunan tüm hastalar ve laboratuvar eşyalarıyla beraber Haydarpaşa'ya taşınması emredilmiştir. Ameliyathane'deki hocaların Haydarpaşa'da 200'e yakın tavşanı barındıracak müsait bir yer olmadığını belirtmesi üzerine bu tavşanlar Nişantaşı'ndaki Bakteriyolojihane-i Şahane'ye taşınmıştır. Ameliyathane, o sırada tedavi altında bulunan 47 hasta ve aşılama için kullanılan 25 dana ile beraber Haydarpaşa'ya taşınmıştır⁴¹⁰. Bu sırada sekiz gün tedavisiz kalan hastalarda ölüm oranı %1,45'ten %12,5'e çıkarak ciddi bir artış göstermiştir⁴¹¹.

Dâülkelb Ameliyathanesi altı sene Haydarpaşa'da kaldıktan sonra 1910 yılında binası Askerî Baytar Mektebi'ne tahsis edildiği için oradan da taşınmak zorunda kalmıştır. Sultanahmet'te kiralanmış olan bir konağa nakledilen bu kurum Cumhuriyet'in ilanından sonra da İstanbul'da kalmış ve pek çok defa farklı semtlerde ve farklı binalarda hizmet vermiştir. Taşrada kuduz aşısı üreten merkezlerin artmasıyla önce kapasitesi azaltılmış ardından da Haseki Eğitim ve Araştırma Hastanesi'nin bulaşıcı hastalıklar kliniğine dâhil edilerek kapatılmıştır⁴¹².

2.4. Taşrada Açılan Dâülkelb Tedavihaneleri

İstanbul'da Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'de kuduz aşısı üretilmeye ve kuduz tedavisi yapılmaya başlandıktan sonra zaman zaman uzak bölgelerden gelen hastalarda çok vakit kaybedildiği için aşının tesirsiz kaldığı görülmüştür. Ülke coğrafyasının büyüklüğü göz önüne alınarak farklı bölgelerde yeni kuduz tedavi merkezlerinin açılması için girişimlerde bulunulmuştur.

13 Şubat 1894'te Şam, Yemen, Bağdat, Erzincan ve Manastır'da birer kuduz tedavi merkezi kurulması için irade yazılmıştır. Yazılan bu iradede bu kurumların her yerde açılması planlandığı ancak şimdilik adı geçen bu bölgelerde açılarak askerî doktorların bu kurumlarda görevlendirilmeleri kararlaştırılmıştır⁴¹³. Dört gün sonra, 17 Şubat 1894'te Sadaret'ten Mekatib-i Askeriye, Dâhiliye ve Maliye nezaretlerine taşrada açılacak kuduz tedavi merkezleriyle ilgili bir yazı gönderilmiştir. Bu yazıda, memleketin uzak bölgelerinde kuduz hastalığına yakalananların İstanbul'a

⁴¹⁰ BOA. Y.MTV. 267/146; Nuran Yıldırım, *İstanbul'un Sağlık Tarihi*,... s.122.

⁴¹¹ Osman Ergin, *a.g.e.*, s.63.

⁴¹² Nuran Yıldırım, *İstanbul'un Sağlık Tarihi*,... s.s.122-123.

⁴¹³ BOA. İ.DH. 1311/15.

gelmelerinin hayli vakit almasından dolayı aşının etkisini yitirdiğine “*Memalik-i şahanenin cihet-i baidesinde kuduz illetine giriftar olanlar Dersaadet’e gelinceye kadar vakit geçerek bilahere aşı tesir etmemekte olduğundan...*”⁴¹⁴ ifadesiyle dikkat çekilmiş ve taşrada adı geçen yerlerde birer kuduz tedavi merkezinin açılması gerektiği belirtilmiştir. Taşrada açılacak laboratuvarların masrafları İstanbul’daki laboratuvar referans alınarak hesaplanmıştır. Nezaretlere gönderilen yazıya ek olarak bir de masraf pusulası eklenmiştir. Bu pusulaya göre bir kuduz laboratuvarı açmak için yapılacak masraf aşağıdadır⁴¹⁵;

Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane’de Tesis Edilen Dâülkelb Laboratuvarı Masarifi Esas İttihaz Olunarak Bir Dâülkelb Laboratuvarı Tesisine Lüzumu Olan Mahsusat	
	Senevî
Müdür maaşı (Şehrî 1.000)	12.000
Hizmetçi maaşı (2 nefer, beheri şehrî 150)	3.600
Tavşan esmanı ile me’kulat ve masarifi saire-i müteferrikası (Şehrî 1200)	14.400
	30.000
Bir defaya mahsus olarak hinn-i tesisinde lüzumu olan alet ve edevat esmanı	25.000
	55.000

Bu iradede adı geçen yerlerde takip eden senelerde kuduz aşısı laboratuvarı açıldığına dair bir bilgi yoktur. Bu yerlerde kuduz laboratuvarlarının açılmasına dair teşebbüslerde bulunulmuşsa da çoğunda ödenek yetersizliği yüzünden sonuca ulaşamadığı görülmektedir. Açılması düşünülen bu kuduz laboratuvarlarının ordu merkezlerinde açılarak askerî hekimlerin istihdam edilmesiyle hizmete girmesi planlanmıştır⁴¹⁶.

1894 tarihli iradeden sonra İstanbul dışında bir kuduz tedavi merkezi açılması için ilk adım Manastır’da atılmıştır. 1894 yılında Manastır Belediyesi ve bölge eşrafından toplanan yardımlarla şehirde bir Gureba Hastanesi ile açılması padişah iradesi ile emredilmiş olan kuduz tedavi merkezinin temelleri atılmıştır. Bu inşaatın

⁴¹⁴ BOA. BEO. 360/26990.

⁴¹⁵ BOA. BEO. 360/26990.

⁴¹⁶ Ekrem Kadri Unat, *Osmanlı İmparatorluğunda Bakteriyoloji ve Viraloji*,... s. 37.

başlamasında Manastır Valisi Selanikli Mehmed Faik Paşa'nın da etkisi olduğu anlaşılmaktadır. Daha önce altı sene Kosova Valiliği yapmış olan Selanikli Mehmed Paşa, Üsküp'te de 300 yataklı bir askerî hastane, Gureba Hastanesi, Muhacir Hamamı gibi kamu kuruluşlarının tesis edilmesini sağlamıştır⁴¹⁷. 14 Ağustos 1894'te Manastır Valisi Mehmed Faik imzasıyla merkeze gönderilen yazıda Manastır'da hükûmet memurları ve şehrin ileri gelenlerinin katılımıyla hem Manastır Gureba Hastanesi'nin hem de Dâülkelb Laboratuvarı'nın temel atma töreninin gerçekleştirildiği bildirilmiştir. Kurban kesilerek temeli atılan bu hayır kuruluşları için yapılan törende Abdülhamit için de dualar edilmiştir⁴¹⁸.

Dokuz sene sonraki yani 1903 yılındaki arşiv vesikalarına bakıldığında Manastır'da bu kuduz tedavi merkezinin o güne kadar hâlen açılmadığı görülmektedir. Manastır'da açılması için uğraşılan Dâülkelb Ameliyathanesi'ne Yüzbaşı Mehmet Salih isminde bir doktor atanmıştır. Yıllar önce temeli atılmış olan bu kuruma Mehmet Salih Bey atandığında kurumun hâlen hizmete girmediği görülmektedir. Dâhiliye Nezareti'nden Mekatib-i Askeriye-i Şahane Nezareti'ne yazılan yazıda Yüzbaşı Salih Mehmed Efendi'nin “*Manastır'da küşad edilecek Dâülkelb müdür muavinliğine tayin edildiği*” bildirilmektedir⁴¹⁹.

İlerleyen yıllarda Manastır Vilayeti'nden Dâhiliye Nezareti'ne yazılan yazıda Mehmet Salih Efendi'nin Manastır'da Dâülkelb Ameliyathanesi'ne gittiği fakat gerekli tesisat bir türlü kurulamadığı için şehirde farklı bir göreve atandığı ve bu görevde de altı ay kaldıktan sonra Haydarpaşa'ya geri döndüğü yazılmıştır⁴²⁰. Manastır Belediyesi açılması planlanan bu kuduz tedavi merkezinin işletme masraflarını karşılayamadığı için merkez bir türlü hayata geçirilememiştir⁴²¹.

Manastır'daki kuduz tedavi merkezinin açılışı yıllarca sürüncemede kaldıktan sonra bu defa Selanik'te bir Dâülkelb Ameliyathanesi açılması kararlaştırılmıştır. Bu kararda 1902 yılında 3. Ordu Müşirliği'nden yazılan bir yazı etkili olmuştur. Bu yazıya göre 3. Ordu Merkezi olan Selanik'te bir kuduz uzmanı olmadığı için başıboş köpekler tarafından ısırıldığını beyan eden herkes tedavi olmak için İstanbul'a gönderilmektedir. Hiçbir zaman müracaat eksik olmadığı gibi Selanik'te kuduz uzmanı olmadığı için

⁴¹⁷ Gönül (Gunjul) Bektaş, “Bir Rumeli Kentinin Modernleşmesi: Üsküp (1839-1912)”, **METU Journal of the Faculty of Architecture**, C. 37, S. 1, 2020, s. 179.

⁴¹⁸ BOA. DH.MKT. 278/36, Y.A.HUS. 308/96.

⁴¹⁹ BOA. DH.MKT. 476/44.

⁴²⁰ BOA. DH.MKT. 703/5-20.

⁴²¹ BOA. DH.MKT. 703/5-61.

insanların İstanbul'a gitmek amacıyla zaman zaman bu durumu suistimal ettiği ifade edilmiştir. İstanbul'a gönderilecek hastalara refakat etmek üzere ayrıca memurlar da görevlendirildiği için bu işe her sene ciddi miktarda masraf yapıldığı belirtilmiştir. Müşirlik tarafından Seraskerlik makamına yazılan bu yazıda Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane kliniklerinde kuduz tedavisi üzerine uzmanlık kazanmış bir doktorun Selanik'e gönderilerek ordu merkezi olan bu şehirde bir kuduz tedavi merkezi açılması halinde tüm bunların önüne geçilebileceği belirtilmiştir. Bunun üzerine 1902 yılının Eylül ayında kuduz uzmanlarından Yüzbaşı Ziya Derviş Efendi Selanik'te açılacak kuduz tedavi merkezine müdür olarak atanmıştır⁴²².

1904 yılında Selanik'teki bu kuduz tedavi merkezinin resmî açılışı yapılmıştır⁴²³. Dâülkelb Tedavihanesi'nin hizmete girdiğine dair önce Selanik'teki 3. Ordu Müşirliği'nden Seraslerlik'e bir telgraf çekilmiş, ardından da 26 Ekim 1904'te Seraskerlik konuyla ilgili Yıldız Sarayı'na resmî bir yazı göndermiştir⁴²⁴. Birkaç hafta sonra Servet-i Fünun Dergisi'nin 16 Kasım 1905 (3 Teşrin-i Sani 1321) tarihli nüshasında Selanik'te açılmış olan Dâülkelb Tedavihanesi'nin⁴²⁵ tedavi koşullarının ve tavşan barınaklarının fotoğrafları yayınlanmıştır. Bu nüshada ayrıca Yüzbaşı Talat ve Besim beylerin laboratuvarında çekilmiş fotoğraflarına da yer verilmiştir⁴²⁶.

Selanik'te açılmış olan bu kuduz tedavi merkezi yalnızca hastaların yerinde tedavi edilmesi için değil İstanbul'daki hasta yoğunluğunu azaltılmak için de açılmıştır. 23 Aralık 1905'te Mekatib-i Askeriye-i Şahane Nezareti'nden Dâhiliye Nezareti'ne yazılan bir yazıda İstanbul Dâülkelb Tedavihanesi'nde yoğunluğun çok arttığı ve ülkenin dört bir yanından gelen hastaların binanın dışına taşıdığı yazılmıştır. Yoğunluğun azaltılması için Rumeli vilayetlerinde kuduz hayvanlar tarafından ısırılan tüm subaylar, asker ve sivil vatandaşların artık İstanbul yerine Selanik'te hizmete girmiş olan Selanik Dâülkelb Tedavihanesi'ne yönlendirilmeleri istenmiştir⁴²⁷.

Aynı tarihlerde bir de Doğu vilayetleri için bir kuduz tedavi merkezi hayata geçirilmek istenmiştir. Erzincan'da açılması planlanan bu merkez için kuduz hastalığını ve tedavisini öğrenmek isteyen Dr. Talat Bey isminde bir askerî hekim

⁴²² BOA. **DH.MKT.** 580/27, 610/80.

⁴²³ Ek 8. Selanik Dâülkelb Tedavihanesi.

⁴²⁴ BOA. **Y.MTV.** 267/20.

⁴²⁵ Dergide yayınlanan açıklamalarda da kurumun adı tek bir şekilde yazılmamıştır. Bazı fotoğrafların açıklamalarında “*Selanik Dâülkelb Tedavihanesi*” yazılmışken bazılarında “*Selanik Dâülkelb Ameliyathanesi*” yazılmıştır. Burada da “tedavihane” ile kuduz tedavi merkezinin tamamı “ameliyathane” ile de tedavi merkezi içerisindeki aşı hazırlanan laboratuvar kastedilmiş olmalıdır.

⁴²⁶ **Servet-i Fünun**, 3 Teşrin-i Sani 1321, s.s. 76-80.

⁴²⁷ BOA. **DH.MKT.** 1042/71, 1060/8.

seçilmiştir⁴²⁸. 1903 yılında Talat Bey'in Erzincan'a gittikten sonra yazdığı dilekçeden orada da bu tedavi merkezinin bir türlü hizmete sokulamadığı görülmüştür. Talat Bey, 22 Ağustos 1903'te "Bakteriyoloji Mütahassısı Yüzbaşı Talat" imzasıyla kaleme aldığı dilekçede 4. Ordu Merkezi olan Erzincan'da bir Dâülkelb Tedavihanesi açmak için kendisinin seçilerek tayin edildiğini fakat gerekli araç gereçler gönderilmediği için bir türlü kuduz tedavisine başlayamadığını belirtmiştir. Talat Bey "...başvuran hastalar gerekli vasıtaların eksikliği yüzünden bir türlü tedavi edilemiyor..." diyerek mevcut durumdan yakınmıştır. Erzincan'daki 4. Ordu Müşirliği'nden yazılan yazıda da benzer hususlara değinilmiş, hastaların özellikle kış günlerinde İstanbul'a kadar yolculuk yapamadıklarından bahsedilmiş ve hem bölgedeki askerlerin hem de sivil halkın tedavisi için bir an önce gerekli malzemelerin tedarik edilerek Erzincan'da bir kuduz tedavi merkezinin hayata geçirilmesi istenmiştir⁴²⁹.

Yıllar süren yazışma trafiğinden sonra Dâhiliye Nezareti, taşrada açılması planlanan kuduz tedavi merkezleri ile ilgili 12 Haziran 1906'da Suriye, Yemen, Bağdat, Erzincan⁴³⁰ ve Manastır vilayetlerine bir yazı göndermiştir. Bu yazıda, İstanbul'daki merkez Dâülkelb Tedavihanesi'nin son zamanlarda masraflarının çok arttığı ve nezaret bütçesinde ayrıca taşradakilere ödenek ayırlamayacağı bildirilmiştir⁴³¹. Kuduz tedavisi konusunda uzmanlık kazanmak için Erzincan'a gitmiş olan bakteriyoloji mütahassısı askerî hekim Talat Bey de belli bir süre Erzincan'da kaldıktan sonra orada bir kuduz tedavi merkezi açılmayınca 3. Ordu Merkezi olan Selanik'teki Dâülkelb Tedavihanesi'nde⁴³² çalışmaya başlamıştır⁴³³.

Osmanlı'da başkent dışında açılmış diğer bir kuduz tedavi merkezi ise Şam'da yer almaktadır. Burada bir kuduz tedavi merkezinin açılması ilk defa 1894'te padişah iradesi ile gündeme gelmişse de bu tarihlerde ne Şam'da ne de iradede zikredilen başka yerlerde bu kurumların hayata geçirildiği görülmektedir. Sonraki senelerde açılan kuduz tedavi merkezleri askerî kurumların ve askerî hekimlerin girişimleriyle hizmete girmiştir. Selanik'te olduğu gibi Şam'da da açılan kuduz merkezi Şam Askerî

⁴²⁸ Osman Ergin, **a.g.e.**, s. 63.

⁴²⁹ BOA. **DH.MKT.** 703/5-5, 703/5-7.

⁴³⁰ İlerleyen yıllarda, 1911'de Erzincan'da "Erzincan Serum Darülistihzarı" isimli bir kuruluş açılmıştır. Fakat bu kuruluş özellikle büyük baş hayvanların telef olmasına sebep olan sığır vebası hastalığına karşı serum üretmek üzere kurulmuş ve 1939 Erzincan Depremi'ne kadar bu alanda hizmet etmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz: Deniz Akpınar, Ertuğrul Erhan, "Anadolu'da Açılan İlk Aşı ve Serum Üretim Enstitüsü "Erzincan Serum Darülistihzarı", **International Journal of Social and Humanities Sciences Research**, C. 10, S. 29 Ekim 100. Yıl Özel Sayısı, 2023, s.s. 93-103.

⁴³¹ BOA. **DH.MKT.** 703/5-5, 703/5-27.

⁴³² Ek 9. Yüzbaşı Talat Bey Selanik Dâülkelb Tedavihanesinde.

⁴³³ Osman Ergin, **a.g.e.**, s. 63; **Servet-i Fünun**, 3 Teşrin-i Sani 1321, s 80.

Hastanesi'nde açılmıştır. Bu tedavi merkezinin tam olarak açılış tarihi bilinmese de 1908 yılında eski ve harap vaziyetteki Şam Askerî Hastanesi'nin yıkılarak yerine modern kliniklerle donatılmış bir hastanenin açıldığı bilinmektedir. Öyle anlaşıyor ki 1908 yılında hastane inşa edilirken hamam, ameliyathane ve laboratuvarlarla beraber buraya bir de kuduz tedavi merkezi kurulmuştur⁴³⁴. Bu tedavi merkezindeki laboratuvarı 1897 yılında Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'den mezun olmuş olan Dr. Talat Hüseyin⁴³⁵ isminde bir doktor idare etmiştir⁴³⁶.

Birinci Dünya Savaşı yıllarında ise Sivas'ta kuduz aşısının yanında başka aşılarda da hazırlandığı bir kuruluş açılmıştır. 1917 yılında açılan bu kuruluşa "Sivas Dâülkelb Tedavihanesi ve Çiçek Aşısı Darülistihzarı" ismi verilmiştir. Adından da anlaşılacağı gibi hem kuduz hem de çiçek aşısı üreten bu müessese savaş yıllarında orduya başka aşılarda da temin edilmesini için çalışmıştır. 1920'de kuruluşun ismi Müdür Dr. Tefvik İsmail tarafından "Sivas Sıhhi Müesseseleri" olarak değiştirilmiştir⁴³⁷.

Cumhuriyetin ilanından sonra kuduzla mücadelede bir atılım yaşanmıştır. Kısa zaman içerisinde Anadolu'nun farklı noktalarında yeni kuduz tedavi merkezleri açılmıştır. 1925'te Diyarbakır'da yataklı bir kuduz tedavi merkezi açılmıştır. 1927'de Konya'da başka bir kuduz tedavi merkezi açılmıştır. Konya'da açılmış olan bu 15 yataklı merkezde daha birinci senesinde 149 hasta tedavi edilmiştir. Bu merkezde yalnızca Konya'dan değil Niğde, Isparta, Burdur gibi çevre illerden de hastalar tedavi edilmiştir. 1929'da İzmir Liman Bakteriyoloji Müessesesi'nde kuduz aşısı hazırlamak üzere bir laboratuvar açılmıştır. 1954 yılında Elâzığ'da kuduz tedavi merkezi için hususi olarak yapılmış binada yeni bir merkez açılmıştır⁴³⁸.

2.5. Bakteriyolojihane-i Şahane

⁴³⁴ Ekmeleddin İhsanoğlu, **Suriye'de Modern Osmanlı Sağlık Müesseseleri, Hastahaneleri ve Şam Tıp Fakültesi**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1999, s. 9.

⁴³⁵ Ekmeleddin İhsanoğlu'nun kitabında buradakia Dâülkelb Tedavihanesi'nde çalışan kişinin ismi "Dr. Bakteriyolog Hastan Talat Bey" olarak verilmiştir. Bkz; Ekmeleddin İhsanoğlu, **a.g.e.**, s. 9.

⁴³⁶ Ekrem Kadri Unat Şam'daki kuduz tedavihanesinin laboratuvarında çalışan kişinin ismini Dr. Talat Hüseyin olarak vermiştir, bkz; Ekrem Kadri Unat, **Osmanlı İmparatorluğunda Bakteriyoloji ve Viraloji**,... s. 37.

⁴³⁷ Ekrem Kadri Unat, **a.g.e.**, s. 52.

⁴³⁸ Kardelen Ağralı, **Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Kuduzla Mücadele**, İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, İzmir, 2021, s. 81; Ekrem Kadri Unat, "Son Yüzyılda Kuduz Bilgisindeki İlerlemenin Tarihçesi", **Tıp Tarihi Araştırmaları**, C. 1, 1986, s. 23.

1887’de Osmanlı doktorları Paris’ten döndükten sonra açılmış olan Dâülkelb ve Bakteriyoloji Ameliyathanesi 1893’te Bakteriyolojihane-i Şahane⁴³⁹ açılana kadar ülkedeki mikrobiyolojik analizlerin yapıldığı biricik kuruluş olmuştur⁴⁴⁰. Zamanla bu kurum sadece kuduz tedavisi üzerine yoğunlaşmış ve ilerleyen yıllarda hem modern bakteri analizlerinin yapılması hem de yeni aşı ve serumların üretilmesi için Bakteriyolojihane-i Şahane adını alacak olan yeni bir laboratuvar açılmıştır.

1893-95 arasında İstanbul’da yaşanan kolera salgını ülkenin başkentinde kamu sağlığı konusunda eksiklerin giderilmesi ve modern uygulamaların hayata geçirilmesi için bir kırılma noktası olmuştur. Salgın ortamında kolera hastalarının teşhis edilebilmesi ve bakteriyolojik analizlerin daha iyi yapılabilmesi için Avrupa’dan yeni uzmanların getirilmesine karar verilmiştir. Konu hakkında Pasteur Enstitüsü ile görüşüldükten sonra Pasteur, Fransa Sağlık Daireleri Müfettiş Yardımcısı Dr. Chantemesse’nin İstanbul’a gelebileceğini bildirmiştir. Bunu memnuniyetle karşılayan Osmanlı yönetimi, Dr. Chantemesse yola çıkarken Paris Büyükelçiliği’nden de İstanbul’da gerekli mikrobiyolojik incelemelerin yapılması için ihtiyaç duyulabilecek araç gereçleri sipariş etmiştir⁴⁴¹.

Dr. Chantemesse İstanbul’da yaptığı çalışmalardan sonra sunduğu raporlarda şehirde modern bir bakteriyoloji laboratuvarının eksikliğine dikkat çekmiştir. Bu Fransız uzmanın yönlendirmeleriyle 1893 yılında Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane’nin bahçesinde ileride “Bakteriyolojihane-i Şahane” olarak isimlendirilecek modern bir laboratuvar inşa edilmiştir. Yine Chantemesse’nin önerisiyle bu laboratuvarın müdürlüğüne de Pasteur Enstitüsü’nden Dr. Maurice Nicolle atanmıştır⁴⁴². Her ne kadar Osmanlı’da modern bakteriyoloji çalışmaları Bakteriyolojihane-i Şahane açılmadan önce Zoeros Paşa’nın girişimleriyle başlamışsa da Dr. Nicolle kendisi İstanbul’a gelmeden önceki Osmanlı bakteriyoloji eğitimi hakkında “*zikretmeye bile değmez*” demiştir⁴⁴³. Yeni açılacak bu modern laboratuvarın müdürlüğüne atanan Dr. Nicolle’e aylık 2.000 Frank maaş ödenmiştir. Bu meblağ o dönemde en yüksek

⁴³⁹ Bu konuda yapılmış iki tez için bkz; Emre Karacaoğlu, **Başbakanlık Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre Bakteriyolojihâne-i Şâhâne**, Türkiye Cumhuriyeti Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe Anabilim Dalı Doktora Tezi, Ankara, 2018; Sinan Çakır, **Bakteriyolojihane-i Şahane’nin Kuruluşu ve Faaliyetleri**, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2006.

⁴⁴⁰ Ekrem Kadri Unat, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Mikrobiyoloji Tarihçesi Üzerine Bir Deneme”, **Mikrobiyoloji Bülteni**, C. 4, S. 3, 1970, s.s. 164-165.

⁴⁴¹ Sinan Çakır, **a.g.e.**, s.s. 28-29.

⁴⁴² Ek 10. Bakteriyolojihane-i Şahane’nin kurucusu ve ilk müdürü Dr. Maurice Nicolle.

⁴⁴³ Sinan Çakır, **a.g.t.**, s.s. 34-35.

derecedeki Türk hocalara verilen maaşın 10 katına tekabül etmektedir⁴⁴⁴. Yani Dr. Nicolle'ün gelmesi ve mikrobiyoloji çalışmalarının modern bir seviyeye çıkartılması için ciddi bir fedakârlık yapılmıştır.

Ekrem Kadri Unat bu kurum açıldıktan sonra bakteriyoloji eğitimi için Fransa ve Almanya'ya gönderilen gençlerin bu ülkelere gönderilmesine lüzum kalmadığını, bu kurumun aşı ve serum üretimi yanında ülkeye bakteriyolog yetiştirme görevini de üstlendiğini şu sözlerle “...*Burası memlekete bakteriyolog yetiştiren bir müessese olarak çalışırken, yurda gerekli serum ve aşıları da hazırlamıştır*”⁴⁴⁵ dile getirmiştir.

Bakteriyolojihane-i Şahane 1894'te Dr. Nicolle'ün isteğiyle Nişantaşı'nda bir konağa taşınmıştır⁴⁴⁶. Bu taşınmadan sonra kurumda aşı ve serum üretimi ön plana çıkmış olmakla beraber 1901 yılına kadar Dr. Nicolle'nin idaresinde kalmış olan Bakteriyolojihane-i Şahane'de veterinerlik mikrobiyoloji çalışmaları, aşı üretimi, kuduz sağaltımı ve birbirinden farklı sivil ve askerî mikrobiyoloji çalışmaları iç içe geçmiş vaziyette yürütülmüştür⁴⁴⁷.

Avrupa'da hem insan hem de hayvan hastalıkları için bulunmuş olan aşı ve serumlardan bazıları Bakteriyolojihane-i Şahane'de üretilmeye başlanmıştır. 14 Temmuz 1913 yılına kadar bu kurumda insan hastalıklarına karşı yalnızca difteri serumu üretilmiştir. Bu tarihten sonra dizanteri, veba ve koleraya karşı aşılar da üretilmiştir. Hayvan hastalıkları için ise çeşitli mikrobiyolojik incelemeler yapılmış ve sığır vebası serumu üretilmiştir⁴⁴⁸.

1901 yılında Dr. Nicolle Bakteriyolojihane-i Şahane'den ayrıldıktan sonra hayvan hastalıklarıyla ilgilenen kısım buradan ayrılmış ve Bakteriyojihane-i Baytari ismi ile yeni bir kurum olarak Sultanahmet'e taşınmıştır. Baytari Bakteriyolojihane olarak da anılan bu kurum sadece hayvan hastalıkları ve bunlara karşı uygulanan aşı ve serumların üretimiyle ilgilenmiştir. Bakteriyolojihane-i Şahane ise aynı binasında, aynı isimle kalmış fakat bu tarihten sonra yalnızca insan hastalıkları ve bu hastalıklara karşı aşı ve serum üretimiyle ilgilenmiştir⁴⁴⁹.

⁴⁴⁴ Ekrem Kadri Unat, **Osmanlı İmparatorluğunda Bakteriyoloji ve Viraloji**, İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1970, s. 126.

⁴⁴⁵ Ekrem Kadri Unat, **a.g.e.**,...s. 41.

⁴⁴⁶ Ek 14. Bakteriyolojihane-i Şahane'nin Nişantaşı'ndaki binası.

⁴⁴⁷ Şeref Etker, **a.g.m.**, s. 13.

⁴⁴⁸ Nuran Yıldırım, “Bakteriyolojihane-i Şahane” **Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi**, C. 2, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, 1994, İstanbul, s. 6.

⁴⁴⁹ Süleyman Furkan Demirden, Kadir Alptekin, İlgin Kımız Geboğlu, Suphi Ş. Öncel, “Dünden Bugüne Türkiye’de Aşılama ve Aşı Üretiminin Tarihçesi”, **Türk Mikrobiyoloji Cemiyeti Dergisi**, C. 54, S. 4, 2020, s.s. 253-254; Osman Ergin, **a.g.e.**, s. 68; Ekrem Kadri Unat, **Osmanlı İmparatorluğunda Bakteriyoloji ve Viraloji**,... s. 56.

1901’de Dr. Nicolle Bakteriyolojihane-i Şahane’nin müdürlüğünden ayrıldıktan sonra o tarihte Dâülkelb Ameliyathanesi’nde bir senedir müdürlük yapmakta olan Dr. Remlinger buraya da müdür atanmış ve iki kurumun idaresi birleştirilmiştir. II. Meşrutiyet’ten sonra resmî kurumların ismindeki “Şahane” ve “Hamidiye” unvanları kaldırılmış ve yerine “Osmanî” sözcüğü kullanılmaya başlanmıştır. Bakteriyolojihane-i Şahane de bu tarihten sonra Bakteriyoloji Osmanî olarak anılmıştır⁴⁵⁰. 1910 yılında Dr. Remlinger’in sözleşmesi bittikten sonra müdürlükten çekilerek ülkesine dönmesi üzerine Bakteriyolojihane-i Osmanî’yi kısa bir süre ikinci müdür olarak görev yapan Dr. Rıfat Bey idare etmiştir. Bu sırada 1911 yılında Bakteriyolojihane-i Osmanî, Çemberlitaş’taki yeni binasına taşınmış ve yeni müdür olarak da Dr. Paul L. Simond atanmıştır. Dr. Simond’dan sonra 14 Temmuz 1914’te Dr. Refik (Güran) Bey müdür olarak atanmıştır. I. Dünya Savaşı yıllarında Bakteriyolojihane Refik Bey’in idaresindeyken İstanbul’un işgal edilme tehlikesi ortaya çıkınca kurumdaki bazı çalışanlarla gerekli araç gereçler Afyonkarahisar’a gönderilerek barakalarda yedek bir bakteriyolojihane açılmıştır. Tehlike ortadan kalkınca Afyon’da ihtiyaten inşa edilmiş olan geçici bakteriyolojihane kapatılmıştır⁴⁵¹.

Birinci Dünya Savaşı’nın başlamasıyla Fransızlarla sağlık alanında uzun zamandır devam etmekte olan ilişkiler kesilmiştir. Savaş şartlarının getirdiği yeni sağlık yapılanması ve düzenlemelere göre aşı ve serum üretimi devam etmiştir. Mütareke yıllarında Fransızlar İstanbul’daki Bakteriyolojihane’yi Pasteur Enstitüsü’nün bir şubesine dönüştürme girişiminde bulunmuşlarsa da bu isteklerini gerçekleştiremeden İstanbul kurtarılmış ve Bakteriyolojihane de yeniden İstanbul Şehremaneti’nin idaresine verilmiştir⁴⁵².

2.6. Bakteriyolojihane-i Baytari

Veterinerlik alanı da dâhil bakteriyoloji alanındaki tüm araştırma ve incelemeler ilk aşamada Bakteriyolojihane-i Şahane’de yapılmıştır. Burada hem hayvan hastalıklarına dair tahlil ve analizler yapılmış hem de sığır vebası için serum hazırlanmıştır. 1901 yılında Dr. Maurice Nicolle’ün Bakteriyolojihane-i Şahane’nin

⁴⁵⁰ Nil Sarı, Ahmet Zeki İzgöer, Ramazan Tuğ, **Başbakanlık Osmanlı Arşiv Belgeleri Işığında II. Abdülhamid Devri’nde Kurulan ve Geliştirilen Hastaneler**, Nobel Tıp Kitabevleri, İstanbul, 2014, s. 94.

⁴⁵¹ Ekrem Kadri Unat, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Mikrobiyoloji Tarihçesi Üzerine Bir Deneme”... s.s.167-168; Ekrem Kadri Unat, **Osmanlı İmparatorluğunda Bakteriyoloji ve Viraloji**,... s.s. 44-46; Osman Ergin, **a.g.e.**, 69.

⁴⁵² Şeref Etker, **a.g.m.**, s. 27.

müdürlüğünden ayrılması üzerine yalnızca hayvan hastalıklarının incelenmesi ve bunlara karşı aşı ve serum hazırlanması için Sultanahmet'teki Mülkiye Baytar Mektebi'nde Bakteriyolojihane-i Baytari ismiyle yeni bir kurum açılmıştır⁴⁵³. 23 Ekim 1901'de hizmete giren bu kurumdan sonra Bakteriyolojihane-i Şahane yalnızca insan bakteriyolojisi ve hastalıkları ile ilgilenmeye başlamıştır⁴⁵⁴.

Veteriner hekimlikle ilgili bu bakteriyoloji müessesesinin hayata geçirilmesinde pek çok büyükbaş hayvanın telef olmasına sebep olan sığır vebasının büyük etkisi olmuştur. Bu hastalığa karşı daha önce Bakteriyolojihane-i Şahane'de Dr. Nicolle ile beraber serum hazırlamış olan Veteriner Hekim Adil Mustafa Şehzadebaşı yeni açılan bu kurumun ilk müdürü olarak atanmıştır⁴⁵⁵. İlk aşamada vekaleten atanmış olan Adil Mustafa Bey, 19 Kasım 1902'de yazılan irade ile görevine asaleten devam etmiştir. Adil Bey'in atandığı ilk günlerde bu kurumun “Veba-i Bakarî Bakteriyolojihanesi” olarak da adlandırıldığı bilinmektedir⁴⁵⁶.

Bakteriyolojihane-i Baytari açıldığı ilk zamanlarda özellikle sığır vebası serumu hazırlama üzerine yoğunlaşmıştır. Bu serumun yanında hayvanlardaki hastalıkların teşhisi için kullanılan ilaçlar da bu kurumun laboratuvarında hazırlanmıştır. Büyükbaş hayvanlarda görülen ruam hastalığının tespiti için mallein ve verem hastalığının teşhisi için tüberkülin üretimi gerçekleştirilmiştir. 1908 yılına kadar bu müessese yalnızca sığır vebası serumu, mallein ve tüberkülin hazırlamıştır⁴⁵⁷. Sonraki yıllarda ise koyun çiçeği aşısı, şarbon aşısı gibi hayvan hastalıklarına karşı farklı aşılarda da üretimi yapılmıştır⁴⁵⁸.

1904 yılında Bakteriyolojihane-i Baytari müdürü Adil Mustafa Bey henüz 33 yaşındayken tüberküloz sebebiyle hayatını kaybetmiştir. Adil Bey'in yerine Dr. Refik (Güran) Bey tayin edilmiştir. Enstitünün ilerleyen yıllarda müdürlüğünü yürütmüş olan Şefik Kolaylı, Refik Bey'in bu müesseseyi 1909-1910 yıllarında küçük fakat iyi bir bakteriyoloji enstitüsü haline dönüştürdüğünü ifade etmektedir. Dr. Refik Bey'in 1913'te başka bir göreve atanması sonrasında bu kurumun başına Pasteur Enstitüsü şeflerinden Fransız bakteriyolog Profesör Paul Forgeot getirilmiştir. Kurumun

⁴⁵³ Ekrem Kadri Unat, **Osmanlı İmparatorluğunda Bakteriyoloji ve Viraloji**,... s.s. 44-46.

⁴⁵⁴ Nuran Yıldırım, **İstanbul'un Sağlık Tarihi**, Ajansfa, İstanbul, 2010, s. 139.

⁴⁵⁵ Ekrem Kadri Unat, “Osmanlı İmparatorluğunda Aşı ve Serum Hazırlama Müesseseleri”, **Türk Tıp Alemi**, C. 1, S. 2, Nisan-Haziran 1970, s. 152

⁴⁵⁶ Emre Karacaoğlu, **a.g.t.**, s. 75.

⁴⁵⁷ Osman Ergin, **a.g.e.**, 71.

⁴⁵⁸ Ekrem Kadri Unat, “Osmanlı İmparatorluğu'nda Mikrobiyoloji Tarihçesi Üzerine Bir Deneme”... s. 171.

gelişmesi için çok çalışmış olan Prof. Forgeot I. Dünya Savaşı'nın patlak vermesi üzerine Fransa'ya geri dönmek zorunda kalmıştır⁴⁵⁹.

Bakteriyolojihane-i Baytari'nin Sultanahmet'teki yeri çok dar olduğu için özellikle sıgır vebası serumuna her gün artan talebi karşılamakta yetersiz kalmaya başlamıştır. 1910 yılında kurumun daha geniş bir yere taşınması için hazırlıklara başlanmıştır. Bu taşınma fikrinde Sultanahmet'te Kabasakal Sokağı'nda yer alan Baytar Mekteb-i Alisi bahçesindeki kurumun şehir içinde sebep olabileceği bulaşmaların önlenmesi için kurumun şehrin dışına taşınması gerektiği inancı da etkili olmuştur. Müdür muavini Cafer Fahri (Dikmen) Bey'in yönlendirmeleriyle Bakteriyolojihane-i Baytari için Pendik'te bir yer seçilmiş ve yeni binanın temeli 1910 yılında atılmıştır. Balkan Harbi sebebiyle kesintiye uğrayan inşaat ancak 1914 yılında tamamlanabilmiştir. Bu tarihten sonra hem Osmanlı'da hem de Cumhuriyet'in ilk yıllarında veteriner bakteriyolojinin merkezi Sultanahmet'ten Pendik'e taşınmış olan bu kurum olmuştur⁴⁶⁰.

2.7. Hamidiye Etfal Hastanesi Kızıl ve Kuşpalazı Serumlarıyla Çiçek Aşısı Darülistihzaratı

Türkiye'nin ilk çocuk hastanesi ve Türk tıp tarihinde pek çok yeni gelişmenin ilk kez uygulandığı hastanelerden birisi olan Hamidiye Etfal Hastanesi Padişah II. Abdülhamit'in özel ilgisi ile hızlı bir şekilde gelişim göstermiştir. Bu hastanenin kuruluşunda II. Abdülhamit'in kızını difteri (*kuşpalazı*) hastalığı sonucu kaybetmesi de etkili olmuştur. Padişah bu hastanenin kuruluşu için kızını muayene etmiş olan ve Almanya'da çocuk hastalıkları ve bakteriyoloji alanında uzmanlık kazanmış olan Dr. İbrahim Bey'i görevlendirmiştir⁴⁶¹. Hastane 5 Haziran 1899'da 671 çocuğun sünnet töreni ile açılmıştır. Türkiye'nin ilk çocuk sanatoryumu bu hastanede açılmış, ülkedeki ilk röntgen cihazlarından birisi burada kullanılmıştır. Pek çok modern uygulamanın

⁴⁵⁹ Sencer Mustafa Karagül, "Pendik Veteriner Kontrol Enstitüsü ve 115 Yıllık Tarihi", **Veteriner Hekimler Derneği Bülteni**, S. 14, 2017, s. 42.

⁴⁶⁰ Nihal Erk, "Pendik Veteriner Bakteriyoloji ve Seroloji Enstitüsü Kuruluşu", **Ankara Üniversitesi Veteriner Fakültesi Dergisi**, C. 10, S. 1, 1963, s. 45; Ekrem Kadri Unat, **Osmanlı İmparatorluğunda Bakteriyoloji ve Viraloji**,... s.60.

⁴⁶¹ Başak Ocak, "Hamidiye Etfal Hastanesi'nin Kurucusu İbrahim Paşa'nın Frengi Hakkındaki Layihası", **Çağdaş Türkiye Araştırmaları Dergisi**, C. 19, S. 38, 2019, s. 10.

hayata geçirildiği bu hastane Avrupa'daki standartlarında bir hastane olarak hizmete girmiştir⁴⁶².

Nitekim Hamidiye Etfal Hastanesi'ni ziyaret eden birçok Batılı bilim adamı da hastanenin sahip olduğu modern altyapıya hayranlıklarını dile getirmişlerdir. Örneğin 1902 yılında hastaneyi ziyaret etmiş olan Amerikalı cerrah Dr. Nicholas Senn (1844-1908) “Ziyaretimiz esnasında kırmızı fesleri görmemiş olsak, Almanya'nın en modern ve bilimsel hastanelerinden birini gezdiğimizi sanırdık”⁴⁶³ demiştir. Öte yandan difteri serumunu bularak tarihte tıp alanındaki ilk Nobel Ödülü'nü kazanmış olan Emile von Behring (1854-1917) 1907 yılındaki ziyaretinde hastanenin bakteriyoloji laboratuvarına, röntgen dairesine ve tüm bunların hastane içerisindeki düzenine hayran kaldığını belirtmiştir⁴⁶⁴.

Özellikle çocuk hastalıkları ve bu hastalıkların tedavisi için açılmış olan bu hastanede hizmete sokulan tesis ve laboratuvarlar da çocuk hastalıkları odaklı olmuştur. Hastane açıldıktan bir süre sonra 1900'lü yılların başında çağdaş mikrobiyoloji laboratuvarlarıyla beraber bir de aşı ve serum üretimi için modern bir laboratuvar kurulmuştur. Bu aşı ve serum laboratuvarı o dönemde çocuk ölümlerinin başlıca sebebi olan kızıl ve difteri hastalığı için serum üretmek üzere açılmıştır. Bu serumların yanında adından da anlaşılacağı üzere bir de çiçek aşısı üretimi yapılmıştır. 19. yüzyılın ikinci yarısında ilan edilen aşı nizamnameleri ile doğan her çocuğun istisnasız olarak çiçek aşısı ile aşılanması kararlaştırıldığından bu laboratuvar da bu serumlarla beraber çocukların aşılanması için çiçek aşısı da hazırlanmıştır.

Hamidiye Etfal Hastanesi'ndeki bu aşı üretim merkezi 1902 yılında Viyana Üniversitesi Pediatri Kliniği hocalarından Dr. Paul Moser'in kızıl hastalığına karşı yeni bir serum geliştirmesinden sonra açılmıştır⁴⁶⁵. Doktor Paul Moser 1902 yılında Carslberg Tıp Kongresi'nde atlar üzerinden insanlardaki kızıl hastalığına karşı bağışıklık kazandıran bir serum elde etmeyi başardığını duyurmuştur⁴⁶⁶. Bunun üzerinde Hamidiye Etfal Hastanesi doktorlarından Bakteriyolog Doktor Süleyman Nuri Bey'in bu yeni serumu öğrenmek üzere Viyana'ya gönderilmesine karar

⁴⁶² Betül Altıntaş Selçuk, Cihan Çolak, “Türkiye'nin İlk Çocuk Hastanesi; Hamidiye Etfal Hastane-i Âlisi”, **Mersin Üniversitesi Tıp Fakültesi Lokman Hekim Tıp Tarihi ve Folklorik Tıp Dergisi**, C. 2, S. 1, 2012, s.s. 11-13.

⁴⁶³ Nuran Yıldırım, **Hastane Tarihimizde Bir Kutup Yıldızı Hamidiye Etfal Hastanesi**, Ajansfa, İstanbul, 2010, s. 96.

⁴⁶⁴ **A.g.e.**, s. 96.

⁴⁶⁵ **A.g.e.**, s. 60.

⁴⁶⁶ George F. Dick, M.D.Gladys H. Dick, “Scarlet Fever”, **The American Journal of Public Health**, Volume: 14, Issue: 12, 1924, s. 1027.

verilmiştir⁴⁶⁷. Bu görev için seçilmiş olan Süleyman Nuri Bey daha önce İzmir ve çevresinde veba ve kolera hastalıklarının teşhis ve tedavisinde altı sene çalışmıştır. Daha önce de Viyana’da bulunduğu ve bakteriyoloji alanında da yetkinliğiyle tanındığı için bu yeni serumu öğrenmek üzere onun Viyana’ya gönderilmesi uygun görülmüştür⁴⁶⁸. 8 Ekim 1902’de Doktor Süleyman Nuri Bey’in Viyana’ya gönderilmesi için bir irade yazılmıştır⁴⁶⁹. Birkaç hafta sonra da Maliye Nezareti’nden gidiş dönüş harcırahı ödenmiştir⁴⁷⁰.

Dr. Süleyman Nuri Bey her ne kadar kızıl serumunun hazırlanışı ve uygulanışını öğrenmek üzere Viyana’ya gönderilmişse de sadece bu şehirde kalmamış, Avrupa’nın farklı şehirlerinde bakteriyoloji ve çocuk hastalıklarına dair güncel uygulamaları gözlemlediği uzun bir seyahat gerçekleştirmiştir. İlk önce Viyana’da Saint Anna Çocuk Hastanesi kliniklerinde Dr. Paul Moser’in yanında kızıl serumu uygulamalarına katılmış ve onunla beraber 12 çocuk üzerinde kızıl serumu tedavisi uygulamıştır. Toplamda 25 gün Viyana’da kalan Süleyman Nuri Bey burada Viyana Merkez Hastanesi, Rudolf Hastanesi, Franz Josef Hastanesi gibi farklı hastanelerde de gözlemlerde bulunmuştur⁴⁷¹.

Dr. Süleyman Nuri Bey, 25 gün Viyana’da kaldıktan sonra sırasıyla Frankfurt’a, Bon’a, Köln’e, Berlin’e, Breslau’ya (Wroclaw) ve Peşte’ye gitmiştir. Uğradığı tüm bu şehirlerde bakteriyoloji ve çocuk hastalıkları ile ilgili çeşitli üniversite kliniklerini, enstitüleri ve bilim adamlarını ziyaret etmiştir. 20 gün Berlin’de kalmış olan Süleyman Nuri Bey, bakteriyolojinin kurucularından meşhur bilim adamı Robert Koch ile görüşmüş, Koch ve meslektaşlarıyla güncel bakteriyoloji uygulamaları üzerine laboratuvarında pratik yapmıştır. Nuri Bey, o günlerde Osmanlı’nın Almanya Büyükelçisi olan dönemin önemli isimlerinden Ahmet Tevfik (Okday) Paşa’nın yönlendirmesiyle Almanya Eğitim Bakanı ile bir mülakat gerçekleştirmiştir. Bu görüşme sırasında Alman Bakan’a Hamidiye Etfal Hastanesi’nin Osmanlıca “*Hamidiye Etfal Hastahane-i Alisinin İstatistik Mecmua-i Tıbbiyesi*” başlığıyla ve

⁴⁶⁷ Doktor P. Moser, “Kızıl Hastalığı’nın Serum ile Tedavisi”, çev. Binbaşı Doktor Ziya Nuri, **Hamidiye Etfal Hastahane-i Alisinin İstatistik Mecmua-i Tıbbiyesi**, Matbaa-i Osmanîye, Dördüncü Sene, Hicri: 1321, Mali: 1319, s. 232.

⁴⁶⁸ “Hastane-i Ali’nin Kızıl Serumı Darülistihzarının Tetkikatı ve Doktor Süleyman Nuri Beyin Avrupa’daki Cevalanı”, **Hamidiye Etfal Hastahane-i Alisinin İstatistik Mecmua-i Tıbbiyesi**, Matbaa-i Osmanîye, Dördüncü Sene, Hicri: 1321, Mali: 1319, s.33.

⁴⁶⁹ BOA. İ.HUS. 100/7.

⁴⁷⁰ BOA. BEO. 1934/145019.

⁴⁷¹ “Hastane-i Ali’nin Kızıl Serumı Darülistihzarının Tetkikatı ve Doktor Süleyman Nuri Bey’in Avrupa’daki Cevalanı”... s. 35.

Fransızca “*Annales Médicales et Bulletin de Statistique de l'Hôpital des Enfants Hamidié*” başlığıyla yayınlamakta olduğu dergiyi takdim etmiştir⁴⁷².

Dr. Süleyman Nuri Bey yurda döndükten sonra Hamidiye Etfal Hastanesi bünyesinde açılması düşünülen bu yeni aşı ve serum kurumu için hastane başhekimi Dr. İbrahim Bey ile beraber çeşitli raporlar ve planlar hazırlamışlardır. Hazırlanan bu planlar doğrultusunda aşı ve serum laboratuvarı için hastanenin dış tarafında, bahçenin sağ kısmında hususi bir bina inşaatına başlanmıştır⁴⁷³.

15 Mart 1903'te laboratuvarın inşaatı için bir keşif defteri hazırlanmıştır. Bu keşif defterine göre laboratuvar ve aşı-serum elde edilecek hayvanların barınması için inşa edilecek ahıra toplamda 8.492 kuruşun harcanması planlanmıştır⁴⁷⁴. 1903 yılının sonunda doğru inşaatın büyük ölçüde tamamlandığı görülmektedir. 10 Aralık 1903'te inşaat müteahhidi Mösyö Apkar serum laboratuvarının çini kaplamalarını bitirmiştir. Bu tarihte inşaat müteahhidine işinin karşılığı olan 800 kuruşu aldığına dair bir senet imzalatılmıştır⁴⁷⁵. 23 Mart 1904'te ise hastane başhekimi İbrahim Paşa tarafından Almanya'daki “Hirschwang” fabrikasından sipariş edilmiş olan akümülatörlerin yerlerine yerleştirilebilmesi için eksik kalan demir ocak aksamının da bir an önce tamamlanması istenmiştir⁴⁷⁶. 4 Haziran'da ise eksikler giderilmiş, yerleştirilen laboratuvar ocağı için de gerekli ödeme yapılmıştır⁴⁷⁷.

Ekrem Kadri Unat'ın aktardığına göre Hamidiye Etfal Hastanesi ve bu hastanede açılmış olan bakteriyoloji laboratuvarları Sultan II. Abdülhamit'in döneminde en parlak zamanını yaşamıştır. Padişah'ın ismiyle anılmakta olan bu hastanenin II. Abdülhamit'ten sonra ihmal edildiği belirtilmektedir. Hamidiye Etfal Hastanesi'nde başhekim Dr. İbrahim Paşa'nın yönetiminde aşı ve serum laboratuvarı açıldığı dönemde dönemin önde gelen Türk bakteriyologları Dr. Süleyman Nuri ve Dr. Ömer Fuat beyler beraber çalışmışlardır⁴⁷⁸.

⁴⁷² A.g.m., 37.

⁴⁷³ “Hastane-i Ali'nin Kızıl ve Kuşpalazı Serumlarıyla Çiçek Aşısı Darülistihzarı”, **Hamidiye Etfal Hastahane-i Alisinin İstatistik Mecmua-i Tıbbiyesi**, Matbaa-i Osmanîye, Beşinci Sene, Hicri: 1322, Mali: 1320, s.s.52-53; Nuran Yıldırım, **Hastane Tarihimize Bir Kutup Yıldızı Hamidiye Etfal Hastanesi**,..., s. 60; Ekrem Kadri Unat, **Osmanlı İmparatorluğunda Bakteriyoloji ve Viraloji**,... s. 97.

⁴⁷⁴ BOA. ML.EEM. 729/23.

⁴⁷⁵ BOA. ML.EEM. 463/30.

⁴⁷⁶ BOA. ML.EEM. 469/103.

⁴⁷⁷ BOA. ML.EEM. 477/110.

⁴⁷⁸ Ekrem Kadri Unat, **Osmanlı İmparatorluğunda Bakteriyoloji ve Viraloji**,... s. 97.

3. BÖLÜM: AŞIYA İLİŞKİN NİZAMNAMELER, TALİMATNAMELER VE İSTATİSTİKLER

Aşı kavramının hayata girmesi ile kamusal alanda yeni düzenlemelere gerek duyulmuştur. Hastalığın kontrol altına alınabilmesi için yeni doğan çocukların hepsi ve toplumu oluşturan tüm bireylerin aşılınması için kanunlar çıkartılmaya başlanmıştır. Tanzimat'ın ilk yıllarında çıkarılan irade ve emirnameler sonraki yıllarda yerlerini daha kapsamlı nizamname ve talimatnamelere bırakmıştır.

1839'da Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şahane çiçek aşısı yapmaya başladıktan sonra 1840'ta aşının ücretsiz yapılacağını bildiren bir irade yazılmış ve Dr. İstefanaki Bey de aşıcı olarak tayin edilmiştir⁴⁷⁹. Bu yıllarda el ilanları Takvim-i Vekayi'de yayınlanarak mektebe devam eden etmeyen tüm çocukların aşılınması hakkında emirler verilmiştir. 1845'te İstanbul'da ortaya çıkan çiçek salgını insanların gözünü korkutmuştur. 1846'da tüm çocukların aşılınması gerektiğine dair bir irade yazılmıştır⁴⁸⁰. Fakat yazılan emirlerin çeşitli sebeplerden çoğu zaman tam manasıyla uygulanmadığı görülmektedir. Devletin merkezileşmesi ve kurumsallaşmasıyla sonraki yıllarda yazılan nizamnameler ve talimatnameler bu ilk emir ve iradelere göre aşı icraatının çerçevesini çok daha kapsamlı bir şekilde çizmiştir. Bu kanunlar ve uygulayıcıları sayesinde toplumun çok daha geniş kesimleri aşılanmış ve hastalığın yok edilmesinde önemli bir yol alınmıştır.

Osmanlı Devleti'nde toplamda dört aşı nizamnamesi, bir aşı nizamnamesinin icraya konması için talimatname ve iki de aşı talimatnamesi yayınlanmıştır. Aşı nizamnameleri daha çok kamusal alanla ilgili hükümler içerirken talimatnameler aşılanmanın teknik boyutlarıyla ilgili kuralları belirlemiştir. Hazırlanan bu talimatnamelerde sık sık nizamname maddelerine referans verilmiştir. Talimatnameler nizamnamelerin yanında tamamlayıcı nitelikte kanunlar olarak uygulanmıştır. Yaşanan tecrübeler ve aşılama ile ilgili ortaya çıkan yeniliklere göre her nizamname bir öncekine göre bazı farklılıklar getirmiştir.

3.1. 1885 İlk Aşı Nizamnamesi ve İlk Aşıcı Talimatnamesi

⁴⁷⁹ Nuran Yıldırım, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Koruyucu Sağlık Uygulamaları", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, C. 5, İstanbul, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s. 1334.

⁴⁸⁰ Süheyl Ünver, **a.g.e.**, 218.

1885 yılında aşılama konusunda uzman kişiler tarafından aşı icraatının nasıl uygulanması gerektiğini etraflıca anlatan ilk aşı nizamnamesi⁴⁸¹ yazılmıştır. Dokuz maddeden oluşan bu nizamnamenin yanında aşıcılar için düzenleme getiren sekiz maddelik bir de aşıcı talimatnamesi⁴⁸² hazırlanmıştır. “*Aşı Hakkında Nizamname*” ve “*Aşıcılar Hakkında Talimat-ı Mahsusa*” başlıklarıyla yürürlüğe giren bu kanunlarla Osmanlı’da aşı ile ilgili uygulanması gereken bilimsel, kamusal ve bürokratik çerçeve etraflı bir şekilde ilk defa çizilmiştir.

1885 Aşı Nizamnamesi ile okullarda, devlet dairelerinde ve kolluk kuvvetlerinde yani tüm kurumlarda her bireyin kadın erkek fark etmeksizin aşılması kanunlaştırılmıştır. Nizamnamenin birinci maddesi ile okullarda çiçek hastalığı geçirip iz bırakmış olanlar haricinde tüm çocukların aşıli olması mecburi tutulmuştur. İkinci maddesinde ise aşılananlara aşılandıklarına dair verilecek “aşı şهادetnamesi” denen aşı karnelerinin hangi makamlar tarafından ne suretle verileceği açıklanmıştır⁴⁸³. Bu aşı şهادetnameleri koçanlar halinde İdare-i Tıbbiye-i Mülkiye Dairesi tarafından matbu olarak basılmış ve aşılanan şahıslara verilmek üzere aşı yapan sağlık çalışanlarına dağıtılmıştır. Nizamnamenin bu maddesine göre aşığı yapan aşıcının ya da doktorun yanında matbu koçan yoksa altında mührünün ve imzasının olduğu bir kâğıda aşıladığı kişinin kimlik bilgilerini yazması da aşı şهادetnamesi yerine kabul edilmiştir.

Nizamnamenin üçüncü maddesinde yalnızca okullara değil herhangi bir devlet dairesine ya da askeriye, zaptiye gibi kolluk kuvvetlerinden birine girmek isteyenlerin de mutlaka aşılanmış olması şart koşulmuştur. Dördüncü madde de özel ya da devlet herhangi bir okula aşısız öğrenci kabul edilmesi halinde okul müdürünün ve sorumluların ceza kanununun 254. maddesi gereğince nakdi para cezasına çarptırılacağı belirtilmiştir.

Beşinci maddede aşılanmanın nerelerde ve kimler tarafından yapılacağı açıklığa kavuşturulmuştur. Bu maddeye göre çiçek aşısı İstanbul’da Tıbbiye’deki Telkikhane-i Şahane’nin muayenhanesinde ve başkent çevresindeki nöbet mahallerinde yapılmaktadır. Taşrada ise memleket hekimleri ve merkezden atanmış aşıcılar vasıtasıyla yapılmaktadır. Bunlara ilaveten aşısız çocukları aşılamak için belediyeler tarafından görevlendirilen geçici aşılar tarafından da aşı uygulaması yapılacağı

⁴⁸¹ **Düstur**, 1. Tertip 5. Cilt, Ankara Başvekalet Matbaası, 1937, s.s. 273-274.

⁴⁸² **Düstur**, 1. Tertip 5. Cilt, Ankara Başvekalet Matbaası, 1937, s.s. 310-311.

⁴⁸³ Ek 5. Aşı şهادetnamesi örneği

belirtilmiştir. Nizamnamenin bu maddesinde aşı yapmaya yetkisi olan tüm personellere ihtiyaç duydukları her zaman Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye Nezareti tarafından taze aşı mayası ile dolu aşı kalemlerinin ve aşı çoğaltmak istedikleri zaman da kendilerinin doldurması için boş aşı kalemlerinin gönderileceği bildirilmiştir.

Altıncı maddede ise çiçek aşı yapılan herkese verilen aşı şahadetnameleri ile ilgili genel bir tanımlama yapılmıştır. Büyük ya da küçük aşılanan herkese bu şahadetnamelerden verileceği bildirilmiş ve bu aşı karnelerinin nasıl doldurulması gerektiği (isim, şöhet, numara, aşılanma tarihi vs.) tarif edilmiştir. Daha önceden aşılanmış olup da aşı izi görünenlere de aşı şahadetnamesi verilmesinde mahzur olmadığı ifade edilmiştir.

Nizamnamenin yedinci, sekizinci ve dokuzuncu maddeleri tamamen bürokratik işleyişle ilgilidir. Nizamname hükümlerinin uygulanmasına Dahiliye Nezareti memur edilmiş ve düzgün bir şekilde uygulanıp uygulanmadığının denetlenmesi de Tıbbiye-i Mülkiye İdaresi'ne bırakılmıştır. İster mülki ister askerî olsun her memurun bu nizamname hükümlerinin gerekliliklerini yerine getirmekle yükümlü olduğu, ihmalkâr davrananların kanunen sorumlu olacağı belirtilmiştir.

1885 yılında yürürlüğe giren bu nizamnamenin yanında bir de aşıcılar için bir talimatname kaleme alınmıştır. Bu talimatname nizamname maddeleri ile iç içe geçmiş tamamlayıcı bir niteliğe sahiptir. Talimatnamenin birinci maddesi ile geleneksel “koca kararı” aşıcılar bir kez daha yasaklanmış, yalnızca diplomalı doktor ve cerrahlar ile elinde İdare-i Tıbbiye-i Mülkiye’den verilmiş ruhsatname olan aşıcıların aşı yapabileceği net olarak ifade edilmiştir. İkinci maddede aşığı uygulayacak memurun aşının temizliğinden ve tazeliğinden emin olması istenmiştir. Çiçek aşısının “*iyi hıfzolunmuş ve her şüpheden ari olan taze aşı maddesiyle*”⁴⁸⁴ yapılması istenmiştir.

Talimatnamenin üçüncü ve dördüncü maddeleri aşı dağıtımı ve aşı kalemlerinin doldurulmasıyla ilgilidir. Dördüncü maddede ister başkentte isterse taşrada olsun resmi dairelerden talep geldikçe ücretsiz bir şekilde talebin geldiği daireye aşı gönderileceği belirtilmiştir. Beşinci maddede ise bireysel olarak aşı yapan görevlilerin (aşıcılar, sivil doktorlar, nöbet mahallerindeki görevliler) Telkikhane-i Şahane’den senede yalnızca bir kere aşı maddesi alabileceği belirtilmiştir. Aldıkları bu maya ile aşılama yaptıktan sonra aşıladıkları insanlardan yine aşı olarak aşı kalemlerini doldurmaları, aşı mayalarını yalnızca senede bir yenilemeleri istenmiştir.

⁴⁸⁴ A.g.e., s. 310.

Beşinci ve altıncı maddeler direkt olarak bir önceki maddedeki aşının çoğaltılarak yeniden kullanılması ile ilgilidir. Beşinci maddede aşıcıların ve doktorların aşısı tutan çocuklardan yeni aşı mayası alabilmeleri için “*her kim ücretsiz aşılanır ve aşısı iyi tutar ise aşıcıya aşı vermeye borçludur*”⁴⁸⁵ denmiştir. Altıncı maddede ise aşı mayasının hangi çocuklardan alınması hangilerinden alınmaması gerektiği detaylı bir şekilde anlatılmıştır. Bu maddede verem ya da frengi hastalığından mustarip ebeveynlerden dünyaya gelmiş bir çocuktan kesinlikle aşı mayası alınmaması, zayıf mizaçlı görünen çocukların da aşı mayası almak için tercih edilmemesi, aşıların gürbüz ve sağlıklı çocuklar üzerinde çoğaltılması gerektiği vurgulanmıştır.

Talimatnamenin insanlar üzerinde aşı çoğaltmakla ilgili bu maddeleri yürürlüğe girdiğinde ülkede henüz aşı üretiminin başlamadığı göz önüne alınmalıdır. O tarihlerde buzağılardan alınan “cowpox” aşı mayası Avrupa’dan ithal edilmektedir. Maya sınırlı olduğu için bu talimatnamenin geçerli olduğu yıllarda aşı mayası insanlar üzerinde çoğaltılarak mayanın devamlılığı sağlanmak istenmiştir. Bu yöntem aşısı tutan çocukların çıkardığı çiçek sivilcesinin içindeki irinden alınan numunelerle yeni aşılar hazırlanmasına dayanmaktadır. İhtiyaç duyuldukça aşı, bulaşıcı hastalıklardan sağlıklı olduğu düşünülen çocuklar üzerinde çoğaltılmıştır. O dönemde bu ilkel aşı çeşidi ile çoğaltılan aşı “*Humanise aşı*” olarak adlandırılmıştır. Taze buzağı aşısına ise “*Retrovaccin aşı*” denmiştir⁴⁸⁶.

Humanise aşının en büyük fenalığı aşı mayası alınan çocuğun yahut şahsın hasta olması ve aşı ile hastalığın başka bir kişiye aktarılmasıdır. Frengi, sıracı, verem gibi hastalıkların bu yolla başkalarına geçtiği defalarca görülmüştür⁴⁸⁷. İlk talimatnamede uygulanan bu yöntem sonraki yıllardaki düzenlemelerle yasaklanmış ve aşılanacak insanların yalnızca laboratuvar ortamındaki buzağılardan elde edilmiş taze çiçek aşısı ile aşılanmaları kararlaştırılmıştır. Bu nizamname ve talimatname yürürlüğe girdikten yedi sene sonra, 1892’de Tıbbiye’de Telkhhane açılmış ve Osmanlı’da da yerli aşı üretimi başlamıştır. Yerli aşı üretilmeye başladıktan sonra da 1894 yılında yürürlüğe giren yeni aşı nizamnamesi ile *humanise* aşı yasaklanmıştır.

Talimatnamenin yedinci maddesi ise aşı şahadetnamelerinin nasıl ve kimlere vereceğini ayrıntılı bir şekilde ele almıştır. Bu maddedeki tarife göre bu aşı karneleri aşılanan şahsın ismini ve şöhretini, pederinin ismi ve şöhretini, aşılanan kişinin

⁴⁸⁵ A.g.e., s. 310.

⁴⁸⁶ Süheyl Ünver, a.g.e., s. 12-13.

⁴⁸⁷ Süheyl Ünver, a.g.e., s. 82.

mahallesini, aşılama tarihini ve aşıcının mührünü gösterecek şekilde matbu olarak hazırlanmıştır. Bu maddeye göre aşı şahadetnamesi denen bu karneler aşılanan kişide aşının tuttuğu gözlemlendikten yani aşı “*nedbesi*”nin oluşumu gerçekleştikten sonra verilmiştir. Hem aşı hizmetinin hem de aşı karnelerinin ücretsiz olarak verileceği belirtilmiştir.

Sekizinci madde ile de aşı yapan sağlık görevlilerinin bürokrasi içerisindeki yeri ve çalışma şekli ayrıntılı bir şekilde tarif edilmiştir. Mülki birimlerle aşı yapacak doktor ve aşıcılar karşılıklı olarak birbirleriyle ilişkilendirilmiş ve beraber hareket etmeleri sağlanmıştır. İlerleyen yıllarda istatistik cetvellerine dönüşecek olan aşı kayıt defterinin tutulması da ilk defa bu talimatname ile kararlaştırılmıştır. Talimatnamenin bu maddesine göre aşılama yapan aşıcı ve doktorlar, aşıladıkları kişilerin isimlerinin yazılı olduğu bir defter tutacaklar ve sene sonunda bu defterin bir nüshasını yerel yönetime teslim edecekleridir. Aşı defteri tutulmaya başlanması ile ülke çapında ne kadar aşılama yapıldığını tespit etmeye yönelik ilk adım da atılmıştır. İlerleyen yıllarda ayrıntılı istatistiklere dönüşecek olan bu veriler ülke çapında aşılanmanın ne ölçüde ilerlediğini, nüfusa oranla aşılanmanın yeterli olup olmadığını, hangi bölgelerde aşılama ağırlık verilmesi gerektiğini göstermesi bakımından son derece kıymetlidir. Devletin farklı alanlarda olduğu gibi kamu sağlığı alanında da merkezileşmeye ve modernleşmeye çaba gösterdiği bu talimatname ile belirgin bir şekilde görülmektedir. Tüm ülke sınırları içerisinde bürokrasi ve sağlık teşkilatı örgütlenerek aşılanan bireyler kayıt altına alınmaya başlamıştır. Fakat sonraki yıllara ait arşiv vesikalarında sık sık bu istatistik cetvellerinin düzgün tutulmadığına ve merkeze düzenli yollanamadığı dair yazışmalara rastlamak mümkündür.

1885 Aşı Nizamnamesi ve Aşıcı Talimatnamesi sonraki yıllarda yürürlüğe girecek diğer nizamname ve talimatnameler için bir temel teşkil etmiştir. İlerleyen yıllarda aşı ile ilgili yürürlüğe girmiş olan kanunlar yeni gelişmelere göre şekillenmişse de çiçek aşısı ile ilgili temel uygulamalar bu dokuz maddelik nizamname ve sekiz maddelik talimatname çevresinde şekillenmiştir.

3.2. 1894 Aşı Nizamnamesi

1892 yılında Telkikhane-i Şahane açıldıktan iki sene sonra, 1894’te ikinci bir aşı nizamnamesi⁴⁸⁸ yürürlüğe girmiştir. 25 maddeden oluşan bu nizamname aşılama

⁴⁸⁸ **Düştur**, 1. Tertib, 6. Cilt, Ankara Devlet Matbaası, 1939, s.s. 1486-1489.

usulündeki yeniliklere göre tekrardan düzenlenmiştir. 1894 Aşı Nizamnamesi, 1885 Aşı Nizamnamesi'ne göre çok daha kapsamlı yazılmıştır. Bu nizamname ile zorunlu aşılamada tek taraflı devlet memurları mesul tutulmamış, aynı zamanda çocuklarını aşılatmayan vatandaşlar da cezai yaptırımlarla kanunlara bağlanmışlardır. Ebeveynlere, çocuklarını doğdukları günden itibaren 6 ay içerisinde aşılatmaları şart koşulmuştur. Bunun sağlanabilmesi için nüfus memurları gerçekleştiren her doğumu yerel idare meclisine bildirmekle sorumlu tutulmuştur. Yerel idare meclisi ise tabip ve aşı memurları ile nüfus memurlarınca doğumları bildirilmiş olan çocukları aşılatmaya yükümlü tutulmuştur.

Bu yeni nizamnamenin üçüncü maddesi ile sadece yeni doğmuş olan çocuklar değil kamusal alanda hizmet görecekt tüm memurların da mutlaka aşı olması şart koşulmuştur. Buna göre tüm kalemlere, askeriye, polis ve zabıta teşkilatına ve medreselere girecek memurlar aşı şahadetnamesi sahibi olmalıdır. Nitekim 1895 yılında Sadaret'ten Nezaretlere yazılan yazıda “*aşı nizamname-i cedidinin üçüncü ve yirminci maddeleri ahkâmına tevfikân aklam ve hidemat-ı devlette bulunanların aşı olması ve aşı ameliyatının da her beş senede bir defa tekrar edilmesi muktezi*”⁴⁸⁹ olduğu yazılmıştır. Nizamname ilan tarihinden sonra alınacak memurlara dair hüküm içerdiğinden halihazırda alınmış memurlar için de sadaret ayrıca böyle bir aşılama emri vermiştir.

Burada dikkat çeken husus bu nizamnamenin merkezi yönetim-yerel yönetim ve vatandaş üçgeninde aşılamayı gerçek bir zemine oturtmaya çabalamasıdır. Yalnızca aşı üretmenin, aşıcı yetiştirmenin ya da merkezden kanun yazmanın tüm toplumu aşılamak için yeterli olmadığı yaşanan tecrübelerle görülmüştür. Her bireyin aşılmasında hem toplumu oluşturan vatandaşları hem de yerel yöneticileri ve nüfus memurlarını aşılama işinin bir parçası haline getirerek önemli bir adım katedilmiştir. Ayrıca bu nizamnamede bir öncekinden farklı olarak aşının geçerlilik süresi de göz önüne alınmıştır. Aşılanan kişi zaman içerisinde hastalığa olan bağıışıklığını yitireceği için her beş senede bir aşının tekrarlanması zorunlu tutulmuştur.

1894 Aşı Nizamnamesi ile getirilen en önemli değişiklik ise *humanise* aşının yasaklanmasıdır. 1885 Aşı Talimatnamesi'nin beşinci maddesinde “*Her kim ki meccanen aşılanmış ve aşısı iyi tutmuş ise aşıcıya aşı vermeye borçludur*” denmiştir. Yani aşı memurları uygun gördüğü kişilerden tekrardan aşı almış ve başkalarını

⁴⁸⁹ BOA. MF.MKT. 286/56

aşılamlıdır. Fakat yukarıda da değindiğimiz gibi bu yöntem verem, frengi gibi hastalıkların insandan insana aktarılması tehlikesini taşıyordu ve Batı ülkelerinde yasaklanmaya başlamıştı. Bu usul Osmanlı’da da yeni nizamname ile yasaklanmıştır. 1894 Nizamnamesi’nin yirmi üçüncü maddesinde çiçek hastalığına yakalanmış olanların çıbanlarından alıp başkalarını aşılayanların para cezasına çarptırılmaları, eğer bu yapılır ve birisi zarar görür ise adli işlem başlatılması kararlaştırılmıştır. Bu madde ile Osmanlı’da da hem *variolation* usulü hem de *humanise* aşı yasaklanmıştır. Yani bu maddeye göre hiçbir şekilde bir insan cerahatinden başka bir insan aşılanmayacaktır. Aşılanma sadece taze buzağı aşısı ile yapılacaktır. Bu tür modern aşılama yapılabilmesini mümkün kılan en önemli gelişme tabii ki Telkikhane-i Şahane’nin açılmış ve taze buzağı aşısı üretir hale gelmiş olmasıdır. Telkikhane kurulmadan önce Avrupa’dan maya getiriliyordu ve taze aşı mayasına ulaşmak her zaman mümkün olmuyordu. Telkikhane’nin kuruluşu ile her daim taze buzağı aşısı elde etmek mümkün olmuş ve zararları ispatlanmış olan “*Humanise*” aşıya gerek kalmamıştır. 1894 Aşı Nizamnamesi’nin bu maddesi ile 1885 Aşı Talimatnamesi’nde aşılanan herkesin aşı vermeye borçlu olduğuna dair hüküm de böylece geçersiz kalmıştır.

Bu nizamnamedeki diğer bir husus ise istatistik defterlerinin sadece aşılananlar için değil aynı zamanda aşılanamayanlar için de tutulmaya başlanmasıdır. Yerel meclis tarafından bir sene zarfında dikkatsizlik, hastalık, aşının tesirsiz kalması gibi sebeplerden aşılanamayanların ve aşısız olarak kasaba veya köylerden gelenlerin isimlerinin yazılı olduğu kayıt defterinin Tıbbiye Nezareti’ne gönderilmesi kararlaştırılmıştır.

Ülkenin dört bir yanında aşılama yapılabilmesi için bu nizamnamenin yirmi birinci maddesi ile her sancağa 400 kuruş maaşla birer aşıcı tayin edilmesi kararlaştırılmıştır. Bu aşıcıların sadece merkezlerde kalmayıp zaman zaman sancağa bağlı bölgeleri de dolaşarak merkeze uzak noktalarda da aşılama yapmaları düşünülmüştür. Bu seyyar aşıcılara atandıkları sancağın kasaba ve köylerini aşılama için geçirecekleri her saat başına 5 kuruş verilmesine karar verilmiştir.

1885 nizamnamesine göre çok daha ayrıntılı olan bu nizamname ile aşılanmanın daha kurumsal bir yapıya oturmaya başladığı görülmektedir. Telkikhane’nin gelişmesi ve düzenli aşı üretmeye başlaması, belediyede sıhhiye teşkilatının kurulması ve aşıcıların sayısının artması bu aşı nizamnamesini çok daha uygulanabilir kılmıştır.

1895 yılında “*Telkih-i Cüderi Ameliyatına Mütedair Nizamnamenin Mevkii-i İcraya Vaz’ı Hakkında Talimat*” başlığıyla 1894 Aşı Nizamnamesi’nin üzerine bir de talimatname yayınlanmıştır⁴⁹⁰. Aşı nizamnamesi maddelerine sık sık atıfta bulunulan ve on yedi maddeden oluşan bu talimatnamede İstanbul ve çevresi ile alakalı bazı yeni hükümler getirilmiştir. Her ay İstanbul ve çevresinde doğanların Nüfus İdaresi’nce Tıbbiye Nezareti’ne ve İstanbul Şehremaneti’ne bildirilmeleri buna karşılık da İstanbul belediye dairelerinin de aşılanların listesini her ay Tıbbiye Nezareti’ne göndermeleri kararlaştırılmıştır. Böylece başkentte Nüfus İdaresi, belediyeler ve Tıbbiye Nezareti arasında sıkı bir bağ kurularak aşılama işi tam manasıyla kontrol altına alınmıştır. Adı geçen bu kurumlar arası yollanacak listelerin nasıl hazırlanacağı da yine bu talimatnamede ayrıntılı bir şekilde tarif edilmiştir.

Dönem dönem bu aşı nizamnamelerinin uygulanışına ve yaptırımlarına dair yaşanan olaylar arşiv vesikalarına yansımıştır. 1898 yılında nizamname hükümlerine aykırı hareket ederek okullara aşısız öğrenci kabul eden sorumluların cezalandırılmasına dair örnek bir olay meydana gelmiştir. İstanbul Fındıklı’da çiçek hastalığı vakaları artması üzerine Tophane’de ve Fındıklı’da bulunan Şemsü’l-Mekatib ve Süheyl Bey Mektebi’ne denetime gidilmiş ve çocukların çoğunun aşısız olduğu görülmüştür. Önce çocukların 260’ına aşı yapılmıştır. Sonra da okuldaki sorumlulara göstermiş olduğu kayıtsızlıktan dolayı “*bir numune-i ibret olmak üzere*” aşı nizamnamesinde belirtildiği şekilde ceza kanununun 254. maddesine görece cezalandırılmaları kararlaştırılmıştır. Tophane’deki Şemsü’l Mekatib’in ve Fındıklı’daki Süheyl Bey Mektebi’nin müdürlerine aşı nizamnamesinin dördüncü maddesi gereğince 25’er kuruş ceza-i nakdi kesilmiştir. Kesilen cezalar kendilerine Maarif Nezareti’nce tebliğ edilmiş ve Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye veznesine ödettirilmiştir⁴⁹¹.

Tophane’de gerçekleşen bu olay sonrasında Maarif Nezareti’nden Rum, Ermeni, Katolik Patriklerine, Bulgar Ekserharlığı’na, Hahambaşı’na ve Mekatib-i Hususiye-i İslamiye’ye (Özel İslam Mekteplerine) bir kere daha tüm iptidai ve rüştiye okullarına kabul edilen öğrencilerin aşılı olması gerektiğine dair tebligat yollanmıştır. Bu olaydan sonra Dâhiliye Nezareti, aşısız çocukların okullara kabul olunmaması hususunu gazetelere ilanlar vererek de duyurmuştur. Verilen bu ilanda belediye

⁴⁹⁰ *Düstur*, 1. Tertib, 6. Cilt, Ankara Devlet Matbaası, 1939, s.s. 1563-1565.

⁴⁹¹ BOA. MF.MKT. 388/10.

dairelerinin sorumluluğunda bulunan mahallerdeki aşısız çocuk ve yetişkinlerden belediye heyet-i sıhhiyesinin mesul olacağı da belirtilmiştir⁴⁹².

3.3. 1904 Aşı Nizamnamesi ve Aşı Talimatnamesi

Bir önceki nizamnameden on sene sonra yani 1904 yılında yeni bir aşı nizamnamesi⁴⁹³ ve yanında ikinci bir aşı talimatnamesi yürürlüğe girmiştir⁴⁹⁴. 1904 aşı nizamnamesi yirmi sekiz madde olarak yayınlanmıştır. Bu nizamname bir öncekine göre büyük bir değişiklik getirmese de dönemin şartlarına göre bazı yenilikler getirmiştir.

Osmanlı'da yavaş da olsa bir sanayileşmenin başlaması ve fabrikaların açılması, aşılama da kanunlarda da bu yönde bazı değişikliklere sebep olmuştur. Daha önceki nizamnamelerde zikredilen kamusal alanlara bu nizamnamede fabrikalar ve sanayi işletmeleri de eklenmiştir. Fabrikalarda ve çeşitli sanayi kollarında çalışacak işçilerin bu nizamnamenin ilk maddesi gereğince işe girerken kaç yaşında olurlarsa olsunlar beş seneyi geçmemiş bir aşı şahadetnamesine sahip olmaları zorunlu tutulmuştur.

Sanayileşmenin artmasıyla otel ve genellikle bekâr işçilerin kaldığı han odası kavramı da günlük hayata girmiştir. 1904 Aşı Nizamnamesi'nin ikinci maddesi ile hem sanayi işletmelerine hem de bu otel ve han odalarına aşı şahadetnamesi bulunmayanları kabul eden esnaf kethüdaları, otelci ve han odabaşlarının ceza kanununun 254. maddesine göre para cezasına çarptırılmaları kararlaştırılmıştır. Nizamnamenin beşinci maddesi ile adı geçen bu kurumlardaki müdür, kethüda, muhtar, odacı gibi sorumlu kişiler de denetim mekanizmasının bir parçası haline getirilmiştir. Süresi geçmiş aşı şahadetnamelerini ihbar etmekle yükümlü tutulan bu sorumlular hakkında ihbar vazifelerini yerine getirmezlerse de yine aynı ceza maddesinin uygulanacağı belirtilmiştir.

19. yüzyılda yaşanan toprak kayıpları neticesinde İstanbul ve Anadolu özellikle Balkanlar ve Kafkaslardan yoğun göç almıştır. Bu göçler devlet tarafından iyi kötü takip edilmeye çalışılan sağlık politikasını da etkilemiştir. Öncekilerden farklı olarak 1904 Aşı Nizamnamesi'ne göç yoluyla gelecek olanlardan (*muhaceretle*

⁴⁹² BOA. MF.MKT. 388/10.

⁴⁹³ **Düstur**, 1. Tertib, 7. Cilt, Ankara Devlet Matbaası, 1941, s.s. 1171-1175.

⁴⁹⁴ **Düstur**, 1. Tertib, 7. Cilt, Ankara Devlet Matbaası, 1941, s.s. 1175-1178.

gelecek olanlardan) aşısız olanların iskân edilir edilmez aşılınmalarına dair bir madde eklenmiştir.

Bu nizamname ile Osmanlı’da bir çeşit ikamet belgesi ya da durum bildiren bir belge olarak verilen “*ilmuhaber*” belgesi aşı şehadetnamesine bağlanmıştır. Yeni aşı nizamnamesinin yirmi birinci ve yirmi ikinci maddeleri ile vatandaşlara verilecek ilmühaber belgelerinde aşı şehadetnamelerinin tarih ve numaralarının not edilmesi zorunlu hale getirilmiştir. Muhtarların, imamların, esnaf kethüdaların aşı şehadetnamelerini görmeden ilmühaber belgesini vermeleri kesinlikle yasaklanmıştır. Yeni nizamnamedeki bu maddelerle sorumluların aşı şehadetnamesini görmeden ilmühaber belgesi vermeleri durumunda para cezasına çarptırılmaları kararlaştırılmıştır. Böylece çocuk ya da yetişkin herkesin aşı olmasını sağlamak için bir denetim mekanizması daha kurularak aşı şehadetnameleri merkezi devlet yapısına entegre edilmeye çalışılmıştır.

Bu ve bundan önceki aşı nizamname hükümlerine göre birisine aşı yapıldıktan bir hafta sonra aşının tutup tutmadığının muayenesini yapılmaktadır. Bir hafta sonra yapılan bu muayenede aşılana kişide aşının tuttuğunu gösteren çiçek yarası oluşuktan sonra aşı şehadetnamesi verilmektedir. Aşı şehadetnamesi verilmesine dair bu bir hafta bekleme şartı bir önceki nizamnamede de vardır. Fakat 1904 yılında ilan edilen bu yeni nizamnamede aşı yapar yapmaz, yani bir haftalık muayene süresini beklemeden, aşı şehadetnamesi veren doktorların mesuliyet altına gireceği belirtilmiştir. Buradan anlaşıldığına göre önceki bazı zamanlarda ikinci bir kez muayene yapılmadan, aşı yapılır yapılmaz aşı şehadetnamesinin verildiği vakalara rastlanmıştır. Özellikle taşrada sıcak ve uzun mesafeler yüzünden aşının tesirini yitirdiği ve tutmadığına dair pek çok örnek yansımıştır. 1904 Nizamnamesi’nin on ikinci maddesi ile aşı yapılan herkese değil yalnızca aşısının tuttuğuna emin olunanlara şehadetname verilmesi istenmiştir.

1904 yılındaki nizamnameye ek olarak bir de yeni bir aşı talimatnamesi yürürlüğe girmiştir. Burada yine aşılama dair izlenecek yöntem nizamnameyi tamamlayıcı bir nitelikte anlatılmıştır. Talimatnameye göre yeni doğan çocuklar bir ay içerisinde bağlı bulundukları belediye doktoru ya da sancağın aşı memuru tarafından aşılacaklardır. Belediye doktorları ve aşı memurları aşıladıkları çocukların bilgilerini içeren bir defter tutacak ve bu defterin bir nüshasını her üç ayda bir Tıbbiye Nezareti’ne yollayacaklardır.

1904 Aşı Talimatnamesi ile aşı sevkiyatının sekteye uğramadan devam etmesi sağlanmaya çalışılmıştır. Taşrada belediyelerce talep olunan aşı kalemleri ve aşı tüplerinin bölgeye sevk edilmesinde gecikmeye sebep olan herkes mesul tutulmuştur. Herhangi bir ihmâl neticesi yaşanacak aksaklıklardan dolayı bir mahalde çocukların aşısız kalarak vefat etmesi durumunda, sebep olanların cezaya çarptırılacağı vurgulanmıştır.

Daha önceden de yasaklanmış olan “*Humanise*” aşı bir kere daha bu talimatnamede yasaklanmıştır. Talimatnamenin on ikinci maddesinde halis aşı mayası haricinde cildi kabartacak herhangi bir madde ile aşılama yapanların cezalandırılacağı belirtilmiştir. Nitekim bu maddeye aykırı olarak hareket eden kimselerin cezalandırılmasına dair hadiseler arşiv vesikalarına yansımıştır.

27 Ekim 1904 yılında Dâhiliye Nezareti’nden İstanbul Şehremaneti’ne yazılan bir yazıya göre belediyenin isteği üzerine Gekboze (Gebze) kazasına çiçek aşısı yapmak üzere Ahmet Efendi isminde bir aşı memuru yollanmıştır. Bu aşı memurunun kazada toplamda 657 çocuğu aşıladığı haber verilirken ruhsatsız bir aşıcının da bölgede eski yöntemle aşı yaptığı ihbar edilmiştir. Terzi Papasoğlu namındaki bu ruhsatsız aşıcının Şile Kazası dâhilindeki bir köyden olduğu ve bir şinik buğday veya 5 kuruş karşılığında hem nizamnamede hem de talimatnamede açıkça yasaklanmış olan geleneksel yöntemlerle, yani bir çocuktan maya alarak diğerlerini aşılama yöntemiyle aşı ameliyatı icra ettiği rapor edilmiştir. Üç ay geçmesine rağmen bu ruhsatsız aşıcının gezdiği ve aşılama yaptığı köylerde hâlâ pek çok çocuğun kollarında şiddetli iltihapların olduğu belirtilmiştir. Gekboze’nin köylerinde çocukların çoğunun aşısız olmasından ve meydanın böyle ruhsatsız aşıcılara bırakılmasından Gekboze Kaymakamı’nın ve belediye tabibinin ilgisiz ve ihmalkâr davrandığı kanaatine varılmıştır. Ayrıca aşı memuru Ahmet Efendi’nin toplamda 657 çocuğu aşılamasından bölgede daha önce doğru düzgün bir aşılama faaliyeti yürütülmediği çıkarımı yapılmıştır. Hem kaza kaymakamlığının gerekli ihtimamı göstermesi hem de Papasoğlu namındaki ruhsatsız aşıcının yasak yöntemlerle yaptığı aşılamının durdurulması için Dâhiliye Nezareti, İstanbul Şehremaneti’nden gereğinin yapılmasını istemiştir⁴⁹⁵.

Yaşanan bu durum üzerine İstanbul Şehremaneti tarafından Gekboze’deki ruhsatsız aşıcı ile ilgili bir soruşturma başlatılmıştır. 1904 yılı sonunda ihmali olduğu

⁴⁹⁵ BOA. DH.MKT. 903/65-1.

düşünülen Gekboze Kaymakamı, Şehremanet’e durumu izah eden bir rapor yazmıştır. Kaymakam, aşılamaların yavaş gitmesine kazanın büyüklüğünü ve mevsimin geçmekte oluşunu sebep göstermiş ve 1320 senesi boyunca 392 çocuğun belediye tabibi tarafından aşılandığını belirtmiştir. Kaymakamın bu raporunda Papasoğlu namındaki ruhsatsız aşıcıdan kefalet alınarak bir daha aşı yapmayacağına dair kendisine bir senet imzalatıldığı yazılmıştır. Yapılan araştırmada yarası iltihap etmiş kimsenin kalmadığı ve “*sıhhat-i umumiyenin berkemal*” olduğu yazılmıştır⁴⁹⁶.

3.4. 1915 Aşı Nizamnamesi

13 Ekim 1915’te “*Telkih-i Cüderi Nizamnamesi*”⁴⁹⁷ başlığıyla ilan edilen bu aşı nizamnamesi Osmanlı’da hayata geçirilen son aşı düzenlemesidir. On sekiz maddeden oluşan bu nizamname iki farklı bölüme ayrılmıştır. İlk dokuz madde birinci bölümde son dokuz madde ise ikinci bölümde ele alınmıştır. İlk bölümün birinci maddesinde diğer nizamnamelerden farklı olarak çocukların yetişkinliğe kadar hangi yaşlarda aşılacağı özel olarak belirtilmiştir. Buna göre Osmanlı Devleti sınırları içerisinde doğan bir insana ilk aşı doğumundan sonra ilk altı ay içerisinde, ikincisi yedi yaşındayken ve üçüncüsü de on dokuz yaşındayken yapılacaktır. Bu aşılarından ikincisi ve üçüncüsü okul yıllarına denk gelenlerin aşı zamanı geldiğinde aşılmasından okul müdürleri mesul tutulmuştur. Ayrıca daha önceki nizamnamelerde aşının tutup tutmadığının muayenesi aşılamaadan bir hafta sonra yapılırken bu nizamname ile yapılacak ikinci muayene süresi on güne çıkartılmıştır.

Öncekilerden farklı olarak bu nizamnamede hastalığın salgına dönüşmesini önlemek için yeni bir hüküm daha getirilmiştir. 1915 Nizamnamesi’nin dördüncü maddesinde bir mahalde çiçek hastalığı görüldüğü zaman o mahaldeki herkesin üç aşısının tam olup olmadığına bakılmaksızın yeniden aşılamaası kararlaştırılmıştır. Benzer şekilde sekizinci madde ile askere giden her erkeğin üç aşısının tam olup olmadığına bakılmaksızın bir kere daha aşılacağı belirtilmiştir. Yedinci madde ile de göç ederek ülkeye giriş yapanların da aşıları olsalar bile yeniden aşılamaaları zorunlu tutulmuştur. Yani bu hükümlerden anlaşılacağı üzere geçmişte yaşanan tecrübelerin etkisiyle hastalığın salgına dönüşebilme potansiyeli olan tüm ortamlarda iş şansa

⁴⁹⁶ BOA. DH.MKT. 903/65-7.

⁴⁹⁷ **Düştur**, Tertib-i Sani, 7. Cilt, Dersaadet Matbaa-i Amire, 1336, s.s. 765-767.

bırakılmamış, bu tür durumlarda insanlar aşılsalar bile bir kere daha aşılınmaları şart koşulmuştur.

1915 Aşı Nizamnamesi'nin getirdiği bir diğer yenilik ise nizamnamenin on dördüncü maddesi ile ebelerin aşı yapmalarına ruhsat verilmesidir. Telkikhane-i Şahane kadrosunda kadın aşıcılar bulunmasına rağmen sayılarının erkeklere oranla oldukça az olduğu görülmektedir. Vilayetlerdeki aşıcı ve doktorların da hemen hepsi erkektir. Dolayısıyla kadınların aşılmasında toplumsal olarak bir cinsiyet bariyerinin olduğu fark edilmiş olmalı ki ebelere de aşı yapma hakkı verilmiştir. Yeni nizamname ile kadınların aşılınması konusunda da yol katedilmek istenmiştir

1915 Aşı Nizamnamesi öncekilere göre daha kısa ve yalın hazırlanmıştır. Aşılama ile ilgili genel hatlar çizilmiş fakat bir önceki nizamname gibi detaylı açıklamalara girilmemiştir. Bunu aşı kültürünün zaman içerisinde toplumda yer etmesine ve benimsenmesine bağlamak yanlış olmayacaktır.

3.5. Aşı İstatistikleri

1894'te yayınlanmış olan Aşı Nizamnamesi sonrası Telkikhane-i Şahane'de aşı istatistik cetvelleri tutulmaya başlanmıştır. Merkezden tüm vilayetlere gönderilen aşı tüpü (kalemi) ve aşı şهادetnamesi koçanları karşılığında vilayetlerden her üç ayda bir gönderilen bu aşılarla kaç kişinin aşılandığına dair istatistik cetveli yollanması istenmiştir. Vilayetlerden yollanan istatistik cetvelleri Telkikhane-i Şahane tarafından toplanıp İstanbul ve diğer tüm vilayetlerin aşılama istatistikleri oluşturulmuş ve ülkenin tüm aşılama istatistiklerinin yer aldığı Umum İstatistik Risaleleri hazırlanmıştır. Taşradan gelen veriler Telkikhane-i Şahane'de toplanırken merkez de kendi ürettiği ve gönderdiği aşılamanın istatistiklerini tutmuştur. 1899 yılında Telkikhane-i Şahane Müdürü Rıfat Hüsamettin Bey'in mührü ile Sadaret'e gönderilmiş olan 1314 (Rumi) senesinin istatistik cetveli şöyledir⁴⁹⁸;

1314 Senesine Ait İstatistik Cetveli				
Esami-i Devair-i Aliye	İade Edilen Şهادetname	İrsal Olunan Şهادetname	İrsal Olunan Tüp	Telkih Olunan Etfal
Nakl-i Yekûnu	395	1.205	94.564	335.267
Mabeyn-i Hümayun Cenab-ı Mülükane Sercerrahlığına	-	-	100	-
Topkapı Saray-ı Hümayunu	-	-	95	-

⁴⁹⁸ BOA. Y.A.HUS. 396/100.

Sercerrahlığına				
Tophane-i Amire Müşiriyet-i Celilesine	-	-	1.535	-
İkinci Ordu-i Hümayun Müşiriyet Celilesine	-	-	300	-
Şehr-i Emanet-i Celilesine	-	20	9.695	-
Bahriye Nezaret-i Celilesine	-	-	1.970	-
Hazine-i Hassa-i Şahane Nezaret-i Aliyesine	-	-	225	-
Sıhhiye Riyaset-i Aliyesine	-	-	1.065	-
İstabil-ı Amire Müdüriyet-i Aliyesine	-	2	110	300
Hassa Ordu-i Hümayunu Sertababetine	-	-	5.610	-
Hereke Fabrika-i Hümayunu Müdüriyeti Aliyesine	-	10	360	-
Fes Fabrikası Müdüriyeti Aliyesine	2	2	163	200
Bez Fabrikası Müdüriyeti Aliyesine	-	10	170	-
Dar'ülaceze Müdüriyet-i Aliyesine	-	-	225	-
Mekteb-i Harbiye-i Şahane	-	-	125	-
Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye	-	-	37	-
Mülkiye Baytar Mektebi	-	-	25	-
Aşiret Mektebi	-	-	21	-
Hassa Süvari Beşinci Alayına	-	-	95	-
Atina Sefarethanesine	-	-	200	-
Amerika Sefarethanesine	-	-	100	-
İngiltere Sefarethanesine	-	-	100	-
Fransız Hastanesine	-	-	80	180
Gümüşsuyu Hastanesi	-	-	25	-
Gureba-i Müslimin Hastanesi	-	-	30	-
Samatya'da Rum Mektebine	-	-	35	-
Müraacat Eden Zevata	-	-	4.785	-
Devair-i Belediyeye	100	134	12.020	48.060
Seyyar Aşı Memurlarına	30	30	2.861	15.945
Telkihane'de Sarf	37	37	1.100	3.710
Buzağıya Sarf	-	-	1.851	-
Yekûn-u Umum	562	1.450	139.677	430.662

İsmi Vilayet-i Şahane	İade Edilen Şehadetname	İrsal Olunan Şehadetname	İrsal Olunan Tüp	Telkih Olunan Etfal
Hicaz Vilayet-i Celilesine	-	-	100	262
Edirne Vilayet-i Celilesine	100	185	7.275	25.128
Selanik Vilayet-i Celilesine	50	75	5.660	19.880
Manastır Vilayet-i Aliyesine	5	10	1.155	1.087
Kosova Vilayet-i Aliyesine	-	6	4.190	2.579
Yanya Vilayet-i Aliyesine	-	-	5.230	21.344
İşkodra Vilayet-i Celilesine	-	-	1.825	10.897
Hüdavendigâr Vilayet-i Aliyesine	117	180	7.855	21.518

Aydın Vilayet-i Celilesine	-	5	6.205	7.947
Beyrut Vilayet-i Aliyesine	-	-	2.830	21.933
Suriye Vilayet-i Celilesine	-	50	5.175	4.104
Bağdad Vilayet-i Celilesine	-	-	1.120	-
Halep Vilayet-i Celilesine	-	-	2.213	7.022
Cezayir-i Bahr-i Sefid Vilayet-i Celilesine	-	-	1.200	497
Ankara Vilayet-i Celilesine	85	210	9.926	35.899
Konya Vilayet-i Aliyesine	20	165	7.717	54.811
Kastamonu Vilayet-i Aliyesine	15	75	2.090	12.214
Trabzon Vilayet-i Aliyesine	-	-	2.125	26.611
Erzurum Vilayet-i Celilesine	-	20	1.950	5.463
Van Vilayet-i Aliyesine	2	18	600	1.165
Mamûrat'ül-Aziz Vilayet-i Aliyesine	-	5	3.820	6.671
Diyarbakır Vilayet-i Aliyesine	-	20	1.500	1.243
Yemen Vilayet-i Celilesine	-	40	700	3.500
Bitlis Vilayet-i Aliyesine	-	40	3.230	5.311
Sivas Vilayet-i Celilesine	-	20	2.295	9.975
Basra Vilayet-i Aliyesine	-	-	200	252
Adana Vilayet-i Aliyesine	-	25	3.600	15.283
Trablusgarp Vilayet-i Celilesine	-	-	-	-
Musul Vilayet-i Aliyesine	-	-	-	-
Kudüs-i Şerif Sancağı Mutasarrıflığına	-	-	500	2.054
Çatalca Sancağı Mutasarrıflığına	-	6	445	3.579
İzmit Sancağı Mutasarrıflığına	-	20	695	4.563
Bingazi Sancağı Mutasarrıflığına	-	-	250	200
Zor Sancağı Mutasarrıflığına	1	5	263	262
Biga Sancağı Mutasarrıflığına	-	20	525	2.013
Yenişehir Sancağı Mutasarrıflığına	-	-	100	-
Yekûn	395	1.205	94.564	335.267

Tüp Hasılatı: 145.125
Tüp Sarfıyatı: 139.677

Mübaya Olunan Buzağı: 72
Aşıları Tutmamıştır: 8

315 Senesine Devrolunmuştur: 5.448

64

Telkikhane Müdürü Doktor Rıfat Hüsameddin Bey'in girişimleriyle basılan Umum İstatistik Risaleleri'nden maalesef günümüze sadece iki tanesi ulaşabilmiştir. Bu risalelerin düzenli basılamamış olma ihtimali oldukça yüksektir. Aşağıda değineceğimiz gibi çok defa vilayetlerden cetveller ya hiç yollanmamış ya da gecikmeli olarak yollanmıştır. Arşiv vesikalarından anlaşıldığı kadarıyla vilayetlerden

istatistik cetvelleri düzenli bir şekilde yollanmadığı için Umum İstatistik Risaleleri de düzenli bir şekilde basılamamıştır.

İlk Umum İstatistik Risalesi 1318 senesine aittir ve 127 sayfadır⁴⁹⁹. İkincisi ise 1320 ve 1321 senelerine aittir ve 108 sayfadır⁵⁰⁰. 1320 ve 1321 senelerine ait veriler tek bir risalede verilmiştir. Bu risaleler ülkedeki aşılamanın seyri ve gelişimi hakkında bilgi sahibi olmak için basılmıştır. Risaleler, aşı istatistiklerinin yanında Telkikhane-i Şahane'ye, Aşı Mektebi'ne ve ülkenin dört bir yanındaki aşı memurlarına dair kıymetli bilgileri de içermektedir. Ülkenin hangi bölgesinde kaç tane aşı memurunun bulunduğunu, bu memurların isimlerini ve atanma tarihlerini de bu risalelerde bulmak mümkündür. Ayrıca bu risalelerde yapılan aşı miktarının ötesinde Telkikhane-i Şahane'ye alınan buzağılar, bu buzağılardan elde edilen aşı miktarları, basılan aşı şahadetnameleri gibi aşılamaı ilgilendiren pek çok sayısal veriye yer verilmiştir. 1318 yılı İstatistik Risalesi'nde önceki senelerin, risalenin ait olduğu senenin (1318'in) ve bir sonraki senenin (1319'un) istatistikleri verilmiştir.

Bu risalelerde ülke coğrafyası Dersaadet, Rumeli-i Şahane, Anadolu-i Şahane ve Elviye-i Müstakile olarak dört ana bölge halinde ele alınmıştır. “Dersaadet” bölümünde bizzat Telkikhane-i Şahane'nin yaptığı aşılamaaların sayısı verilmiştir. Telkikhane Şahane kendi bünyesinde yaptığı aşılamaalar yaptığı gibi resmî dairelere, hastanelere, belediyelere de aşı göndermiştir. Diğer üç ana bölge altında ise bu bölgelere bağlı vilayetlerin istatistik cetvelleri verilmiştir. Bu bölgelerin büyük çoğunluğuna Telkikhane-i Şahane'den yani İstanbul'daki merkez Telkikhane'den aşı gönderilmiştir. Fakat Basra, Yemen, Suriye gibi bazı uzak vilayetlerde telkikhane şubeleri açılmış, bu vilayetler kendi aşılarını kendileri üretmeye başlamışlardır ancak taşrada bu şubeler yeterli aşı üretemedikleri ve verimli çalışamadıkları için zaman zaman merkezden buralara aşı gönderilmeye devam edildiği istatistiklerden anlaşılmaktadır. Vilayetlerle ilgili bilgiler teker teker verildikten sonra bu vilayetlerin bağlı olduğu bölgenin özet bilgilerini içeren genel bir istatistik cetveli sunulmuştur. Dersaadet, Rumeli-i Şahane, Anadolu-i Şahane ve Elviye-i Müstakile olarak ayrı ayrı dört ana bölge istatistikleri özet olarak verilmiştir. En nihayetinde ise “İcmal-i Umum Cetveli” başlığıyla tüm ülkenin genel aşı istatistikleri toplu bir halde sunulmuştur.

⁴⁹⁹ **Telkikhane-i Şahane'nin 1318 Senesine Mahsus İstatistik Risalesidir**, Mekteb-i Tıbbiye Matbaası, Dersaadet, Sene-i Hicriye: 1321, Sene-i Maliye: 1319.

⁵⁰⁰ **Telkikhane-i Şahane'nin 1320 ve 21 Senelerine Mahsus İstatistik Risalesidir**, Mekteb-i Tıbbiye Matbaası, Dersaadet, Sene-i Hicriye: 1324, Sene-i Maliye: 1322.

Her iki risalede de hem ait oldukları senelere hem de önceki senelere dair istatistikler bulunmaktadır. Fakat istatistikler tek bir format olarak hazırlanmamıştır. Örneğin 1318 Senesine Mahsus İstatistik Risalesi’nde 1317 veya 1319 senesinin de verileri bulunmaktadır fakat 1318 senesinin tabloları gibi Sancak-Vilayet-Bölge-Ülke şeklinde verilmemiş sadece tek bir tabloda Umum İstatistik Cetveli olarak verilmişlerdir. Aşağıda örnek olması için sadece Rumeli-i Şahane Bölgesi’nin Edirne Vilayeti’nin istatistik cetveli sunulmuştur. Benzer cetveller diğer tüm vilayetler için de hazırlanmıştır.

1318 yılı İstatistik Risalesi’nde Rumeli-i Şahane bölgesinin Edirne Vilayeti Aşı
İstatistik Cetveli⁵⁰¹;

Edirne Vilayeti							
Aşı Bulunan Mahaller	Memuru	İsmi	Tarih-i Tayinleri	İrsal Olunan Aşı Kalemi	Aşılanan Etfal ve Eşhas (Nefer)	Gönderilen Şehadetname	Mülahazat
Kırk Sancağı	Kilise	Çerkez Hurşit Efendi	11 Kanun-i Sani 1311	8.300	32.882		*
Gümülline Sancağı		Naum Efendi	5 Nisan 1311				*
Tekfur Sancağı	Dağı	Andon Yogargi “	7 Teşrin-i Evvel 1317				
Gelibolu Sancağı		Hüseyin Hüsnü Efendi	27 Şubat 1315				
Cisri Mustafapaşa Sancağı		Nanar Osman bin Said “	9 Eylül 1314				

**Aşı tüplerinden çok istifade olunmuş ve bir kalemle dört çocuk aşılmasına ihtimam edilmiştir.*

**Bir sene zarfında Edirne Vilayet-i Celilesi’nden istatistiki havi yalnız kırk dört kıt’a tahrirat vürud eylemiştir. Bir sene zarfında ceste ceste gönderilen enbube hakkında talep ekseriyetle ikinci müşiriyet celilesinden vukua geldiğinden hangi aşı memuruna aid ettiği tefrik olunamamıştır.*

Yukarıda Edirne örneğinde gösterdiğimiz gibi Rumeli’nin her vilayeti için ayrı ayrı istatistik cetvelleri düzenlenmiştir. Tüm Rumeli vilayetlerinin bilgileri verildikten sonra Rumeli’nin hülasa cetveli verilmiştir. Aynı durum diğer tüm vilayetler ve onların bağlı oldukları bölgelerde için de geçerlidir. Aşağıda örnek olması için Edirne’nin bağlı olduğu Rumeli-i Şahane Bölgesi’nin özet cetveli sunulmuştur. Benzer cetveller

⁵⁰¹ Telkikhane-i Şahane’nin 1318 Senesine Mahsus İstatistik Risalesidir,..., s.s. 40-41.

Rumeli-i Şahane, Anadolu-i Şahane, Elviye-i Müstakile bölgeleri için de hazırlanmıştır.

1318 yılının Rumeli-i Şahane'nin Aşı İstatistik Cetveli⁵⁰²;

Rumeli-i Şahane				
İsm-i Vilayet	Gönderilen Aşı Tüpü (Adet)	Aşılanan Etfal ve Eşhas (Nefer)	Verilen Şehadetname	Aşı Memurini
Edirne	8.300	32.882		5
Selanik	16.140	47.528		Bulunmadığı
Yanya	2.850	179		1
İşkodra	3.325	7.675		1
Manastır	6.630	17.713		3
Kosova	5.530	10.569		3
Yekûn	42.775	116.546		13

Selanik Vilayet merkezinde bir aşıcı olmadığı halde en fazla aşının Selanik'te yapılması dikkat çekmektedir. Bunun sebebi vilayet merkezinde aşılama faaliyetinin aşıcılar tarafından değil belediye tabibi tarafından yürütülmesidir. Selanik'e bağlı Siroz (Serez) Sancağı'nda da bir belediye tabibi vardır. Yine Selanik'e bağlı Drama'da ise "*Vasil veled-i Dimitri Efendi*" adıyla kaydedilmiş bir aşıcı vardır. Bu aşıcı merkezde olmadığı için bölgenin genel istatistik cetveline kaydedilmemiştir. Hem Selanik merkezde hem de Siroz'da aşı ameliyatı belediye tabipleri tarafından yapılmıştır⁵⁰³. Belediye tabiplerinin özellikle kent merkezlerinde kalabalık nüfusun aşılmasında oldukça aktif oldukları görülmektedir. Bu tabiplerin çiçek hastalığının yayılmasını engellemede en az aşıcılar kadar etkili olduklarını söylemek yanlış olmayacaktır.

Tüm vilayetlerin istatistikleri ve bu vilayetlerin bağlı olduğu ana bölgelerin özet istatistikleri verildikten sonra "*İcmal-i Umum*" yani genel özet istatistiği verilmiştir. 1318 genel özet aşı istatistiği aşağıdaki gibidir⁵⁰⁴;

⁵⁰² A.g.e., s. 52.

⁵⁰³ A.g.e., s.s. 42-43.

⁵⁰⁴ A.g.e., s.s. 98-99.

İcmal-i Umum				
Dersaadet, Bilad-ı Selase ve Vilayat-ı Şahane	Aşı Memurini	İrsal Olunan Aşı Tüpü (Adet)	Aşılanan Etfal ve Eşhas	İrsal Olunan Şehadetname
Dersaadet	9	50.326	15.412	<i>Dersaadet hizasında gösterilen aşı memurlarından ikisi muhadderat-ı İslamiyedendir</i>
Rumeli-i Şahane	13	42.775	116.546	
Elviye-i Müstakile	6	3.720	16.418	
Anadolu-i Şahane	87	98.502	373.028	
YEKÛN	115	195.323	521.404	

1320-1321 Senelerine Mahsus İstatistik Risalesi'nde de ise yıllara göre farklı formatta istatistikler verilmiştir. 1320'deki cetveller 1318'de verildiği gibi Sancak-Vilayet-Bölge-Ülke şeklinde verilirken 1321'de için sadece Umum İstatistik Cetveli verilmiş tek tek vilayetlere girilmemiş, bölgelerin ayrı ayrı hülasası çıkartılmamıştır. Her iki istatistik risalesinde de hangi bölgelerde ne kadar aşılamanın yapıldığını gösteren tablolar dışında bir de buzağların verimi hakkında bilgileri içeren cetveller hazırlanmıştır. Bu cetvellerde Telkikhane-i Şahane'ye alınan buzağları, bu buzağların cinslerini ve bu buzağılardan her sene ne kadar aşı elde edildiğini gösterilmiştir.

Aşağıdaki tablo Telkikhane-i Şahane'ye 1892'de açıldığı zamandan beri satın alınan danaları ve bu danalardan elde edilmiş olan aşı tüplerinin miktarını göstermektedir⁵⁰⁵

Senesi	Mübaya Olunan Buzağı	Buzağı Cinsi		Hasılat-ı Tüb Adet	Sarfiyat-ı Tüb Adet	Telkih Olunan Etfal ve Eşhas Adet	Mülahazat
		Kırım	Yerli				
1308	16	16		429			*
1309	21		21	5.597			
1310	35		35	12.711			
1311	166		166	48.356	48.356	13.839	**

⁵⁰⁵ **Telkikhane-i Şahane'nin 1320 ve 21 Senelerine Mahsus İstatistik Risalesidir**, Mekteb-i Tıbbiye Matbaası, Dersaadet, Sene-i Hicriye: 1324, Sene-i Maliye: 1322, s. 97.

1312	151		151	54.183	54.183	210.727	
1313	131	15	116	76.456	76.456	415.528	
1314	74	74		144.927	144.927	636.782	
1315	88	88		127.682	127.682	503.111	
1316	130	130		137.046	137.046	507.847	
1317	119	119		147.770	147.770	494.252	
1318	121	121		195.323	195.323	521.454	
1319	152	152		139.179	139.179	515.098	

**Telkikhane-i Şahane'ye tarih-i tayinimden mukaddem senelere ait bulunduğu için istatistik hakkında bir kayda dest-res olunamamıştır.*

*** Memuriyet-i acizanemden itibaren istatistik yapılmıştır.*

Buradaki mülahazat kısmında görüldüğü gibi Rıfat Hüsamettin Paşa'nın Telkikhane müdüriyetine atanması ile bu istatistikler tutulmaya başlanmıştır. 1311 öncesinde aşılana kişi sayısı kayıt altına alınmamasına rağmen üretilen aşı tüpü sayısı Telkikhane'nin açılışından itibaren her sene kayıt altına alınmıştır. Aşılana kişi sayısının bilindiği senelerde üretilen tüp miktarı başına aşılana kişi sayısının bir ortalaması alınırsa 1311 öncesi senelerde aşılana kişi sayısına dair ortalama bir fikir sahibi olunabilir.

1311 senesinde üretilen tüp sayısına oranla çok az kişinin aşılandığı dikkat çekmektedir. Sadece bu sene özelinde aşılana insan sayısı üretilen tüpten az kalmıştır. Bunun sebebi net olarak bilinmemektedir, tüplerle ilgili bir sıkıntı yaşanmış olabileceği gibi hesaplamalarda bir yanlışlık da söz konusu olabilir. 1312-1319 arası 1 tüp başına ortalama olarak en az 2,6 insan en fazla 5,4 insan aşılanmıştır.

Yukarıdaki tablodan çıkartılacak bir diğer sonuç da Kırım buzağılarından yerli buzağılara göre genel olarak çok daha fazla aşı üretilebilmiş olmasıdır. Telkikhane-i Şahane Müdürü Rıfat Hüsamettin Paşa, aşı üretiminde Kırım buzağılarını yerli buzağılara tercih ettiğini belirtmiştir. Bu cins buzağının aşının “virölansını” daha iyi muhafaza ettiğini, yerli danalarda virüsün etkisinin zamanla kaybolduğunu ifade etmiştir⁵⁰⁶.

⁵⁰⁶ Süheyl Ünver, **a.g.e.**, s. 177.

Telkikhane-i Şahane 1892 kurulduktan sonra 1899 yılına kadar aşı üretimini istikrarlı bir şekilde arttırmıştır. Tablolara baktığımızda özellikle Kırım cinsi buzağların aşılarmaya başlamasıyla üretilen aşı tûpünün senelik yüz bin adedin üzerine çıktığını görmekteyiz. 1904 (Rumi 1320) senesinde ise ilk defa aşı üretimi iki yüz bin adet tûpün üzerine çıkmıştır. 1320 senesinin genel özet cetveli (*hûlasa-i icmal*) şöyledir⁵⁰⁷:

Hûlasa-i icmal				
Dersaadet ve Bilad-ı Selase ile Vilayat ve Elviye-i Müstakile	Aşı Memuri ni	İrsal Olunan Tûp Adet	Telkih Olunan Etfal ve Eşhas	Mûlahaz at
Dersaadet	1	75.711	40.811	*
Rumeli-i Şahane	4	52.525	191.170	
Anadolu-i Şahane	88	122.371	456.248	
Elviye-i Gayr-i Mülhaka	6	11.025	55.168	
YEKÛN	99	261.632	743.397	

**1320 senesi zarfında telkih olunan danalarla bunlardan ne miktar tûp istihsal olunup ve ne kadar sarfedildiği bervech-i ati arz olunur.*

Tûp (adet)
265.048 Hasılat
261.632 Sarfiyat
3416 (Sene-i atiyeye devredilmiştir)
Telkih olunan etfal ve eşhas adet
742.218
Telkih olunan dana
Re'sen 88

1320 yılının aşı istatistiklerinde özet cetvelde aşılaman kişi sayısı iki yerde birbirinden farklı gösterilmiştir. Tablonun *yekûn* kısmında 743.397 kişinin aşılandığı yazılıyken *mûlahazat* kısmında 742.218 kişinin aşılandığı yazılmıştır. Her iki rakama göre de 1320 yılında ülke genelinde ortalama olarak 1 tûp ile 2,8 insan aşılanmıştır.

Yukarıdaki bazı örneklerini verdiğimiz istatistik cetvelleri ve bunların toplamıyla hazırlanmış olan istatistik risaleleri kamusal aşılama son derece önemli bilgiler ihtiva etmekte ve Osmanlı'da aşılamanın genel bir resmini ortaya

⁵⁰⁷ **Telkikhane-i Şahane'nin 1320 ve 21 Senelerine Mahsus İstatistik Risalesidir**, Mekteb-i Tıbbiye Matbaası, Dersaadet, Sene-i Hicriye: 1324, Sene-i Maliye: 1322, s.s. 95-96.

koymaktadır. Fakat cetvellerde zaman zaman hesap hatalarının yapıldığı ya da birbiriyle çelişen bilgilerin olduğu görülmektedir. Ayrıca çok defa vilayetlerden ve resmî dairelerden merkeze 3 ayda bir gönderilmesi gereken istatistikler gönderilmemiş ve bu yüzden cetveller eksik kalmıştır. Aşı istatistik cetvellerinin düzenli yollanması için merkezden taşraya sık sık uyarı yazıları gönderilmiştir.

1903 yılında Telkikhane-i Şahane'nin 1317 yılına mahsus genel istatistik cetvelinin zamanında basılabilmesi için Yemen Vilayeti'nden bölgede yaptıkları aşılama faaliyetlerini gösteren aşı istatistik cetvelinin hazırlanıp merkeze gönderilmesi istenmiştir. Ülkenin en uzak ve en az gelişmiş vilayetlerinden biri olan Yemen Vilayeti'nden yazılan yazıda ise vilayette ne bir sivil doktor (*etibba-i mülkiye*) ne de bir aşıcı olduğu ifade edilmiş, bu memurlar olmadığı için talep edilen aşı cetvellerinin de gönderilmesine imkân olmadığı belirtilmiştir. Vilayetten Dâhiliye Nezareti'ne yazılan bu cevapta ayrıca vilayet için bir doktor ve bir de aşı memurunun tayin edilmesi istenmiştir⁵⁰⁸.

Taşradan Telkikhane-i Şahane'ye aşı istatistik cetvellerinin düzenli gönderilmesi için yıllar boyunca uğraş verildiği fakat bir standardın tam olarak bir türlü oturtulamadığı görülmektedir. 27 Mayıs 1905'te Mekatib-i Askeriye-i Şahane Nazırı tarafından Dâhiliye Nezareti'ne istatistik cetvellerinin önemine ve neden düzenli tutulması gerektiğine dair uzun bir yazı yazılmıştır. Yazıda bu cetvellerden başka bir de çiçek hastalığından iyileşen ve vefat edenlerin sayıları da tutulursa bunun çok faydalı olacağı, bu sayede aşılama geçmiş senelere göre ne derece ilerleme kaydedildiğinin anlaşılabileceği belirtilmiştir. Telkikhane-i Şahane'nin her sene masrafının ve çiçek aşısı üretiminin artmasına rağmen yıllar içerisinde çiçek hastalığına yakalananların sayısında ne kadar azalma olduğunun bilinmediği ifade edilmiştir. Ayrıca Musul, Yemen, İşkodra, Diyarbakır, Bitlis, Basra, Suriye, Bağdat gibi vilayetlerden düzenli istatistik gelmediği, bu vilayetlerin büyüklüğü nispetinde aşılama yapıp yapılmadığının karanlıkta kaldığı belirtilmiştir. Dâhiliye Nezareti'nden her üç ayda bir, aşı istatistik cetvellerinin düzenli bir şekilde yollanması hakkında tüm vilayetlere bir tebligat göndermesi istenmiştir⁵⁰⁹. 26 Haziran 1905'te Dâhiliye Nezareti de bu doğrultuda tüm vilayetlere aşı istatistik cetvellerinin düzenli tutulmasıyla ilgili bir uyarı yazısı göndermiştir⁵¹⁰.

⁵⁰⁸ BOA. DH.MKT. 676/70.

⁵⁰⁹ BOA. DH.MKT. 980/44-1.

⁵¹⁰ BOA. DH.MKT. 980/44-2.

Dâhiliye Nezareti'nden yazılan bu tebliğnameye Musul, Bağdat, Bitlis gibi bazı vilayetlerden cevaplar gelmiştir. Bu cevaplarda neden istatistik tutulmadığına dair açıklamalar yazılmıştır. Bağdat'tan 3 Eylül 1905'te Dâhiliye Nezareti'ne yazılan tezkirede, Bağdat'ın sıcak memleketlerden (*memalik-i harreden*) birisi olması sebebiyle aşılardan çok kısa bir zamanda tesirini yitirdiği ve yalnızca yılın serin geçen beş ayı aşı yapılabildiği yazılmıştır. Bağdat'tan gönderilen yazıya göre bu beş ay dışında yılın diğer zamanlarında havalar sıcak olduğu için aşı yapılamamış ve bunun sonucu olarak da istatistik cetveli gönderilememiştir⁵¹¹.

6 Ağustos 1905'te Musul Vilayeti'nden yazılan cevapta ise yöre halkının son derece cahil ve inatçı olduğu ve bu sebeple de insanların aşı yaptırmak istemedikleri, aşı nizamnamesinin getirdiği zorunluluklara riayet etmedikleri belirtilmiştir. Yazılan bu yazıya göre aşılamanın düzenli yapılamamasında halkın inatçılığının yanında bir diğer sebep de Musul Vilayeti'nde Kerkük Belediye Tabibi'nden başka hiçbir sivil doktorun bulunmamasıdır. İstanbul'dan gelen aşılardan postada sarsıntı ve hararet sebebiyle tesirini yitirdiğinden bahsedilmiş ve vilayete Tıbbiye'den mezun olmuş yetenekli doktorlardan (*etibba-i hazıkadan*) gönderilerek Musul'a bir telkikhane şubesi açılması istenmiştir⁵¹².

7 Ağustos 1905'te Bitlis Vilayeti'nden yazılan cevapta ise vilayette bulunan belediye tabibinin istediği aşılardan İstanbul'dan gönderilmediği için aşı yapılamadığı ve aşı istatistik cetvelinin de hazırlanamadığı ifade edilmiştir. Bu yazıya göre belediye tabibi, Telkikhane-i Şahane'den Haziran 1905'te 1.000 adet aşı tüpü istediği halde merkezden yalnızca 300 adet yollanmıştır, ikinci sefer Temmuz 1905'te yine aşı istediğinde ise hiç aşı tüpü yollanmamıştır. Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen bu yazıya göre merkezden yollanmayan aşı tüpleri yüzünden Bitlis'te yeterli aşılama yapılamamış ve istatistik cetveli de tutulamamıştır⁵¹³.

1899 yılında Rıfat Hüsameddin Paşa'nın Sadaret'e sunduğu cetvelin altında da bazı vilayetlerden ve resmî dairelerden hiç istatistiğin gelmediği not edilmiştir⁵¹⁴. Yani sadece vilayetlerden değil resmî dairelerden de aşılama yapıldıktan sonra düzenli istatistik verisi alınamamıştır.

⁵¹¹ BOA. DH.MKT. 980/44-6.

⁵¹² BOA. DH.MKT. 980/44-3.

⁵¹³ BOA. DH.MKT. 980/44-4.

⁵¹⁴ BOA. Y.A.HUS. 390/100-2.

1907 yılında yine yollanmayan istatistik cetvelleri yüzünden basılması planlanan “1322 yılına mahsus Umum İstatistik Risalesi”nin basımı ertelenmiştir. Öyle gözüküyor ki bu ertelemeden sonra bir daha da Umum İstatistik Risalesi basılmamıştır. Dâhiliye Nezareti’ne yazılan yazıda bir kez daha vilayetlerden gönderilmeyen 6 aylık ve 3 aylık istatistik cetvellerinin bir an önce gönderilmesi istenmiştir⁵¹⁵. Nitekim 5 Şubat 1907 yılında Dâhiliye Nezareti de vaktinde istatistik cetvellerini göndermede müsamahaları görülenlerin cezalandırılacaklarını bildirmiştir⁵¹⁶.

Yukarıdaki örneklerden de anlaşılacağı gibi aşı istatistik cetvellerinin en başından beri tam olarak bir türlü düzgün tutulmadığı fakat sürekli düzgün tutulması yönünde çaba sarf edildiği görülmektedir. Bu istatistik cetvelleri çiçek hastalığının ülke çapında azalmasında ve en nihayetinde hastalığın eradike olmasında önemli bir rol oynamıştır. İhtiyaç olan bölgelere aşı yollanması, iyileşen ve vefat edenlerin kayıt altına alınması, eksik görülen bölgelere ağırlık verilmeye çalışılması ve düzenli aşılamanın yapılıp yapılmadığını merkezden kontrolünün sağlaması gibi hususlarda bu cetveller yol gösterici olmuştur.

Bu cetvellerin tutulmaya başlanması ve Telkikhane’nin daha kurumsal bir yapıya kavuşması Rıfat Hüsameddin Paşa’nın gayretleri sonucu olmuştur. Besim Ömer Paşa’nın çıkarttığı popüler tıp dergisi *Nevsal-i Afiyet*’te “*Telkikhane-i Şahane ve Buzağı Aşısı*” başlığıyla yayınlanan makalede Telkikhane Şahane’nin asıl gelişiminin 1897 senesinin Eylül ayında Binbaşı Doktor Rıfat Hüsamettin Bey’in atanmasıyla gerçekleştiği ifade edilmiştir. Bu makaleye göre Pasteur Enstitüsü’nde hayli zaman geçirmiş ve bakteriyoloji bilimine hâkim olan Rıfat Bey’den önce hem aşılardan ne derece temiz ve mikroptan uzak olduğu bilinmemekte hem de aşı üretimi ve aşılama da istatistikler tutulmamaktadır⁵¹⁷.

⁵¹⁵ BOA. DH.MKT.2612/5.

⁵¹⁶ BOA. DH.MKT. 2611/82.

⁵¹⁷ Doktor Besim Ömer, *Nevsal-i Afiyet*, “*Telkikhane-i Şahane ve Buzağı Aşısı*”, 1. Cilt, Alem Matbaası- Ahmed İhsan ve Şürekası, 1315, s. 112.

4. BÖLÜM: DEZENFEKSİYON KAVRAMININ OSMANLI'YA GİRİŞİ

4.1 Dünyada Dezenfeksiyon Kavramının Gelişimi

Mikrobiyoloji, 19. yüzyılda bir bilim dalı olarak ortaya çıkmışsa da insanoğlu antik çağlardan beri çürümeye, bozulmaya ve hastalıklara karşı çeşitli yöntemler geliştirmiştir. Yüzyıllar boyunca tuzlama, tütsüleme, alevden geçirme, kaynatma, şarap-sirke ile dezenfekte etme gibi çeşitli yöntemler hem yiyeceklerin bozulmasını hem de hastalıkların yayılmasını önlemek için kullanılmıştır. Aristoteles'in Büyük İskender'e hastalıklardan korunmak için askerlerine kaynatılmış su içirmesini tavsiye ettiği bilinmektedir⁵¹⁸. Nitekim İncil'de de savaştan gelen askerlerin eşyalarının dayanıklı olanlarının alevden geçirilerek, dayanıksız olanların da kaynatılarak temizlenmesi önerilmektedir⁵¹⁹.

Ortaçağ'da ise doktorlar “*miasma*” olarak isimlendirdikleri zehirli bir havanın hastalıklara neden olduğuna inanıyordu. Havanın deprem, ay veya güneş tutulması, yıldız kayması gibi olaylar neticesinde zehirli bir hale gelerek insanları hasta ettiği düşünülüyordu.

Girolamo Fracastoro (1478-1553), *miasma* teorisine karşı mikrop teorisini ortaya atan ilk bilim adamı olarak kabul edilmektedir. Fracastoro'ya göre her hastalık kendine özgü bir mikrop ile bulaşmaktaydı ve bulaşma üç temel yolla gerçekleşmekteydi. Fracastoro'ya göre birinci olarak hastalık direkt temas ile ikinci olarak *fomit* yani enfekte olmuş elbise, havlu gibi kişisel eşyalar ile ve üçüncü olarak da havaya nüfuz etme sureti ile bulaşmaktaydı. 19. yüzyıldaki keşiflerden üç asır önce bu derece tutarlı tespitler yapmış olan Fracastoro'nun teorileri o dönem kabul görmemiş ve *Miasma Teorisi* 1800'lere kadar yaygın olarak kabul edilmeye devam etmiştir⁵²⁰.

Antonie van Leeuwenhoek (1635-1723) kendi yaptığı merceklerle mikroorganizmaları gören ilk insan olmuştur. Leeuwenhoek'tan önce de mikroskoplar yapılmış olmakla beraber onun yaptıkları kendinden öncekilere göre çok daha gelişmiş ve çağının ilerisindeydi. Kendi özel yöntemleri ile elde ettiği merceklerle, 226 defa

⁵¹⁸ W. B. Hugo, *The Journal of Applied Bacteriology*, “A Brief History of Heat and Chemical Preservation and Disinfection”, 1991, 71, s.9.

⁵¹⁹ Kurtuluş Töreci, **3. Sterilizasyon ve Dezenfeksiyon Kongresi Kitabı**, “Dünden Bugüne Sterilizasyon, Dezenfeksiyon, Antisepsi”, 2-4 Ekim 2003 Samsun, s. 23

⁵²⁰ Marianna Karamanou, George Panayiotakopoulos, Gregory Tsoucalas, Antonis A. Kousoulis, George Androutsos, “From miasmas to germs: a historical approach to theories of infectious disease transmission”, *İnfaz Med*, Volume: 20, Issue: 1, March 2012, s. 59.

büyütme yapabilen bu mikroskoplarla Leeuwenhoek ilk defa kan hücresini, sperm hücresini ve bakterileri gören insan olmuştur.⁵²¹ Mikroorganizmaların varlığının ispatlanması ile insanoğlunun önünde yepyeni bir dünya açılmıştır.

Viyana Tıp Okulu'ndan 1844'te mezun olan Macar asıllı İgnaz Semmelweis (1818-1865) hastalıkların bulaşmasının engellenmesi için dezenfeksiyon ve antisepsinin önemini ortaya koyan önemli figürlerden birisidir. 1850'lerde Avrupa'nın en büyük hastanelerinden biri olan Viyana Hastanesi'nin doğum bölümünde asistan olarak görev yapan Semmelweis, lohusa hummasından ölen gebe kadınlar üzerinde araştırma yapmıştır. Buna göre otopsiye giren ve cesetlere dokunan tıp öğrencilerinin çalıştığı doğum servisinde yatan hastalar ile otopsiye girmeyen ve yalnızca doğumla ilgilenen ebelerin çalıştığı doğum servisinde yatan hastalar arasında ebelerin lehine ciddi bir mortalite farkı vardır. Bunun üzerine Semellweis, tıp öğrencilerine ellerini klorlu kireç suyu ile yıkamadan servise girme yasağı koyar ve ilerleyen aylarda ölüm oranları önceki aylara göre ciddi anlamda düşer. Semmelweis bu durumu istatistiklerle ispat etmiş ve bu veriler ışığında zamanla yalnız servise girerken değil her hastanın muayenesinden önce el yıkamayı zorunluluk haline getirmiştir. Fakat başta kendi hocası Profesör Klein olmak üzere dönemin tıp camiası, doktorların mikropları taşıyarak hastaların ölümüne sebep oldukları fikrini kabullenememiş ve Semmelweis'a karşı çıkmıştır. Başta meslektaşları olmak üzere çevresine dezenfeksiyonun önemini anlatmaya çalışırken akli dengesini yitiren Semmelweis, yatırıldığı akıl hastanesinde 47 yaşında hayatını kaybetmiştir. Çalışmalarının önemi ve doğruluğu Pasteur, Koch ve Lister'in mikrop ve antiseptik çalışmalarından sonra anlaşılmıştır⁵²².

Pasteur'ün mikroorganizmalar üzerindeki çalışmaları dezenfeksiyon ve antisepsi için önemli bir temel oluşturmuştur. Havadaki mikroplar üzerine yapılan bu çalışmalardan etkilenen İngiliz Doktor Joseph Lister (1827-1912) ameliyat yarasını havadaki mikroplardan korumak için antiseptik metotlar geliştirmiştir. Lister, ilk olarak 1865'te fenol olarak bilinen karbolik asit ile pansuman yapılan yaraların büyük ölçüde enfeksiyondan korunduğunu gözlemlemiştir. Bu gözlemlerini 1867'de yayınlamıştır. Takip eden yıllarda cerrahların ellerini ve aletlerini karbolik asit

⁵²¹ Lisa Yount, **Genious Discoverer of Microscopic Life**, Enslow Publishers, 2015, s. 7; J. Van Zuylen, "The Microscopes of Antoni Van Leeuwenhoek", **Journal of Microscopy**, Volume: 21. March 1981, s. 309.

⁵²² Kurtuluş Töreci, **a.g.e.**, s. 28; M.Best, D. Neuhauser, "Ignaz Semmelweis and the birth of infection control", **Quality and Safety in Health Care**, Volume: 13, 2004 June, s. 233.

çözeltileri ile yıkamalarını tavsiye etmiştir. 1871-1887 yılları arasında çeşitli sprey aparatları vasıtasıyla 1:000 oranında karbolik asit içeren çözelti ile ameliyat odasını dezenfekte etmiştir⁵²³.

Kimyasalların yanında ısı da önemli bir dezenfeksiyon metodu olarak gelişim göstermiştir. 19. yüzyılın başlarında Fransa’da Nicholas Appert yiyeceklerin konserve olarak ısıtıldığında çok daha geç bozulduğunu keşfetmiştir. Bu yöntem uzun deniz yolculuklarında yiyeceklerin bozulmadan saklanabilmesi ihtiyacı neticesinde keşfedilmiştir. İlerleyen yıllarda pastörizasyon olarak isimlendirilecek ısı yardımıyla mikroorganizmaların tahrip edilmesi yönetimi Louis Pasteur tarafından bilimsel bir zemine oturtulmuştur. Zamanla ısı ile dezenfeksiyon yöntemi sadece yiyecekler için değil eşyaların da mikroorganizmalardan arındırılması için kullanılmaya başlanmıştır. 19. yüzyılın ikinci yarısında başta Pasteur ve Koch’un çalışmalarıyla otoklavlar geliştirilmiştir. Pasteur, nemli sıcaklığın kuru sıcaktan daha etkili olduğunu not etmiştir. Bu da basınçlı buhar ile dezenfeksiyon yapan makinelerin gelişimine temel oluşturmuştur⁵²⁴. Bu makineler zamanla hastaneler ve dezenfeksiyon merkezlerinde yer edinmeye başlamışlardır.

Sonuç olarak 19. yüzyılda mikrobiyolojinin bir bilim dalı olarak ortaya çıkışı ile bulaşıcı hastalıklar ve mikroorganizmalar arasındaki ilişki net bir şekilde ortaya konmuştur. Ignaz Semmelwies, Joseph Lister, Louis Pasteur, Robert Koch gibi bilim adamlarının öncülüğünde Avrupa’da dezenfeksiyon üzerine geliştirilen yöntemler çok geçmeden diğer ülkelerde de tatbik edilmeye başlanmıştır.

Osmanlı’da önce karantina metodu uygulanmış, sonraki yıllarda Avrupa’da yaşanan gelişmeler neticesinde tahaffuzhanelerde etüv makineleri kullanılmaya başlanmış ve dezenfeksiyon merkezleri olan tebhirhaneler (mikroplu eşyanın temizlendiği yerler) açılmıştır.

“*Tebhir*” sözcüğü Osmanlı literatüründe dezenfeksiyon kavramına karşılık olarak kullanılmıştır. Buhar sözcüğünden türetilen bu sözcük “tütsüleme, buğu haline getirme, etüvden geçirme”⁵²⁵ manasına gelmekle beraber etüv makinelerinin Osmanlı’ya girişinden sonra tüm dezenfeksiyon işlemlerini tanımlamak için

⁵²³ Michaleas SN, Laios K, Charalabopoulos A, Samonis G, Karamanou M., “Joseph Lister (1827-1912): A Pioneer of Antiseptic Surgery”, **Cureus: Journal of Medical Science**, Volume: 14, 2022, Dec,

⁵²⁴ W. B. Hugo, “A Brief History of Heat and Chemical Preservation and Disinfection”, **The Journal of Applied Bacteriology**, 1991, 71, s.10.

⁵²⁵ Ferit Devellioğlu, **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat**, Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara, 2012, s. 1222.

kullanılmıştır. Osmanlı'da 1890'lar sonrasında dezenfeksiyonla ilgili hemen her belge ve eserde karşımıza çıkan bu kavram her ne kadar buhar sözcüğünden türetilmişse de sadece buhar için değil tüm dezenfeksiyon yöntemlerine karşılık olarak kullanılmıştır.

4.2. Osmanlı'ya Dezenfeksiyon Kavramının Girişi

19. yüzyılın başlarında Hindistan'da ortaya çıkan kolera hastalığı tüm yüzyıl boyunca dünyayı kasıp kavurmuştur. Milyonlarca insanın hayatını kaybetmesine sebep olan bu hastalık denizaşırı ticaretin artmaya başlaması ile tüm dünyaya yayılma imkânı bulmuştur. Bu durum, devletleri hem ticarî faaliyetlerin devam edebilmesi hem de kamu sağlığının korunması için yeni önlemler almaya zorlamıştır.

1831 yılında Rusya'yı etkisi altına alan koleranın İstanbul'da da görülmesiyle Osmanlı'da karantina fikri gündeme gelmiştir. Bunda İstanbul'daki İngiltere, Fransa ve Avusturya elçiliklerinin Rusya'dan Osmanlı limanlarına gelen gemilere karantina uygulanmasını istemeleri önemli bir etken olmuştur.

İlk karantina çalışmalarının başına Galata Nazırı Sarım Bey getirilmiştir. İlk karantina talimatnâmesi bu dönemde hazırlanmıştır. Koleranın Doğu Akdeniz'i tamamen etkisi altına alması ile Marmara'ya girecek gemilerin kontrolü için Çanakkale'de de bir karantina bölgesi oluşturulmuştur. 1838'de Karantina Meclisi kurulmuştur⁵²⁶.

Karantina konusunda yerli uzmanlardan gerekli bilgiye sahip kimse bulunamadığından Osmanlı'da karantina uygulanmasını isteyen ülkelerden biri olan Avusturya'dan Zemun Karantinahanesi direktörü Doktor Minas getirtilmiştir. Minas tercümanı ile İstanbul'a geldikten sonra şehrin temizliği ve karantina düzeni için çalışmalara başlamıştır. Başta sokakların, çarşıların temizliği ardından da mezbahe, imalathane, bazı mezarlıkların şehrin dışına çıkartılması gibi işlerle ilgilenilmiştir. 1839'da bir karantina nizamnamesi hazırlanması için layiha hazırlayan Doktor Minas, yeni uzmanların getirilmesinin gerekli olduğunu belirttiği bir de arzuhal yazmıştır. Bu arzuhal üzerine mabeyn tabibi MacCarty, Asakir-i Mansure üzerine bir kitap yazmış olan Doktor Mayer ve birkaç kişi daha karantina meclisine üye olarak alınmıştır⁵²⁷.

⁵²⁶ Burcu Yılan, **Osmanlı Devleti'nde Salgın Hastalıklarla Mücadele ve Karantina Teşkilatının Yaygınlaşması: İzmir Klazomen Tahaffuzhanesi Örneği**, T.C. Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020, s.s. 10-15.

⁵²⁷ Güliden Sarıyıldız, "Karantina", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C. 24, İstanbul, 2001, s. 464; BOA. HAT. 523/25531; HAT. 523/25563.

Meclis-i Tahaffuz, Karantina Meclisi, Sıhhiye Meclisi gibi çeşitli isimlerle anılan bu meclisin kurulması ile ülkede karantina düzeni oluşmaya başlamıştır. Bu tarihten sonra salgın hastalıklarla mücadele için nizamname ve talimatnameler hazırlanmaya, yeni kurumlar açılmaya başlanmıştır.

Tahaffuzhane olarak da adlandırılan ve insanların gözetim altında tutulmasının yanında eşyaların ve vasıtaların dezenfekte edildiği karantina merkezlerinin sayısı bu tarihten sonra giderek çoğalmıştır. Açılan bu kurumlar temelde tüm salgın hastalıkların yayılmasını önlemek amacıyla kurulmuşsa da pratikte en fazla görülen ve ölüme sebep olan kolera ve vebaya karşı faaliyet yürütmüşlerdir. Tuzla, Urla (Klazomen), Kamaran, Sinop tahaffuzhaneleri bu kurumların başlıca örneklerindendir. Etüv makinelerinin ortaya çıkışından önce erken dönem dezenfeksiyon işlemlerini de bu merkezler yürütmekteydi.

19. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı'da kamusal alanda dezenfeksiyonla ilgili gelişmiş tekniklerin henüz uygulanmadığı, daha çok tütsüleme, sirke ile dezenfekte etme, yakma, kireçle örtme ve boyama gibi sonraki yıllara kıyasla daha az gelişmiş yöntemlerin uygulandığı görülmektedir. Bu dönemde dikkat çeken diğer bir husus ise artan salgın hastalıklara karşı temizlik ve hijyene ayrıca özen gösterilmeye başlanmasıdır.

Tütsü ile mikroplardan arındırma erken dönemde önemli bir dezenfeksiyon metodu olarak karşımıza çıkmaktadır. Başta karantinaya girecek insanların eşyaları olmak üzere hastalık şüphesi taşıyan nesneler ve insanlar tütsüden geçirilerek dezenfekte edilmeye çalışılmıştır. Tütsü ile dezenfeksiyon için gereken duman, ateşe güherçile ve zaç yağı (sülfürik asit) karıştırılmış kepek saçılmak suretiyle elde edilmekteydi. Evlerde tütsüleme işlemi yapılırken de oturulan kısımlar tuz ruhlu dumanla oturulmayan kısımlarsa tuz ruhlu ve güherçileli dumanla dezenfekte edilmekteydi⁵²⁸. Tütsüleme işleminin belgelerde genellikle 'gardiyan' olarak adlandırılan görevlilerce yapıldığı görülmektedir.

1843 yılında Haremeyn'den İstanbul'a getirilen mektupların bulaşık mahallerden geçtikleri için tütsülenmeleri gerekmiştir. Kartal Tahaffuzhanesi'ne getirilen mektupların tütsü işlemi için gerekli olan zac yağı, hasır, sepet, balık ağı gibi

⁵²⁸ Gülten Sarıyıldız, "Karantina Meclisinin Kuruluşu ve Faaliyetleri", **Belleten**, C. 58, S. 222, 1994, s. 330.

malzemeler satın alınmıştır. Toplamda 15 gün süren bu tütüleme için dışarıdan yevmiyeli gardiyanlar ve hamallar tutulduğu görülmektedir⁵²⁹.

Tütü ile dezenfeksiyon yalnızca eşyalara değil aynı zamanda insanlara da uygulanmıştır. 1849'da "*Müteferriatıyla Karantina Nizamnamesi*" başlığıyla oldukça ayrıntılı bir karantina nizamnamesi yayınlanmıştır. Bu nizamnamenin otuz altıncı maddesine göre yolcuları, eşyalarını ve emtialarını dezenfekte etmekle görevli memurların da tütü ile dezenfekte edilmesi kararlaştırılmıştır. Bu maddeye göre yolcuların kendisi ve eşyaları ile ilgilenen memurlar karantina süresinin en başında, ortasında ve sonunda olmak üzere toplamda üç defa da kendilerini de tütülemişlerdir⁵³⁰.

Osmanlı'da karşılaştığımız bir diğer dezenfeksiyon metodu ise sirke ile yıkamadır. Bu uygulama özellikle bulaşık mahallerden gelen altın, gümüş gibi paraların yıkanmasında kullanılmıştır. Bulaşık mahallerden gelen kişilerin keseleri gözleri önünde açılarak sirke ile yıkandıktan sonra temiz kese ve torbalara konmuş ve geri verilmiştir. Posta ile gelen paralar ise posta müdürünün nezaretinde yıkanarak dezenfekte edilmiştir⁵³¹.

19. yüzyılda sık başvurulanan bir diğer dezenfekte ve temizlik maddesi ise kireçtir. Halkın kolay ulaşabileceği bu madde özellikle kolera salgınları görülmeye başladıktan sonra defin işlemlerinden boya badanaya kadar birçok alanda temizlik ve dezenfeksiyon için kullanılmıştır. Koleradan ölenler defnedildikten sonra üzerleri sönmemiş kireçle kapatılmıştır. Yine kolera yakalananların kullandıkları elbiseler ve yatak takımları kireç kaymağıyla karıştırılmış suda 24 saat bekletilerek dezenfekte edilmiştir. Bulaşık kabul edilen gemilerin kireçle badana ettirilmesi de başka bir kireçle dezenfeksiyon yöntemi olarak kullanılmıştır⁵³². Benzer şekilde hastalık zamanlarında lokantalar, berberler, meyhaneler gibi insanların bir arada bulunduğu mekânların da duvarları kireçle badana edilmiştir. Salgın zamanları kolera yayma potansiyeli yüksek olan tuvaletlere sık sık kireç dökülmekteydi⁵³³.

1840'lı yıllarda Asya'daki şiddetli kolera salgını İran üzerinden batıya doğru yayılım göstermiştir. Bu durum Osmanlı yönetimini dezenfeksiyon işlemlerine ek

⁵²⁹ BOA. C.SH. 19/944; C. SH. 12/577.

⁵³⁰ *Düstur*, 1. Tertib, 2. Cilt, Matbaa-i Amire, 1289, s. 844.

⁵³¹ *Düstur*, 1. Tertib, 2. Cilt, Matbaa-i Amire, 1289, s. 886.

⁵³² *Kolera Karantinası Hakkında Nizamname*, Matba-i Amire, Dersaadet, 1311, s.s. 9-10.

⁵³³ Nuran Yıldırım, *14. Yüzyıldan Cumhuriyet'e Hastalıklar Hastaneler Kurumlar Sağlık Tarihi Yazıları I*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2014. s. 83.

olarak temizlik önlemleri de almaya zorlamıştır. Bu yıllardan itibaren özellikle koleraya karşı sokak ve çarşıların temiz tutulmasına, çöplerin ortada bırakılmamasına, su birikintileri ve kanalizasyonların temizlenmesine dair belgeler sık sık karşımıza çıkmaktadır.

1848’de Sadaret’ten Maliye Nazırı’na ve Zabtiye Müşiri’ne yazılan yazıda temizliğe yeterince dikkat edilmemesinin kolera hastalığının ortaya çıkış sebeplerinden birisi olduğu söylenmiş, İstanbul ve Bilad-ı Selase’deki (Eyüpsultan, Galata ve Üsküdar) sokakların “*gayet temiz ve pak tutulması*” istenmiştir. Maliye Nazırı’na yazılan yazıda kokuşma ve çürümenin (*taaffünatın*) temel kaynağının kasap dükkânlarına asılan koyun, işkembe, bağırsak ve deriler olduğu belirtilmiştir. “*Taharet ve tanzifata*” (temizlik ve hijyene) aykırı olan bu durumun hastalıkların ortaya çıkmasına ortam hazırladığı vurgulanmış ve başta Ağnam Müdürü olmak üzere lazım gelenlere gerekli uyarının yapılması istenmiştir⁵³⁴.

1851 yılında Bağdat ve çevresini etkisi altına alan kolera salgınına karşı Sadaret’ten vilayetlere temizliğe özen gösterilmesi konusunda geniş çaplı bir uyarı yapılmıştır. Yazılan bu yazıda sokak ve mahalle aralarındaki süprüntülerin kaldırılması, çarşıların temiz tutulması, su birikintilerinin (*miyah-ı rakidenin*) temizlenmesi ve genel hıfzıssıhha kurallarına dikkat edilmesi istenmiştir⁵³⁵.

Belgelere yansımış diğer bir yöntem ise tulumbalar vasıtasıyla yapılan dezenfeksiyon işlemidir. Çok örneğine rastlamadığımız bu metot, pülverizatörlerden önce onlara benzer fakat daha ilkel bir şekilde dezenfektan sıvısının tulumbaların sağladığı tazyikten faydalanarak püskürtülmesine dayanmaktaydı. 1867 yılında salgın hastalıktan sonra Fatih Camii bu yöntemle dezenfekte edilmiştir. Fakat tulumbaların sağladığı tazyikten dolayı Fatih Camii’nin tüm sıvaları dökülmüş ve tamirat gerekmiştir⁵³⁶.

Avrupa’da mikrop teorisinin yeni yeni kabul edilmeye başlandığı bu dönemde Osmanlı’da da dezenfeksiyon çalışmalarının henüz emekleme aşamasında olduğunu söylemek yanlış olmaz. Dezenfeksiyon alanında yaşanan asıl gelişim yüzyılın ikinci yarısında mikroplar tanımlandıktan sonra bunların imhasına yönelik yapılan çalışmalar neticesinde gerçekleşmiştir. Başta etüv makinası olmak üzere

⁵³⁴ BOA. A.}MKT. 140/89.

⁵³⁵ BOA. A.}MKT.MHM. 39/68; A.}MKT.UM. 85/85; A.}MKT.UM. 86/55; A.}MKT.NZD. 65/18; A.}MKT.UM. 116/78; A.}MKT.UM. 91/58.

⁵³⁶ BOA. MVL. 525/69.

dezenfeksiyon alanında önemli gelişmeler yaşanmıştır. İlerleyen bölümlerde değineceğimiz üzere bu gelişmeler Osmanlı bürokrasisi ve tıp camiası tarafından yakından takip edilmiştir.

4.3. II. Abdülhamit'in Kimyageri Bonkowski'nin Dezenfeksiyon Hakkındaki Layihası

7 Ağustos 1891'de sarayda kimyager olarak görev yapan Leh asıllı Charles Bonkowski, ülke çapında salgın hastalıklara karşı izlenen politikayı eleştiren uzun bir layiha kaleme almıştır. Bu yazı sonrası başta tahaffuzhaneler olmak üzere genel olarak ülke çapında dezenfeksiyon anlamında önemli değişimlerin yaşanmaya başladığı gözlenmektedir. Kolera hastalığının özellikle o dönemde artması üzerine kaleme alınan bu layiha “Kimyager-i Hazret-i Şehriyari Miralay Şarl Bonkowski” mührü ile Meclis-i Vükela'ya sunulmuştur⁵³⁷.

Ülkede kolera hastalığının öteden beri görüldüğü fakat hastalığın son iki senede birbiri üzerine çok sık görülmesinin gerek nüfusça gerek ticaret ve ziraatçe tümünden zararlı olmaya başladığı ve bu “*tehlike-i müdhişenin*” önünün alınması gerektiği beyan edilmiştir.

Kolera hastalığının tıbbi olarak nasıl bulaştığı anlatıldıktan sonra bunun dünyada yerleşik bir hastalık olmadığı, Hindistan'dan hacca gelenler üzerinden yayıldığı anlatılmıştır. Özellikle deniz yolunun sıkıntılı olduğuna dikkat çeken Bonkowski'ye göre Kolera hastalığı Avrupa'ya iki yoldan yayılmaktadır; birincisi Basra Körfezi, ikincisi Bahr-i Ahmer yani Kızıldeniz'dir. Hastalığın Akdeniz havzasına girmeden evvel buralarda önü kesildiği takdirde hem Osmanlı'nın hem de Avrupa'nın koleranın sirayetinden korunmuş olacağı belirtilmiştir. Bunun için II. Mahmut zamanında karantina teşkilatının kurulduğu, yüklü masraflara girilerek Kızıldeniz'de, Akdeniz'de, Boğaziçi'nde tahaffuzhaneler açıldığı fakat bir türlü düzgün işletilemediği yazılmıştır. Yolcuların bir şekilde karantinada tutulduklarını fakat temizlik ve dezenfeksiyon hususlarına hiç dikkat edilemediğini belirten Bonkowski, tahaffuzhanelerde icra edilmekte olan dezenfeksiyon işlemlerinin (*tathirin*) hükümsüz olduğunu, beyhude masraf yapıldığını yazmıştır⁵³⁸. Kolera ve

⁵³⁷ BOA. Y.A.RES. 56/10-3

⁵³⁸ “...Bizim tahaffuzhanelerimizde şimdiye kadar icra olunagelen tathirin hükümsüzlüğü yani hakkıyla tathirata dikkat ve ihtimam edilmediğini Karantina İdaresi dahi doğrudan doğruya tasdik ettiği cihetle...” BOA. Y.A.RES. 56/10-3.

diğer bulaşıcı hastalıkların önünün alınabilmesi için modern dezenfeksiyon yöntemleri uygulanmasının gerektiğini, başta etüv olmak üzere bu yöntemlerin kullanımıyla salgınların engellenebileceğini belirten Bonkowski, raporunun sonunda “*Avrupalıların dahi işbu kolera yüzünden bizlere asla söz söyleyecek salahiyetleri kalmayacaktır*” demektedir.

Bonkowski altı sene evvel yani 1885’te kendisinin de azası olduğu Tathirat Komisyonu’nda “Geneste Herscher”den gerekli dezenfeksiyon cihazlarının getirilmesini istediğini fakat ancak raporun yazıldığı sene yani 1891’de en ufaklarından iki etüv makinesinin getirildiğini belirtmiştir. Bu makinelerden birisi Klazomen diğeri de Anadolu Kavağı tahaffuzhanelerine yerleştirilmiştir. Bonkowski’ye göre eğer bu etüv makineleri, hacıların karantina edildikleri Kamaran Tahaffuzhanesi’ne iki sene evvel yerleştirilmiş olsaydı son senelerde ardı ardına patlak veren kolera salgınları gerçekleşmeyecekti.

Padişah’ın iradesi ile modern dezenfeksiyon cihazlarının getirilmesi için 7.000 lira ayrılmıştır. Bonkowski, bu miktarın mükemmelen yetmese de büyük faydasının olacağını, özellikle Kamaran Tahaffuzhanesi’ne yeni dezenfeksiyon cihazlarının (*alat-ı tathiriye*) alımında kullanılacağını yazmıştır.

Saray kimyageri Bonkowski’nin bu raporundan iki gün sonra Meclis-i Tıbbiye, Reis Vekili Koçoni ve azalarının imzasıyla Meclis-i Vükela’ya sunulmak üzere başkaca bir rapor kaleme almıştır⁵³⁹. Bu raporda ülkedeki tahaffuzhanelerin durumuna değinilmiş, vaktiyle bu tahaffuzhanelerin düzgün işlediği fakat sağlık alanında yaşanan gelişmelerle (*kavaid-i sıhhiyenin terakkisiyle*) bu kurumların zamanın gerisinde kaldığı, yeni gelişmelere göre bu tahaffuzhanelerin tekrardan düzenlenmesi gerektiği yazılmıştır. Tahaffuzhane dairelerinin bulaşık ve temiz mahaller olarak ayrılması ve bunların kesinlikle birbirlerine karışmayarak (*men-i ihtilata suhulet gösterecek surette*) tertip olunarak etüv ve dezenfeksiyon makinelerinin (*edevat-ı tebhiriye ve tathiriye*) tedarik edilmesinin gerekliliği vurgulanmıştır.

İstanbul ve İzmir’e gönderilen etüv makinaları haricinde Kamaran’a bir takım pülverizatör gönderildiği bilgisi verilirken Geneste Herscher fabrikası mühendisi Mösyö Lui’nin de Klazomen’deki etüv makinasının kurulumu ve kullanımı ile meşgul olduğu bildirilmiştir. Diğer tahaffuzhaneler için de ilerleyen yıllarda dezenfeksiyon aletlerinin alınmasının meclisçe talep olduğu bildirilmiştir.

⁵³⁹ BOA. Y.A.RES. 56/10-2.

Bonkowski'nin 1891 tarihli layihasının önemli bir zamana denk geldiği için bir değişim başlattığını söylemek yanlış olmayacaktır. 19. yüzyılın ikinci yarısında Avrupa'da dezenfeksiyon alanında kayda değer gelişmeler yaşanırken Osmanlı'da da ardı ardına kolera salgınları meydana gelmekteydi. Hazırlanan bu rapor sonrası ilerleyen bölümlerde bahsedeceğimiz üzere 1890'lar boyunca Avrupa'dan tedricen etüv ve pülverizasyon makineleri getirilmeye başlanmıştır. Hatta sonraki zamanlarda Fransa'dan getirilen etüv makineleri model alınarak yerli muadilleri üretilmeye başlanmış, dezenfeksiyon kimyasallarının kullanımları hakkında detaylı talimatnameler hazırlanmıştır.

4.4. Etüv Makinelerinin Kullanılmaya Başlanması

Hastalıklara sebep olan mikroplar keşfedildikten sonra Avrupa'da bunların imhası yönünde farklı yöntemler üzerinde çalışmalar yapılmıştır. Dezenfeksiyona dair yapılan çalışmalar, ısı ve kimyevi maddeler olmak üzere iki temel yöntem üzerine gelişmiştir. Isı ile dezenfeksiyon yöntemi, etüv denilen sıcak hava ile mikropları yok etmek üzere tasarlanmış makinelerin ortaya çıkışını sağlamıştır. Fransızca fırın manasına gelen “*étuve*” sözcüğü başka dillere de geçmiş, Osmanlı tıp çevrelerince de bu tür dezenfeksiyon makinelerini tanımlamak için kullanılmıştır. Bu makineler temel olarak kuru sıcak ve nemli sıcakla dezenfekte etmek üzere iki farklı cinsten dizayn edilmişlerse de zamanla nemli ve tazyikli sıcaklığın kuru ve tazyiksiz sıcaklığa göre çok daha etkili ve verimli olduğu ortaya çıkmış, bu yönde etüv makineleri imal edilmeye başlanmıştır.

1881 yılında Koch ve Wolffhügel kuru ısı (*hararet-i yabise*) ile dezenfeksiyon yöntemi üzerinde çalışmalar yapmışlardır. 7 metreküp genişliğinde ürettikleri etüv makinesinde kuru ısı vasıtasıyla hastalık mikropları ile bulaşık eşyaları dezenfekte etmeye çalışmışlardır. Sporsuz bakterilerin kuru havada ortalama 100 derecede 1,5 saatte öldükleri, basil sporlarının 3 saat boyunca 140 derece sıcakta bile ancak gelişme yeteneklerini kaybettikleri görülmüştür. Isı 180 dereceye ulaştığında dahi makine içindeki eşyalardaki mikropların tam manasıyla imha olmadığı görülmüştür. Bunlar bu etüv makinesinin Paris ve Berlin gibi büyük şehir hastanelerinde kullanılmasıyla tecrübe edilmiştir. Üstelik etüv makinesinin içine konan elbise, çarşaf, yorgan, şilte, fanila gibi eşyalar zarar görmüş, birbirlerine geçmiş ve tahrip olmuştur. Sıcak ve kuru

hava ile dezenfeksiyon metodu yalnızca cam kaplar ve madenî eşyalar için kullanılmak üzere terk edilmiştir.

Basınçlı su buharı (*hararet-i ratibe*) ile çalışan etüv makineleri birkaç sebepten kuru hava ve basınçsız nemli hava etüvlerine göre tercih edilmektedir: Bu tip etüv makinelerinin diğerlerinden en önemli farkı mikropları tamamen imha edebilmeleridir. Nem ve basıncın etkisiyle sıcak eşyaların içine kadar işleyebiliyor ve mikropları yok ediyordu. Diğer bir avantajı ise dezenfeksiyon süresinin çok daha kısa olmasıdır. Bu tip etüv makinelerinde ortalama dezenfeksiyon süresi 20 dakika olarak bildirilmektedir. Üstelik daha düşük sıcaklıklarda çalıştıkları için dezenfekte edilen eşyaya herhangi bir zarar vermemektedir. Bu tür etüvleri üreten farklı üreticiler olsa da Bahriye Merkez Hastanesi doktorlarından Ancoli'nin notlarına göre en mükemmeli Geneste ve Herscher adlı fabrikatörlerin ürettikleri etüvlerdir⁵⁴⁰.

Osmanlı'ya Avrupa'dan getirilen ilk etüv makineleri de Fransa'dan getirtilen bu tip makineleridir. Bu etüv makinelerinin Bonkowski'nin raporundan Temmuz 1891'den önce getirildiğini biliyoruz. Mart 1891'de de Sadaret'ten Maliye Nezareti'ne yazılan yazıda da bu etüv makinelerinin henüz ödemesi yapılmadığı için getirilmediğini görüyoruz. Yani etüv makineleri bu iki tarih arasında bir zamanda getirilmiştir. Sadarettten yazılan yazıda, yaz aylarının yaklaşması sebebiyle kolera hastalığının yayılmasına ortam oluşacağı için gerekli ödemenin yapılarak etüv makinelerinin bir an önce getirtilmesi istenmiştir⁵⁴¹. Buradan anlaşıldığı üzere Sıhhiye İdaresi'nce Avrupa'dan sipariş edilen ilk etüv makineleri 1891 yılının yaz aylarına girerken teslim alınmıştır. Getirilen etüv makinelerinden İzmir Klazomen Tahaffuzhanesi'ne gönderilmiş olanın kurulumu Ağustos 1891'de tamamlanmıştır⁵⁴².

Getirilen bu ilk etüv makineleri yerlerine yerleştirildikten sonra Sıhhiye Meclisi olağanüstü toplanarak bu makinelerin kullanımı ile ilgili Ağustos 1891'de Fransızca bir mazbata kaleme almıştır. Bu mazbatanın tercümesi 23 Ağustos 1891'de Sıhhiye Nazırı'nın imzası ile Meclis-i Vükela'ya sunulmuştur. Buna göre kolera, sadece karantina edilen insanlardan değil ayrıca bu insanların eşyalarından da bulaşmaktadır. Bu sebepten dolayı “etüv” denilen “*alet-i mahsusa*” ile eşyaların

⁵⁴⁰ Ancelo, **Alat-ı Tebhiriye ve Usul-i Tathir**, Bahriye Matbaası, 1311, s.s. 17-22; Hugo Braun, Ziya Öktem, **Mikrobiyoloji ve Salgınlar Bilgisi**, İsmail Akgün Basımevi, 1944, s. 65; Nuran Yıldırım, **a.g.e.**, s. 438.

⁵⁴¹ BOA. ŞD. 331/26.

⁵⁴² BOA. Y.PRK.SH. 3/45.

dezenfekte (*tathir ve tebhir*) edilmesine tahaffuzhanelerde olağanüstü şekilde dikkat ve itina edilmesi istenmiştir⁵⁴³.

Bu tarihten sonra zaman içerisinde ülkeye getirilen etüv sayısı artmaya başlamıştır. Bu etüv makineleri genellikle Fransa'dan, Geneste ve Herscher adlı fabrikadan sipariş edilmişse de zaman zaman farklı etüv makinelerinin de denendiği arşiv kayıtlarına yansımıştır.

4.5. Prof. Gilles Van Overbeek de Meijer'in Etüvü İstanbul'da

1891 yılı sonunda İstanbul'daki Hollanda (Flemenk) elçilik doktoru İstekoli Efendi, Hollanda'daki Utrecht Üniversitesi hocalarından Gilles Van Overbeek de Meijer⁵⁴⁴'in keşfi olan bir etüv makinesi numunesini ve bunun hakkında yazılmış bir risaleyi Sultan'ın özel hekimi olan aynı zamanda Meclis-i Ayan üyesi ve Tıbbiye Hocası Seretibba (başhekim) Spiridon Mavroyeni Paşa'ya⁵⁴⁵ sunmuştur. Mavroyeni Paşa da incelenmek ve hakkında bir rapor yazılmak üzere bu etüv makinasını Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye azalarından oluşan bir komisyona göndermiştir⁵⁴⁶.

Bu komisyon Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'den emraz-ı umumiye (genel hastalıklar) hocası ve meclis âzâsı Binbaşı Faik, meclis âzâsı Pavlaki Fenerli, tıbb-ı kanun (adlî tıp) hocası ve meclis azası Agop Handanyan, seririyat-ı dâhiliye (iç hastalıklar kliniği) hocası ve meclis âzâsı Zoeros Paşa ve hıfzıssıhha hocası ve meclis azası Ferdinand Bey'den oluşmaktaydı.

Gilles Van Overbeek de Meijer'in icat ettiği bu etüv makinesi hava gazı ile çalışmaktaydı. Komisyon bu makineyi Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'de incelemek istemişse de okulda hava gazı bulunmadığı için makine mecburen İstanbul Hava Gazı Kumpanyası'nın idarehanelerinden birisine nakledilmiştir.

⁵⁴³ BOA. İ. DH. 1295/102458.

⁵⁴⁴ 1831 Rotterdam doğumlu olan Gilles van Overbeek de Meijer, Utrecht'teki askerî tıp okulundan mezun olduktan sonra Hollanda Donanmasında çalıştı ve Hindistan'da görev aldı. 1865'te doktorasını bitiren Overbeek de Meijer, 1877'de Sağlık Bilimlerinde profesör unvanını almıştır. Salgın hastalıklarla mücadele ve hijyen konusunda çalışmaları olan Overbeek de Meijer 1893 yılında bir hijyen laboratuvarı kurmuştur. Hollandalı bilim adamı 1918'de Utrecht'te ölmüştür. <https://repertorium.library.uu.nl/collectie/van-overbeek-de-meijer/>

⁵⁴⁵ Cemiyet-i Tıbbiye-i Şahane'nin başkanlarından ve Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'nin hocalarından olan Spiridon Mavroyeni Paşa (1817-1902) uzun süre II. Abdülhamit'in özel hekimi olarak görev yapmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz; Feza Günergun, "Spiridon Mavroyeni Pacha (1817-1902) et sa Contribution À la Diffusion des Sciences Médicales dans l'Empire Ottoman", **Osmanlı Bilimi Araştırmaları Dergisi**, C. 6, S.1, s.s. 37-63.

⁵⁴⁶ BOA. Y.MTV. 60/55-1.

Etüv makinesi incelemesine sefaret doktoru İstekoli Efendi de komisyonca davet edilmiş, onun da katılımı ve yardımıyla çeşitli deneyler yapılmıştır. Komisyon bu makine hakkında 15 Mart 1892 tarihli, toplamda 4 sayfalık görece uzun bir rapor kaleme almıştır⁵⁴⁷. Bu rapor bize özel olarak bu etüv hakkında bilgi vermekle beraber genel olarak başka etüvlerin özelliklerinden de bahsetmektedir.

Rapora göre Hollanda'dan gönderilen bu etüv makinesi oldukça ufaktır. İçerisine ancak gömlek gibi birkaç parça elbise veya bir yastık ya da bir iki yatak örtüsü girebilecek büyüklüktedir.

Deneyin yapılabilmesi için mikropların kültürlendirilmesi gerekmektedir. Bu da 4-5 günlük bir zaman almaktadır. Deney için hem tifo hastalığına yakalanmış bir hastanın yastığı ve gömleği hem de su mikropları ve deney tavşanlarından alınan mikrop kültürleri kullanılmıştır. Mikropların tohumlandırılması ve etüvden sonra mikrobiyolojik sonuçlarının değerlendirilmesi heyet huzurunda Zoeros Paşa tarafından yapılmıştır.

Deney sonucunda bu etüv makinesinden çıkan yastığın ve gömleğin sararmadığı ve ıslanmadığı not edilmiştir. Fakat bezlerin tamamen dezenfekte olmadığı anlaşılmıştır. Bunların tamamen dezenfekte olması için ya etüv içerisinde daha uzun süre tutulması ya da 120 santigrat derecenin üzerine çıkılması gerektiği, fakat bu etüvün buna kabiliyeti olmadığı yazılmıştır. Raporda bu bezlerin nasıl tohumlandırıldığı ve bu sonuca nasıl ulaşıldığı ayrıntılı bir şekilde anlatıldıktan sonra bu makinenin diğer etüvlerle kıyaslaması yapılmış, olumlu ve olumsuz yanları anlatılmıştır.

Komisyonun kararına göre bu makinenin öne çıkan iki olumlu özelliği olmuştur: Birincisi buharın eşyanın tamamına nüfuz etmesidir. Yukarıdan aşağıya eşyanın tamamen buhar tazyikinde kalması faydalı bulunmuştur. Raporda konu edilen diğer bir olumlu yanı ise fiyatının Geneste&Herschel⁵⁴⁸ etüvlerinden daha aşağı olmasıdır. Fakat ucuz olması olumlu karşılanırken makinenin dayanıklılığının ve ömrünün de göz önünde bulundurulması gerektiği belirtilmiştir. Zira rapora göre Almanya'dan, Danimarka'dan ya da Avrupa'nın başka ülkelerinden bu etüv makinesine muadil başka etüv makinelerini de aynı fiyata getirmek mümkündür.

Komisyonun raporuna göre bu etüv makinesinin eksik yanları, faydalı yanlarına göre daha fazladır. İlk eksiklik olarak bu etüv makinesinin en fazla 120

⁵⁴⁷ BOA. Y.MTV. 60/55-3.

⁵⁴⁸ Ek 22. Geneste&Herschel üretimi bir sabit etüv makinesi.

santigrat derecede buharlama yapabilmesi gösterilmiştir. Bu miktar ekseriyetle yeterli olsa da bazı durumlarda daha yüksek sıcaklığa ihtiyaç duyulabileceği böyle bir durumda ise bu etüv makinesinin yetersiz kalabileceği düşünülmüştür. Nitekim yapılan testlerde de etüve konan bezlerin tamamen dezenfekte olmadığı yazılmıştır. Rapora göre Gilles Van Overbeek de Meijer etüvünün ikinci olumsuz tarafı ise bu makinenin hava gazı ile çalışmasıdır. Aslında dönemin şartlarına göre ileri bir teknoloji olan bu durum o günkü Osmanlı coğrafyası için dezavantaja dönüşmektedir. Zira raporda da not edildiği üzere “*Memalik-i Şahane’nin her tarafında hava gazı yoktur*”. Bu etüv makinesine atfedilen üçüncü kusur ise dezenfekte edilecek eşyanın aynı kapaktan ve tek bir noktadan etüve konması ve alınmasıdır. Yani bulaşık ve temiz eşya kapağı birbirinden ayrı değildir. Bulaşık eşyanın dezenfekte edilmek üzere etüve konduktan sonra işlem bitince yine aynı kapak açılarak alınması bir eksiklik olarak görülmüştür. Oysa Fransız, Alman ve Danimarkalı etüv üreticilerinin ürettiği etüvlerde eşyanın makineye konduğu bir kapak ve dezenfekte edildikten sonra alındığı ikinci bir kapak bulunmaktadır. Böylece iki tarafın birbirleriyle bağlantısı tamamen kesilmiş oluyor ve bulaşık mahalden temiz mahalle herhangi bir mikrop geçişine mahal bırakılmıyordu.

Rapor komisyon üyeleri Overbeek de Meijer’in etüvü hakkında nihaî fikirlerini beyan etmeden önce etüv konusu hakkında sitem dolu birkaç paragraf kaleme almışlardır. Daha önceleri de bu etüv makineleri mevzusunun komisyon üyelerince gündeme getirildiğini fakat kendilerinin ciddiye alınmadığını söyleyerek sitem etmişlerdir. 1886 senesinde Zoeros Paşa, Pasteur Enstitüsü’ne kuduz tedavisini öğrenmek üzere memur olarak gönderildiği sırada Paris’te ve Avrupa’nın çoğu ülkesinde uzmanların etüv makinesi kullandıklarını, özellikle de bu makinelerin en mükemmeli olan Geneste&Herscher’in kullanıldığını ifade etmiştir. Paşa “*tathir etüvleri mes’elesini*” önce Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhat-i Umumiye’ye arz etmiştir. Meclis’in de bu makinelerin temini ve tesisi konusunda onayını alınca Sadarazam’a sunulmak üzere etüv makineleri hakkında içerisinde Geneste&Herscher etüv makinesinin resimlerinin de olduğu ayrıntılı bir raporu Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane ve Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye Nazırı Marko Paşa’ya sunmuştur. Zoeros Paşa’nın bu etüv makinelerinin memleketin salgın hastalıklardan korunması için gerekli olduğunu ayrıntılı bir şekilde Marko Paşa’ya anlattığı, hakeza komisyon üyelerinden Pavlaki Fenerli’nin de bir kaç sene evvel bu konuyu dile getirdiği söylenmiş ve “*teessüf olunur ki bu vesait-i vikaye Avrupa’nın bil’cümle memalikinde olduğu gibi Memalik-i*

Mahrusa-i Şahane’de dahi kabul ve intişarı luzumeden iken henüz ne kabul olunmuş ne de intişar eylemiştir” denilerek teessüf edilmiş ve bu defa kendilerine kulak verileceği hususunda ümitli olduklarını belirtmişlerdir.⁵⁴⁹

Nihaî olarak komisyon Overbeek de Meijer’in icadı olan etüv makinesini bulaşık eşyaların dezenfeksiyonu (*eşya-i mülevvesin tathiri*) için işe yarar bulduysa da Geneste&Herschel etüv makinelerinin Hollanda’dan getirilen bu etüve tercih edilmesi yönünde kanaat bildirmiştir. Pahalı da olsa eğer bir harcama yapılacaksa bunun mevcut olan etüv makineleri arasında en mükemmel olana yani Geneste&Herschel’in etüv makinalarına yapılmasının uygun olduğu belirtilmiştir.

Bir sene sonra İstanbul Şehremaneti’ne Overbeek de Meijer’in geliştirdiği bu etüv makinesini üreten fabrikanın temsilcisi tarafından kendi etüv makinelerinin diğerlerine üstün olduğunu anlatan bir varaka verilmiş ve belediyeye bu etüv makinelerinden satın alması teklif edilmiştir. Fakat 12 Eylül 1893’te Şehremaneti’nden Hariciye Nezareti’ne yazılan yazıda zaten başka bir üreticiden sipariş verildiğini⁵⁵⁰ bu yüzden şimdilik Hollandalıların bu etüv makinesine ihtiyaç kalmadığını fakat ilerleyen zamanlarda ihtiyaç olursa bunlardan da sipariş verilebileceğini belirten bir yazı yazılmıştır⁵⁵¹.

Sonuç olarak Hollandalı bilim adamının dizayn ettiği etüv makinesi ile ilgili hazırlanan bu rapordan, o dönemdeki Osmanlı bilim insanlarının ne derece nitelikli ve alanlarına hâkim olduklarını bir kez daha görüyoruz. Etüv makineleri henüz ülkeye yeni yeni girmeye başlamışken kendilerine test edilmek üzere verilen ve muhtemelen ilk defa gördükleri bir etüv makinesini her yönüyle test etmişler ve kusurlarını ortaya çıkarmışlardır. Avrupa’da üretilmiş olan farklı etüv makinelerine de hâkim oldukları için kendilerine gönderilen bu makineyi onlarla kıyaslayarak olumlu ve olumsuz yanlarını ortaya koymuşlar, kamu menfaatine en uygun olanın seçilmesi konusunda yol göstermişlerdir.

4.6. Etüv Makinelerinin Yaygınlaşması

1890’lar boyunca etüv makinelerinin hızlı bir şekilde yaygınlaşmaya başladığı görülmektedir. Bunlar genellikle Fransa’dan getirilmekle beraber zaman zaman

⁵⁴⁹ BOA. Y.MTV. 60/55-3

⁵⁵⁰ Her ne kadar belgede yazmıyor olsa da bu üreticinin, hazırlanan rapor doğrultusunda “Geneste&Herschel” olduğu anlaşılıyor.

⁵⁵¹ BOA. HR.TH. 133/50.

Avrupa'nın farklı ülkelerinden de etüv makinesi sipariş edildiği görülmektedir. Bu makineler öncelikle karantina merkezleri olan tahaffuzhanelere gönderilmiştir. Zamanla hastaneler başta olmak üzere Darülaceze, Yıldız Sarayı, Mekteb-i Fünûn-ı Harbiye, Üsküdar Bimarhanesi gibi pek çok farklı kurum ve kuruluşta kullanılmaya başlamıştır. Ayrıca bu makinelerin tren⁵⁵² ve vapurlara⁵⁵³ yerleştirilerek bu vasıtaların içerisinde de kullanıldığına dair bilgiler mevcuttur. 1897 yılında ise Osmanlı-Yunan savaşı devam ederken de Almanya'dan getirilmiş bir etüv makinesi Yunan sınırına sevk edilmiştir⁵⁵⁴. 1890'lar boyunca bir yandan Avrupa'dan etüv makineleri ithal edilirken bir yandan da Tersane-i Amire'de yerli etüv makineleri üretilmiştir.

4.6.1. Tahaffuzhanelere Gönderilen Etüv Makineleri

1890'lar boyunca çoğunluğu Fransa'dan⁵⁵⁵ olmak üzere yurt dışından etüv makinelerinin getirilmeye başlandığı arşiv kayıtlarına yansımıştır. Bonkowski Paşa'nın raporundan öğrendiğimiz üzere 1891'de getirilen ilk etüv makineleri İzmir ve İstanbul'daki tahaffuzhanelere yerleştirilmiştir. Ağustos 1891'de İzmir Karantina İdaresi'nden gönderilen bir telgrafla Klazomen Tahaffuzhanesi'nde İzmir Valisi ve bazı doktorların huzurunda gerçekleştirilen dezenfekte işleminden iyi netice alındığı Sıhhiye Nezareti'ne bildirilmiştir⁵⁵⁶.

Etüv makinelerinin kullanımının önemi ile ilgili uzmanların verdiği raporlar sonucunda Osmanlı bürokrasisi de harekete geçmeye başlamıştır. Mart 1892 tarihli rapordan birkaç ay sonra Haziran 1892'de Dâhiliye Nezareti salgın hastalıkların engellenmesi yolunda gerekli aletlerin getirilmesi için Sadaret'e bir yazı göndermiştir. Ertesi gün benzer bir yazı İstanbul Şehremaneti'ne de gönderilmiştir.

Gönderilen bu yazıya göre salgın hastalıktan vefat edenlerin giysileri âdet olduğu üzere ya fakir fukaraya dağıtılmakta ya da bit pazarlarında satılmaktadır. Salgın hastalıklar da en fazla bu kullanılmış elbiselerin satıldığı bit pazarlarının çevresinde görülmektedir. O dönem giysiler günümüze göre daha zor ulaşılan eşyalar oldukları

⁵⁵² İzmir'de görülen şüpheli hastalıktan sonra, İzmir ve çevresinde işletilen trenlere etüv makinesi yerleştirilmesine dair; BOA. **BEO.** 246/18444, **BEO.** 246/18441, **BEO.** 247/18486.

⁵⁵³ Hindistan hacılarını taşıyan Osmanlı vapurlarına etüv makinesi konmasına dair 1894 tarihli irade için bkz; BOA. **İ.HUS.** 22/32.

⁵⁵⁴ BOA. **Y.MTV.** 158/30.

⁵⁵⁵ Bir örnek olarak 1899'da Paris'ten Sirkeci Garı'na gönderilmek üzere trene yüklenen etüv makinesi için bkz: BOA. **Y.PRK.EŞA.** 33/30.

⁵⁵⁶ BOA. **YPRK. SH.** 3/45.

için ölen kişiden sonra geride kalanlarca giyilmeye devam ettiği ve hastalığın da bu vasıta ile yayılma imkânı gösterdiği görülmüştür.

Hastalığın yayılmasının engellenmesi için bu eşyaların dezenfekte edilmesi gerektiği belirtilmiştir. Bunun için de “*Bilad-ı selase*”⁵⁵⁷ olarak adlandırılan başkentin üç bölgesine birer etüv makinesinin yerleştirilmesi kararlaştırılmıştır. Ayrıca ihtiyaç halinde başkentin uzak mahallerinde de dezenfeksiyon işlemi yapılabilmesi için bir de seyyar etüv makinesinin⁵⁵⁸ getirilmesine karar verilmiştir. Toplamda getirilecek bu dört etüv makinesinin her birisi için ikişer de pülverizatör getirilmesi kararlaştırılmıştır. Bu pülverizatörler etüvlerden aldıkları buhar basıncı ile ortamın dezenfekte edilmesinde kullanılmaktaydı.

Biri seyyar, üçü sabit olmak üzere toplamda dört etüv makinesi ve sekiz pülverizatör için 28.250 frank harcanacağı ve bunların nakliyesinin ve kurulumunun da hesaba katılması ile toplam masrafın 1.700-1.800 lira olacağı hesaplanmıştır. Ayrıca yazıda bu ücretin dönemin şartlarına göre fazla gözükmese rağmen halkın sıhhat ve selametini temin eden böylesi bir alet için gözden çıkartılması gerektiği yazılmıştır. Yabancı devletlerin başkentlerinde de bu etüv makinelerinin kullanılmakta olduğu, Osmanlı’nın başkentinde bu tür aletlerin bulunmasının gerekliliği vurgulanmıştır⁵⁵⁹.

Dâhiliye Nezareti’nce kaleme alınan bu yazıdan sonra gerekli ödemeler yapılmış ve bu etüv makineleri 1892 senesinin yaz aylarında Avrupa’dan İstanbul Şehremaneti’nce getirilmiştir⁵⁶⁰. Fakat İstanbul’da kullanılmak üzere getirilen bu makinelerin en azından bir kısmı ne yazık ki İstanbul’da kullanılamamış, ihtiyaçlar doğrultusunda yeni açılan tahaffuzhanelere dağıtılmıştır. Fakat yaklaşık bir sene sonra, yerli etüv makineleri üretilmeye başladıktan sonra İstanbul Şehremaneti’nden alınan bu etüv makinelerinin yerine 1893’te Bahriye Nezareti’nden yerli üretim etüv makineleri gönderilmiştir⁵⁶¹. İstanbul’un yanında diğer şehir belediyeleri de Avrupa’dan etüv makineleri ithal edilmeye başlamıştır. 1892 yılında Selanik ve İzmir belediyeleri de yeni etüv makineleri sipariş etmişlerdir⁵⁶².

⁵⁵⁷ Bilad-ı Selase: İstanbul’a bağlı üç kazaya verilen isimdir. Bunlar; Galata, Üsküdar ve Eyüp’tür. Ayrıntılı bilgi için bkz; Mehmet İpşirli, “Bilad-ı Selase”, **Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C. 6, **İstanbul**, 1992, s.s. 151-152.

⁵⁵⁸ Ek 23. Geneste&Herscher üretimi bir seyyar etüv makinesi.

⁵⁵⁹ BOA. **DH.MKT.** 1963/106, **DH.MKT.** 1969/48.

⁵⁶⁰ BOA. **İ.HUS.** 3/74

⁵⁶¹ BOA. **BEO.**185/13815; **BEO.** 255/19077.

⁵⁶² **Resimli Gazete**, 26 Teşrin-i Sani 1308, Sene:2, C. 2, s.554.

İstanbul'a gönderilen etüv makineleri geldikten kısa bir süre sonra Avrupa'dan gelen yolcuları karantinaya almak ve elbiseleri ile eşyalarını dezenfekte etmek üzere Bulgaristan'ın Cısrı Mustafapaşa (Svilengrad) mevkiine bir tahaffuzhane açılmıştır. 8 Eylül 1892'de Sıhhiye Nezareti'nden Sadaret'e yazılan yazıda, bu tahaffuzhaneye gönderilen memurlarla pülverizatör makineleri gönderildiği fakat ellerinde etüv makinesi bulunmadığı ifade edilmiştir. İstanbul'da da şimdilik çok ihtiyaç olmadığı için -yerine yenisi alınmak üzere- getirilmiş olan bu etüv makinelerinden bir tanesinin Cısrı Mustafapaşa Tahaffuzhanesi'ne gönderilmesi kararlaştırılmıştır⁵⁶³.

İstanbul Şehremaneti'nin deposunda bulunan etüv makinelerinden seyyar olanının Cısrı Mustafapaşa Tahaffuzhanesi'ne nakledilmesine karar verilmiştir. Fakat bu seyyar etüv makinesi nakil sırasında kırılmıştır. Kırılan bu seyyar etüv yerine yine sözü edilen depodan bir başka etüvün buraya gönderilmesi kararlaştırılmıştır. Belediye için getirilmiş olan seyyar etüv kırıldığı için bu sefer yine İstanbul için getirilmiş olan sabit etüvlerden bir tanesi gönderilmiştir⁵⁶⁴. Nakil sırasında kırılan bu seyyar etüv makinesi için fabrikadan parça sipariş edildiği bildirilmişse de akıbeti hakkında bir malumata rastlanmamıştır.

Geneste&Herscher etüv makineleri Avrupa'dan getirilmeye başladıktan sonra bu etüv makinelerinin kurulumları için Fransa'dan bir de Lui Bele isminde bir mühendis gelmiştir. Belgelerde Geneste&Hersher fabrikası (bazen de kumpanyası) vekili olarak sık sık karşımıza çıkan Mösyö Bele, ücreti karşılığında bu etüv makinelerinin kurulumunu yapmış ve kullanım şekillerini göstermiştir⁵⁶⁵.

Mühendis Bele bu sefer de Cısrı Mustafapaşa'ya etüv makinesinin kurulumunu yapmak ve nasıl kullanılacağını göstermek için etüv makinesi ile beraber gönderilmiştir. Fakat makinenin kurulumunun yapılacağı kargir bina inşa edilmediği için orada kalmamış ve “*hiçbir iş görmeksizin Dersaadet'e*” geri dönmüştür. Bunun üzerine Sadaret'ten Bahriye Nezareti'ne yazılan yazıda daha fazla vakit kaybetmenin doğru olmadığı yazılmış ve Tersane-i Amire'de etüv makinelerinin yapımı ve işletilmesi konusunda bilgisi olduğu bilinen iki zabitanın acele bir şekilde Cısrı Mustafapaşa'ya sevk edilmesi emredilmiştir. İlk olarak geçici barakalarda

⁵⁶³ BOA. **İ.HUS.** 3/74.; BOA. **BEO.** 65/4838, **BEO.** 66/4950.

⁵⁶⁴ BOA. **BEO.** 67/4990.

⁵⁶⁵ Mösyö Lui Bele ile ilgili İzmir'de Klazomen Tahaffuzhanesi'ne etüv makinesi kurulumu için bkz; BOA. **Y.RES.** 56/10; Cısrı Mustafapaşa Tahaffuzhanesi'ne etüv makinesi kurulumu için bkz: BOA. **BEO.** 74/5524; Üsküdar Tebhırhanesi'ne etüv makinesi kurulumu için bkz. **İ.ŞE.** 1/29, Haseki Nisa Hastanesi'ne etüv kurulumu için bkz: BOA. **DH.MKT.** 2058/71.

çalıştırılacak etüv makinesinin ilerleyen zamanda malzemesi yerel yönetim tarafından temin edilerek ve Sıhhiye İdaresi'nden verilecek plân doğrultusunda inşa edilecek olan kargir binaya taşınması kararlaştırılmıştır⁵⁶⁶.

Sonunda 30 Eylül 1892'de Cisri Mustafapaşa'dan Yıldız Sarayı'na etüv makinesinin işletilmeye başlandığını ve istenen sonucun hasıl olduğunu haber veren bir telgraf gönderilmiştir⁵⁶⁷. Etüv makinesi, Cisri Mustafapaşa Tahaffuzhanesi müfettiş doktoru Grosman, başkatip efendiler ve diğer bazı görevlilerin huzurunda çalıştırılmış ve karantina altında yani "kordonda" bulunan yolcuların elbise ve eşyaları dezenfekte edilmeye başlanmıştır.

Geneste&Herschel'in fabrika vekili mühendisin kurulumu yapmadan dönmesi üzerine Cisri Mustafapaşa Tahaffuzhanesi'ne gönderilen bu etüv makinesinin kurulumunu yapmaya gönderilen ve bunu başarıyla yapıp telgrafla haber veren kişi, Doktor Acchiote Ancelo'dur⁵⁶⁸. Cemiyet-i Tıbbiye-i Osmanîye azasından ve Bahriye Merkez Hastanesi doktorlarından Ancelo, Cisri Mustafapaşa'ya gönderildiği tarihlerde yerli etüv makinesinin üretimi üzerinde de çalışmaktadır. İlerleyen satırlarda daha ayrıntılı değineceğimiz yerli etüv makinesi üretimini gerçekleştiren Doktor Ancelo, Osmanlı'da dezenfeksiyon ve sterilizasyon alanında önemli bir bilim insanı olarak karşımıza çıkmaktadır.

Tıpkı Cisri Mustafapaşa Tahaffuzhanesi'ne gönderildiği gibi aynı tarihlerde bir de Sinop Tahaffuzhanesi'ne bir etüv makinesi gönderilme kararı alınmıştır. 24 Eylül 1892'de Sıhhiye Nezareti'nden Sadaret'e yazılan yazıda Sinop Tahaffuzhanesi için Amsterdam'dan⁵⁶⁹ etüv makinesi sipariş edildiği fakat bu etüv makinesinin ancak 25 güne İstanbul'a ulaşacağı, Sinop Tahaffuzhanesi'nde ise yoğunluğun çok olduğu ve âcil olarak bir etüv makinesine ihtiyaç duyulduğu yazılmıştır. Amsterdam'dan gelen etüv ulaştığı zaman İstanbul'da bırakılmak üzere, önceden İstanbul için getirilmiş olan sabit etüv makinelerinden bir tanesinin acilen gemiyle Sinop'a yollanması istenmiştir⁵⁷⁰.

İstanbul Şehremaneti'nden yazılan pusulada ise emanet malı olan 2 etüvün zaten gönderildiği, eğer İstanbul'da bir hastalık olur da bu etüv makinelerine ihtiyaç

⁵⁶⁶ BOA. **BEO.** 74/5485.

⁵⁶⁷ BOA. **Y.PRK.ASK.** 85/59.

⁵⁶⁸ Achiotte Ancelo, 28 Kasım 1890 senesinde Cemiyet-i Tıbbiye-i Şahane'ye 220 numara ile üye olmuş ve Kasım 1907'de vefat etmiştir. Bkz; Nuran Yıldırım, **a.g.e.**, s. 446.

⁵⁶⁹ Amsterdam'da sipariş edilen etüv makinesi Overbeek de Meijer'in etüvü olabilir. Fakat bu konu aydınlatılmaya muhtaçtır.

⁵⁷⁰ BOA. **BEO.** 76/5692, **BEO.** 79/5855.

duyulursa ne yapılacağı sorulmuştur⁵⁷¹. Sıhhiye Nezareti'nin buna cevabı ise konuya farklı bir bakış açısı getirmiştir. Sıhhiye Nazırı, bu etüv makinelerinden asıl beklenen istifadenin ülkenin dışındaki salgın hastalıkların ülke içine sirayet etmesinin önüne geçmek olduğunu ve eğer hastalık ülke içerisine girer de yayılma imkânı gösterirse etüv makineleri kullanmanın pek de bir önemi kalmayacağını belirtmiştir. Yani İstanbul'daki etüvlerin, İstanbul'dan daha çok Sinop'ta, Karadeniz üzerinden gelen ve karantinada bekletilen yolcuların eşyalarının dezenfeksiyonunda kullanılmasının doğru olacağı görüşünü savunmuştur. Zaten Dersaadet'te etüv makineleri konmak için yapılacak tesisler tamamlanıncaya kadar Amsterdam'dan yola çıkmış etüv makinesinin İstanbul'a varacağı belirtilmiştir⁵⁷².

Sonunda İstanbul için getirilmiş olan bir diğer etüv makinesi de Eylül 1892'de Sinop'a gönderilmiştir⁵⁷³. Her ne kadar İstanbul için getirilmiş etüv makineleri başka yerlere gönderilmişse de Başkent'te kurulması planlanan dezenfeksiyon merkezlerinin de ilerleyen zamanlarda açıldığını görmekteyiz. İlk aşamada İstanbul için getirilmiş makinelerin tahaffuzhanelere dağıtılması ilerleyen bölümlerde değineceğimiz dezenfeksiyon merkezleri olan tebhirhanelerin açılmasına engel olmamıştır.

Getirilen ilk etüv makinelerinden birisi yukarıda değindiğimiz gibi Beykoz'da bulunan Kavak Tahaffuzhanesi'ne konmuştur. Fakat 1892'de Rusya'da kolera salgını korkunç boyutlara ulaştığı ve Ruslar karantina süresini kısalttığı için Kavak Tahaffuzhanesi'nin yükünün ciddi manada arttığı belgelere yansımıştır. 3 Ocak 1893 tarihli Sıhhiye Nezareti'nden Sadaret'e yazılan yazıya göre bir buçuk sene önce gönderilmiş olan etüv makinesi, karantinada bekletilen yolcuların eşyalarını dezenfekte etmeye yeterli gelmemektedir. Yaşanan gecikmeler insanların şikâyet etmesine sebep olmaktadır. Havaaların kötü olduğu zamanlarda da pratika⁵⁷⁴ için bekleyen gemiler, yolcularını etüv makinesine çıkaramadıkları için ayrıca zorluklar yaşanmaktadır. Tüm bunlara ilaveten bir de Kafkasya'dan hacılar gelmeye başladığı için yoğunluk artmış ve tek etüv makinesi ile tüm bu yolcuları dezenfekte etmekte güçlük yaşanmaya başlamıştır⁵⁷⁵.

Tam da bu zamanlarda Cidde'deki Ebu Said Tahaffuzhanesi için getirilmiş olan etüv makinesi henüz bir nakliye vasıtası bulunamadığı için gümrükteki depoda

⁵⁷¹ BOA. BEO. 79/5855.

⁵⁷² BOA. İ.HUS. 4/43.

⁵⁷³ BOA. Y.HUS. 265/35.

⁵⁷⁴ Gemide bulunanların sağlık durumunu gösterir, giriş-çıkış izni için verilen belge.

⁵⁷⁵ BOA. İ.HUS.7/49; Y.A.HUS. 268/94.

bekletilmektedir. Çözüm olarak yine yer değiştirme uygun görülmüş ve Cidde için getirilmiş olan etüv makinesinin Kavak Tahaffuzhanesi'ne gönderilmesi kararlaştırılmıştır. Bu makinenin işletilmesi için ihtiyaç duyulan makinist, ateşçi gibi gerekli personelin de makine ile beraber gönderilmesi istenmiştir⁵⁷⁶.

Kavak Tahaffuzhanesi'ne gönderilecek bu ikinci etüv makinesi için ilginç bir uygulamaya gidilmiştir. Gemiler kötü havalarda karaya yanaşamadıkları ve zaten karada yani Tahaffuzhane'nin içerisinde bir etüv makinesi bulunduğu için gönderilecek bu ikinci etüv makinesinin bir duba üzerine yerleştirildikten sonra gemilere sevk edilerek karaya çıkmadan dezenfeksiyon işleminin yapılmasına karar verilmiştir. Sıhhiye Meclisi'nin bu kararından sonra bu işe uygun bir dubanın Bahriye Nezareti tarafından Kavak Tahaffuzhanesi'ne gönderilmesi istenir⁵⁷⁷. 9 Şubat 1893'te Bahriye Nezareti'nden Sıhhiye Nezareti'ne gönderilen yazıda ise böyle bir dubanın ellerinde şu anda mevcut olmadığı ve işlerin yoğunluğundan dolayı da inşa edilmesinin en az altı ay süreceği yazılır. Sıhhiye Nezareti'nin Sadaret'e yazdığı yazıda böyle bir dubanın her halükârda orada lazım olduğunun belirtilmesi üzerine Sadaret makamı 18 Mart 1893 tarihli bir irade hazırlar ve ertesi gün Bahriye Nezareti'nden böyle bir dubanın serian yaptırılıp Kavak Tahaffuzhanesi'ne yollamasını ister⁵⁷⁸.

Bahriye Nezareti, Şubat 1893'teki yazışmalarında belirttiği gibi gerçekten de üzerinde etüv makinesi yerleştirilmek ve yüzdürülmek suretiyle gemilerde dezenfeksiyon işleminin yapılacağı bir dubayı⁵⁷⁹ 6 ay sonra Ağustos 1893'te inşa etmiştir. Tersane-i Amire'nin Hasköy'deki tesislerinde inşa edilen bu duba II. Abdülhamit'in cülûs yıl dönümünde yani 31 Ağustos 1891'de kurbanlar kesilip dualar edildikten sonra suya indirilmiştir. Karadeniz'den gelecek gemilerdeki yolcuların eşyalarını dezenfekte etmek üzere Kavak Tahaffuzhanesi'nin karşı kıyısına, Sarıyer'deki Büyük Liman'a götürülmüştür. Sıhhiye teşkilatının yeniliklerinin bir göstergesi olması hasebiyle işaret, kanıt manasına gelen "Burhan" isminden yola çıkılarak bu dubaya "Burhanettin" ismi verilmiştir⁵⁸⁰.

⁵⁷⁶ BOA. **BEÖ.** 135/10124.

⁵⁷⁷ BOA. **İ.HUS.** 7/49.

⁵⁷⁸ BOA. **İ.HUS.** 9/109; **BEÖ.** 174/13006.

⁵⁷⁹ Çeşitlilik göstermekle beraber Osmanlı'da kullanılan etüv makineleri 1 ton ile 2,5 ton arasındaydı. Boyutları da 2 metre civarındaydı. Belgelerde duba olarak anılan bu yüzer etüv istasyonun, bahsedilen ağırlıkta ve boyutta bir makineyi yüzdürebilecek, üzerinde kabin benzeri bir yapının olduğu bir platform olduğu anlaşıyor. Zira yazışmalarda "*derununa tebhîr makinesi vaz'ıyla*" ifadesinden etüv makinesinin dubanın içerisine yerleştirildiği anlaşılmaktadır. 1893'te Paris'ten getirilen etüv makinelerinin boyutları için bkz: BOA. **Y. PRK. SH.** 3/49.

⁵⁸⁰ BOA. **A.MKT.MHM.** 558/3; **Y.A.HUS.** 279/121; **Y.A.HUS.** 279/130; **İ.HUS.** 15/130.

Zamanla ülkenin diğer yerlerindeki tahaffuzhanelere de etüv makineleri gönderilmiştir. Özellikle Bahriye Nezareti'ne bağlı Tersane-i Amire'de yerli etüv makinesinin üretilmesiyle diğer vilayetlerdeki tahaffuzhanelerde bu makineler daha hızlı bir şekilde yer bulmaya başlamışlardır.

Öte yandan bu etüv makineleri ülkenin her yerinde memnuniyetle karşılanmamıştır. Bu dönemde Avrupalı devletler koleranın yayılmasından Müslüman hacıları sorumlu gördüğü için bu devletlerin müdahalelerini engellemek adına hacıların yolculuk koşulları ve Hicaz Bölgesi ile ilgili modern dezenfeksiyon yöntemlerinin uygulanmasına karar verilmiştir. 1894'te yaşanan kolera salgınından sonra Hicaz'a yeni etüv makinelerinden birisi gönderilmiştir. Fakat Hicaz'da karantina ve dezenfeksiyon tedbirlerinin uygulanmasında zorluk çekilmiştir. Bu etüv makinesi daha kurulmadan bölge halkı arasında hacıların çırılçıplak soyularak bu makineye sokulacakları söylentisi yayılmaya başlamıştır. İnsanların hayatına yeni yeni girmeye başlayan dezenfeksiyon kavramı halkın tedirgin olmasına ve yanlış anlaşılmalara sebep olmuştur. “Dezenfeksiyon” ve “dezenfekte etmek” kavramları o dönemde çok yeni ve halk arasında bilinmeyen kavramlar olduğu için insanlar tarafından korku ve şüpheyile karşılanmıştır. Etüv makinesi Hicaz'da kurulduktan sonra, menfaatlerinin zarar göreceğini düşünen esnafın da kışkırtmasıyla 1895 yılında hacıların Arafat'a hareket edecekleri bir izdiham sırasında makine kırılmış ve binası da tahrip edilmiştir. Yaşanan kargaşa sırasında İngiliz konsolos vekili de dezenfeksiyon yapan doktorlardan biri zannedilerek öldürülmüştür. Bu denli şiddetli tepkiler sadece Hicaz ile sınırlı kalmış, Anadolu coğrafyasında böylesine sert tepkilerle karşılaşılmamıştır⁵⁸¹.

4.6.2. Diğer Kurumlara Gönderilen Etüv Makinelerine Örnekler

Etüv makinelerinin hastanelerde kullanılmasına dair bir örnek Haseki Nisa Hastanesi'dir. 11 Ocak 1893'te Dâhiliye Nezareti, Sadaret'e, Haseki Nisa Hastanesi'ne etüv makinesi yerleştirilmesi için bir tezkire yollamıştır. Etüv makinelerinin kurulumunu yapan mühendisin incelemesine göre binanın inşâsı için 150 lira ve etüv makinesinin kurulumu için de 30 lira gerekmektedir. Bu meblağın “İnşaat ve Tamirat-ı Umumiye” ödeneğinden ödenmesinin uygun olacağı belirtilmiştir. Mühendis tarafından istenilen bu para başta fazla gelmiş olacak ki Sadaret'e yazılan

⁵⁸¹ Nuran Yıldırım, 14. Yüzyıldan Cumhuriyet'e Hastalıklar Hastaneler Kurumlar Sağlık Tarihi Yazıları I, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2014, s.s. 84-86; BOA. Y.A.HUS. 329/148; DH.ŞFR. 174/83; BEO. 637/47718; Y.PRK.UM. 32/86.

yazıda bunun “*had-i itidalde olduğu anlaşıldığı*” yani ölçülü sınırlar içerisinde olduğu yazılmıştır⁵⁸². Aynı tezkire 1893’ün Mart ayında Şehremaneti’ne de yollanmıştır⁵⁸³. Fakat öyle anlaşıyor ki etüv makinesinin kurulacağı bu bina için yeterli ödeme bir türlü sağlanamamış ve etüvün konacağı bina bitirilememiştir. 28 Ağustos’ta Dâhiliye Nezareti’nin, Şehremaneti’ne, Yedikule ve Samatya’daki temizlik hususuna dikkat edilmesiyle ilgili yazdığı bir tezkireden, Haseki Nisa Hastanesi’ne bu etüv makinesinin getirildiğini fakat yerine konamadığı için kullanılmadığını öğreniyoruz. Ekim ayında ise yarım kalmış bu binanın sert mevsim şartları sebebiyle bir kısmının yıkıldığı ve tamamlanması için 6.976 kuruşa ihtiyaç olduğu yazılmıştır. Bu yazıdan sonra binanın tamamlanması için izin verilmiş ve irade yazılmıştır. Bu irade ile beraber Haseki Nisa Hastanesi’nde etüv makinesi için gerekli olan binanın yapıldığı ve işletilmeye başladığı anlaşıyor. 1899 yılında Nevsal-i Afiyet’te Haseki Nisa Hastanesini konu alan bir makalede 15 koğuş, bir hamam ve bir de etüvün bulunduğu yazılmıştır⁵⁸⁴.

Etüv makinesi yerleştirilen bir diğer hastane ise Hamidiye Etfal Hastanesi’dir⁵⁸⁵. 1899 yılında bu hastaneye kalorifer dairesi ile beraber etüv makinesi için hazineden 23.500 kuruş ödenmiştir⁵⁸⁶. Haziran ayında bu etüv makinesinin işletilmeye başladığını görüyoruz. Aynı mahalde olduğu anlaşılan kalorifer dairesi ve etüv makinesi için istihdam edilmiş işçilerin maaşları için 6.177 kuruş ödenmiştir⁵⁸⁷. Birkaç sene sonra, 1901 yılında Hamidiye Etfal Hastanesi’ne yerleştirilen bu etüv makinesinin tamirâtı için hastane başhekimi İbrahim Bey hazineye bir yazı yazmıştır. İbrahim Bey’in gönderdiği dilekçede bu etüv makinesinin hastaların çamaşırlarının, yatak takımlarının ve kullanılan diğer eşyaların dezenfeksiyonu için gerekli olduğu ve makinenin bir gün bile tatil edilmesinin uygun olmadığını (*bir gün bile tatili caiz olamayacağına binaen*) ifade etmek üzere yazılmıştır⁵⁸⁸. Yazılan bu dilekçeden de görüldüğü gibi bu makineler hızla hastanelerde önemli bir yer edinmeye başlamıştır.

İstanbul’da 1893 yılında yaşanan kolera salgını ile beraber hastanelerde etüv makinelerine olan ihtiyaç artmıştır. Bahriye Nezaretince üretilmiş yerli etüv makinelerinden birisi, bu hastalık salgına dönüştükten sonra Gureba-i Müslimin

⁵⁸² BOA. **DH.MKT.** 2041/58.

⁵⁸³ BOA. **DH.MKT.** 2058/71.

⁵⁸⁴ Besim Ömer, **Nevsal-i Afiyet**, C. I, haz. Ahmet Zeki İzgöer, Sağlık Bilimleri Üniversitesi Tıp Tarihi Uygulama ve Araştırma Merkezi Yayını:2, İstanbul, 2020, s.120.

⁵⁸⁵ Ek 27. Hamidiye Etfal Hastanesi’ndeki etüv makinesi.

⁵⁸⁶ BOA. **ML.EEM.** 311/29.

⁵⁸⁷ BOA. **ML.EEM.** 312/94.

⁵⁸⁸ BOA. **ML.EEM.** 382/16.

Hastanesi'ne yerleştirilmiştir⁵⁸⁹. Fakat yerleştirilen bu etüv makinesi ilerleyen aylarda yetersiz görülmüş ve değiştirilmiştir.

1894 yılında saray kimyageri Mirliwa Bonkowski, Yenibahçe'deki Gureba-i Müslimin hastanesinde yaptığı teftiş neticesinde hastanedeki eksiklerle ilgili bir rapor kaleme almıştır. 29 Nisan 1894 tarihli ve Serkimyager Hazret-i Şehriyarileri ve Dersaadet ile Bil'umum Vilayat-ı Şahaneleri Hıfz-ı Sıhha-i Umumiye Sermüfettişi Mirliwa Kulları Bonkowski⁵⁹⁰ mührünü taşıyan bu raporda Gureba-i Müslimin Hastanesi'nin eksikleri anlatılırken buraya konmuş olan etüv makinesi hakkında da bilgi verilmiştir. Rapora göre buraya konmuş olan etüv makinesi ufak olduğu için yataklar dezenfekte edilememektedir. Bu etüv makinesi bir yolcu vapuruna gönderilerek yerine büyük boy bir etüv makinesi konması istenmiştir. Ayrıca mevcut etüv makinesinin yeri uygun bulunmamıştır. Hastane çamaşırvhanesinin önündeki boş arsaya bir makinehane inşa ettirilerek bu etüvün yerleştirilmesi uygun görüşmüştür. Her hastanede olduğu gibi Gureba-i Müslimin Hastanesi'ne de bir gözlem barakası (*müşâhedat barakası*) inşa ettirilmesi ve gelen hastaların bu barakada ayrılarak çamaşırlarının etüv makinesinde dezenfeksiyona yollanması istenmiştir. Ayrıca bu etüv makinesinin yerleştirileceği konum sahile ve sokağa yakın olduğu için ihtiyaç halinde hastane dışından gelenlerin de kullanabileceği düşünülmüştür. İki gün sonra yani 1 Mayıs 1894'te Dâhiliye Nezareti'nden Evkaf Nezareti'ne Bonkowski Paşa'nın raporu doğrultusunda yapılması gerekenler bildirilmiştir⁵⁹¹.

14 Mayıs 1903'te Sıhhiye Nazırı, Sadaret'e yolladığı bir yazıda başta Beyrut, Selanik, İzmir gibi büyük şehirlere etüv makinesi gönderilmesinin salgın hastalıkların önüne geçmede önemli olacağı yazılmıştır. Etüv makinesi ile hastaların eşya ve elbiselerinin dezenfekte edilmesinin çağdaş bilimin getirdiği en etkili çözüm (çağdaş tıbbın getirdiği tedbirlerin en başında hasta insanların eşya ve elbiselerinin dezenfekte

⁵⁸⁹ BOA. İ.EV. 5/54.

⁵⁹⁰ 1841 yılında Leh bir mültecinin oğlu olarak İstanbul'da dünyaya gelmiş olan Charles Bonkowski (1841-1905) Paris'te dönemin meşhur kimyagerleri Miche-Eugène Chevreul (1786-1889) ve Edmond Fremy'den (1814-1894) kimya eğitimi almıştır. Aynı zamanda eczacılık eğitimi de almış olan Bonkowski İstanbul'a döndükten sonra 1865'te Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'ye kimya hocası olarak atanmıştır. Tıbbiye'de hocalığın yanında Cemiyet-i Tıbbiye-i Şahane üyeliği de yapan Bonkowski, paşa rütbesine yükseldikten sonra 1894'te saray başkimyagerliğine getirilmiştir. Osman Nuri Bey'in aktardığına göre kendisi saraya atanmış ilk kimyagerdir. Halk sağlığı ve kimyasal analizler yönünde önemli çalışmaları bulunan Bonkowski Paşa'nın Osmanlı'da dezenfeksiyon çalışmalarında önemli bir rolü olmuştur. Ayrıntılı bilgi için bkz; Feyza Günergun, "XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Kimyager-Eczacı Bonkowski Paşa (1841-1905)", **I. Türk Tıp Tarihi Kongresi**, İstanbul, 1988, s.s. 229-252.

⁵⁹¹ BOA. DH.MKT. 2066/107.

edilmesi) olduğu vurgulanmıştır⁵⁹². Özellikle nüfusu o dönem iki yüz binin üzerinde olan ve koleranın kol gezdiği Şam şehrine bir etüv makinesinin yollanması üzerinde durulmuştur. 4 Temmuz 1893'te Suriye Vilayeti'nden yazılan yazıda Şam Hamidiye Hastanesi bahçesinde dezenfeksiyon için hususi bir alan inşa edilerek büyük boy bir etüv makinesinin kullanılmakta olduğu bildirilmiştir⁵⁹³.

Diğer hastanelerde de bu etüv makinelerinin yer edinmeye başladığı arşiv kayıtlarına yansımışsa da her hastane için bu makinelerin yerleştirilme tarihini söylemek en azından şimdilik mümkün değildir. 19 Ekim 1893'te Haydarpaşa Hastanesi Başhekimisi tarafından yazılan dilekçede bir etüv makinesine şiddetle ihtiyaç olduğu yazılmıştır⁵⁹⁴. 1906 yılında ise Bağdat Gureba Hastanesi için Avrupa'dan getirilmiş olan etüv makinesi gümrük vergisinden muaf tutulmuştur⁵⁹⁵.

Hastaneler dışında başka kurumlarca da etüv makineleri kullanılmıştır. Bu kurumlardan birisi de 1895'te düşkün insanlar için açılmış olan Darülaceze'dir. 15 Mayıs 1895'te inşaatı tamamlanmak üzere olan Darülaceze'ye, Dâhiliye Nezareti'nden Bahriye Nezareti'ne yazılan tezkire ile bir an evvel bir etüv makinesinin tedarik edilmesi istenmiştir⁵⁹⁶.

Etüv makinesi kullanılan diğer bir müessese ise Yıldız Sarayı'dır. 1893 Eylül'ünde Bahriye Nezareti'nden Saray'a yazılan bir yazıda buraya zaten daha evvelden bir etüv makinesinin kurulduğunu görüyoruz. Yazılan bu yazı ile mevcut makinenin daha büyük boy yerli üretim bir etüv makinesi ile değiştirilmesi istenmiştir⁵⁹⁷.

1 Nisan 1905'te Konya Valisi tarafından Yıldız Sarayı'na Konya'da difteri ve tifo hastalığının hızla yayılmakta olduğunu bildirir bir yazı yazılmıştır. Vali tarafından gönderilen bu yazıya göre hastalığın yayılmasını engellemek için her türlü fennî tedbir alınmasına rağmen hastalık bazı hanelerde tekrar ortaya çıkmakta ve ölümlere sebep olmaktadır. Özellikle bu hastalıklar yüzünden hapishanedeki ölümlerin çok arttığı bildirilmiştir. Bu hastalıklara sebep olan mikropların tamamen önüne geçilmesinin yegâne yolunun fenni bir dezenfeksiyon yapmaktan geçtiği ve mikropların "*tebhîrat-ı fenniye ile mahv ve itlafi için*" bir etüv makinesinin temin edilmesi gerektiği

⁵⁹² "...sâri hastaların eşya ve elbisesinin tathir ve tebhîri terakkîyat-ı hazıra-i fenniye'nin gösterdiği tedabir-i tebhîriyenin en birincilerinden..."

⁵⁹³ BOA. A.}MKT.MHM. 556/20.

⁵⁹⁴ BOA. İ.HUS. 17/47.

⁵⁹⁵ BOA. DH.MKT. 1072/53.

⁵⁹⁶ BOA. A.}MKT.MHM. 704/25.

⁵⁹⁷ BOA. Y.PRK. ASK. 94/33.

belirtilmiştir. Eğer Tersane-i Âmire’de bir etüv makinesi mevcutsa hemen yollanması değilse de bunun imal edilmesi istenmiştir⁵⁹⁸. Fakat başkentte de ne yerli üretim ne de Avrupa menşeli bir etüv makinesi bulunduğu için Konya’ya ücreti vilayet bütçesinden ödenerek Avrupa’dan bir etüv makinesi sipariş edilmesi düşünülmüştür⁵⁹⁹. Konya Valisi ise Avrupa’dan sipariş edilmesi düşünülen bu etüv makinesinin ücretini belediye bütçesinin ödemeye gücü yetmeyeceğini belirterek Tersane-i Âmire’de yerli etüv makinelerinden birinin imal edilerek yollanması konusunda ısrarcı olmuştur⁶⁰⁰. Bahriye Nezareti’nden Sadaret’e gönderilen yazıda ise Tersane-i Âmire’de yeterli malzeme olmadığı için böyle bir etüv makinesi imalinin mümkün olmadığı yazılmıştır⁶⁰¹. Etüv makinesi yerine 2 adet otoklav makinesi gönderilmesi düşünülmüşse de bunların etüv makinesi yerine kullanılamayacağına karar verilmiştir⁶⁰².

Tüm bu yazışmalar sürerken aradan aylar geçmiş, Konya için ne Tersane-i Âmire’de bir etüv makinesi imal edilebilmiş ne de Avrupa’dan bir makine sipariş verilebilmiştir. En nihayetinde Konya’da difteri hastalığının şiddetini arttırması üzerine 20 Ocak 1906’da Sadaret, Dâhiliye ve Sıhhiye nezaretlerine yazdığı bir yazı ile Konya’da bir etüv makinesine pek ziyade ihtiyaç olduğu ve fakat vilayet bütçesinde bu makineye karşılık bir para olmadığı için gereken meblağın Sıhhiye Nezareti bütçesinden ödenerek vilayete bir etüv makinesi ve bir de kurmalı pülverizatörün satın alınmasına karar verildiğini ifade etmiştir⁶⁰³.

Etüv makineleri uzun yıllar boyunca kullanımda kalmış ve ihtiyaç duyuldukça Avrupa’dan sipariş edilmeye devam edilmiştir. 1911 yılında Hilal-i Ahmer (Kızılay) için yine Fransız üretici “Geneste&Herschel”den üç etüv makinesi ve üç de pülverizatör getirtilmiştir⁶⁰⁴. Osmanlı’nın son yıllarında dahi etüv makinesi ithal edilmeye devam etmiştir⁶⁰⁵.

⁵⁹⁸ BOA. Y.MTV. 272/151.

⁵⁹⁹ BOA. BEO. 2604/195275.

⁶⁰⁰ BOA. BEO. 2645/198349.

⁶⁰¹ BOA. BEO. 2674/200531.

⁶⁰² BOA. BEO. 2661/199542.

⁶⁰³ BOA. BEO. 2748/206038.

⁶⁰⁴ BOA. BEO. 3948/296077, BEO. 3951/296304.

⁶⁰⁵ 1911 yılında Sıhhiye-i Umumiye Riyaseti tarafından Avrupa’dan Bitlis Vilayeti için sipariş olunan etüv makinesi ve pülverizatörler için bkz: BOA. DH.İD. 7/23; yine 1911 yılında Adana Vilayeti’nin etüv makinesi talebi için bkz: BOA. DH.İD. 7/28; 1914’de Erzurum’a bir seyyar etüv makinesi gönderilmesi ile ilgili bkz: BOA. DH.ŞFR. 443/90; 1914 yılında on adet etüv makinesinin Ruscuk’a sevki için bkz: BOA. HR.SFR. 04. 879/81.

1914 yılında Hüdavendigar Vilayeti Sıhhiye Müdürlüğü, Bursa’da kullanılmak üzere Alman vatandaşı Paul Altman isimli bir tüccardan iki adet etüv makinesi satın almıştır. Deutsche Bank Bursa şubesi aracılığıyla ödemesi yapılan etüv makineleri Bursa’ya gönderilmek üzere “Serifos” isimli bir vapura yüklenmiştir. Fakat etüv makinelerinin yüklendiği vapur I. Dünya Savaşı sebebiyle Pire limanına iltica etmiştir. Hüdavendigar Vilayeti, etüv makinelerinin akıbetini öğrenmek için Dâhiliye Nezareti, Hariciye Nezareti ve Atina Sefareti ile aylar süren yazışmalar gerçekleştirmiştir. Marka ve konşimento numaralarının Atina’ya bildirilmesiyle etüv makinelerinin yeri tespit edilebilmiştir. Makinelerin yeri öğrenildikten sonra vali vekili 25 Aralık 1914’te Hariciye Nezareti’ne, Bursa’da bu makinelere şiddetle ihtiyaç duyulduğunu anlatan ve bu makinelerin Selanik üzerinden Bursa’ya getirilmesinin sağlanmasını rica eden bir yazı yazmıştır. 20 Nisan 1915’te Atina Sefareti, Pire Limanı ambarında bekletilen etüv makinelerinin kaldırılıp yüklenmesi için vinç tutulmasına ihtiyaç olduğunu ve bunun için de en az 1.600 frank ödeme yapılması gerektiğini belirten bir yazı yazmıştır. Aylar süren bu yazışmalar boyunca savaş ciddi bir hal almış ve Yunanistan ile Osmanlı arasındaki bağlar kopmuştur. 6 Mayıs 1916’ta Atina Sefiri, Hariciye Nezareti’ne Yunanistan ile İstanbul arasındaki ulaşımın kesildiğini ve artık etüv makinelerinin yollarının mümkün olmadığını yazmıştır⁶⁰⁶.

4.6.3. Gemi ve Trenlerde Etüv Makinesi Kullanımı

1893 yılının Temmuz ayında İzmir’de teşhis edilemeyen bir hastalıktan dolayı ölümler gerçekleşmeye başlamıştır. Sonraki günlerde bu hastalığın kolera olduğu ve İzmir’e İngiliz gemisi ile gelmiş gemi personelinden bulaştığı anlaşılmıştır⁶⁰⁷. Hastalığın hem İzmir dışına çıkmasını engellemek hem de şehrin içerisinde yayılmasının önüne geçmek için bir dizi tedbir alınmaya başlanmıştır. Foça’dan Karaburun’a kadar tüm İzmir Körfezi karantina altına alınarak personelleri ile beraber tüm gemilerin muayeneden geçirilmesi kararlaştırılmıştır. Genel müfettiş sıfatıyla Koçoni Efendi ve saray kimyageri Bonkowksi durumu teftiş etmek ve kontrol altına almak üzere Sıhhiye Meclisi tarafından İzmir’e gönderilmiştir⁶⁰⁸.

İzmir ve çevresindeki tren istasyonlarına doktorlar gönderilerek hastalık şüphesi taşıyanların trenlere bindirilmemesi sağlanmıştır⁶⁰⁹. İzmir ve çevresinde tren

⁶⁰⁶ BOA. HR.H. 37/10.

⁶⁰⁷ BOA. BEO. 246/18397.

⁶⁰⁸ BOA. BEO. 246/18445, BEO. 246/18443, BEO. 246/18442.

⁶⁰⁹ BOA. Y.A.HUS. 278/77.

istasyonlarına doktorlar gönderilirken trenlere de etüv makinesi yerleştirilmesi kararı alınmıştır⁶¹⁰. 27 Temmuz 1893'te Aydın Valisi imzasıyla Sadaret'e gönderilen telgrafta, alınan tedbirler çerçevesinde İzmir ve çevresindeki kazalarda sefer yapan trenlerde etüv makinesi kullanılmasının padişah emri olduğu yazılmış ve bu doğrultuda üç adet etüv makinesinin, bulunan ilk vasıta ile yollanması istenmiştir. Bu telgrafla beraber durum Sıhhiye Nezareti'ne iletilmiştir. Sıhhiye Nazırı ise tahaffuzhanelerdeki etüv makinelerini tek tek saymış ve buralarda bulunan dokuz etüv makinesi dışında ellerinde etüv makinesi olmadığını, tahaffuzhanelerdeki etüv makinelerinden birisinin bile yerinden alınmasının uygun olmadığını (*yerlerinden alınması hiçbir vechle caiz olmayacağından*), Tersane-i Amire'de "Geneste& Herscher" etüvleri model alınarak yerli etüvler üretildiği ve İzmir'e de burada üretilen etüvlerden yollanmasının uygun olacağını bildirmiştir. Sonunda 30 Temmuz 1893'te Sadaret; Maliye, Bahriye, Sıhhiye nezaretlerine ortak bir yazı göndererek bu etüv makinelerinin ufak boylarından üç tanesinin, tanesine 600 lira ödenerek, mümkün olan en hızlı şekilde üretilmesini ve gönderilmesini istemiştir⁶¹¹.

Kolera hastalığının uluslararası bir problem olarak ortaya çıkması ile beraber vapurlarda da etüv makinesi kullanımı gündeme gelmiştir. 1894 yılında 7 Şubat- 3 Nisan tarihleri arasında Paris'te toplanan Uluslararası Hijyen Konferansı'na, Osmanlı dâhil 16 farklı ülkeden delegeler katılmıştır. Osmanlı Devleti'ni bu konferansta Madrid Sefiri Turhan Paşa'nın başkanlığında bir heyet temsil etmiştir⁶¹². Kolera üzerine yoğunlaşılın bu konferansta genel kanı Müslüman hacıların hastalığı dünyanın başka noktalarına yaydığı şeklindedir⁶¹³. Özellikle Hintli Müslüman hacılar bu duruma sebep gösterilmiştir. Kongredeki Amerikan delegesi Dr. Stephen Smith: "*Her kolera vakasının izi Ganj Nehri kıyısındaki bir Müslüman'a uzanır.*" diyerek hastalığın yayılmasındaki tüm sorumluluğu Müslüman hacılara yüklemiştir⁶¹⁴. Müslüman hacılar, Avrupa'ya kolera taşınmasında oldukça sınırlı bir etkiye sahip olmasına rağmen konferansın baskın konusu Mekke'ye giden Müslüman hacılara getirilmesi gereken düzenlemeler olmuştur⁶¹⁵.

⁶¹⁰ BOA. BEO. 246/18444.

⁶¹¹ BOA. BEO. 246/18441.

⁶¹² Sevtap Metin, "Osmanlı Devleti'nden Lozan'a Karantina Teşkilatlanması: Yeni Bir Kaptılayon muydu?", *Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. 23, S. 2, 2021, s.938.

⁶¹³ Valeska Huber, "The Unification of the Globe by Disease? The International Sanitary Conferences on Cholera, 1851–1894" *The Historical Journal*, Volume: 49, Issue:2, s.s. 453-476.

⁶¹⁴ *The New York Times*, 19 May 1894, s.3.

⁶¹⁵ Valeska Huber, *a.g.e.*, s.s. 473-474.

Konferanstaki Osmanlı delegesi Turhan Bey İstanbul'a bir telgraf çekerek İngiltere delegesinin Hindistan hacılarının dezenfeksiyon çalışmaları ile ilgili bazı taahhütlerde bulunduğunu, Osmanlı Devleti'nin de hac vapurlarıyla ilgili alması gereken sıhhi tedbirler olduğunu ve alınacak bu yeni tedbirlerin İngiltere'nin taahhütlerine karşı bir iyi niyet göstergesi olacağını bildirilmiştir. Bu telgraf üzerine Mart 1894'te, yani konferansın devam ettiği günlerde Sıhhiye Müfettiş-i Umumisi Koçoni Efendi bir rapor kaleme alarak hacı vapurlarına, başta etüv makinesi yerleştirilmek üzere alınması gereken bazı önlemler tespit etmiştir⁶¹⁶.

Koçoni Efendi, Hicaz'a giden Osmanlı bandıralı gemilerin tamamında bir doktor, bir etüv makinesi, bir pülverizatör ve gerekli ecza malzemesinin bulundurulması gerektiğini belirtmiştir. Ayrıca gemilerin kapasitesi üzerinde yolcu taşımalarının sakıncalarından bahsedilmiştir. Raporda bir önceki sene Cidde'den İstanbul'a gelen Abdülkadir Vapuru'na bindirilen 1370 yolcudan İstanbul'a gelene kadar 334'ünün vefat ettiği anlatılarak tıka basa dolu vapurların halkın sağlığını tehlikeye attığı vurgulanmıştır⁶¹⁷.

Koçoni Efendi'nin raporu ile beraber hac yolcusu taşıyan Osmanlı gemileri için kısa bir talimatname kaleme alınmıştır. Bu talimatnameye göre kolera görülmüş bir mahaldeki yolcular, eşyaları etüv makinesinde dezenfekte edilmeden hac vapurlarına kabul edilmeyeceklerdir. Hacca giden vapurlar da su depolarını kolera görülmüş mahallerden doldurmayacaklardır. Vapurlar nizamname ile belirlenmiş istiap haddinin üzerinde yolcu almayacaklardır. Tüm yolcu ve gemi personeli vapurlarda bulunacak doktor vasıtasıyla her gün muayene ve gözetim altında tutulacak, bir hastalık görülürse hastanın hali ve hastalığın derecesi gemi doktoru tarafından vapurun uğradığı mevkideki sıhhiye memurlarına verilmek üzere bir deftere not alınacaktır. Hac yolcularının eşyaları haftada en az iki kere etüv makinesinde dezenfekte edilecektir. Eğer vapurda kolera vakası görülürse hastanın tüm eşyaları ya yakılacak ya da vapurda bulunan etüv makinesi ile dezenfekte edilecektir. Ayrıca hastanın, vapurun baş kısmında bu gibi durumlar için ayrılmış izole bir odaya kapatılarak diğer tüm yolcularla temasının kesilmesi sağlanacaktır. Gemi doktoru vapurdaki hijyen ve temizliği denetleyerek gerekli düzenlemeleri yapması konusunda kaptanı uyarmakla, kaptanlar da her gün vapurlarını temizletmek ve gemi doktorlarının işaret ettiği dezenfeksiyon kurallarına uymakla mesul tutulmuşlardır. Eğer vapurda

⁶¹⁶ BOA. Y.MTV. 92/56.

⁶¹⁷ BOA. Y.MTV. 92/56.

ölen birisi olursa gemi doktoru tarafından ilk uğranan yerdeki sıhhiye makamlarına teslim edilmek üzere ölen kişinin adını, yaşını, memleketini ve ölüm sebebini açıklayan bir rapor yazılacaktır.

26 Mart 1894'te, Koçoni Efendi'nin raporu Sadaret'e gönderildiği gün bu talimatname kanunlaştırılmıştır⁶¹⁸. Yani Paris'te konferans devam ederken Osmanlı bandıralı hac vapurlarına etüv ve pülverizatör makinelerinin yerleştirilmesi kararlaştırılmış ve dezenfeksiyon ile ilgili bir dizi yeni düzenleme hayata geçirilmiştir.

Bu düzenlemelerden sonra hac vapurlarına etüv makineleri yerleştirilmeye başlanmıştır. Etüv yerleştirilen vapurlardan birisi de Koçoni Efendi'nin raporunda bahsettiği Abdülkadir Vapuru'dur. Cidde tüccarlarından Evliya Ârif Efendi'nin işlettiği bu hac vapuruna, Tersane-i Âmire'de imal edilmiş etüv makinelerinden birisi konmuştur. Önce İstanbul'da yerleştirilmesi düşünülen etüv makinesi, gemi Bombay'a (Mumbai) hareket ettikten sonra imal edilebildiği için Cidde'ye gönderilmiştir⁶¹⁹.

Vapurlara yerleştirilen bu etüv makineleri Sıhhiye Nezareti'nce denetlenmiş ve etüv makinesi olmayan gemilerin hacıları taşımaya engel olunmaya çalışılmıştır. 1907 yılında Rusya merkezli bir şirkete ait olan Tiger isimli bir vapurda etüv makinesi bulunmadığı halde hacıların seyahatine izin verilmesi Sıhhiye Nezareti'ni harekete geçirmiştir. Rus şirkete ait olan bu vapurun denetimi bir komisyon tarafından İstanbul'da yapılmış ve içerisinde etüv makinesi görülerek seyahat izni verilmiştir. Fakat Basra'da hac yolcularını almak üzere yanaştığında karantina tabibi tarafından yapılan denetimde etüv makinesi olarak gösterilen şeyin sadece bir su haznesinden ibaret olduğu rapor edilmiştir. Vapurun yolcu alımına devam etmesi üzerine Basra'daki Rus Konsolosu'na haber verilmiştir. Uzun uzadıya yapılan müzakerelerden sonra yerel hükûmetin de müsamaha göstermesiyle Rus acentesi nizamnameye aykırı olarak yolcu almıştır. Basra Valisi de Rus acentesini himaye eder bir tutum takınmış ve bu yolda İstanbul'a Fransızca telgraflar yollamıştır. Durum, Sıhhiye Nezareti'ne yansıdıktan sonra 18 Aralık 1907'de Sıhhiye Nazırı gelişmeleri anlatan bir yazıyı Sadaret'e göndermiştir. Daha önce İngiliz ve Alman bandıralı vapurlara içlerinde etüv makinesi bulunmadığı için hac yolcusu taşıyamayacakları söylendiği halde Rus bandıralı bu vapura izin verilmesinin yanlış olduğu yazılmıştır. Böyle bir durumda diğer şirketlerin haksızlığa ve zarara uğradıkları için dava açabilecekleri belirtilmiştir.

⁶¹⁸ BOA. İ.HUS. 22/32.

⁶¹⁹ BOA. ŞD. 584/28; İ.RSM. 3/25; BEO. 618/46341.

Bunun üzerine aynı gün Sadaret'ten Basra Vilayeti'ne kanunların tam olarak uygulanarak şikâyeteye meydan verilmemesi konusunda bir uyarı yazısı yazılmıştır⁶²⁰.

4.7. Yerli Etüv Makinelerinin Üretimi

Etüv makineleri Avrupa'dan ilk getirilmeye başladığı zamandan beri mali açıdan oldukça pahalı bulunmuş fakat salgın hastalıkların önüne geçilmesinde duyulan ihtiyacın dayatması ve bilim adamlarının yönlendirmesiyle 1890'ların başından itibaren ithal edilmeye başlanmıştır. Belgelerde sık sık bunların pahalı olmasına rağmen getirilmesinin elzem olduğu, halkın sağlık ve selametinin bu makine için ödenen paradan daha önemli olduğu, harcanan paranın alınan netice karşısında bir önemi olmadığı vurgulanmıştır⁶²¹.

Uluslararası seyahatin artması ve mesafelerin birbirlerine yaklaşmasıyla salgın hastalıklar da yerel problemler olmaktan çıkarak uluslararası bir boyut kazanmıştır. Batılı ülkelerin 19. yüzyıl boyunca yaşanan kolera salgınlarında Müslüman hacıları suçlaması da Osmanlı üzerinde bu etüv makinelerini kullanma konusunda baskı oluşturmuştur.

Tüm bu şartlar Osmanlı'nın etüv makinesine olan ihtiyacını arttırırken bu makineleri Avrupa'dan genellikle de Fransa'dan ithal etmenin mali anlamda külfet olduğu anlaşıyor. Makinelerin sadece getirilmesi değil kurulumu için de Geneste&Herscher fabrikasının İstanbul'daki temsilcisine ayrıca ödeme yapılması gerekiyordu. Öte yandan daha önce de belirttiğimiz gibi Osmanlı hekimleri arasında bu makineler hakkında ayrıntılı bilgiye sahip bilim adamları bulunmaktaydı. Bahriye hastanesi doktorlarından ve Cemiyet-i Tıbbiye âzâsı Doktor Ancelo bunlardan biriydi. Doktor Ancelo hem etüv makinelerinin üretimini sağlamış hem de bu makineler ve dezenfeksiyon kavramı üzerine Osmanlı literatürüne “*Alat-ı Tebhiriye ve Usul-i Tathir*” isminde bir kitap kazandırmıştır⁶²². Doktor Ancelo kitabında dünyada üretilmiş farklı etüv makinelerini tanıtmakta, çalışma prensiplerini ele almakta bunun yanı sıra dönemin kimyasal dezenfeksiyon uygulamaları hakkında da önemli bilgiler vermektedir.

⁶²⁰ BOA. BEO. 3212/140843.

⁶²¹ “...1.700-1.800 liraya mübaya ve tedariki kabul olacağından ve şu akçe, salahat-i umumiyyeye nisbetle la'sey hükmünde olduğundan...” BOA. DH.MKT. 1963/106; “...Geneste&Herscher etüvü fil'hakika fiyatınca gayet pahalı ise de...” BOA. Y.MTV. 60/55.

⁶²² Ancelo, *Alat-ı Tebhiriye ve Usul-i Tathir*, Bahriye Matbaası, 1311.

Etüv makinelerinin ithal edilmeye başlandığı 1891 yılından sonra bu makineler üzerinde çalışan Doktor Ancelo ve donanmada görevli Çarkçı Solkolağası Mehmet Ali Bey, Fransız Geneste&Herscher etüvlerini model alarak Tersane-i Amire fabrikasında yerli bir etüv makinesi imal etmeyi başarmışlardır⁶²³. Bu ikilinin çizim ve tarifleriyle imal edilen etüv makinesinin bir fotoğrafı çekilmiş ve bir de kullanma kılavuzu (*tarifname*) hazırlanmıştır. 12 Haziran 1892’de Bahriye Nazırı’nın imzası ile makinenin fotoğraf ve kılavuzu saraya gönderilmiş ve padişahın huzurunda da makine tecrübe edilmek için izin alınmıştır. Cuma selamlığından sonra II. Abdülhamit’in huzurunda, üretilen bu ilk yerli etüv makinesi çalıştırılmış ve sergilenmiştir⁶²⁴.

Fransa’dan getirilen makineler Fransız üretici Geneste&Herscher fabrikasının İstanbul’daki temsilcisi Mühendis Bele tarafından kurulmaktaydı. Bu mühendis makinelere yapılan ödemenin haricinde kurulum için ayrıca 30 lira servis ücreti almaktaydı. İstanbul’da yaşayan Mösyö Bele’nin bir Türk’le evli ve kayın pederinin bir asker olduğunu 23 Eylül 1892’de Bab-ı Âli’den Sıhhiye Nezareti’ne makinelerin kurulum planı ile ilgili yazılan bir yazıdan anlıyoruz. Tersane-i Amire’de yerli etüv makinesi üretildikten birkaç ay sonra Mösyö Bele’nin kayınpederi Miralay Hüsnü Cemil Bey bu makinenin kurulum planlarını bir şekilde elde ederek saraya sunmuştur. Sıhhiye Nezareti’ne yazılan yazıda Cısrı Mustafapaşa Tahaffuzhanesi’ne konan etüv makinesinin bu plan dâhilinde tesis edildiği ve bundan sonra da sair mahallere kurulacak etüv makinelerinin bu plana göre kurulumunun yapılacağı söylenmiştir. Ayrıca yazılan yazıda “*Allah göstermesin kolera gibi bir hastalık zuhur ettikçe buna müracaat olunabileceğine nazaran mezkûr planda gösterilen suret, esasen faideli görüldüğünden*” birer nüshasının da Bahriye Nezareti’ne ve Daire-i Askeriye’ye gönderilmesi emredilmiştir⁶²⁵. Böylece makinenin kurulumunu yapmak için de yabancı mühendislere ihtiyaç kalmamıştır. Bundan sonra yerli etüv makinelerinin kurulumunu yapmak üzere Bahriye Nezareti’nden görevliler gönderilmiştir⁶²⁶.

İlk yerli etüv makinesinden sonra ihtiyaç olan bölgelere gönderilmek üzere yenileri yapılmaya başlanmıştır. Tersane-i Âmire’de üretilen 120 santimetrelik bir etüv makinesi Beyrut Tahaffuzhanesi’ne gönderilmeden önce bu makinenin nasıl çalıştığı sıhhiye çalışanlarına gösterilmek istenmiştir. Bahriye Nezareti, 7 Ocak

⁶²³ Ek 24. Tersane-i Amire’de üretilmiş olan yerli etüv makinesi.

⁶²⁴ BOA.Y.MTV. 63/80; Nuran Yıldırım, **a.g.e.**, s.s. 441-442.

⁶²⁵ BOA. BEO. 76/5642.

⁶²⁶ Bahriye Nezareti’nden Cısr-i Mustafapaşa’ya etüv kurmak üzere gönderilenler: BOA. BEO. 76/5644; Trablusgarp Tahaffuzhanesi’ne gönderilenler için bkz: BOA. BEO. 244/18294.

1893'te Sıhhiye Nezareti'ne bir sonraki Pazartesi günü bu yerli mamul etüv makinesinin test edileceğini ve Meclis-i Umur-ı Sıhhiye'den makinenin tecrübe edilmesini görmek isteyenlerin tersaneye gelebileceklerini haber vermiştir⁶²⁷.

Tersane-i Âmire'de üretilen bu yerli etüv makineleri ülkenin farklı yerlerine tahaffuzhanelerde, tebhirhanelerde, hastanelerde, vapurlarda kullanılmak üzere gönderilmiştir. Yukarıda da bazı örneklerine değindiğimiz gibi farklı bölgelerden ve kurumlardan Tersane-i Âmire'ye etüv makineleri sipariş edilmiştir. Fakat yerli makineler yapılırken Avrupa'dan makine ithali durmamış, bir yandan Tersane-i Âmire'de imalat devam ederken bir yandan da yabancı etüv makineleri sipariş edilmiştir⁶²⁸.

Bahriye Nezareti tarafından imal edilen bu etüv makinelerinin Fransız üreticilerin dikkatini çekmesi çok uzun sürmemiştir. Geneste&Herscher şirketi ve o dönemki İstanbul'daki temsilcisi Mösyö Krispi 1894 yılı sonlarında Fransa Sefareti aracılığıyla Bab-ı Âli'ye bir uyarı yazısı göndermiştir. Şirket, Tersane-i Âmire tezgâhlarında imal edilen bu etüv makinelerinin kendi icatları olanların tamamıyla taklidi olduğundan bahsederek bu durumun kanuna aykırı olduğunu yazmıştır⁶²⁹. Fransa Sefareti'nden gelen bu yazı üzerine Bab-ı Âli hukuk müşavirleri, Ticaret ve Nafia Nezareti, Bahriye Nezareti, Hariciye Nezareti arasında yaklaşık bir sene sürecek bir yazışma trafiği başlamıştır.

Osmanlı Devleti, batı dünyası dışındaki ülkeler arasında buluşların patent haklarının korunmasına dair kanun çıkaran ilk ülkelerden biridir. 1844 tarihli Fransız Patent Kanunu tercüme edilerek hazırlanan “İhtira Beratı Kanunu”, 1880 yılında kabul edilerek sınai mülkiyet haklarının korunması yasal bir zemine oturtulmuştur. Yabancı sermayenin ve teknolojinin ülkeye girişinde önemli bir role sahip bu kanunla icat sahibine haklarını korumak için “ihtira beratı” denen bir belge verilmeye başlanmıştır. Bu belgeye sahip olan kişilerin ve şirketlerin ürünlerinin kopyalanamayacağı ve taklit edilemeyeceği verilen bu belge ile kanunlaştırılmıştır⁶³⁰.

Nitekim Fransa Sefareti, 23 Kasım 1894'te Hariciye Nezareti'ne gönderdiği uyarı yazısında Geneste&Herscher'in ilk etüv makineleri getirildikten sonra 10 Eylül

⁶²⁷ BOA. BEO. 135/10100.

⁶²⁸ Hem Tersane-i Amire'de üretilmiş hem de Avrupa'dan getirilmiş olan etüv makinelerine gümrük vergisi uygulanmasına dair 1895'te Rüsumat Emaneti'ne yazılan bir yazı için bkz: BOA. BEO. 618/46341.

⁶²⁹ BOA. BEO. 630-47187/6; HR.İD. 2019/44.

⁶³⁰ Sıla Şahin, **Osmanlı Devleti'nde Patent Uygulaması: İhtira Beratı Kanunu**, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, 2019, s.s. 14-15.

1891’de bu makineler için iki adet ihtira beratı aldıklarını yazmıştır. Yalnızca şahısların değil devletin de kanunlara uymakla yükümlü olduğu hatırlatılarak Bahriye Nezareti dâhil hükûmetin tüm dairelerinin verilen hukuki imtiyazlara riayete mecbur oldukları hatırlatılmıştır. Yazının sonunda Fransız Sefareti’nin bu yönde kendi tebaasının haklarını muhafaza edeceği beyan edilmiştir⁶³¹.

Diğer taraftan Bahriye Nezareti, Tersane-i Âmire’de imal edilen etüv makinelerinin, Fransız etüv makineleri Osmanlı’ya gelmeden önce imal edildiğini iddia etmiş ve “*Tersane-i Âmire’de inşasına mübaşeret olunduğu tarihte mumaileyhin ihtira eylediği alet henüz Devlet-i Âliye nâmi ve hesabına olarak mubâyaa olunmamış ve Dersaadet’te dahi görülmemiş olduğu cihetle böyle emsali meşhud olmayan bir şeyin imaline taklid denilemeyip ihtira nazarıyla bakmak lazım geleceği*” yazılmıştır. Yani bu yazıdan anlaşıldığı üzere Bahriye Nezareti daha önceden emsali olmayan ve Osmanlı topraklarında görülmemiş olan birşeyin imal edilmesine taklit denilemeyeceğini, olsa olsa buna yeni bir keşif gözüyle bakılabileceğini iddia etmiştir. Ayrıca işi bilen uzmanlarca gerekli inceleme ve mukayese yapıldığı taktirde Tersane-i Âmire’de üretilen etüv makineleri ile Geneste&Herscher etüv makineleri arasında pek çok fark görülebileceği beyan edilmiştir. Hariciye Nezareti de Sadaret’e yazdığı yazıda Fransa Devleti ile Osmanlı Devleti arasında bir temellük-ü sanayi anlaşması olmadığını ve bu tür bir ihtilaf durumunda yerel kanunlara göre hareket edilmesi gerektiğini belirtmiştir⁶³².

Fransız şirketi ile yaşanan bu durum üzerine Bab-ı Âli Hukuk müşavirliğinin de fikrine başvurulmuştur. 13 Nisan 1895 tarihinde iki hukuk müşaviri tarafından hazırlanan yazıda Geneste&Herscher’in de iddia ettiği gibi ihtira beratı verilmiş ve kendi icatları olan bu etüv makinelerinin bir şahıs ya da hükûmet idaresindeki bir fabrika tarafından imal edilmemesi gerektiği, aksi takdirde İhtira Beratı Kanunu’na muhalif hareket edilmiş olacağı notu düşüldükten sonra Bahriye Nezareti’nin iddialarına değinilmiş ve bunun yeni bir keşif mi yoksa bir taklit mi addolunacağına işin uzmanlarından oluşturulmuş bir heyetin (*erbab-ı vukuf ve ihtisastan mürekkebe bir heyet-i mahsusanın*) kararına bağlı olduğu belirtilmiştir⁶³³.

Belgelere bakıldığında gerçekten de bu etüv makinesinin Geneste&Herscher etüvlerinin taklidi olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. 1893 yılında Sıhhiye

⁶³¹ BOA. BEO. 630/47187-6.

⁶³² BOA. BEO. 630/47187-4.

⁶³³ BOA. BEO. 630/47187-3.

Nazırı imzası ile Sadaret'e gönderilen bir yazıda yerli etüv makineleri hakkında “*Tersane-i Âmire’de Geneste ve Herscher usulünde etüv makineleri imal olunmakta*” yazılmıştır⁶³⁴. Bu ibareden de anlaşılmaktadır ki bunlar Fransız üreticinin modelleri esas alınarak üretilmektedir.

Öte yandan bu yerli etüv makinesinin imalatının 1892 yılında tamamlandığı ve padişahın huzuruna çıkarıldığı bilinmektedir. Fransız makinelerininse 1891 yılında getirildiği belgelerle sabittir. Bahriye Nezareti’nin iddia ettiği gibi Osmanlı’da henüz bir etüv makinesi mevcut değilken Tersane-i Amire’de imal edildiği ve bunun yeni bir keşif sayılması gerektiği fikri de tarihsel kronolojiye uymamaktadır. Ancak yerli etüv makinesi imalat çalışmalarına 1891’de Fransız etüv makineleri getirilmeden önce başlanmış olma ihtimali de göz önünde bulundurulmalıdır.

Daireler arası tüm bu yazışmalar aylar boyu devam ederken 11 Haziran 1895’te Geneste&Herscher’in İstanbul’daki temsilcisi Mösyö Krispi Fransız Sefareti’nden 1894’te yazılmış uyarı yazısına ek olmak üzere bir dilekçe daha kaleme almıştır. Krispi, dilekçesinde daha önceki iddiaları tekrarlamakla beraber İhtira Beratı Kanunu maddelerine referansta bulunarak hukuki haklılıklarını beyan etmeye çalışmıştır. Kanunun 24. 33. 34. 35. 38. ve 43.⁶³⁵ maddelerini kendi durumları açısından ele alarak bir değerlendirme yapmış ve dilekçesini Fransa tebaasının hakkına bir hanel gelmesine izin vermeyeceğimize inancım tamdır (*Fransa tebaasının hukuku ve menaafine iras-ı hanel olunmasına asla tecviz etmeyeceğiniz cezm ve itikadında bulunduğum cihetle*) diyerek sonlandırmıştır⁶³⁶.

Bu tarihten sonra Fransız üretici Geneste&Herscher ve Osmanlı hükûmeti arasındaki etüv makinesi üretimi ile ilgili yaşanan ihtilafa dair bir belgeye rastlanmamaktadır. Fakat Sefaret ve Osmanlı Hükûmeti arasındaki yazışmalardan yani 1895’ten sonra yerli etüv makinesinin üretiminin durduğu görülmektedir. Öyle gözüküyor ki Fransız şirket sefaret aracılığı ile yaptığı baskı neticesinde Tersane-i Âmire’de üretilen yerli etüv makinelerinin üretimini durdurmuştur.

4.8. Dezenfeksiyon İstasyonları: Tebhirhaneler

⁶³⁴ BOA. BEO. 246/18441.

⁶³⁵ İhtira Beratı Kanun’unun 43. Maddesinde “*Her kim aharın ihtirai olan beratlı bir şeyi imal veya beratın mebnî aleyhi olan vesaiti istimal ile berat sahibinin hukukunu ihlal eyler ise taklit cünhasıyla müttehem olur ve bu cünha ile mahkûm olanlardan beş Osmanlı altınında yüz altına kadar ceza-i nakdi alınır*” yazmaktadır. İlgili kanun için bkz, “İhtira Beratı Kanunu”, **Düstür**, 1. Tertib, Zeyl 1, İstanbul, Matbaa-i Amire, 1298, s.s. 74-84.

⁶³⁶ BOA. BEO. 682/51134.

19. yüzyılın ikinci yarısında mikrop teorisinin yaygınlaşmaya başlaması ve hastalıklara mikropların sebep olduğunun anlaşılması üzerine salgın hastalıklara karşı Avrupa şehir merkezlerinde dezenfeksiyon merkezleri kurulmaya başlanmıştır. Tahaffuzhaneler yani karantina merkezleri, genellikle şehirlerin dışında, yolcuların karantina beklemelerini yapmaları ve eşyalarının dezenfekte edilmesi amacıyla hizmet etmekteydi. Oysa şehir merkezlerinde, belediyelere bağlı olarak sadece dezenfeksiyon yapmak amacıyla açılan bu tür merkezler, hastalıkların şehirlerde salgına dönüşmeden, görüldükleri mahallerde anında müdahale edilerek bastırılması amacıyla kurulmuşlardır. 1870’lerde İngiltere’nin başkenti Londra’da ve 1880’lerde Fransa’nın başkenti Paris’te açılan bu dezenfeksiyon istasyonları 1890’larda da Osmanlı’nın başkenti İstanbul’da açılmıştır⁶³⁷. Sonraki senelerde Osmanlı’nın başkenti haricinde başka şehirlerinde de açılan merkezlere dair gölgede kalmış bilgiler mevcutsa da haklarında en net bilgiye sahip olduklarımız İstanbul’da açılmış olanlardır.

Şehir merkezlerinde açılan bu kurumlar, buhar sözcüğünden türetilerek “Tebhirhane” (buhar evi, buğu evi) olarak adlandırılmışlardır. Etüv makinelerinin Avrupa’dan getirilmeye başlandığı ilk yıllardan itibaren ihtiyaç duyulduğu anlarda şehir içerisinde gerekli dezenfeksiyon işlemlerinin yapılabilmesi için bu merkezlerin açılması planlanmıştır. 1890 yılının son aylarında yaşanan tıbbi gelişmeleri takip etmek üzere Almanya’ya gönderilen Osmanlı doktorları Berlin’de kurulmuş olan bir dezenfeksiyon merkezini ziyaret etmiş ve gözlemlerde bulunmuşlardır. Henüz İstanbul’da şehir merkezinde bir dezenfeksiyon merkezi kurulmamışken Almanya’ya giden bu doktorlar, Berlin’deki Osmanlı Sefareti’nde görevli Doktor Rosenthal ile beraber şehirde kurulmuş olan dezenfeksiyon merkezini Alman yetkililerin rehberliğinde gezmişlerdir⁶³⁸.

20 Haziran 1892’de Dâhiliye Nezareti’nden Sadaret’e gönderilen bir yazıda da Avrupa başkentlerinde kurulmuş olan bu dezenfeksiyon merkezlerinden bahsedilmiş ve böyle bir merkeze ihtiyaç olduğu belirtilmiştir. Yazılan bu yazıda başkentin üç noktasında kurulması planlanan dezenfeksiyon istasyonları ile ilgili “...düvel-i ecnebiye payitahtlarında dahi...” bu merkezlerin olduğu ve İstanbul’da da halkın sıhhat ve selametinin temini için modern cihazlarla donatılmış dezenfeksiyon noktalarının bulunması gerektiği belirtilmiştir. Bu merkezler belediyeye bağlı olarak

⁶³⁷ Nuran Yıldırım, **a.g.e.**, s.419.

⁶³⁸ Hüseyin Hulki, **Berlin Hatıratı**, Karabet Matbaası, 1308, s.s. 47-61.

çalışacağı için benzer bir yazı Temmuz ayında Şehremaneti'ne de yazılmıştır⁶³⁹. Nitekim aynı sene “*Bilad-ı Selase*” için İstanbul Şehremaneti tarafından Fransa'dan etüv makineleri getirilmişse de bunlara taşra tahaffuzhanelerinde daha çok ihtiyaç olduğu için o dönemde belediyenin planladığı şekilde kullanılamamıştır.

1893 yılında dünyanın birçok bölgesini kasıp kavurmakta olan kolera salgını İstanbul'da da görülmeye başlayınca daha önceden açılması planlanan bu dezenfeksiyon istasyonları tekrar gündeme gelmiştir. Kolera vakaları İstanbul'da görülmeye başladıktan sonra Fransa Sağlık Daireleri Müfettiş Yardımcısı Dr. Andre Chantemesse, Fransız bilim adamı Louis Pasteur'un yönlendirmesi ve padişahın isteği ile 26 Eylül 1893'te İstanbul'a gelmiştir. Chantemesse, İstanbul'da Paris'teki gibi dezenfeksiyon istasyonlarının olmadığına, hastalıkla mücadele için biri İstanbul merkezde diğerleri Beyoğlu ve Üsküdar'da olmak üzere üç noktada dezenfeksiyon istasyonları kurulması gerektiğine dair 6 Ekim 1893'te bir rapor hazırlamıştır. Raporda aynı zamanda bu dezenfeksiyon istasyonlarında çalışacak bir ekip kurulması da istenmiştir. Bu ekip Bonkowski Paşa ve Dr. Celallettin Muhtar'ın emrine verilmek üzere itfaiye taburlarına mensup çavuş, onbaşı ve erlerden seçilmiştir. Chantemesse, aynı zamanda dezenfeksiyon uygulamaları hakkında bilgisi olan bir uzmanının bu işin başına getirilmesi gerektiğini söylemesi üzerine yine onun tavsiyesiyle 24 Ekim 1893'te Fransa'dan Paris Tebhirhaneleri Müfettişi Eugen Mondragon bu görev için İstanbul'a getirilmiştir⁶⁴⁰.

Paris'ten İstanbul'a hem bu tebhirhaneleri açmak ve yönetmek hem de bu kurumlarda çalışacak memurlara dezenfeksiyon yöntemlerini öğretmek üzere getirilen Mösyö Mondragon'la 1893'te dört bini peşin verilmek üzere senelik 20.000 franga bir senelik kontrat imzalanmıştır⁶⁴¹. Bazı belgelerde “Tebhirhaneler Müdürü” olarak da geçen Mondragon'ın maaşı bir sonraki sene 21.000 franga yükseltilirken ek olarak yılda dört hafta Paris'e gitmesine de izin verilmiştir⁶⁴². Birkaç defa daha kontratı uzatılan Mondragon toplamda 10 seneden fazla tebhirhanelerdeki görevine devam etmiştir⁶⁴³.

⁶³⁹ BOA. **DH.MKT.** 1963/106.

⁶⁴⁰ Nuran Yıldırım, **a.g.e.**, s.420-423; BOA. **Y.A.HUS.** 282/96

⁶⁴¹ BOA. **A.MKT.MHM.** 593/18.

⁶⁴² BOA. **İ.ŞE.** 7/12.

⁶⁴³ Mondragon'un sözleşme şartları ve bunların sonraki senelerde uzatılmasına dair bkz: BOA. **A.MKT.MHM.** 595/16; **A.MKT.MHM.** 555/35; **İ.ŞE.** 9-50; **Y.A.RES.** 140/19.

1892 yılında Fransa'dan İstanbul Şehremaneti'nce getirilip taşra tahaffuzhanelerine yollanan etüv makineleri yerine bir sonraki sene Bahriye Nezareti yenilerini üretmiştir⁶⁴⁴. Belediye, taşraya gönderilmeyip elinde kalan bir etüv makinesini ise henüz Chantemesse ve Mondragon Fransa'dan gelmeden önce zaten Üsküdar'a yerleştirmeye başlamıştır. 1892 yılında Üsküdar'da bu etüv makinesinin yerleştirileceği binanın inşâ edilmesi için Geneste&Herscher temsilcisi Mösyö Bele ile 450 lira ücret karşılığında anlaşılmıştır. Ücret fazla gelse de “...suret-i inşasının henüz Dersaadetçe layıkıyla bilinmemesinden” dolayı bu binanın mühendis Bele ile beraber Sermühendis Mehmet Efendi'nin gözetiminde Hendesehane tarafından yaptırılması kararlaştırılmıştır⁶⁴⁵.

Üsküdar'daki binanın inşaatına başlanmasında da anlaşılacağı üzere başkentte bu dezenfeksiyon istasyonlarının açılması fikri Fransa'dan dezenfeksiyon uzmanlarının getirilmesinden önce de vardır. Fakat 1893 kolera salgını ve bu uzmanların gelişi ile sürecin hızlandığı ve ciddiyet kazandığı görülmektedir. 1893 öncesi belgelerde “*Tebhirhane*” ismi zikredilmemekte sadece “*Bilad-ı Selase*”ye etüv makinelerinin yerleştirilmesinden bahsedilmektedir. 1893'ten sonra bu istasyonlar, tahaffuzhaneler gibi fakat onlardan farklı olarak özel bir statü kazanmış ve tebhirhane olarak anılmaya başlanmıştır. Nitekim İstanbul'daki üç tebhirhane açıldıktan sonra 1894 yılında tebhirhanelere özel olarak bir talimatname kaleme alınmıştır⁶⁴⁶. İki sene sonra yani 1896 yılında ise tebhirhane bulunmayan mahallerde salgın hastalıkların önlenmesi için yapılacak dezenfeksiyon işlemlerine dair bir tarifname kaleme alınmıştır⁶⁴⁷.

İstanbul'daki bu tebhirhaneler açılmadan birkaç ay önce, 10 Eylül 1893'te Paris Sefareti'ne Fransa'da salgın hastalıklara karşı ne gibi tedbirler alındığı, fabrikalarda etüv makinesinin bulunup bulunmadığı, tebhirhanede çalışacak kişilerin ne kadar masrafla istihdam edilebileceği sorulmuştur⁶⁴⁸. On gün sonra Paris Sefareti gönderdiği cevapta Fransa'nın Seine bölgesinde 1892 yılında ortaya çıkan kolera hastalığına karşı uygulanan tedbirlere dair bir rapor tercümesi göndermiştir. Sefaretin gönderdiği rapordan sonra Paris belediyesince icraya konan bu tedbirlerin mümkün

⁶⁴⁴ BOA. **BEO**.185/13815.

⁶⁴⁵ BOA. **İ.ŞE**. 1/29.

⁶⁴⁶ “İlel-i Sariyeye Karşı İttihaz Olunacak Tedabir ve Tebhirhane Memurlarının Vezai fine Dair Talimattır”, **Düstur**, 1. Tertib, 6. Cilt, Ankara Devlet Matbaası, 1939, s.s. 1518-1522.

⁶⁴⁷ Osman Nuri Ergin, **Mecelle-i Umûr-ı Belediye**, C.6, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları No:21, 1995, s.s. 3231-3232.

⁶⁴⁸ BOA. **Y.A.HUS**. 280/57.

olduğu ölçüde İstanbul Belediyesi tarafından da uygulamaya konması istenmiştir⁶⁴⁹. Yani İstanbul'daki tebhirhanelerin açılışında yalnızca yabancı Fransız uzmanlardan yararlanılmakla kalmamış aynı zamanda salgın hastalıklara ve tebhirhanenin işletilmesine dair hazırlanılacak talimatnamelerde de Fransa'nın uygulamaya koyduğu kanunlardan yararlanılmıştır.

Hizmete giren ilk tebhirhane İstanbul'un merkezinde olan Gedikpaşa Tebhirhanesi'dir⁶⁵⁰. 17 Aralık 1893'te açılan Gedikpaşa Tebhirhanesi⁶⁵¹ günümüzde Fatih ilçesi sınırları içerisinde kalmaktadır. İkinci olarak Nisan 1894'te Beyoğlu ve çevresi için Tophane Tebhirhanesi, son olarak da 8 Mayıs 1894'te Üsküdar Tebhirhanesi açılmıştır⁶⁵².

Bu üç tebhirhane de fiziksel özellikler olarak hemen hemen birbirinin aynısıdır. Binalar, orta kısma etüv makinesi gelecek şekilde iki bölüme ayrılmıştır. Bu bölümlerden birisi temiz (*nazif*) diğeri ise bulaşık (*gayr-i nazif*) olarak adlandırılmışlardır. İki bölümün hiçbir surette birbiri ile bağlantısı bulunmazken etüv makinesinin iki tarafa da açılan birer kapağı mevcuttur. Dezenfekte edilmek üzere tebhirhanelere getirilen eşyalar bulaşık bölümüne alınır, bu taraftaki kapaktan etüv makinesine yerleştirilir. 15-20 dakika süren su buharı ile dezenfeksiyon işleminden sonra temiz bölümündeki diğerkapaktan bu bölümde çalışan memurlarca mahalline geri gönderilmek üzere alınır.⁶⁵³

Her bir tebhirhane günde 20 farklı dezenfeksiyon işlemi yapabilecek kapasiteye sahiptir. Tebhirhanelere getirilen eşyaları dezenfekte eden etüv makineleri düzgün dezenfeksiyon yapıp yapılmadığının ve mikropların tamamen imha olunup olunmadığının anlaşılması için senede en az bir kere bir bakteriyolog tarafından kontrol edilmektedir. Hastalık görülen mahaldeki lastik ve deri hariç yatak, yorgan, elbise, perde, örtü, keçe gibi tüm eşyalar bulaşık mahalle mahsus arabalar ile özel prosedürler takip edilerek tebhirhanelere nakledilmekte, dezenfeksiyon işlemleri yapıldıktan sonra temiz mahalle mahsus başka arabalar ile sahiplerine geri iade edilmektedir. Bulaşık ve temiz arabalarının birbirlerine karışmaması için arabalar birbirlerinden farklı renklerde boyanmışlardır⁶⁵⁴.

⁶⁴⁹ BOA. Y.A.HUS. 281/85.

⁶⁵⁰ Ek 25. Gedikpaşa Tebhirhanesi'nin çalışanlarıyla beraber dışarıdan görüntüsü.

⁶⁵¹ Ek 26. Gedikpaşa Tebhirhanesi'nde yer alan etüv makinesi.

⁶⁵² Nuran Yıldırım, **a.g.e.**, s. 425.

⁶⁵³ Tebhirhanelerimiz", **Servet-i Fünun**, 23 Haziran 1310, s. 270.

⁶⁵⁴ **A.g.m.**, s.270; **Düstur**, 1. Tertib, 6. Cilt, Ankara Devlet Matbaası, 1939, s. 1519-1520.

Belediyeye bağı bu kuruluşlarda yazı işleri ve genel muamelatı takip edecek bir kâtip, temiz mahalde çalışacak iki memur, bulaşık mahalde çalışacak dört memur, etüv makinesini işletecek bir makineci, nakliye arabalarında çalışan üç de arabacı bulunmaktadır. Arabacılar yalnızca dezenfekte edilecek eşyaları taşımakla kalmamış aynı zamanda hastalığın görüldüğü meskenlerde de dezenfeksiyon işlemlerini gerçekleştirmişlerdir. Hastalık görülen bir mahalle gönderilecek tebhîrhane arabasında pülverizatör ve pülverizatörle⁶⁵⁵ püskürtülecek çeşitli kimyasallar, mafsallı merdiven, farklı amaçla kullanılacak fırça ve süngerler gibi dezenfeksiyon ile temizlikte kullanılacak malzemelerin hazır vaziyette bulundurulması zorunlu tutulmuştur⁶⁵⁶.

13 Ekim 1896'da tebhîrhanelerden sorumlu Eugen Mondragon yapılan dezenfeksiyonlarla ilgili bir rapor sunmuştur. Mondragon'un hazırladığı rapora göre 1 Ekim 1895 ile 1 Ekim 1896 tarihleri arasında tebhîrhanelerin icra ettiği dezenfeksiyon işlemleri şöyledir⁶⁵⁷:

TOPHANE TEBHİRHANESİNDE İCRA OLUNAN AMELİYAT

Enva-i Emraz	Aded-i Ameliyat
Humma-i Tifoidi	58
Çiçek İlleti	145
Difteri	150
Mahiyeti Tahakkuk Etmemiş Emraz	46
Tederrün ⁶⁵⁸ , Boğmaca Öksürüğü, Kızamık Vesaire	215
YEKÛN	614

ÜSKÜDAR TEBHİRHANESİNDE İCRA OLUNAN AMELİYAT

Enva-i Emraz	Aded-i Ameliyat
Humma-i Tifoidi	24
Çiçek İlleti	40
Difteri	130
Mahiyeti Tahakkuk Etmemiş Emraz	41
Tederrün, Boğmaca Öksürüğü, Kızamık Vesaire	162
YEKÛN	397

İSTANBUL (GEDİKPAŞA) TEBHİRHANESİNDE İCRA OLUNAN AMELİYAT

⁶⁵⁵ Ek. 31. Osmanlı'da kullanılmakta olan Geneste&Herscher marka bir pülverizatörün kullanım kılavuzu.

⁶⁵⁶ **Düstur**, 1. Tertib, 6. Cilt, Ankara Devlet Matbaası, 1939, s. 1520-1521.

⁶⁵⁷ BOA. İ.ŞE. 9/50.

⁶⁵⁸ Tüberküloz, Verem

Enva-i Emraz	Aded-i Ameliyat
Humma-i Tifoidi	45
Çiçek İlleti	52
Difteri	125
Mahiyeti Tahakkuk Etmemiş Emraz	55
Tederrün, Boğmaca Öksürüğü, Kızamık Vesaire	283
YEKÛN	560

- Dersaadet ve umum devair-i belde dâhilinde bulunan hali evler, bulaşık haneler ve bunlara muttasıl bulunan mesken-i saireye ve hıfzısıhha için hariçte icra olunan ameliyat: 2.800

- 35 hafta zarfında haftada 2 defa olmak üzere 1350 adet kira arabasının ameliyat-ı tebhiriyesi: 47.250

- Haftada 3 defa olmak üzere 124 tramvay arabasının ameliyat-ı tebhiriyesi: 9.550

- Haftada 2 defa olmak üzere 6 adet tünel arabasının ameliyat-ı tebhiriyesi: 480

İcmal;

Kira arabaları: 47.250

Tramvay arabaları: 9.550

Tünel arabaları: 480

Üç tebhirhanede icra olunan ameliyat-ı mecmu: 1.571

Dersaadet civarı ile devair-i belediyesi dâhilinde icra olunan ameliyat-ı tebhiriye: 2.800

YEKÛN: 61.651

Mondragon'un bu raporundan görüleceği gibi tebhirhaneler sadece kendi merkezlerinde değil, merkez dışarısında da binlerce dezenfeksiyon işlemi gerçekleştirmişlerdir. Sadece hastalık görülen mahaller değil, kamusal kullanımda olan araçların da düzenli olarak dezenfekte edilmekte olduğu dikkat çekmektedir. Tünel, tramvay arabaları (burada kastedilenin atlı tramvay arabaları ve tünel metrosunun vagonları olduğu anlaşılmaktadır) ve kiralık arabalar herhangi bir hastalık görülmeden rutin olarak her hafta dezenfekte edilmişlerdir. Toplamda altmış binden

fazla dezenfeksiyon işlemi gerçekleştiren bu tebhirhanelerin başkentte hastalıkların salgına dönüşmeden sönümlendirilmesinde önemli bir rol oynadığı görülmektedir.

Tebhirhaneler açılmaya başladığında yukarıda da değindiğimiz gibi burada çalışacak kişiler İtfaiye taburlarındaki çavuş, onbaşı ve erlerden seçilmiştir. Osmanlı döneminde İtfaiye teşkilatı henüz sivilleşmediği, ordu teşkilatı içerisinde yer aldığı için burada çalışanlar da askerî zabitan olarak göreve başlamışlardır⁶⁵⁹. 1893 sonunda tebhirhaneler açılmaya başladığında dezenfeksiyon işinde çalışacak⁶⁶⁰ askerî zabitan da ölüm riski taşıyan hastalıklarla meşgul olacakları bir iş verildiği için bazı ayrıcalıklar tanınmıştır.

29 Kasım 1893'te hazırlanan bir nizamname⁶⁶¹ ile dezenfeksiyon işinde çalışacak zabitanın mülazım (teğmen) rütbesine sahip olanların asli maaşlarına ek olarak 700 kuruş, çavuş, onbaşı ve neferlerin ise asli maaşlarına ek olarak 300 kuruş zam yapılması kararlaştırılmıştır. Bu zabitanın dezenfeksiyon işi ile uğraşırken ölenlerin (*tathirat ve tebhirat icrası uğrunda vefat edenlerin*) ailelerine normalde askerlerin vefatları durumunda ödenen tekaüt sandığı (emekli sandığı) maaşının yanına ek olarak hazine-i maliyeden başkaca bir maaş ödeneği daha tahsis edilmiştir. Fakat asker ailelerinin askerin ölümü sonrası tekaüt sandığı yanında hazinece tahsis edilen bu ek maaşı alabilmesi için vefat eden askerin dezenfeksiyon işi sebebiyle hayatını kaybetmiş olması şartı konulmuştur. Yani eceli ile hayatını kaybeden dezenfeksiyon memurlarının ailelerine böyle bir ek maaş tahsisatı yapılmamıştır. Çalışanların rütbelerine göre tekaüt sandığı ve hazine ödemeleri ile beraber toplam maaşları şu şekildedir⁶⁶²;

Zabitanın Rütbesi	Hazine-i Maliye'den Ödenecek Tutar	Askerî Tekaüt Sandığından Ödenecek Tutar	Tahsis Olunacak Toplam Maaş
Mülazım-1	338	138	476

⁶⁵⁹ Hüseyin Özgür, Sedat Azaklı, "Osmanlı'da Yangınlar ve İtfaiye Hizmetleri", **Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, C. 3, S. 1, 2001, s. 158.

⁶⁶⁰ Ek. 30. Pülverizatör ile dezenfeksiyon işlemi gerçekleştiren bir memur.

⁶⁶¹ "İle-i sariye-i mühlükeden dolayı Dersaadet'te tathirat ve tebhirat icrasına memur olan asakir-i şahane zabitan ve efradının zamm-i maaşatıle bunlarda şu hizmet uğrunda vefat edenler olursa ailelerine ita edilecek maaşların suret-i tahsisini mübeyyin nizamname", **Düstur**, 1. Tertib, 6. Cilt, Ankara Devlet Matbaası, 1939, s.s. 1449-1450.

⁶⁶² **Düstur**, 1. Tertib, 6. Cilt, Ankara Devlet Matbaası, 1939, s. 1450.

*Toplam 174 çıkması gerekirken nizamnamede 175 yazılmış. Ya bir hesaplama hatası yapılmış ya da rakam yuvarlanmak istenmiş.

Evvel ⁶⁶³			
Mülazım-ı Sanî ⁶⁶⁴	325	129	454
Başçavuş	125	58	183
Sıra Çavuşu	121	58	179
Bölük Emîni	119	58	177
Onbaşı	133	41	175*
Nefer	129	41	170

Hazineden ödenen maaş Tekâüt Sandığı'ndan ödenen maaşın iki katından fazladır. Yani salgın hastalık kaparak hayatını kaybeden askerlerin ailelerine diğer asker ailelerine verilenden oldukça yüksek bir maaş tahsis edilmiştir. Buradan da anlaşılıyor ki dezenfeksiyon işinde çalışanların hastalık kaparak ölmesi ciddi bir risk teşkil etmektedir.

İlerleyen yıllarda başkent dışında da bazı şehir merkezlerinde tebhirhaneler açıldığı bilinmektedir. Fakat taşrada açılan bu tebhirhanelere dair izler İstanbul'daki tebhirhanelere göre oldukça azdır. Bursa, Kayseri, Afyon, Trabzon'da yeni tebhirhanelerin açılmasına dair yazışmalar mevcutsa da bu taşra tebhirhaneleri hakkında ayrıntılı bilgiye ulaşmak en azından şimdilik mümkün gözükmemektedir.

Ayrıca İstanbul'da tebhirhaneler açıldıktan sonra uygulamaya konan talimatnamenin taşrada uygulanamayacağı anlaşıldığı için bu talimatnamede geçen bulaşıcı hastalıklarla ilgili hükümlerin de sadece İstanbul için uygulanması kararlaştırılmıştır. 1895 yılı sonunda taşra vilayet doktorları tarafından İstanbul'a kolera haricinde talimatnamede geçen diğer hastalıklara da dezenfeksiyon işlemi yapılıp yapılmayacağı sorulmuştur. Bunun üzerine İstanbul Şehremaneti'nin tezkiresi Şura-i Devlet'te okunarak “...salif'üz-zikr talimat Dersaadet'e mahsus olup bunun şimdi taşraya tamimi halinde hayli masraf ve külfet ihtiyarı lazım gelmekle beraber hüsn-i suretle tatbik ve icra...” olunamayacağı belirtilmiş ve taşrada kolera için alınan tedbirlerin şimdilik yeterli olduğuna karar verilmiştir⁶⁶⁵.

1914 yılında Bursa'ya iki etüv makinesi getirilmek istenmişse de daha önce de değindiğimiz gibi bu etüv makineleri savaş yüzünden Yunanistan'ın Pire Limanı'nda mahsur kalmış, Bursa'ya getirilememiştir. Bu makinelerin ilerleyen zamanlarda

⁶⁶³ Üstteğmen

⁶⁶⁴ Teğmen

⁶⁶⁵ BOA. BEO. 717/53771.

Bursa'ya ulaşip ulaşmadığına dair elimizde yeterli bilgi mevcut değilse de kısa bir zaman sonra, 1917 yılında Bursa'da bir tebhirhane açılması planlanmıştır. Sıhhiye Nezareti bu tebhirhanenin Gemlik'te açılmasını uygun görmüştür. Fakat 28 Nisan 1917'de Hüdavendigâr Valisi'nin Dâhiliye Nezareti'ne yazdığı bir yazı sonrası planlar Gemlik yerine Mudanya'ya kaydırılmıştır. Vali, Mudanya'nın İstanbul ile Bursa arasında başlıca bir vasıta merkezi olduğunu belirtmiş ve buranın Dersaadet ile sürekli irtibatla bulunduğu için tebhirhane açılmasına daha uygun bir yer olduğunu yazmıştır⁶⁶⁶. Fakat Osmanlı'nın son yıllarına denk gelen bu tarihten sonra Bursa'da bu tebhirhanenin inşa edilip işlemeye başladığını söyleyebilecek herhangi bir belgeye rastlayamadık.

İstanbul dışında açılmasına teşebbüs edilen bir diğer tebhirhane ise Kayseri Tebhirhanesi'dir. 1917 yılında Kayseri'nin merkezindeki Sivas Caddesi'nde inşaatına başlanılan tebhirhane binası, iki sene sonra emraz-ı sariye tahsisatında ödenek kalmadığı için yarım kalmıştır. 30 Mayıs 1919'da Kayseri Mutasarrıfı, Dâhiliye Nezareti'ne yazdığı yazıda Kayseri'de inşasına başlanmış bu tebhirhanenin açılmasının neden önemli olduğunu dile getirmiş ve ödenek bulunmasını istemiştir. Mutasarrıf, Kayseri kasabasının bütün Anadolu'nun geçiş güzergâhında bulunduğunu, buradan binlerce muhacir ve askerin geçmekte olduğunu ve bunların eşyalarının dezenfekte edilmesinin (*...buradan geçen binlerce nüfus-ı muhacirin ve efrad-ı askeriye vesair marrin-ü abirin eşyasının tebhiri...*) hastalıkların önüne geçilmesinde son derece önemli olduğunu belirtmiştir. Liva Sıhhiye Müdüriyeti de bu yönde bir tezkire vermiş ve belediyece bir etüv makinesinin temin edilerek üstü açık kalan tebhirhane binasının o zamana değin yapılan kısımlarının da harap olmaması için binanın tamamlanması gerektiğini bildirmiştir⁶⁶⁷.

Sivas Caddesi'nde inşaatına başlanan Kayseri Tebhirhanesi'nin de en azından o dönem için ödenek yetersizliğinden tamamlanamadığı anlaşılmaktadır. Bu her ne kadar başka bir araştırmanın konusu olsa da burada da belirtmek gerekir ki İstanbul dışındaki şehirlerde dezenfeksiyon merkezlerinin Cumhuriyet yıllarında da açılmaya devam ettiğine dair izler mevcuttur. 1937 yılında Trabzon'da, Kavak Meydanı'nda bir tebhirhane olduğu dönemin haritalarında görülmektedir⁶⁶⁸. 1941 yılında ise

⁶⁶⁶ BOA. **DH.UMVM.** 81/51.

⁶⁶⁷ BOA. **DH.İ.UM.** 19/1.

⁶⁶⁸ Fulya Üstün Demirkaya, Merve Yavru, "Osmanlı Dönemi Trabzon'unda Salgınlar ve Karantina Binaları (1838-1914)", **Megaron Yıldız Technical University Faculty of Architecture E-Journal**, C.6, S. 4, 2021, s.715.

Afyonkarahisar Tebhirhanesi'nde 90 lira maaşla bir makinist ve 25 lira maaşla bir hademenin çalıştığı kayıtlara yansımıştır⁶⁶⁹.

Batıda salgın hastalıklara karşı açılan dezenfeksiyon istasyonlarını model olarak kurulan tebhirhaneler, Avrupa'da tıp alanında yaşanan gelişmelerin önemli bir yansıması olmuştur. Bu kurumların açılmasında ve uzun yıllar işletilmesinde Fransız uzmanlara başvurulmasının yanında yönetmelikler ve yöntemler konusunda da batı uygulamaları örnek alınmıştır.

4.9. Kimyasal Dezenfeksiyon (Tebhir-i Kimyeviye) Yöntemleri

Meclis-i Umur-ı Sıhhiye, 27 Haziran 1899 tarihli toplantısında yapılacak dezenfeksiyon işlemleri için bir talimatname yayınlamıştır. Rumi 1315 tarihiyle bir kitapçık halinde Matbaa-i Osmanîye'de basılan bu 13 sayfalık talimatname ile etüv makineleri haricinde bulaşıcı hastalıklara karşı uygulanacak kimyasal dezenfeksiyon yöntemleri de ayrıntılı bir şekilde tarif edilmiştir⁶⁷⁰. Ayrıca Doktor Ancelo'nun etüv makineleri Osmanlı'da kullanılmaya başladıktan sonra 1890'larda kaleme aldığı "*Âlât-ı Tebhiriye ve Usul-i Tathir*" isimli kitabında da dönemin kimyasal dezenfeksiyon uygulamaları hakkında ayrıntılı bilgiler bulunmaktadır.

Meclis-i Umur-ı Sıhhiye'nin talimatnamesinde dezenfeksiyon yöntemleri iki temel başlığa ayrılmıştır. Bunlardan birisi hararet yöntemiyle yapılan dezenfeksiyon "*tebhir-i tabii*", diğeri de suda erimiş kimyasallarla yapılan "*tebhir-i kimyeviye*" dir. Hararet yöntemiyle yapılan dezenfeksiyonda en sık başvurulanan yöntem yukarıda da ayrıntılarıyla bahsettiğimiz gibi etüvden geçirmektedir. Fakat etüv haricinde de hararet ile yapılan dezenfeksiyon yöntemleri mevcuttur. Bunlardan en iyisi hastalık şüphesi taşıyan değersiz eşyanın yakılmasıdır. Başka bir yöntem ise suda kaynatmaktır. Diğer bir yöntem ise düzenli ve mükerrer olarak güneşe maruz bırakmaktır. Fakir ve kalabalık mahallerde uygulanabilecek bu yöntemin sade olmakla beraber yaz aylarında güzelce uygulanırsa oldukça tesirli bir yöntem olduğu bildirilmiştir⁶⁷¹.

Kimyevi dezenfeksiyon ise etüv makinesinin kullanılamayacağı alanlarda öne çıkmıştır. Bunlar hastalığın görüldüğü hanelerin odaları ve tuvaletleri olabileceği gibi hastaların taşındığı sedyeler ve arabalar, hastaneler, umumi tuvaletler ve pazar yerleri

⁶⁶⁹ **Resmî Gazete**, 2 Haziran 1941, "1941 Malî Yılı Muvazenei Umumiye Kanunu", s. 1059.

⁶⁷⁰ **Devlet-i Aliye-i Osmanîye Tahaffuzhanelerinde Düstur-ı Amel Tutulmak Üzere Meclis-i Umur-ı Sıhhiye'nin 15 Haziran Sene 1315 Tarihli İctimanda Usul-ü Tebhir Hakkında Kararlaştırılan Talimat**, Dersaadet, Matba-i Osmanîye, 1315.

⁶⁷¹ **A.g.e.**, s. 5.

gibi alanlardır. Ayrıca yapıları itibariyle etüv makinesine konmaya uygun olmayan lastik ve deri gibi eşyalar da (çizmeler, yağmurluklar, muşambadan mamul eşyalar vs.) kimyasal yöntemlerle dezenfekte edilmişlerdir.

1890’larda etüv makinelerinin yanında kimyasal dezenfeksiyonda kullanılan pülverizatör cihazları da ithal edilmiştir⁶⁷². Bu cihazlar kimyasalların istenilen bölgeye eşit ve düzenli bir şekilde püskürtülmesine olanak vermiştir. Basınçlı bir hazneden hortumlar ve borular vasıtasıyla görece uzak bir mesafeden dezenfekte edilmek istenen yere gerekli kimyasallar püskürtülerek hastalığa sebep olan bakteri mikropların yok olmaları sağlanmıştır⁶⁷³. Yangınlara su püskürtmekte kullanılan tulumbalarla teoride aynı şekilde çalışan bu cihazlar, onlara göre çok daha hassas ve portatiftir. Nitekim 1867 yılında, pülverizatörlerin henüz kullanımda olmadığı yıllarda tulumbalarla yapılmaya çalışılan bir dezenfeksiyon işleminden istenen netice alınamamıştır⁶⁷⁴. Pülverizatörler kimyasal dezenfeksiyonun vazgeçilmez araçları olarak günümüzde dahi ilaçlama ve dezenfeksiyon alanlarında aktif olarak kullanılmaktadır.

1890’larda en sık kullanılan kimyasal dezenfektanlardan birisi Osmanlı dönemi kaynaklarında “ak sülümen” olarak adlandırılan bir maddedir. Fransızca’dan tercüme olarak “süblime” de denilen bu madde, cıva ve klorürün birleşiminden elde edilmektedir. Suda eritilen bu madde antiseptik bir yapıya sahip olduğu için asalakların öldürülmesinin yanında Frengi tedavisinde de kullanılmıştır. Fakat zehirli ve yakıcı bir etkiye sahip olduğu için günümüzde kullanımdan kalkmıştır⁶⁷⁵. Ak sülümen ile dezenfeksiyon yapıldıktan sonra bunun zararlarının ortadan kalkması için %03 oranında sodyum karbonat ile pülverizasyon yapılması gerekmiştir. Bu işlem sırasında pülverizasyonu yapan kişinin gözlerinin tahrişten korunması için muhafazalı gözlük takması gerekmektedir⁶⁷⁶.

⁶⁷² Ek 28. Pülverizatör cihazı ile poz vermiş Osmanlı dezenfeksiyon memurları

⁶⁷³ Pülverizatörlerin Osmanlı’da kullanımından önce bina ve odaların dezenfekte edilmesinde çok daha ilkel bir metot olan kükürt ile dezenfeksiyon yöntemi uygulanmıştır. Bu yöntemle dezenfekte edilmek istenen ortamda (odada veya binada) tüm kapı ve pencereler kapatıldıktan sonra ilk aşamada bir mangal üzerinde su kaynatılarak ortamın gayet rutubetli bir hale gelmesi sağlanmaktadır. Ardından her metrekare için 15-30 grama denk gelecek miktarda kükürt, bir çanak içerisinde yakılmaktadır. En az 12 en fazla 24 saat kadar bu şekilde kapalı kalan ortamda, yayılan kükürtdioksit gazı sayesinde, hastalığa sebep olan mikroplar imha edilmektedir. İşlem bittikten sonra 12 gün boyunca pencere ve kapılar açılmak suretiyle gözleri, cildi ve solunum yollarını tahriş eden bu gazın ortamdaki çıkması ve hava sirkülasyonunun sağlanması gerekmektedir. Pülverizatörlerin kullanımı ile tüm bu bekleme süreleri olmaksızın, hızlı bir şekilde istenilen yer ve ortam dezenfekte edilmeye başlanmıştır. Pülverizatörlerden önce uygulanan kükürt ile dezenfeksiyon için bkz. Ancelo, **a.g.e.**, s. 10.

⁶⁷⁴ BOA. **MVL**. 525/69.

⁶⁷⁵ Meydan Larousse Büyük Lügat ve Ansiklopedi, Sığ-Taf 18. Cilt, s. 382.

⁶⁷⁶ Ancelo, **a.g.e.**, s. 12.

Salgın hastalıktan dolayı vefat edenlerin cenazeleri %03 oranında ak sülümen ile hazırlanmış solüsyonla kefenlenerek tabutlara yerleştirilmiştir. Ayrıca tabutlarının altına testere talaşı serpilerek çıkacak sıvının hapsolması sağlanmıştır. Hastalarla ilgilenenler ile cenaze ve eşyalarını kaldırmaya memur olanların %01 oranında ak sülümen çözeltisiyle ellerini ve yüzlerini yıkamaları ve işlem sonunda tırnak fırçası kullanmaları mecburi tutulmuştur⁶⁷⁷.

1893 yılında koleraya yakalanan hastaların elbiseleri ak sülümen ve fenik asit ile dezenfekte edilirken yüzlerinin de bu kimyasallarla yıkandığı ve zehirlenerek öldüklerine dair söylentiler ortaya çıkmıştır. 17 Kasım 1893 yılında Yıldız Sarayı'ndan yazılan yazıda bu söylentilerin doğru olup olmadığının araştırılması istenmiştir. Birilerinin ak sülümenden zehirlenerek öldüğü söylentileri gerçek midir bilinmese de ak sülümenin son derece zehirli bir kimyasal olduğu, %01- %03 gibi oranlarda seyreltilerek kullanılması gerektiği bilinmektedir. Nitekim aynı yazıda halkın “dezenfeksiyon” “dezenfekte etmek” tabirlerine alışık olmadığı için bunların yanlış anlaşılmalara sebebiyet verdiği ve bu sözcükler yerine “*tathir*” ve “*tenzif*” gibi temizlik manasına gelen, halkın anlayabileceği sözcüklerin tercih edilmesi gerektiği ilgili kişilere bildirilmiştir⁶⁷⁸.

Zehirlenerek öldüğü söylentisi ortaya atılan kolera hastalarının ak sülümen dışında fenol ile de yüzlerini yıkadıkları iddia edilmiştir. Fenol olarak da adlandırılan fenik asit 19. yüzyılda en sık başvurulmuş dezenfektanlardan birisi olmuştur. Fransız eczacı Lemaire⁶⁷⁹ tarafından bulunan ve İngiliz cerrah Lister'in⁶⁸⁰ kullanımı sonrası dünyada tanınan fenol, en eski dezenfeksiyon kimyasallarından birisidir. Fenol de ak sülümen gibi yakıcı ve tahriş edici bir özelliğe sahiptir⁶⁸¹.

Örneğin 1894 yılında Edirne'de İkinci Ordu'da görevli Binbaşı Doktor Jozef ve Kolağası Doktor Ömer efendiler fenik asit ile dezenfeksiyon yapmak isterken askerlerin yaralanmalara sebep olmuşlardır. Yüzlerinden yaralanan askerler hastaneye kaldırıldıktan sonra doktorlar hakkında soruşturma başlatılmıştır. 1 Şubat 1894'te

⁶⁷⁷ **Devlet-i Aliye-i Osmanîye Tahaffuzhanelerinde...**, s. 8.

⁶⁷⁸ BOA. İ. HUS. 18/19.

⁶⁷⁹ Francois Jules Lemaire (1814-1873) karbol asitin mekanizma hareketlerinden yararlanarak, antiseptiği cerrahiye uygulayan ilk isim olmuştur. Ayrıntılı bilgi için bkz; “İnfeksiyon Dünyasının Ölümsüzleri: Tıbbın Baronu Joseph Lister”, **İnfeksiyon Dünyası**, S. 3, 2006, s. 69.

⁶⁸⁰ Modern cerrahinin kurucularından İngiliz Doktor Joseph Lister (1827-1912) Louis Pasteur'ün çalışmalarından faydalanarak cerrahi ameliyatlarda antiseptiği geliştirmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz; Dennis Pitt, Jean Michel Aubin, “Joseph Lister: Father of Modern Surgery”, **Canadian Journal Of Surgery**, Volume. 55, Issue, 5 2012, s.s. 8-9.

⁶⁸¹ Hugo Braun, Ziya Öktem, **a.g.e.**, s. 50.

Edirne'den Yıldız Sarayı'na gönderilen şifrede doktorların bu hareketinin “*hıyanet ve cinayet nev'inden olduğu*” belirtilmiş ve doktorların yargılanmak üzere Divan-ı Harb'e sevk edildikleri bildirilmiştir⁶⁸².

%5 oranında çözelti halinde kullanılan fenol pülverizatör ile hastane koşullarının, gemi güverte ve kamaralarının, tren vagonlarının, tuvalet ve banyoların dezenfeksiyonu için kullanılmıştır. Ayrıca etüv makinesinin mevcut olmadığı hallerde hastaların elbiselerinin leğen içerisinde fenol çözeltisi ile yıkanması ve rüzgârlı bir yerde kurutulması tavsiye olunmuştur. Karantinaya alınan yolcuların paraları da fenol dolu kaplara atılarak dezenfekte edilmiştir.

Borik asit ise ağız dezenfektanı olarak kullanılmıştır. Hastaların hijyenik bakımları yapılırken ağızları da %4'lük borik asitle gargara ettirilmiştir. Ayrıca hastaların bakımları ile uğraşan hademelerin yemek yemeden önce ağızlarını bu %4'lük borik asit çözeltisi ile çalkalamaları tavsiye olunmuştur⁶⁸³.

Kolay elde edilebildiği ve ucuz olduğu için sık başvurulmuş diğer bir dezenfektan maddesi ise kireçtir. Sönmemiş kirecin yarı yarıya su ile karıştırılmasıyla elde edilen kireç tozu yine su ile karıştırıldıktan sonra bazı kaynaklarda “kireç kaymağı” bazı kaynaklarda ise “kireç sütü” olarak adlandırılan kireç çözeltisi elde edilmektedir. Taze hazırlanması gereken bu çözelti antiseptik özelliği ile bilinmektedir. Özellikle tükürük, gaita, kusmuk gibi hastaların atıklarının dezenfekte edilmesinde kullanılmıştır. Kirli suların dezenfeksiyonunda da kullanıldığı için Dr. Ancelo'nun kitabında gemilerin sintine mahallerinin kireç ile badana olunması tavsiye olunmuştur⁶⁸⁴.

Farklı pek çok kimyasalın kullanıldığı görülmekle beraber dönemin kaynaklarına bakıldığında 19. yüzyıl sonunda ak sülmen, fenol (*asid-i fenik*) ve kirecin en yaygın kullanılan üç kimyasal dezenfektan olduğu görülmektedir. Etüv makinelerinin kullanılmadığı alanlarda bunlara sık sık başvurulduğu anlaşılmaktadır. Pülverizatörlerin de kullanıma girmesiyle başta fenol ve ak sülmen gibi kimyasal çözeltilerle modern dezenfeksiyon yöntemleri uygulanmaya başlanmıştır.

⁶⁸² BOA. Y.PRK.UM. 29/29.

⁶⁸³ Ancelo, **a.g.e.**, s.s.36-41.

⁶⁸⁴ Hugo Braun, Ziya Öktem, **a.g.e.**, s. 53; **Devlet-i Aliye-i Osmaniye Tahaffuzhanelerinde...**, s. 10, Ancelo, **a.g.e.**, s.33.

5. BÖLÜM: ROBERT KOCH'UN TÜBERKÜLİN'İ KEŞFİNİN OSMANLI TIBBINA YANSIMASI

1890 yılında bakteriyolojinin en büyük isimlerinden biri olarak kabul edilen Alman bilim adamı Robert Koch, verem hastalığını tedavi edebilecek bir ilaç geliştirdiğini duyurmuştur. Tüberkülin olarak isimlendirilen bu ilaç Koch'un tüberküloz basilini bulmasından sekiz sene sonra keşfedilmiştir. Daha önce hastalığa sebep olan bakteriyi de kendisi bulduğu için Koch'un bu hastalığın çaresini bulduğunu söylemesi tüm dünyada ciddi bir yankı uyandırmıştır. Dünyanın pek çok ülkesinden doktorlar bu ölümcül hastalığa çare olacağına inandıkları bu ilacı almak ve tedavi yöntemini öğrenmek için Koch'un yanına, Almanya'ya gitmişlerdir. Fakat çok geçmeden Koch'un bulduğu ilacın yani tüberkülinin hastalığı tedavi etmediği anlaşılmıştır. Bu durum Koch'un kariyerine ciddi bir zarar vermişse de tüberkülinin tamamen işe yaramaz olmadığı, hastalığın teşhisinde kullanılabileceği ilerleyen zamanlarda görülmüştür.

Koch'un keşfi Osmanlı'da da hemen yankı bulmuştur. Osmanlı tıp çevrelerinden hem bireysel hem de devlet görevlisi olarak insanlar Berlin'e gitmişlerdir. 1890'ın son aylarında dört doktordan oluşan resmî bir heyet II. Abdüldhamit'in görevlendirmesiyle bu yeni tedavi yöntemini öğrenmek üzere Berlin'e gönderilmiştir. Heyet Berlin'den geldikten sonra Koch'un geliştirdiği tüberkülinle tedavi yönteminin uygulandığı bir hastane açılması planlanmış ve verem hastaları hemen tedavi edilmek istenmiştir.

19. ve 20. yüzyıldaki tüberküloz hastalığıyla ilgili gelişmelere değinmek tüberkülin keşfinin insanlığın veremle mücadelesinde hangi noktaya geldiğini ve nasıl bir etkiye sahip olduğunu anlamamızı kolaylaştıracaktır.

5.1. Tüberküloz Basilinin (Koch Basilinin) Keşfine Değın Verem Hastalığı Üzerine Kısa Bir Değerlendirme

Verem hastalığı insanlık tarihinin en ölümcül hastalıklarından birisi olmuştur. Farklı kültürlerde “beyaz ölüm”, “ölümün kaptanı” gibi isimlerle anılan bu hastalık modern dünyada tüberküloz (*tuberculosis*) olarak tanımlanmıştır⁶⁸⁵. Hastalığın ismi Latince yumru, şişlik manasına gelen “*tuber*” sözcüğünden türetilmiştir⁶⁸⁶. Nitekim

⁶⁸⁵ Yusuf İzzettin Barış, “Dünya Tüberküloz Tarihi”, **Konuralp Tıp Dergisi**, 2011, C. 3, S. 2, s.1.

⁶⁸⁶ **Dorland's Illustrated Medical Dictionary**, 30th Edition, Philadelphia, 2003, s. 1960.

dilimizde de hastalığı tanımlamak için kullandığımız “verem” sözcüğü Arapça şiş, yumru manasına gelmektedir⁶⁸⁷. Verem hastalığı, aşk acısı, yoğun stres gibi sebeplerden bağışıklığın çökmesiyle semptomlarını gösterdiği için bu hastalık Türkler arasında yaygın bir şekilde “ince hastalık” olarak da adlandırılmıştır⁶⁸⁸.

Ölümün, sefaletin ve çaresizliğin sembolü haline gelmiş olan bu hastalık toplumların kültürel kodlarına işlemiş ve insanlık tarihinde derin izler bırakmıştır. Frederich Chopin, Niccolo Paganini, Franz Kafka, George Orwell, Eleanor Roosevelt, Nelson Mandela gibi ünlü isimler bu hastalıktan hayatlarını kaybetmişlerdir. 19. yüzyılda Avrupa ve Amerika’da yaşayan her 7 kişiden birisi tüberküloz yüzünden hayatını kaybetmiştir⁶⁸⁹. 19. yüzyıl başlarında Avrupa’da yaşayan insanların %70’inin veremli olduğu tahmin edilmektedir⁶⁹⁰.

Osmanlı’da da verem hastalığı oldukça yaygındı ve ölüm sebepleri arasında başı çekmekteydi. 18. ve 19. yüzyıllarda hastalığın Avrupa’da öncesine göre çok daha yaygın olduğu düşünülmektedir. Bu yıllarda Osmanlı’da da toprak kayıplarıyla beraber büyük göçler yaşanmaktaydı. Bu göç dalgaları ve sosyoekonomik bozukluk hastalığın daha hızlı bir şekilde yayılmasını kolaylaştırmıştır⁶⁹¹. Tam da bu yıllarda verem hastalığı Osmanlı sarayında da yayılmaya başlamış ve saray hayatını derinden etkilemiştir. III. Selim’in gözdesi Safinaz Kadın veremden ölmüştür. II. Mahmut’un annesi Nakşidil Sultan 1817’de ardından da II. Mahmut’un kendisi 1839’da veremden hayatlarını kaybetmişlerdir. Babası II. Mahmut gibi Sultan Abdülmecid de verem hastalığına yakalanmış ve henüz 39 yaşındayken, 1861’de bu hastalık yüzünden ölmüştür. Abdülmecit’in haremde bulunan 18 kadının yarısından fazlasının verem olduğu bilinmektedir⁶⁹². Kısacası verem hastalığı yalnızca halk arasında değil Osmanlı sarayında da ciddi sarsıntılara sebep olmuştur.

19. yüzyıla kadar verem hastalığının sebepleri üzerine çeşitli görüşler bulunmaktaydı. Bazılarına göre bu hastalık kalıtsal bir özellik olarak sonraki nesillere taşınırken bazıları da kötü beslenmeden ortaya çıktığını düşünmekteydi. Hastalığın

⁶⁸⁷ Ferit Devellioğlu, **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat**, Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara, 2012, s. 1337.

⁶⁸⁸ Yavuz Selim Uğurlu, “Türk Romanında Verem Üzerine Bir İnceleme”, **Siirt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, C. 8, S. 15, 2020, s. 61.

⁶⁸⁹ Editorial, “Tuberculosis: an ongoing global epidemic”, **eClinical Medicine**, Volume: 33, March 2021.

⁶⁹⁰ Yusuf İzzettin Barış, **a.g.m.**, s.2.

⁶⁹¹ Yusuf İzzettin Barış, “Osmanlı’da Tüberküloz”, **Toraks Dergisi**, C. 3, S. 3, Aralık 2002, s. 335.

⁶⁹² Hülya Köse, **Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e Türkiye’de Veremle Mücadele**, Atatürk Üniversitesi Türikiyat Araştırmaları Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Erzurum, 2020, s.s. 42-46; Yusuf İzzettin Barış, “Dünya Tüberküloz Tarihi”... s.4.

bulaşıcı olup olmadığı üzerine dahi tartışmalar vardı. Verem hastalığının bulaşıcı bir hastalık olduğu ancak 19. yüzyılda yaşamış Fransız askerî cerrah Jean Antoine Villemin'in çalışmaları ile ispatlanmıştır.

Villemin, 1865'te verem hastalığı yüzünden hayatını kaybetmiş bir insanın yaralarından aldığı iltihaplı sıvıyı tavşanlara enjekte ettikten sonra tavşanların da hastalandığını görmüştür. Benzer şekilde sığırlardan aldığı veremli materyalin de tavşanları hasta ettiğini gözlemlemiştir. Fransız doktor, yaptığı bu deneyler ışığında verem hastalığının hem insanlar hem de hayvanlar arasında bulaşıcı olduğunu göstermiştir. Villemin 1867'de tüberkülozun bulaşıcı olduğuna dair çalışmalarını yayınladığında Fransız çevreleri hâlen hastalığın kalıtsal olduğuna inanıyordu⁶⁹³. Fakat ilerleyen yıllarda tüberküloz hastalığıyla ilgili bilimsel çalışmalar hızlandıkça Villemin'in bulgularının doğruluğu anlaşılmıştır.

Villemin Fransa'da tüberküloz üzerine incelemelerini yayınladıktan kısa bir süre sonra Robert Koch Almanya'da genç bir bilim adamı olarak şarbon üzerine çalışmaya başlamıştır. 1876 yılında Koch, büyükbaş hayvanlarda ölümcül etkilere sahip şarbon hastalığına sebep olan şarbon basilini (*anthrax bacili*) enfekte olmuş kandan ayırmayı başarmış ve kültürlerde çoğaltmıştır. Bu çalışmaları sırasında bakteriyoloji alanında yeni teknikler geliştiren Koch, 1882 yılında ona büyük bir ün kazandıracak olan tüberküloz basilini keşfetmiştir. Böylece insanlık için en ölümcül hastalıklardan biri olan vereme hangi mikroorganizmanın sebep olduğu keşfedilmiştir. Koch'u şereflendirmek adına bu keşiften sonra tıp dünyasında tüberküloza sebep olan bu basiliye "Koch basili" denmiştir. Robert Koch, tüberküloz üzerine yaptığı çalışmalar ve organizmalarla hastalıklar arasındaki ilişkiyi tanımlayan "Koch Postülatları" ile 1905 yılında fizyoloji ve tıp alanında Nobel ödülüne layık görülmüştür⁶⁹⁴.

5.2. Veremle Mücadelede Kilometre Taşları; Tüberkülin, BCG Aşısı ve Streptomisin

⁶⁹³ Thomas M. Daniel, "The History of Tuberculosis" **Respiratory Medicine**, Volume:100, 2006, s. 1864; Yusuf İzzettin Barış, "Dünya Tüberküloz Tarihi"... s.3; "Jean Antoine Villemin", **Britannica**, T. Editors of Encyclopaedia (24 January 2024), <https://www.britannica.com/biography/Jean-Antoine-Villemin>

⁶⁹⁴ David, Ian, John & Margeret Millar, **The Cambridge Dictionary of Scientists**, Second Edition, Cambridge University Press, 2002, s. 204-205.

Tüberküloz basilinin bulunması veremle mücadelede kazanılmış ilk zaferdi. Fakat hastalıktan korunmak ve bu hastalığa yakalanmış olanları tedavi etmek için alınması gereken daha çok yol vardı. 1882’de hastalığa sebep olan basili bulunduktan sonra bu hastalığa karşı aşı geliştirmek üzere çalışmalar başlamıştır.

Koch, 1876’da şarbon basilini bulduktan sonra Fransız bilim adamı Pasteur 1882’de şarbon aşısını bulmuştur. Benzer bir hadisenin olmasını istemeyen Koch, vereme sebep olan basili bulduktan sonra bu hastalığın aşısını da kendisi bulmak istemiştir. Koch ve Pasteur arasındaki yarışta 1870-71 Fransa-Prusya Savaşının ve Paris-Berlin çekişmesinin de etkili olduğu muhakkaktır. Tüm bu sebeplerden Koch acele bir şekilde 1890’da Berlin’de toplanan 10. Uluslararası Tıp Konferansında vereme karşı etkili olabilecek bir ilaç bulunduğu ilan etmiştir.⁶⁹⁵

Koch’un “Paratouidine” adını verdiği bu ilaca Alman hekimleri Koch adına ithafen Kohin (Cochine) demişlerdir. Fakat zamanla ilaç dünyada tüberkülin olarak tanınmıştır⁶⁹⁶. İlk aşamada içeriği gizli tutulan bu ilaç, başta Berlin olmak üzere dünyanın farklı noktalarında hastalar üzerinde denenmeye başlanmıştır. 1890’ın ikinci yarısında denenmeye başlanan bu ilacın 1891’de hastalığı tedavi etmediği anlaşılmış ve bu durum Koch’un itibarını zedelemiştir⁶⁹⁷. Fakat Koch’un bu ilacının hastalığı iyileştirmese de onun teşhis edilmesinde kullanılabileceği görülmüştür. Zira o zamana kadar bir insana kesin olarak verem ya da değil demek mümkün olmuyordu. Belirtilere bakarak verem olabileceği tahmin ediliyordu.

Koch farkında olmadan sonraki yıllarda tüm dünyada yaygın olarak kullanılacak bir tanı metodu geliştirmiştir. Günümüzde hâlen kullanımda olan tüberkülin testi bir kişinin tüberküloz hastası olup olmadığının anlaşılmasında kullanılan en temel yöntemlerden birisidir⁶⁹⁸.

Tüberküloz aşısı, Robert Koch’un tüberküloz basilini keşfinden tam 39 sene sonra 1921’de keşfedilmiştir. Tarihin bir cilvesi olarak şarbon aşısı gibi tüberküloz aşısı da yine Fransa’da, Pasteur Enstitüsü’nde keşfedilmiştir. Aşığı Pasteur enstitüsü çalışanlarından Albert Calmette ve Camille Guérin bulmuştur. 20 senelik bir çalışma ile yapay kültürlerle ekilen tüberküloz basili yüzlerce pasajdan sonra yaşamını sürdüren

⁶⁹⁵ Thomas M. Daniel, **a.g.m.**, s. 1865.

⁶⁹⁶ Nuran Yıldırım, “Tüberkülinin Keşfi ve İstanbul’daki Yankıları”, **Tarih ve Toplum**, S. 133, 1995, s.12.

⁶⁹⁷ Donald S. Burke, “Of Postulates and Peccadilloes: Robert Koch and Vaccine (Tuberculin) Therapy for Tuberculosis”, **Vaccine**, Volume:11, Issue: 8, 1993, s. 800.

⁶⁹⁸ Gülbin Gökçay, “Tüberkülin Testi”, **Çocuk Dergisi**, C. 10, S. 1, 2010, s.6.

fakat hastalık yapma gücünü kaybetmiş bir hale dönüştürülebilmıştır. İlk olarak 1921 yılında annesi veremden ölmüş ve veremli ananesinin bakımında olan bir çocukta denenmiştir. Çocuk hayatta kalmış ve tüberküloz geliştirmemiştir. 1921’de aşının başarılı olduğu anlaşıldıktan sonra 7 senede Calmette’nin çocukları dâhil Paris’te 100.000 çocuk aşılanmıştır. Tüberküloz aşısına da kâşiflerinin soy isimleri verilerek BCG (Bacillus Calmette-Guérin) aşısı denmiştir⁶⁹⁹.

1921’de bulunan aşı sayesinde insanlar artık hastalığa bağışık hale gelebiliyorlardı fakat hâlen hastalığa yakalananlar için kesin bir tedavi söz konusu değildi. Veremli insanlar temiz havanın bol olduğu ormanlık ve dağlık bölgelerdeki sanatoryumlarda tedavi edilmeye çalışılıyordu. Bu sanatoryumlarda hastalar iyi beslenebildikleri ve düzenli gözetim altında tutuldukları için iyileşme belirtileri gösterecekler de tam olara tedavi olamıyorlardı.

1943 yılında Amerika Birleşik Devletleri’nde Rutgers Üniversitesinde Prof. Selman Abraham Waksman’in antibiyotikler üzerine çalışan doktora öğrencisi Albert Schatz tüberküloz basiline karşı etkili olan ilk antibiyotik, streptomisini bulmuştur. Bu antibiyotikle beraber insanlık tarihi için en ölümcül hastalıkların başında gelen verem hastalığı tedavi edilebilir bir hastalık haline gelmiştir. Her ne kadar bu antibiyotiği Albert Schatz bulmuşsa da ilaç Waksman’in laboratuvarında geliştirildiği için Waksman’a 1952 yılında fizyoloji ve tıp alanında Nobel ödülü verilmiştir⁷⁰⁰.

Böylece vereme karşı mücadelede Koch’un 1882’de tüberküloz basiliini bulması ile açtığı yolda pek çok bilim adamının gayretleri ile başarıya ulaşılmıştır. Binlerce yıldır insanlık için en ölümcül hastalıklardan birisi olan verem, günümüzde teşhis edilebilir, korunulabilir ve tedavi edilebilir bir hastalık haline gelmiştir.

5.3. Koch’un Tüberkülini Keşfi Sonrası Osmanlı Hekimlerinin Berlin Seyahati

Robert Koch, 1890 senesinin Ağustos ayında Berlin’de toplanan 10. Uluslararası Tıp Konferansı’nda veremi iyileştirebilecek bir ilaç bulduğunu dünyaya duyurmuştur. Koch’un buluşunu dünyaya duyurduğu bu konferansta Osmanlı İmparatorluğundan Cemiyet-i Tıbbiye-i Şahane üyesi Dr. Edwin Van Millengen de bulunmaktaydı. II. Mahmut ve Abdülmecit’in özel doktorluğunu yapmış olan Julius

⁶⁹⁹ Simona Luca, Traian Mihaescu, “History of BCG Vaccine”, **Maedica**, Volume:8, Issue: 1, March 2013, s.54; Thomas M. Daniel, **a.g.m.**, s. 1867; Yusuf İzzettin Barış, **a.g.m.**, s.4.

⁷⁰⁰ Milton Wainwright, “Streptomycin: Discovery and Resultant Controversy”, **History and Philosophy of the Life Science**, Volume:13, Issue:1, 1991, s.s. 97-98.

Van Milingen'in oğlu olan Dr. Edwin Van Millengen, İstanbul'a döndükten sonra izlenimlerini beş bölüm halinde Gazette Médicale d'Orient'te yayınlamıştır. Ardından Doktor Abidin⁷⁰¹ Kasım ayında Ceride-i Tıbbiye-i Askeriye'de Koch'un bildirisini yayınlamıştır⁷⁰². Böylece Koch'un bu buluşu İstanbul'da da duyulmaya başlamıştır.

II. Abülhamit'in Avrupa'da tıp alanında yaşanan gelişmelerle yakından ilgilendiği bilinmektedir. Padişah daha öncesinde Fransız bilim adamı Pasteur'ün buluşlarıyla ilgilendiği gibi bu defa da Koch'un tedavi yönteminin araştırılması için Berlin'e bir heyet gönderilmesini istemiştir. İlk etapta Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane seririyat-ı dâhiliye hocası Mirliya Feyzi Paşa, emraz-ı cerrahiye hocası Miralay Naim Bey ve seririyat-ı mütenevvia hocası Mikail Horasancıyan efendiden oluşan üç kişilik bir heyetin gönderilmesi kararlaştırılmıştır. Fakat Berlin Sefaretinin de tavsiyesiyle Almanya'da Osmanlı doktorlarına yardımcı olmak üzere heyete Alman Hastanesi'nde ve Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'de görev yapan Alman uyruklu emraz-ı cildiye hocası Ernst von Düring⁷⁰³ de katılmıştır. Böylece Berlin'e gönderilecek resmî heyetteki üye sayısı dörde çıkmıştır⁷⁰⁴.

Gönderilecek bu heyet üyelerinden Feyzi Paşa ile Horasancıyan Efendi'ye 200'er, Naim Bey ile Von Düring'e 150'er lira harcırah verilmesi düşünülmüşse de sonradan tüm üyelere 200'er lira verilerek harcırahların eşitlenmesi kararlaştırılmıştır⁷⁰⁵. 19 Kasım 1890'da Sadrazam'ın imzası ile Hariciye Nezareti'ne gönderilen yazıda bu heyetin Berlin'de hükûmet tarafından görevlendirilmiş resmî doktorlar olarak "prezente" edilmeleri özellikle istenmiştir. Koch'un yeni keşfinden sonra bireysel olarak da pek çok doktor Berlin'e gittiği için giden bu doktorların diğerlerinden ayrılması ve hükûmetçe görevlendirilmiş doktorlar olduğunun özellikle

⁷⁰¹ Dr. Abidin uzunca bir süre Ceride-i Tıbbiye-i Askeriye dergisinin muhabirliğini ve editörlüğünü yapmıştır. Kendisinin aynı zamanda derginin tercümanlarından olduğu da bilinmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz; Cem Hakan Başaran, "Gazette des Hôpitaux Civils et Militaires de l'Empire Ottoman / Ceride-i Emâkinü's-Sıhha [1887-1897]: Yeni Bulunan Sayılar ve Yeniden Değerlendirme", **Osmanlı Bilimi Araştırmaları Dergisi**, C. 24, S. 1, 2023, s.s. 67-103.

⁷⁰² Nuran Yıldırım, **a.g.m.**, s. 12, Yeşim Işıl Ülman, "Levanten Bir Hekim Ailesinin Tarihçesi Baba-Oğul Millingenler", **İstanbul**, S. 48, Ocak 2004, s.90.

⁷⁰³ Alman Doktor Ernst Von Düring (1858-1944) Osmanlı'da frengi hastalığı ile mücadele için Alman dermatolog Dr. Unna'nın tavsiyesi ile 22 Nisan 1889'da Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'ye cildiye ve efrenciye hocası olarak atanmıştır. Osmanlı'da frengi hastalığıyla mücadelede önemli bir rol oynamış olan Dr. Ernst Von Düring, Kastamonu vilayetindeki hastane ve doktorları her üç ayda bir denetlemek üzere Ankara ve Kastamonu vilayetleri sağlık genel müfettişi olarak da görev yapmıştır. Ülke içerisinde frenginin yanı sıra trahom, sıtma ve çocuk ölümlerine karşı gösterdiği üstün hizmetlerinden dolayı II. Abdülhamit tarafından kendisine paşalık rütbesi verilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz; Şennur Şenel, "19. Yüzyılda Kastamonu Vilayetinde Frengi Hastalığıyla Mücadele", **Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, C. 13, S. 1, 2015, s.s. 256-274.

⁷⁰⁴ Nuran Yıldırım, **a.g.m.**, s.s. 12-13; BOA. **İ.DH.** 1205/94333.

⁷⁰⁵ BOA. **İ.DH.** 1205/94334; **İ.DH.** 1205/94333.

vurgulanması istenmiştir⁷⁰⁶. Ayrıca yola çıkmadan önce Robert Koch’a iletmek üzere padişahın özel selamını ileten bir de mektup hazırlanmıştır⁷⁰⁷.

20 Kasım 1890’da İstanbul’dan Berlin’e hareket eden dört hekim 23 Kasım 1890’da Berlin’e varmıştır. Heyet, Berlin’e ulaşır ulaşmaz hem devlet hastanelerinde hem de özel kliniklerde Koch’un geliştirdiği yeni yöntemle tedavi olmakta olan hastaları ziyarete başlamışlardır. Dört hekim Berlin’e vardıktan 3 gün sonra yani 26 Kasım 1890’da hastaların durumlarıyla ilgili bir rapor kaleme almışlardır. Berlin Sefareti üzerinden telgrafla önce Hariciye’ye sonra da Sadaret’e yollanan bu rapora göre Koch’un keşfettiği bu ilaçla ilgili kesin bir hüküm vermek için zamana ihtiyaç duyulmaktadır. Raporda “*Bu usule müsaid veya gayr-i müsaid bir yolda beyan-ı rey etmezden evvel tecarib-i cedide-i mezkûrenin neticesine intizar etmek lazımdır*” denilerek uygulanan tedavinin sonuçlarının gözlenmesi gerektiği yazılmıştır⁷⁰⁸.

Bu heyet Berlin’e vardıktan birkaç gün sonra Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane emraz-ı cildiye ve zühreviye hocası Hüseyin Hulki Bey ve Kaymakam Doktor Mehmet İzzet Bey de Berlin’e diğer dört hekime katılmak üzere yola çıkmışlardır. İlk giden dört doktordan birkaç gün sonra Berlin’e varan bu iki doktor da diğerleri ile beraber Berlin Sefaret doktoru Mösyö Rosenthal rehberliğinde hastaneleri ziyarete başlamışlardır⁷⁰⁹.

Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane’nin genç hocalarında Hüseyin Hulki Bey⁷¹⁰ 1890 yılının son aylarında Koch’un tedavi yöntemini öğrenmek üzere gerçekleştirdiği bu seyahatle ilgili bir hatırat kaleme almıştır. “Berlin Hatıratı” başlığıyla yayınlanan 143 sayfalık bu eser Osmanlı doktorlarının Berlin ziyareti hakkında resmî belgelerin ötesinde ayrıntılı bilgiler içermektedir⁷¹¹.

Osmanlı doktorları gibi Koch’un yeni tedavisini öğrenmek isteyen binlerce doktor dünyanın dört bir yanından Berlin’e akın etmiştir. 2.500 kadar doktor Berlin’e

⁷⁰⁶ “İstanbul’daki hekimler arasında büyük ilgi uyandıran bu keşfi incelemek amacıyla Dr. Yüzbaşı Süleyman Nuri, İran Hastanesi doktoru Constantin Macris (Ö. 27 Kasım 1913) ve İstanbul’daki doktorlardan; N. İssaakides, Fried, Surp Agop Hastanesi Cerrahî Mihran Zartarian, Simon Serpossian, Eskenazi, Schwartz, Josepovich ve Babayan Efendi de Berlin’e gitmişlerdir.”: Nuran Yıldırım, **a.g.m.**, s. 13.

⁷⁰⁷ BOA.İ.DH. 1205/94339, HR.TH.104/13.

⁷⁰⁸ BOA. Y.A.HUS. 241/46.

⁷⁰⁹ BOA. Y.PRK.HR. 14/7.

⁷¹⁰ Hüseyin Hulki Bey’in yaşamı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz; Mustafa Hayırlıdağ, Nüket Örnek Büken, “Dr. Hüseyin Hulki Bey’in Yaşam Öyküsü, Eserleri ve Katılmış Olduğu Tıp Kongrelerinden Notlar”, **Dört Öge**, S. 15, Yıl: 2019, s.s. 155-165.

⁷¹¹ Hüseyin Hulki, **Berlin Hatıratı**, Karabet Matbaası, 1308.

gittiği halde pek azı Koch ile görüşme imkânı bulabilmiştir⁷¹². Osmanlı doktorları Berlin'e vardktan birkaç hafta sonra ünlü doktor ile bir mülakat yapma şansı yakalamışlardır.

Hüseyin Hulki Bey'in arkadaşı ve İstanbul'un meşhur cerrahlarından biri olan Makri Efendi Almanya'da eğitim gördüğü için Berlin'deki doktorlarla irtibatı bulunmaktadır. Makri Efendi'nin referansıylâ Hüseyin Hulki Bey Berlin'deki Moabit Hastanesi başhekimiyile tanışmıştır. Berlin günlerinde sık sık bu hastanede yeni yöntemler üzerine çalışma fırsatı bulan Hulki Bey, resmî ziyaret yapılmadan evvel Kochla ilk kez burada karşılaşmıştır⁷¹³.

Sonraki günlerde ise Berlin Sefareti aracılığıyla Koch'tan resmî randevu alınmıştır. Bu resmî ziyaret öncesinde padişahın özel selamını taşıyan Osmanlı heyetine Koch'a takdim edilmek üzere bir de birinci rütbeden Osmanlı nişanı verilmiştir⁷¹⁴.

Berlin Sefareti tarafından Osmanlı heyetine rehberlik yapmakla vazifelendirilmiş sefaret tabibi Mösyö Rosenthal, doktorlara Koch'un 10 Aralık saat 1'de kendilerini beklediğini haber vermiştir. Ziyaret günü sefaretin tahsis ettiği araba ile hem ikamet etmesi hem de çalışmalarını yürütmesi için Alman hükûmeti tarafından Koch'un kullanımına verilmiş binaya doğru hareket edilmiştir. Doktorlar, Koch'un Kloster sokağı numara 36'da bulunan ofisinde⁷¹⁵ kendilerini karşılayan görevliye kartvizitlerini takdim ettikten sonra bir salonda görüşme sırasını bekleyen farklı milletlerden diğer birçok doktorla beraber beklemeye başlamışlardır.

Bekleme sırasında farklı ülkelerden doktorlar birbirleriyle tanışma şansı bulmuşlardır. Bu salonda bekleyen doktorlardan birisi, fesli Osmanlı heyetini fark edince Yunanca Rum olup olmadıklarını sormuştur. Hüseyin Hulki Bey de yine Yunanca⁷¹⁶ *"Biz Osmanlı ve Türk etibbasından müsade-i şahane ile usul-ü muallimi tahsile geldik"* diyerek karşılık vermiştir. Hüseyin Bey kendileriyle tanışmak isteyen bu doktorun Atina Üniversitesi hocalarından Makos olduğunu yazmıştır. Doktorlar

⁷¹² Süheyl Ünver, **Dr. Hüseyin Hulki Almanya'da**, Kader Basımevi, İstanbul, 1950, s.2.

⁷¹³ Hüseyin Hulki, **a.g.e.**, s. 30.

⁷¹⁴ BOA. İ.DH. 1203/94169.

⁷¹⁵ **Robert Koch In Berlin**, Zum 100. Todestag von Robert Koch (1843-1910) ein Überblick über dessen Lebens- und Wirkungsstätten in Berlin, Robert Koch Institut, Juni 2016, s.2.

⁷¹⁶ Hüseyin Hulki Bey'in kendi anadili dışında Fransızca'yı, Farsça'yı, Arapça'yı ve Yunanca'yı iyi derecede bildiği belirtilmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz: Mustafa Hayırlıdağ, Nüket Örnek Büken, "Dr. Hüseyin Hulki Bey'in Yaşam Öyküsü, Eserleri ve Katılmış Olduğu Tıp Kongrelerinden Notlar", **Dört Öge**, S. 15, Yıl: 2019, s.s. 155-165.

birbirlerine kartvizitlerini vermiş ve hem Koch'un yeni tedavi yöntemi hem de Atina Üniversitesi hakkında fikir alışverişinde bulunmuşlardır⁷¹⁷.

Robert Koch'un Osmanlı heyetine karşı takındığı tavır hakkında hatıratlarda birbirleriyle çelişen ifadeler vardır. Osmanlı doktorlarıyla beraber Berlin'e giden Von Düring'in anılarına göre Koch, Osmanlı heyetine karşı kayıtsız ve kibirli bir tutum takınmıştır. Hatta Horasancıyan Efendi Koch'un ilgisiz tavırları karşısında onu kınamıştır⁷¹⁸. Hüseyin Hulki Bey ise Koch'un kendilerine karşı son derece samimi davrandığını, elleriyle oturacakları iskemleyi taşıyıp kendisi daha makamına geçmeden onların oturmasını sağladığından bahsetmiştir⁷¹⁹.

Robert Koch ve Osmanlı hekimleri özellikle cüzzam (lepra) hastalığı üzerine konuşmuşlardır. Verem ile cüzzam hastalıklarının benzerlikleri, Koch'un yeni tedavi yönteminin cüzzam hastalığına da iyi gelip gelmeyeceği, cüzzam türlerinin Avrupa'da, Asya'da ve Afrika'da aynı olup olmadığı üzerine bir sohbet gerçekleşmiştir⁷²⁰.

Osmanlı heyetinin Koch'u ziyareti sonrası Berlin Sefareti de Hüseyin Hulki Bey'in ifadesiyle benzer bir şekilde ziyaretin olumlu geçtiğini bildiren bir rapor yazmıştır. Gönderilen bu raporda Koch'a Padişah'ın selamı ile beraber Osmanlı nişanının takdim edildiği, bunun üzerine Koch'un teşekkürlerini arz ettiği ve Osmanlı heyetini “*nevâziş-gâr-âne surette*” yani iltifat eden, gönül alan bir şekilde kabul ettiği yazılmıştır. Osmanlı heyetine hem Koch hem de Alman makamları tarafından kolaylık gösterildiği, heyetin Berlin'de tecrübelerini tamamlayıp birkaç haftaya kadar İstanbul'a dönme umudunda olduğu belirtilmiştir⁷²¹.

Osmanlı heyetinin Berlin ziyareti Alman basınında da yer bulmuştur. Dünyanın en köklü tıp dergilerinden birisi olan “Allgemeine Medicinische Central-Zeitung” bir makalesinde II. Abdülhamit'in yeni buluşlara olan ilgisinden bahsetmiş ve Sultan'ın Robert Koch'u Osmanlı nişanı ile onurlandırıldığını yazmıştır. Alman basını İstanbul'dan gelen Osmanlı heyetindeki doktorları ihtisas alanları ve isimleriyle beraber tek tek zikrederek bu doktorların üniversitelerde ve özel kliniklerde gösterdiği çabanın ve uzmanlıklarının hayranlık verici olduğunu yazmıştır. Ziyaretlerinin üçüncü gününde heyetin bu yeni tedavi yöntemi ile ilgili bir ön rapor hazırlayarak İstanbul'a gönderdiği haberi gazeteler de yer bulmuştur. Başka gazeteler de hem Osmanlı

⁷¹⁷ Hüseyin Hulki, **a.g.e.**, s.s. 32-33.

⁷¹⁸ Nuran Yıldırım, **a.g.m.**, s.13.

⁷¹⁹ Hüseyin Hulki, **a.g.e.**, s. 36-37.

⁷²⁰ Hüseyin Hulki, **a.g.e.**, s. 36-43.

⁷²¹ BOA. HR.TO.34/84, Y.PRK.HR.14/7.

doktorlarının Berlin’e gelişini ve üstün gayretlerini hem de Padişah’ın nişan hediyesini haberleştirmişlerdir⁷²².

Osmanlı heyeti Koch’u ziyaret ettikten sonra bir süre daha Berlin’de kalmıştır. Heyet bu süre boyunca Berlin’de bulunan önemli tıbbi müesseselere ziyaretler gerçekleştirmiştir. Bunlardan bazıları Berlin Dezenfeksiyon Merkezi, Biyokimya ve Fizyoloji Laboratuvarı, Berlin Hastanesi ve Urban Hastanesidir (Das Vivantes Klinikum Am Urban). Doktorlar ziyaret ettikleri tüm bu hastane ve kurumları kendilerine tahsis edilmiş Alman görevliler nezaretinde gezmişler ve yeni yöntemler hakkında gözlemler yapmışlardır. Hüseyin Hulki Bey hatıratında kendi mülahazalarıyla beraber bu kurumlar hakkında da ayrıntılı bilgiler vermektedir.

Gazetelere de yansıdığı gibi Osmanlı doktorlarının uzmanlıkları Alman çevreler tarafından hayranlık ve şaşkınlıkla karşılanmıştır. Doktorların Berlin’deki Biyokimya ve Fizyoloji Laboratuvarını ziyareti sırasında heyete rehberlik eden Doktor Kosel, Osmanlı doktorlarına henüz çok yeni bir teknoloji olan mikro graf (*mikrophotographie- fotoğraf-ı hurdebini*) tekniği ile insan idrarında ve atıklarında bulunan mikropların büyük levhalara çekilmiş fotoğraflarını göstermiştir.

Fotoğrafları gören Feyzi Paşa ile Mehmet İzzet Bey bu mikroorganizmalar ve sebep oldukları hastalıklarla ilgili değerlendirmelerde bulunmuşlardır. Bu sırada Alman doktor şaşkın bakışlarını gizleyemeyerek “*efendiler siz bu hastalıkları pekâlâ biliyorsunuz*” demesi üzerine sefaret tabibi Mösyö Rosenthal araya girmiş ve bunda şaşırılacak bir şey olmadığını, bu doktorların alanlarında ihtisas sahibi tıp fakültesi hocaları olduklarını ve elbette böyle şeyleri bileceklerini söylemiştir⁷²³.

Hüseyin Hulki Bey hatıratında karşılaştıkları bu muameleden yakınmıştır. Pek çok Türk aydınının ve bilim insanının karşılaştığı batılı ön yargısı ile karşılaşmak onu rahatsız etmiş ve bu konu hakkında hatıratında ayrı bir bölüm açma gereği duymuştur. Hulki Bey, Avrupalıların gelişmişliği konusunda haklarını verdikten sonra Türkler hakkında ne denli cahil olduklarından bahsederek hatıratının bu kısmında “...*Pek çok Avrupa biladında Türk demek başı külahlı, külahı sarıklı, belinde hançer, ayağında şalvar, çubuk ile keyif getirmeye mecbur bir mahluk-u garib gibi addetmektedirler*” yazmıştır⁷²⁴.

⁷²² BOA. HR.İD.1522/58; **Münchener Neuste Nachrichten**, 20.12.1890, s.4; **Teltower Kreisblatt**, 02.12.1890, s.2.

⁷²³ Hüseyin Hulki, **a.g.e.**, s. 71-75.

⁷²⁴ Hüseyin Hulki, **a.g.e.**, s.75.

Osmanlı doktorları Berlin’de bulunduğu günlerde yalnızca Robert Koch ile değil, dönemin başka önemli bilim adamlarıyla da görüşmüşlerdir. Bunlardan birisi de ünlü farmakoloji uzmanı Oscar Liebreich’dir. Osmanlı doktorları, İtalya Hükûmeti tarafından Koch’un yeni yöntemini öğrenmek üzere Berlin’e gönderilmiş bir İtalyan doktorla beraber Liebreich’in “lanolin” üzerine bir dersine katılmışlardır. Liebreich, kendisini ziyarete gelen doktorlara henüz yayınlama aşamasında olduğu lanolin çalışmaları hakkında bir sunum yapmıştır. Dersin ardından Doktor Horasancıyan bir teşekkür konuşması yapmış ve Liebreich de derse katılan doktorlara hatıra olarak birer kutu lanolin hediye etmiştir⁷²⁵.

5.4. Berlin’e Gönderilmesi Düşünülen Hastalar

Robert Koch, 1890’da tüberkülin ilacını keşfettiğinde veremin çaresinin bulunduğu müjdesi tüm dünyada olduğu gibi İstanbul’da da yankı uyandırmıştır. Zira o dönemde herkesin çevresinde bu hastalıktan muzdarip insanlar bulunmaktadır. Bunlardan birisi de II. Abülhamit döneminde üç defa sadrazamlık yapmış olan Kıbrıslı Kâmil Paşa’nın büyük oğlu Suphi Beydir. Kâmil Paşa, oğlu Suphi Beyi doktorların tavsiyesi üzerine Heybeli adaya yerleştirmiştir. Burada Suphi Bey’in tedavisine ne kadar dikkat edilmişse de durumu bir türlü düzelmemiştir⁷²⁶.

Kâmil Paşa’nın, oğlunu bu hastalıktan kurtarmak için verdiği uğraş arşiv belgelerine de yansımıştır. Paşa, 1890 yılında henüz Koch tüberkülin ilacını kamuya duyurmadan önce oğlunu Fransa’ya hava değişimine yollamak için padişaha bir arz dilekçesi yazmıştır⁷²⁷. Tüberkülinin keşfinden sonra ise tedavi olmak üzere Almanya’ya göndermek istemiştir⁷²⁸.

Hüseyin Hulki Bey’in bu konudaki serzenişinde ne derece haklı olduğu onun özgeçmişine bakıldığında çok daha iyi anlaşılacaktır. Hulki Bey, Koch’u ziyaret ettiği sırada 28 yaşında genç bir doktordur, bu ziyaretten 4 sene sonra 1894’te henüz 32 yaşındayken vefat etmiştir. Kısacık ömrüne “Lugat-ı Tıbbiye” “Makalat-ı Tıbbiyeden İşret”, “Viyan Hatıratı” gibi eserler sığdırmış, dört dili akıcı bir şekilde konuşan, frengi konusunda ihtisası bulunan, Paris’te, Viyana’da uluslararası tıp kongrelerine katılmış bir Türk doktordur. Yaşadığı dönemde kendisi gibi pek çok Türk doktor bulunmaktadır. Hüseyin Bey “İstıtrat” başlığıyla yazdığı bu bölümde Doktor Kosel’in kendilerine levhaları gösterirken bu denli şaşırmasının Avrupalıların Osmanlılar hakkında ne derece önyargılı ve cahil olduklarına işaret ettiğini yazmıştır. Hüseyin Hulki Bey’in hayatıyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz; Mustafa Hayırlıdağ, Nüket Örnek Büken, “Dr. Hüseyin Hulki Bey’in Yaşam Öyküsü, Eserleri ve Katılmış Olduğu Tıp Kongrelerinden Notlar”, **Dört Öge**, S. 15, Yıl: 2019, s. 155-165.

⁷²⁵ Hüseyin Hulki, **a.g.e.**, s.s.83-99; Nuran Yıldırım, **a.g.m.**, s.13.

⁷²⁶ Hikmet Bayur, “Yeni Bulunmuş Bazı Belgelerin Işığında Kâmil Paşa’nın Siyasal Durumu”, **Belleten**, C. 35, S. 137, 1971, s. 93.

⁷²⁷ BOA. **Y.A..HUS.** .237/18.

⁷²⁸ Dönemin önemli isimlerinden Mehmet Tevfik Biren de hatıratında bu olaydan bahsetmektedir. Biren, Sadrazam Kâmil Paşa’nın verem hastalığı yüzünden nöbetler içerisinde yatmakta olan büyük oğlunu

Osmanlı doktorları Koch'un yanına giderken Kâmil Paşa da oğlunu Sıhhiye Mufettişi Koçoni Efendi ile beraber tedavi görmek üzere Berlin'e göndermek istemiştir. Fakat Koch'un bu yeni yönteminin henüz tam manasıyla tecrübe edilmediği ve dolayısıyla sonuçlarının da tam olarak bilinmediği belirtilmiştir. Ayrıca kış şartları hüküm sürmeye başladığı için Suphi Bey'in böyle bir yolculuğa çıkmasının sağlığını bir kat daha bozacağı söylenmiştir. Sadrazam'ın oğlunun Osmanlı doktorlarının Berlin'de bu yeni yöntemi öğrenip yurda döndükten sonra İstanbul'da tedavi edilmesi daha uygun bulunmuştur⁷²⁹.

Suphi Bey'in durumunda olan pek çok hastanın olduğu doktorların Berlin Sefareti vasıtasıyla yolladığı rapordan anlaşılmaktadır. Buna göre insanlar, hasta yakınlarını tedavi ettirmek için bir an önce Berlin'e yollamak istemektedir. Öte yandan 26 Kasım 1890'da dört doktorun imzasıyla yollanan ilk raporda Koch'un yeni ilacının hâlen Berlin hastanelerinde deneme aşamasında olduğu ve kesin bir sonucun alınamadığı belirtilmiştir. İstanbul'a gönderilen bu raporda "Hasta olan vatandaşlarımızın tıbbi bir tedavi için değil de klinik deneylerin bir parçası olmak için şiddetli kışın ortasında Berlin'e gelmeye teşvik etmek abestir" yazılmıştır⁷³⁰.

5.5. İstanbul'da Bir Verem Hastanesi Tesis Edilmesi Fikri

1890 yılının son aylarında doktorların Berlin'e gönderilmesindeki temel amaç bu yeni tedavi yöntemini öğrenip memleketlerinde uygulamalarıdır. Nitekim hastalarını Berlin'e göndermek isteyen hasta yakınlarına da doktorların bu yöntemi öğrenip, yurda döndükten sonra hastalarını İstanbul'da tedavi ettirmeleri tavsiye edilmiştir. Doktorlar Berlin'den döner dönmez İstanbul'da bu yeni tedavi yönteminin uygulanacağı bir verem hastanesi tesis edilmesi fikri üzerine yoğunlaşmıştır.

Osmanlı elçilikleri de Avrupa'da bu yöndeki gelişmeleri yakından takip etmiş ve İstanbul'u bilgilendirmişlerdir. Başkentte bir verem hastanesi tesis edilmesi fikrinde, Avrupa merkezlerinde veremin Koch'un yeni yöntemiyle tedavi edilmeye başlandığına dair haberler de etkili olmuştur. Daha Osmanlı doktorları Berlin'e

Almanya'ya göndermek için acıklı bir arz dilekçesi kaleme aldığını fakat Padişah'ın Sadrazam'ın oğlunun Almanya'ya gitmesine müsaade etmediğini belirtmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz; Mehmet Tevfik Biren, **II. Abdülhamid, Meşrutiyet ve Mütareke Devri Hatıraları 1**, Arma Yayınları, İstanbul, 1993. s.s. 207-208

⁷²⁹ BOA. Y.EE.KP. 4/303.

⁷³⁰ BOA. HR.TO.34/80, İ.DH. 1205/94294, HR.TO. 34/81. "Herhalde mariz olan vatandaşlarımızı kendi haklarında müdavat-ı tıbbiye değil fakat seririyat tecrübesi icrası için şiddet-i şita esnasında Berlin'e azimete teşvik etmek abestir".

giderken, 22 Kasım 1890'da Roma Sefareti, İtalyan doktorların Almanya'dan gerekli ilaç ve ekipmanları tedarik ederek Roma'daki kliniklerde tedaviye başlamak üzere olduklarına dair bir haberi Hariciye Nezareti'ne yollamıştır⁷³¹.

1 Ocak 1891'de, doktorlar Berlin'den döndükten sonra, Yıldız Sarayı'ndan yazılan bir yazıda Fransa ve İtalya'da yeni tedavi yöntemi ile verem hastalarının tedavisi için hastaneler tesis edilmekte olduğu yazılmıştır. Bu yazıda doktorların Berlin'den dönerken yanlarında bir miktar tüberkülin getirdikleri belirtilmiş ve İstanbul'da da böyle bir hastanenin tesis için gereğinin yapılması istenmiştir⁷³².

4 Ocak 1891'de Meclis-i Vükela'da bu yeni verem hastanesinin tesisiyle ilgili ayrıntılar görüşülmüştür. Bu görüşmede hastanenin, Evkaf-ı Hümayun Nazırı Zihni Paşa gözetiminde Nişantaşı'ndaki Mekteb-i Harbiye-i Şahane'nin arka tarafında, güneybatıya bakan arsa üzerine inşa edilmesi kararlaştırılmıştır. 7 Ocak'ta yazılan irade ile Nazır Zihni Paşa'nın inşaatı yürütecek sorumlular ve Berlin'e gidip gelmiş doktorlarla bölgeye giderek bir keşif yapması ve en uygun yeri tespit etmesi emredilmiştir⁷³³. 14 Ocak sabahı Nazır Zihni Paşa, Berlin'den gelmiş olan doktorlar ve mimar Ohannes Efendi hastanenin tam olarak nereye ve ne surette yapılacağını belirlemek için Mekteb-i Harbiye-i Şahane'nin arka tarafında bulunan araziye giderek saha çalışması yapmışlardır⁷³⁴.

18 Ocak 1891'de mimar Ohannes Efendi Evkaf Nezareti'ne bu hastanenin 14.140 liraya yapılabileceğini bildirmiştir. Bu rakamın tahmini bir rakam olduğu ve ne kadar tasarruf yapılırsa yapılsın 10.000 liranın altına inmesinin mümkün olmadığı belirtilmiştir. Bunun üzerine bu hastane inşa edilene kadar tüberkülin ilacının Haseki'de bulunan Nisa Hastanesi'nin bahçesinde inşa edilmiş koğuşlardan birinde⁷³⁵ tecrübe edilmesine karar verilmiştir⁷³⁶.

Bir yandan hastane inşası için girişimlerde bulunulurken diğer yandan da tüberkülinin resmî makamların onayından geçmeden ve yeterli tecrübe kazanılmadan ülkenin başka bir yerinde kullanılmasının önüne geçilmeye çalışılmıştır. Bunda doktorların birkaç hafta öncesinde, 23 Aralık 1890'da yazdıkları rapor da etkili olmuştur. Doktorlar bu raporda tüberkülinin tehlikeli yan etkileri olabileceğini ve

⁷³¹ BOA. **HR.İD.**1522/60.

⁷³² BOA. **İ.DH.**1209/94683.

⁷³³ BOA. **İ.MMS.** 117/5031.

⁷³⁴ BOA. **Y.PRK.EŞA.** 12/90.

⁷³⁵ Ek 30. 1891 Yılında tüberkülini tecrübe etmek için Haseki Nisa Hastanesi'nde açılmış olan verem koğuşu.

⁷³⁶ BOA. **Y.MTV.** 47/147.

hastalarda düzgün bir muayene yapılmaksızın kullanılmaması gerektiğini bildirmişlerdir⁷³⁷.

Bazı doktorların kendi başlarına Berlin'den tüberkülin temin ederek ülke içerisinde bu ilaçla tedaviye başlamak üzere olduklarına dair haberler alınmıştır. Bunun üzerine Dâhiliye Nezareti farklı makamları bu konuda uyarmıştır. 13 Ocak ve 17 Ocak'ta İstanbul Şehremaneti'ne, Sıhhiye, Tıbbiye ve Zabıta nezaretlerine tüberkülinin kullanılmamasıyla ilgili uyarı yazıları gönderilmiştir. Bu yazılarda ilacın içeriğinin tam olarak bilinmediği ve zararları olabileceği söylentisinin olduğu yazılmıştır. Bir hastane inşa edilip gerekli deneyim kazanılmadan bu ilacın kullanılmasının yasaklandığı ve aksine hareket edenlerin kanun gereğince cezalandırılacakları bildirilmiştir⁷³⁸.

Bu tarihlerde bir taraftan İstanbul'da hastane için yer araştırması yapılırken diğer taraftan da Berlin Sefiri Ahmet Tevfik Paşa Almanya'da inşa edilmekte olan verem hastanesiyle ilgili İstanbul'u bilgilendirmiştir. 6 Ocak 1890'da Ahmet Tevfik Paşa Berlin'de inşa edilmekte olan hastane hakkında resmî ve özel görüşmeler sonucunda elde ettiği bilgileri aktaran bir yazı sunmuştur. Sefir Paşa, bu yazıyla beraber henüz inşaat halinde olan Berlin'deki hastane binasının içini ve dışını gösteren fotoğraflar da göndermiştir. Almanya Harbiye Nazırı ile görüşen Tevfik Paşa, hükûmetin yaptırdığı hastane haricinde bir de Berlin'in zengin sarraflarından birisinin⁷³⁹ 50.000 lira harcayarak mükemmel surette bir hastane yaptıracağını da rivayet edildiğini bildirmiştir.

Sefaretten yazılan bu yazıya göre Berlin'de ağaç ve tuğladan inşa edilen bu hastane iki bölümden oluşmaktadır. Bir bölümü hastaların yataklı koğuşuna diğeri ise laboratuvarlara ayrılmıştır. Kış günlerine denk geldiği için inşaatın bahara kadar tatil edildiği ve bu hastanenin inşaatında çalışan bir ustanın günlük 1 lira ücret ödenerek İstanbul'a gönderilebileceği bildirilmiştir.

Berlin Sefiri Ahmet Tevfik Paşa yalnızca verem hastanesinin inşaatı hakkında bilgi toplamakla kalmamış aynı zamanda İstanbul'da inşa edilmesi planlanan verem hastanesi için ilaç da tedarik etmiştir. Tevfik Paşa gönderdiği yazıda Padişah'ın izniyle gelmiş olan doktorların Berlin'den dönerken zaten üç şişe tüberkülin götürdüğünü, bu

⁷³⁷ Nuran Yıldırım, **a.g.m.**, s.13

⁷³⁸ BOA. **DH.MKT.** 1799/36, **DH.MKT.** 1800/49.

⁷³⁹ Mösyö Blancroder

defa da kendisinin on şişe daha tüberkülin temin ederek İstanbul'a postaladığını bildirmiştir⁷⁴⁰.

1891 yılının ilk günlerinde İstanbul'daki bu yeni verem hastanesi için inşaat hazırlıkları yapılıp ilaç temin edilirken dünyada da Koch'un ilacının aslında veremi tedavi etmediği netleşmeye başlamıştır. Berlin'e gidip gelmiş olan ve konuyu yakından takip eden Osmanlı doktorları bu hastanenin kuruluşunun ertelenmesi ve tüberkülinin de ülkede kullanımının yasaklanmasına dair raporlar kaleme almışlardır. Bu raporlar doğrultusunda hazırlıklarına başlanmış olan bu verem hastanesinin tesisi fikrinden vazgeçilmiştir.

5.6. Osmanlı Hekimlerinin Tüberkülin Üzerine Raporları ve İlacın Ülkede Yasaklanması

Osmanlı doktorları Berlin'e gittikten sonra Koch'un ilacı tüberkülin üzerine farklı tarihlerde raporlar hazırlamışlardır. Heyet ilk raporunu Berlin'e vardıktan üç gün sonra yani 26 Kasım 1890'da göndermiştir. Dört doktorun imzasıyla gönderilen bu ilk raporda Koch'un ilacının işe yaradığını söylemek için erken olduğu, net bir kanıya varmak için klinik deneylerin gözlemlenmesi gerektiği yazılmıştır⁷⁴¹.

Doktorlar Berlin'de bir ay boyunca klinik deneylere katıldıktan sonra 23 Aralık 1890'da Fransızca bir rapor daha kaleme almışlardır. Bu raporda Berlin şehrinin bu yeni tedavi yönteminin denendiği koca bir laboratuvarı andırdığını fakat bu yönteminin kamuya açık bir şekilde son birkaç aydır denenmekte olduğunu yazmışlardır. Doktorlar gözlem yaptıkları kliniklerdeki verem hastaları arasında eski yöntem ve ilaçların uygulandığı hastalarla Koch'un yeni tedavi yönteminin uygulandığı hastalar arasında hemen hemen hiçbir farkın olmadığını, iyileşme oranlarının birbirlerine eşit olduğunu belirtmişlerdir. Tam olarak sıhhat bulmuş tek bir vakaya rastlamadıklarını söyleyen doktorlar eski yöntemlerin de tamamen terk edilmediğini ifade etmişlerdir. Ayrıca Koch'un bu yeni yönteminin yararları gibi tehlikeleri de olabileceğini ve tam bir klinik muayene yapılmadan uygulanmaması gerektiğini belirtmişlerdir⁷⁴².

1891'in ilk günlerinde bir yandan İstanbul'da tüberkülinin tecrübe edileceği bir verem hastanesi tesis edilmek üzere hazırlıklar yapılırken diğer yandan da

⁷⁴⁰ BOA. Y.PRK.EŞA.12/90.

⁷⁴¹ BOA. Y.A.HUS. 241/46.

⁷⁴² Nuran Yıldırım, **a.g.m.**, s.13.

uluslararası tıp çevrelerinde bu ilacın hastalığı iyileştirmediği netleşmeye başlamıştır. Bu tarihlerde Berlin'den İstanbul'a dönmüş olan doktorlar bu gelişmeler üzerine iki yeni rapor hazırlamışlardır.

Raporlardan birisini Berlin'e giden ilk dört doktor, Feyzullah Paşa, Horasancıyan Efendi, Naim Bey ve Von Düring hazırlamıştır. Diğerini ise bu dört doktordan birkaç gün sonra Berlin'e Hüseyin Hulki Bey ile gitmiş olan Mehmet İzzet Bey hazırlamıştır.

29 Ocak 1891'de adı geçen dört doktor özet olarak şöyle bir rapor sunmuşlardır; “...23 Aralık 1890'da hazırladığımız raporu takdim ederken Koch'un ilacının içeriği bilinmemekteydi ve İstanbul'da da zararsız bir şekilde tecrübe edilebileceğini düşünmüştük. Fakat o vakitten bu zamana bir aydan fazla zaman geçti ve artık bu ilacın mahiyeti ve içeriği bilinmektedir. Avrupa'da icra kılınan tecrübelerle bakıldığında ilaca olan güven bir kat daha azalmıştır. Berlin'in ünlü doktorlarından Vilhof, Koch'un bu ilacının tehlikesinin faydasından fazla olduğunu söylemektedir. Nitekim bu ilaç Berlin haricinde Londra, Paris, Madrid, Viyana, Peşte, Roma, Kopenhag ve New York'ta denendiği gibi bizde de Alman Hastanesi'nde tecrübe edilmeye başlanmıştır. Bu yüzden ilacı tekrar tecrübe etmek için yeni bir hastanenin tesisine şimdilik gerek yoktur. Eğer bir tecrübe yapılacaksa bunun için Nisa Hastanesi'ndeki koğuşun yeterli olduğunu bildiririz”⁷⁴³.

Sarayda görevli Kaymakam Doktor Mehmet İzzet Bey de raporunda benzer hususlara değinerek ilacın birinci derecede akciğer veremine ilk etapta iyi geliyor gibi görünse de ilerleyen zamanda hastalığın tekrar nüks ettiğini belirtmiştir. İzzet Bey ilacın kesin olarak fayda sağladığı anlaşılmadan Osmanlı'da kullanılmasının doğru olmadığı kanaatinde olduğunu söyleyerek raporunu sonlandırmıştır⁷⁴⁴.

Doktorların bu raporlarından sonra ülkede tüberkülinin kullanımı kanunen yasaklanmıştır. Bu ilaçla ülkenin herhangi bir yerinde hasta tedavi etmek isteyen doktorlara izin verilmemiştir. Tüberkülinin kullanımının önüne geçilmesine dair bir örnek Girit'te yaşanmıştır.

Girit'te Leon isimli bir doktorun Berlin'e giderek 4 şişe tüberkülin aldığı ve bu ilaçla adadaki cüzzam hastalarını tedavi etmek için izin istediği 13 Mart 1891'de Sıhhiye Nezareti'nden Dâhiliye Nezareti'ne bildirilmiştir. 23 Mart 1891'de ise Dâhiliye Nezareti Girit Vilayeti'ne bu ilacın zararlı olabileceği yönünde söylentiler

⁷⁴³ BOA. Y.MTV. 47/147-1

⁷⁴⁴ BOA. Y.MTV. 47/147-2

olduğu için kullanılmamasına karar verildiğini bildirmiştir. Verilen bu karara Girit'te de riayet edilmesi emredilmiştir⁷⁴⁵.

Ülke çapında herkesin haberdar olması için ilk önce gazetelere bu ilacın yasaklandığına dair ilanlar verilmiştir. Ardından da Dâhiliye Nezareti'nden tüm vilayetlere ilacın kullanılmamasına dair yazı gönderilmiştir. 4 Nisan 1891'de Dâhiliye Nezareti tüm vilayetlere mart ayında Girit Vilayeti'ne göndermiş olduğu yazıya benzer bir yazı göndermiştir. İskodra'dan Beyrut'a ülkedeki her vilayete gönderilen bu yazıda, bu ilaç İstanbul'daki tecrübelerden alınacak neticeye göre resmî olarak kullanılmaya başlanmadan önce ülkedeki hiçbir doktorun bunu kullanmaya teşebbüs etmemesi emredilmiş, teşebbüs eden olur ise kanunen cezalandırılacağı bildirilmiştir⁷⁴⁶.

5.7. Osmanlı Hekimlerinin Tüberkülin'e Yaklaşımı ve İlacın Kullanımı Hakkındaki Değerlendirmeleri

Berlin'e giden Osmanlı doktorlarının tüberkülin hakkında hazırladıkları raporlarda en dikkat çeken husus doktorların yeni bulunmuş bu ilaca her zaman temkinli ve sağduyulu yaklaşmalarıdır. Sırf Koch keşfetti ve Alman basını öyle duyurdu diye ilacı doğru ve güvenilir olarak kabul etmemişlerdir. En başından beri ilacın veremi tedavi ettiğini söylemek için tecrübe edilmeye muhtaç olduğunu belirtmişlerdir. Berlin'e tedavi olmak üzere gelmek isteyen hastalara da bu yönde telkinde bulunmuşlardır.

Öte yandan bu yeni ilaçla ilgili tecrübe kazanmak için Berlin'de haftalarca klinikleri ziyaret etmiş ve bizzat Koch'un kendisiyle görüşmüşlerdir. Alman gazetelerinde de bahsedildiği gibi şevkle çalışmış ve memleketlerine dönüşte uygulamak amacıyla bu yeni tedavi yöntemi hakkında bilgi sahibi olmak için gayret göstermişlerdir.

Bu süreçte Osmanlı yönetimi de Avrupa'daki elçilikler vasıtasıyla Batı'daki gelişmeleri yakından takip etmiştir. Avrupa merkezlerinde bu ilaçla tedaviye başlandığı haberleri gelir gelmez İstanbul'da da bir verem hastanesi tesis edilmesi ve yeni tedavi yönteminin uygulanması için hazırlıklara girişilmiştir. Tüberkülin ile tedavinin bir an önce uygulanmak istenmesinde şüphesiz hastalığa çare arayışında olan pek çok insanın varlığı da etkili olmuştur.

⁷⁴⁵ BOA. DH.MKT. 1821/10.

⁷⁴⁶ BOA. DH.MKT. 1825/57; 1800/49.

Yakınları verem hastalığına yakalanmış ve umut içerisinde bu yeni tedavi yöntemini denemek isteyen insanları yanlış tedaviler uygulamaktan yine bu doktorlar korumuşlardır. Osmanlı heyetiyle birlikte Almanya'ya giden Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane hocası Ernst Von Düring anılarında bu konuyu şu şekilde anlatmaktadır; *“Bu maddenin yan etkileri, dozu ve etki süresi hakkında yeterli gözlemler yapılincaya kadar Türkiye’de herhangi bir şekilde kullanılmasını engelledik ve geçici bir süre için kesinlikle yasakladık. Bu konuda komisyondaki bütün meslektaşlarımı tebrik etmeliyim. Berlin’den önemli miktarda tüberkülin almıştık, hastası olan aile bireylerinin bize çok büyük ücretler teklif etmelerine rağmen hiçbir doktor bu maddeyi kullanmaya yanaşmadı”*⁷⁴⁷.

Zamanla tüberkülinin verem hastalığını iyileştirmese de hastalığın teşhisinde kullanılabileceği anlaşılmıştır. Zoonoz⁷⁴⁸ bir hastalık olan tüberküloz büyükbaş hayvanlarda yaygın olarak görülmekte olduğu için tüberkülin o dönemde özellikle bu hastalığı taşıyan hayvanların kesilmeden önce tespit edilmesini sağlamıştır. Tüberkülinin önce hastalığın ilk aşamasında bulunan bir hayvanı muayene ile anlamak mümkün değilken bu ilaç ile beraber en hafif surette hastalığı geçiren hayvanlar bile tespit edilebilir hale gelmiştir⁷⁴⁹.

Tüberkülinin Avrupa’da verem hastası büyükbaş hayvanların tespit edilmesinde kullanılmaya başlamasıyla Osmanlı’da da daha önce yasaklanmış olan bu ilacın tekrardan kullanımı gündeme gelmiştir. 1893 yılında Şehremaneti bünyesinde Halkalı Ziraat Mektebi ve Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane hocalarından oluşan bir komisyon kurularak veremli hayvanların teşhisi edilmesine karar verilmiştir⁷⁵⁰.

Sığırlarda görülen verem hastalığının teşhis edilmesinde kullanılmaya başlayan tüberkülin ilacı 1901 yılına kadar Pasteur Enstitüsü’nden sipariş edilmiştir. Bu tarihten sonra ise Osmanlı’da mikrobiyoloji çalışmalarının yürütüldüğü en önemli kurumların başında gelen Bakteriyolojihane-i Şahane’de üretilmeye başlanmıştır⁷⁵¹.

⁷⁴⁷ Nuran Yıldırım, **a.g.m.**, s.18.

⁷⁴⁸ Hayvanlardan insanlara bulaşan, her iki gruba dâhil bireylerde ortak olarak şekillenen hastalıklar.

⁷⁴⁹ “Doktor Koch’un Tüberkülini”, **Servet-i Fünun**, 28 Teşrin-i Evvel 1309, s.s. 139-140.

⁷⁵⁰ BOA. **DH.MKT.** 2041/34.

⁷⁵¹ Nuran Yıldırım, “Bakteriyolojihane-i Şahane’de Veteriner Bakteriyoloji”, **I. Ulusal Veteriner Hekimliği Tarihi ve Mesleki Etik Sempozyumu Bildirileri**, Elâzığ, 2006, s. 174.

6. BÖLÜM: X IŞINLARININ KEŞFİ VE OSMANLI'DA KULLANIMI

Almanya'da 1895 yılında Wilhelm Conrad Röntgen isimli bilim adamı saydam olmayan maddelerin içerisinden geçebilen yeni bir ışın türü bulmuştur. Yüzyılın en önemli buluşlarından birisi olan bu buluşun başta cerrahi olmak üzere tıpta büyük bir devrime yol açacağı kısa sürede anlaşılmıştır. Batı dünyasında Röntgen'in bu buluşu heyecanla karşılanırken yaşanan tüm bu gelişmeler Osmanlı'da da genç tıbbiyeliler tarafından takip edilmektedir. Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'de henüz öğrenci olan Esad Feyzi Bey ve arkadaşları 1896 yılında Avrupa ile aynı zamanda Osmanlı'da ilk x ışını görüntülerini elde etmeyi başarmışlardır. Bu genç doktor adaylarının girişimiyle dünyada savaş cerrahisinde x ışınları ilk kez 1897 Osmanlı-Yunan savaşında kullanılmıştır.

6.1. Wilhelm Conrad Röntgen ve “X Işınları”

19. yüzyılın özellikle ikinci yarısında temel bilimlerin her alanında buluşlar zincirleme bir şekilde birbirini takip etmiştir. Kümülatif bir şekilde büyüyen bilimsel birikim, sanayi devrimi sonrası çok hızlanmış ve yüzyıl sonlarında hayatımızı derinden etkileyecek önemli buluşların ortaya çıkmasını sağlamıştır. Bu buluşlardan biri de “x ışınlarıdır”. Buluşun sahibine atfen “Röntgen ışınları” da denen bu ışık çeşidi tıp tarihinde bir çığır açmış ve “radyoloji” adında yeni bir ihtisas alanının doğmasına sebep olmuştur.

1845'te hayata gözlerini zengin bir ailede açan Wilhelm Conrad Röntgen, Utrecht ve Zurich teknik okullarında eğitim gördükten sonra çalışmalarını fizik alanında yoğunlaştırmıştır. Bu alanda doktorasını tamamlayan bilim adamı bir yandan Almanya'da fizik hocalığı yapmış diğer taraftan da Hittorf&Crookes'un geliştirdiği tüp ve Hertz'in radyo dalgaları üzerine çalışmalarda bulunmuştur⁷⁵². 1894 yılının yaz aylarında katot ışınları üzerine çalışmaya başlayan Röntgen, 1895'te rektörlük görevinden de istifa ederek tüm vaktini laboratuvar çalışmalarına ayırmıştır.

Röntgen, 8 Kasım 1895 gecesi Crookes tüpü denilen havası alınmış bir tüp ile katot ışınları üzerinde çalışırken rastlantı sonucu tüpten 2,5 metre uzakta bulunan masanın üzerindeki baryum platinosiyenür kristallerinin yeşilimsi flor ışıdığını fark etmiştir. Bu ışımanın kaynağının ne olabileceği üzerine kafa yormaya başladıktan

⁷⁵² Wong VSS, Tan SY, “Wilhelm Conrad Rontgen (1845-1923): a light in the dark”, **Singapore Medical Journal**, Volume: 50, Issue:9, September 2009, s. 851.

sonra bunun her yanı siyah kartonlarla kaplı olan Crookes tüpünden kaynaklandığından şüphelenmiştir. Crookes tüpünün bu ışımalara sebep olduğunu anladıktan sonra yatağını laboratuvarına taşıyan Röntgen tüm zamanını bu ilginç ışıma üzerinde çalışmaya ayırmıştır. 8 hafta boyunca bu ışıma üzerine yoğunlaşan bilim adamı, tüpten ekrana doğru bir yol izleyen fakat görünmeyen bu ışığın nesnelerin içinden geçebildiğini fark etmiştir. Tüple ekran arasına çeşitli nesneler yerleştirerek yaptığı deneylerde bu ışının sağladığı yansımada özellikle ağır metallerden yapılmış cisimlerin tahta, alüminyum, kâğıt gibi hafif maddelerden daha net görüldüğünü ve fotoğraf levhalarında tıpkı ışık gibi net gölgeler bıraktığını fark etmiştir. Röntgen, üzerinde çalıştığı buluşunun özelliklerini kavramaya başladıktan sonra bu yeni ışınla fotoğraflar çekmeye başlamıştır. Bilim adamı laboratuvarında yaptığı ilk denemelerde karısının elinin iskeletini ve metal dolu bir tahta kabın fotoğraflarını çekmiştir. Böylece 1895 yılının son günlerinde Röntgen'in laboratuvarında dünyadaki ilk radyografi filmi çekilmiş ve tıbbi görüntülemede insanoğlunun önünde yepyeni bir ufuk açılmıştır.

Wilhelm Conrad Röntgen bu yeni ışınlarla ilk fotoğrafları aldıktan iki hafta sonra, 28 Aralık 1895'te Würzburg Fiziksel Tıp Topluluğu'na yeni bulduğu bu ışınları ele alan “Yeni Bir Tür Işın Üzerine” başlıklı bildirisini sunmuştur. Bu yeni buluş Avrupa bilim çevrelerince heyecanla karşılanmıştır. Röntgen 1896 yılının ilk günlerinde İmparatorluk Sarayı'na da davet edilmiş ve bu yeni buluşunu Berlin'de imparator huzurunda da sergilemiştir. Röntgen'in makalesi 23 Ocak'ta İngiltere'de “Nature”, 14 Şubat'ta Amerika'da “Science”, 8 Şubat'ta Fransa'da “L'Eclairage Electrique” dergilerinde yayınlanmıştır. Bu buluşuyla beraber bilim adamının ünü tüm dünyaya yayılmıştır.

Röntgen, bu ışınların yapısını tam olarak açıklayamadığı için bilimsel literatürde bilinmeyen manasına gelen “x” sembolünü kullanarak bu ışınlara “x-ışınları” adını vermiştir. 1896'da Würzburg'da bu ışınlar üzerine gerçekleştirdiği bir konferans sonunda dönemin ünlü bilim insanlarından olan Kölliker'in elinin x-ışını ile fotoğrafını çektiği bir gösteri yapmıştır. Kölliker konferansta bu buluşun cerrahi alanda ne derece faydalı olacağını fark etmiş ve bu ışınların isminin Röntgen ışınları olarak değiştirilmesini önermiştir⁷⁵³.

⁷⁵³ İlhami Buğdaycı, “X Işınları 100 Yaşında”, **Bilim ve Teknik**, C. 18, S. 336, Kasım 1995, s.s.34-35; Fielding H. Garrison, A.B., M.D., **An Introduction to the History of Medicine**, W.B. Saunders Company, Philadelphia and London, 1929, s. 722.

Röntgen, bu buluştan tüm insanlığın yararlanabilmesi için herhangi bir patent hakkı başvurusunda bulunmamıştır. Takip eden yıllarda buluşunun ne derece verimli olduğu daha net anlaşılmış ve 1901 yılında fizik dalında Nobel ödülüne layık görülmüştür. Nobel ödülünden kazandığı 50.000 kronu Würzburg Üniversitesi'ne bağışlayan Röntgen sonraki yıllarda bilim çevrelerinin dedikodularından da bunaldığı için giderek içine kapanmış ve yalnızlaşmıştır. Savaş yıllarının getirdiği enflasyonist ortamın etkisiyle fakirliğe sürüklenen ünlü bilim adamı, 1923 senesinde Almanya'da hayata gözlerini yummuştur⁷⁵⁴.

6.2. Osmanlı'da İlk X Işınları Görüntüleri ve Esad Feyzi Bey

Wilhelm Conrad Röntgen 1895 yılının son günlerinde x-ışınlarını keşfettikten sonra bu ışınların özellikle cerrahi branşlarda çok önemli bir rol oynayacağı kısa sürede anlaşılmıştır. 1896'da Avrupa'da bu ışınların özellikle savaş cerrahisinde kullanılması ve uzmanların yetiştirilmesi için hemen hazırlıklara başlanmıştır. Almanya'da Prusya Kraliyet Ordusu bir radyografi kursu açmıştır. Britanya Ordusu ilk röntgen cihazını Victoria Kraliyet Hastanesi'ne kurmuş ve radyograflar yetiştirmeye başlamıştır. İtalya'da ise Albay Dr. Guiseppe Alvaro Habeşistan'da çıkan savaşta yaralanmış ve İtalya'ya getirilmiş birkaç İtalyan askeri üzerinde radyolojik incelemeler gerçekleştirmiştir⁷⁵⁵.

Osmanlı'da ise ilk x-ışınları görüntüsü Mekteb-i Sultani (Galatasaray Lisesi) riyaziyat (fizik ve matematik) hocası Mösyö İzuar tarafından alınmıştır. 1896 yılında Mösyö İzuar, x-ışınlarıyla içerisinde madeni para olan bir cüzdanın fotoğrafını ve 11 yaşındaki çocuğunun el radyografisini çekmiştir. Servet-i Fünun'da yayınlanan makaleye göre alınan bu görüntü Avrupa'da alınan görüntülerden farksız hatta bazılarında daha nettir. İzuar'ın ardından İstanbul'da Halit Bey isminde bir fotoğrafçı da x-ışınlarıyla bir kurşun kalemin görüntüsünü almıştır. Halit Bey, aldığı x-ışınları görüntüsüyle kalemin içindeki kurşunun kırık yerlerini göstermeyi başarmıştır⁷⁵⁶.

Aynı sene yani 1896 yılında Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'de öğrenci asistanlar tarafından da ilk röntgen cihazı yapılmış ve x-ışınlarıyla görüntü alınmaya

⁷⁵⁴ İlhami Buğdaycı, **a.g.e.**, s. 35; Fielding H. Garrison, **a.g.e.**, s. 721-722, David, Ian, John & Margeret Millar, **The Cambridge Dictionary of Scientists**, Second Edition, Cambridge University Press, 2002, s. 306.

⁷⁵⁵ Yeşim Işıl Ülman, "Ülkemiz ve Dünya Radyolojisine Katkılarıyla Dr. Esad Feyzi" **Doktor**, Yıl: 6, S. 31, Şubat-Mart 2006, s.41.

⁷⁵⁶ **Servet-i Fünun**, 20 Haziran 1312, s.267; Cagatay Ustun, "Initiation of the adventure of X-rays in Turkey", **European Journal of Radiology**, Volume:75, Issue:3, 2010 s. 343.

başlanmıştır. Bu görüntülerin alınması fiziğe meraklı beşinci sınıf tıp öğrencisi Esad Feyzi Bey'in girişimleriyle olmuştur.

O dönem parlak öğrenciler hocalarına yardımcı olmak üzere henüz mezun olmadan asistanlık görevini yürütmektedirler. Esad Feyzi Bey de Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'ye girdikten sonra fizik ve elektriğe merakıyla önce çıkmıştır. Öğrenciliği sırasında fizik hocası (*İlm-i Hikmet-i Tabiiye Muallimi*) Antranik (Gircikyan) Paşa'nın yanında fizik laboratuvarında asistan olarak çalışmaya başlamıştır. Genç doktor adayı burada elektrik üzerine mesai harcamakta, piller yapmakta ve eli yakıştığı için bizzat istediği ufak aletleri yapıp, bozuk olanların tamiriyle uğraşmaktadır⁷⁵⁷.

Esad Feyzi Bey fizik laboratuvarında asistanlık yaparken bir yandan da yabancı yayınları takip etmektedir. Röntgen'in keşfi yabancı gazetelerde yer bulmaya başladıktan sonra bu genç doktor adayı x-ışınları hakkında Fransızca bir makaleyi görmüş ve bunu laboratuvarında tecrübe etmek istemiştir. Aynı dönemde okulun kimya laboratuvarında talebe asistanı olarak çalışan Akil Muhtar Özden, Esad Feyzi Bey ile beraber 1896'da Tıbbiye'de ilk kez x-ışınları ile görüntü almayı başarmışlardır.

Akil Muhtar Özden kimyahaneye denenen laboratuvarında Dr. Vasil Naum ve Dr. Ali Rıza beylerin gözetmenliğinde kimya dersleri haricinde yağ, su, maden suları gibi maddelerin tahlilleri ile beraber zehirlenme gibi adli tıbbın alanına giren analizlerin yapıldığı kimyahanede çalışmaktadır. O dönem sıradan öğrencilerin giremediği bu laboratuvarlarda asistan statüsünde çalışmak öğrenciler arasında bir prestij kaynağı olarak kabul edilmektedir. Özden, kimyahanede çalıştığı sırada fizik laboratuvarında asistan öğrenci olarak çalışan ve kendisinden iki sınıf büyük olan Esad Feyzi Bey'in kimyahaneye geldiğini ve x-ışınları ile görüntü almak istediğini şu satırlarla anlatmaktadır;

"...Bir gün hiç unutmam bu çok zeki arkadaş kimya laboratuvarına geldi. Elinde Fransızca bir tıbbi gazete vardı⁷⁵⁸. Vasil Naum ve Ali Rıza üstadlara gösterdi. Müzakere çok canlı idi, bende sokuldum. Okunan makale Röntgenin keşfine dairdi. Bunun nasıl yapılabileceğine ait malumat da vardı. Esad Feyzi: Aman Efendim, fizik laboratuvarında iyi bir Crookes tübü ile güzel bir Rumkorff bobini duruyor. Sizde kuvvetli bir elektrik pili bataryası var. Müsaade ederseniz bu reyyonu burada yapalım dedi. Teklif hemen kabul edildi. Ertesi günden itibaren Kimya laboratuvarının küçük bir odasında tüp, bobin konmuş

⁷⁵⁷ Aytekin Besim, C. Çınar Başekim, **Dr. Esad Feyzi Bey**, Nisan Kitabevi, Eskişehir, 2018, s.58; Süheyl Ünver, "Ölümünün 45inci Yılında Esad Feyzi", **Ölümünün 45inci Yıldönümünde İlk Röntgencimiz Esad Feyzi**, İstanbul Üniversitesi Tıp Tarihi Enstitüsü, S. 35, İstanbul, 1946, s.2.

⁷⁵⁸ Akil Muhtar Özden'e göre Esad Feyzi Bey'in elindeki gazete büyük ihtimalle "Seminare Médicale"nin 29 Ocak 1896 tarihli nüshasıydı, okuduğu makalede bu nüshada yayınlanmış olan Profesör C. M. Garielin'e ait "*Les Recherches du Prof. Röntgen, et la photographie à travers les corps opaques*" başlıklı makaleydi.

umumiyetle mahzende saklanan elektrik pilleri bataryası da oraya çıkarılmıştı. Birkaç gün Esad Feyzi uğraştı. Pillerin mahlüllerini yeniledi. Bobinin bazı yerlerini düzeltti. Tübü münasip bir vaziyette tutacak bir istatif yaptı. Nihayet bobinden kâfi uzunlukta kıvılcım alınmaya başlandı. Biz de bariümlatin kiyanür yoktu. Floressans alınamadı. X reyonunun fotoğraf camlarına tesiri ile çalışıldı. Bir cam birkaç kat siyah kâğıtla örtülü olarak masanın üstüne kondu. Tüb yerleştirildi. Camın üstüne de ben bir elimi koydum. Ne kadar zaman durdum bilmiyorum. Herhalde bana uzun geldiğini hatırlıyorum. Bobin muntazam çalışmıyordu. Durmak yeniden düzeltmek icabediyordu. Nihayet zaman kâfi görüldü. Hemen koştuk, siyah odaya tıkdık. Resmi developpe ettik. Türkiye’de X reyon ile ilk radioğrafi yapılmıştı. Elimin kemikleri fark ediliyordu. Benim o anda uzun boylu, sevimli yüzlü, zeki gözlü Esad Feyzi için hissettiğim sevgi ve hayranlığı tasvir edemem. Sonra başka ellerin de resimleri alındı.”⁷⁵⁹

Böylece 1896 yılında Avrupa’daki ülkelerle beraber Osmanlı’da da x-ışınlarıyla tıbbi görüntüleme tecrübeleri başlamıştır. Böyle erken bir tarihte Tıbbiye’de bu tecrübelere başlanması Esad Feyzi Bey’in şahsi merakı ve girişimleriyle mümkün olmuştur. Sonraki aylarda x-ışını çalışmalarına Rıfat Osman (Tosyalı) Bey ile devam eden Esad Feyzi Bey daha okulda öğrenciyken parlak zekasıyla hocalarının dikkatini çekmiştir. Genç bilim adamı Türkiye’de radyolojinin öncüsü olmuş ve mezuniyetinden sonra da bu alanda çalışmaya devam etmiştir.

Esad Feyzi Bey, 1897 yılında henüz 23 yaşındayken Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane’den yüzbaşı rütbesiyle mezun olmuştur. Mezuniyetinden sonra kurada Yemen’i çekmiştir. Fakat hocaları değerli çalışmalarıyla bilinen bu genç doktorun Yemen’e gitmesine razı olmamışlardır. Dr. Esad Işık Paşa ile fizik hocası İsmail Ali Bey araya girerek Esad Feyzi’nin İstanbul’da kalmasını sağlamışlardır. Tıbbiye’de kalan genç bilim adamı, hocası İsmail Ali beyin fizik dersi muallim muavinliğine seçilmiştir. Okulda fizik dersi muavinliği sırasında x-ışınlarını yeni gelen öğrencilere tanıtmış ve bu yeni kavramı Tıbbiye’nin resmî ders programına dâhil etmiştir. Dönemin meşhur cerrahı Cemil (Topuzlu) Paşa’dan izin alarak cerrahi kliniği içerisinde “Röntgen Şuaatı ile Muayene Şubesi” adı altında bir şubenin kurulmasını sağlamıştır. Günümüzde hastanelerin vazgeçilmez bir unsuru olan röntgen kliniklerinin Türkiye’deki ilk örneği Esad Feyzi Bey’in girişimleriyle hayata geçirilmiştir⁷⁶⁰.

⁷⁵⁹ Akil Muhtar Özden, “Doktor Esad Feyzi Merhum Bizde X Reyonu Üzerine İlk Araştırma”, **Ölümünün 45inci Yıldönümünde İlk Röntgencimiz Esad Feyzi**, İstanbul Üniversitesi Tıp Tarihi Enstitüsü, S. 35, İstanbul, 1946, s.7

⁷⁶⁰ Esad Feyzi, **Röntgen Şu’â’tı ve Tatbikât-ı Tıbbiye ve Cerrahiyesi**. 1314-1898. Röntgen Işınları ve Tıp ve Cerrahi Uygulamaları. Ed. Aytekin Besim, Ankara, 2006, s. ix; Süheyl Ünver, “Ölümünün 45inci Yılında Esad Feyzi”..., s. 5.

Esad Feyzi Bey, 1898 yılında x-ışınlarıyla ilgili “*Röntgen Şuaatı ve Tatbikat-ı Tıbbiye ve Cerrahiyesi*” başlıklı oldukça teferruatlı bir kitap kaleme almıştır⁷⁶¹. Ön sözünü Cemil Paşa’nın yazdığı ve elektrikle ilgili temel hususlarla beraber tıpta farklı alanlarda x-ışını uygulamalarının ayrıntılı bir şekilde anlatıldığı bu kitap Türkiye’de klinik radyolojiye dair yazılmış ilk kitaptır. Cemil Paşa yazdığı ön sözde “*Ba-husus mülkümüzde bu mesele hakkında ilk olmak şerefini eseriniz ihraz ediyor*” diyerek Esad Feyzi’ye takdirlerini sunmuştur⁷⁶².

Esad Feyzi Bey mezun olduktan dört sene sonra, 1901 yılında, henüz 27 yaşında yeni evli genç bir doktorken yüzünde çıkan Erizipel (yılancık hastalığı) enfeksiyonu sonucu hayatını kaybetmiştir. Böyle donanımlı ve çalışkan bir bilim adamının genç yaşta hayatını kaybetmesi başta öğrencileri ve hocaları olmak üzere tüm tıp camiasını hüzne boğmuştur⁷⁶³.

Akciğer hastalıkları kürsüsünün kurucusu ve İstanbul Üniversitesi’nin eski rektörlerinden Tevfik Sağlam, Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane’de Esad Feyzi Bey’den ders almış nadir öğrencilerinden birisidir. Tevfik Sağlam’ın Tıbbiye’ye girdiği sene Esad Feyzi Bey yüzbaşı olarak mezun olmuştur. Sağlam, hatıratında Esad Feyzi Bey’den şu satırlarla bahsetmektedir; “*Fizik dersinin bir de muavini vardı: Esat Feyzi Bey. Biz Tıbbiyeye girdiğimiz yıl o yüzbaşı olarak mezun olmuştu. Kendisi talebeliğinden beri fiziğe merak etmiş, fizik laboratuvarında çalışmış, 1895’te Röntgen’in meşhur ışınları keşfinden bir yıl sonra Hikmethanede bulunan Croox borularıyla ve eline geçirebildiği iptidai vasıtalarla bir Röntghen cihazı kurmaya muvaffak olmuştu. Bu âletle o zaman hüküm süren Osmanlı-Yunan harbinde Tesalya’dan İstanbul’a gönderilen yaralılarda kırıkların Röntgen resimlerini almaya da muvaffak olmuştu. Bu sebepten Esad Feyzi Tıbbiyeden çıkar çıkmaz fizik muallim muavini tâyin olunmuştu. ...Bize fizikin anlayamadığımız bahislerini, bilhassa elektrik bahsini, gayet açık, basit bir tarzda anlatırdı... Henüz pek genç bir yaşta iken yüzünde çıkan yılancık neticesinde menenjite uğradı ve birkaç gün içinde ölüp gitti*”⁷⁶⁴. Sağlam, satırlarının devamında genç yaşta

⁷⁶¹ Esad Feyzi Bey’in bu kitabı Prof. Dr. Aytekin Besim’in editörlüğüyle 2006 yılında tıpkıbasım şeklinde transkript edilmiş ve günümüz Türkçesine de sadeleştirilerek yeniden yayınlanmıştır. Türk radyoloji tarihi açısından son derece önemli olan bu kitapta Esad Feyzi Bey’in hayatı hakkında da ayrıntılı bilgi mevcuttur.

⁷⁶² Esad Feyzi, **a.g.e.**, s. 5.

⁷⁶³ Esad Feyzi, **a.g.e.**, s. xi, Akil Muhtar Özden, **a.g.m.**, 5.

⁷⁶⁴ Tevfik Sağlam, **Nasıl Okudum**, İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Atatürk’ün Yüzüncü Doğum Yılı Kutlama Yayınları Özel Seri 4, İstanbul, 1981, s.52.

hayatını kaybeden hocalarını büyük bir üzüntü içerisinde Karacaahmet'te toprağa verdiklerini anlatmıştır.

Besim Ömer Paşa da çıkarttığı popüler tıp dergisi Nevsal-i Afiyet'te Esad Feyzi Bey'in erken ölümü üzerine “*Merhum Esad Feyzi Bey*” başlıklı bir makale kaleme almıştır. “*Geceyi gündüze katarak âsâr-ı ceyyide-i fenniye yetiştirmeye çalışan bu muhterem vücudun mütevari-i hak-i fena olduğunu haber vermek mecburiyet-i elimesiyle şu satırları yazıyoruz*” ifadeleriyle genç bilim adamının vefat haberini vermiş ve Esad Feyzi Bey'in çalışmalarından bahsederek Osmanlı tıp camiası içindeki değerini ve erken kaybının oluşturduğu matem ele alan bir yazı yazmıştır⁷⁶⁵.

6.3. 1897 Osmanlı-Yunan Harbi'nde X-Işınları Kullanımı

Yunanistan'ın yayılmacı politikalarında ısrar etmesi ve 13 Şubat 1897'de Girit'i işgal etmesi üzerine Osmanlı Devleti 17 Nisan'da Yunanistan'a savaş ilan etmiştir⁷⁶⁶. Bir ay süren savaş Osmanlı Devleti'nin zaferiyle sonuçlanmışsa da Rusya'nın müdahalesiyle Osmanlı ele geçirdiği Teselya'yı boşaltmış ve Girit'e bazı ayrıcalıklar vermeyi kabul etmiştir⁷⁶⁷. Bu sırada muharebelerin en yoğun geçtiği Teselya'da yaralanan Türk askerleri trenlerle İstanbul'a getirilerek onlar için tahsis edilmiş olan Yıldız Askerî Hastanesi'nde tedaviye alınmaya başlamıştır.

Savaşın başladığı tarihlerde Esad Feyzi ve Rıfat Osman beyler Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'de x-ışını görüntüleri üzerinde çalışmaktadırlar. Bu tıbbiyeli öğrenciler okuldaki çalışmalarında el, parmak, kol gibi vücut aksamalarını x-ışınlarıyla görüntüleyerek bu konuda tecrübe kazanmaya başlamışlardır. X-ışınları bulunduktan hemen sonra patlak vermiş olan Osmanlı-Yunan harbi bu ışınların savaş cerrahisinde kullanımını tecrübe etmek için yeni bir alan açmıştır⁷⁶⁸.

Teselya Muharebesi'nin yoğunluğu arttıkça yaralı asker sayısı da artmaya başlamıştır. Bu yaralılardan özellikle durumu ağır olanlar Yıldız Askerî Hastanesi'ne sevk edilmeye başlamış ve operatör Cemil Paşa da cerrahi operasyonlar için bu hastaneye tayin edilmiştir. Bunun üzerine daha önceden Cemil Paşa'nın hatıratındaki fotoğraf düzenlemelerini yapmış olan Rıfat Osman Bey, Esad Feyzi Beyle beraber bu

⁷⁶⁵ Aytekin Besim, C. Çınar Başekim, **a.g.e.**, s. 56; Besim Ömer, “Merhum Esad Feyzi”, **Nevsal-i Afiyet**, C. 3, haz. Ahmet Zeki İzgöer, Sağlık Bilimleri Üniversitesi Tıp Tarihi Uygulama ve Araştırma Merkezi Yayını:2, İstanbul, 2020, s.1564.

⁷⁶⁶ Mehmet Uğur Ekinci, **The Origins of the 1897 Ottoman-Greek War: A Diplomatic History**, Bilkent Üniversitesi Tarih Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2006, s. iv.

⁷⁶⁷ **A.g.t.**, s. 85.

⁷⁶⁸ Yeşim Işıl Ülman, **a.g.m.**, s. 41.

defa da Paşa'nın hastanede yürüteceği cerrahi operasyonlarda Paşa'ya faydalı olabileceklerine dair bir rapor sunmuşlardır.

İki genç doktor adayı Cemil Paşa'ya gönderdikleri raporda yaralı gazilerin askerî hastaneye sevk edildiği haberini aldıklarını ve okulun fizik laboratuvarındaki röntgen cihazını hastaneye taşıyarak kullanmalarına izin verirlerse bu yaralı askerlerin vücudunda yerleri bilinmeyen kurşun ve mermi parçalarının yerlerini tespit edebileceklerini yazmışlardır. Kendilerine müsaade edildiği takdirde hem yaralı askerlerin acılarını dindirmeye yardımcı olabileceklerini hem de cihan medeniyetleri arasında x-ışınlarını bu alanda kullanma şerefine Osmanlı tıbbına verileceğini bildirmişlerdir. İki tıbbiyeli doktor adayının bu raporunu memnuniyetle karşılayan Cemil Paşa, raporu lazım gelen yerlere ileterek gerekli başvurularda bulunacağını belirtmiştir⁷⁶⁹.

Esad Feyzi ve Rıfat Osman beylerin raporundan sonra Cemil Paşa askerî komisyona x-ışınlarının kullanımı ile ilgili bir dilekçe vermiştir. Paşa'nın komisyona sunduğu dilekçe üzerine konu bu defa 28 Nisan 1897'de Erkan-ı Harbiye'de görüşülmüştür. Yazılan mazbata suretinde çağdaş fennin kullanışlı bir gelişmesi olarak radyografi vasıtasıyla mermi ve şarapnel parçaları gibi yabancı cisimlerin tespit edilerek çıkarılması için⁷⁷⁰ bu tekniğin Yıldız Askerî Hastanesi'nde kullanılmasının faydalı olacağı belirtilmiştir. Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'de beşinci sınıf öğrencisi Esad Feyzi Bey ile dördüncü sınıf öğrencisi Rıfat Osman Bey'in emraz-ı dâhiliye hocası Kaymakam Salih Beyle beraber bu yeni tekniği uygulamak üzere hastanede görevlendirilmelerine karar verilmiştir⁷⁷¹.

Verilen bu karar sonrası Esad Feyzi ve Rıfat Osman beyler okuldan gerekli malzemeleri makbuz karşılığında alarak Yıldız Askerî Hastanesi'ne taşınmışlardır. Öğrencilerin sabahları hastaneye gelerek cerrahi kliniğinde kendilerine tahsis edilmiş olan röntgen odasında çalıştıktan sonra akşamları okula geri dönmeleri kararlaştırılmıştır. Cihazın işletimi sırasında sarf olunacak malzeme giderlerinin hastane başhekimliği tarafından karşılanacağı bildirilmiştir. Öğrenciler Yıldız Askerî Hastanesi'ne taşınıp röntgen odasını kururken Almanya'dan x-ışınlarının elde edildiği Crookes tüpü için tasarlanmış özel bir taşıyıcıyı sehpa da sipariş verilmiştir. Fakat bu

⁷⁶⁹ A. Süheyl Ünver, "Doktor Rifat Osman'a Göre Bizde Radyolojinin Başlangıcı", **Tedavi Kliniği ve Laboratuvarı Dergisi**, Tom:10, No: 28, 1ci Kanun 1937, s. 190.

⁷⁷⁰ "...radyografi vasıtasıyla kurşun ve humbara parçaları misüllü mevadd-ı ecnebiyenin tayin ve ihracı..."

⁷⁷¹ BOA. Y.MTV.155/153, Ülman, a.g.m, s.s. 41-42.

sehpa röntgen odasının açılışına yetişmediği için öğrenciler kendi kısıtlı imkânlarıyla bir fotoğraf makinesi sehpasını taşıyıcı olarak kullanarak Yıldız Askerî Hastanesi'nde x-ışınlarıyla görüntüleme işlemlerine başlamışlardır⁷⁷².

Esad Feyzi ve Rıfat Osman beylerin Yıldız Askerî Hastanesi'nde x-ışınlarıyla yaptıkları ilk görüntüleme cephede bileğinden vurulmuş Mehmet adında Boyabatlı bir askere aittir. Bu yaralı askerin x-ışınlarıyla el bileği filmi çekilirken Rıfat Osman Bey bu işlemin nasıl gerçekleştirildiğini göstermek için o anı ölümsüzleştiren bir kare fotoğraf çekmiştir⁷⁷³. Bu fotoğraf ve askerin el bileğinin x-ışınlarıyla alınmış filmi Cemil Paşa tarafından fotoğrafa ve bilimsel gelişmelere merakıyla tanınan padişah II. Abdülhamit'e takdim edilmiştir⁷⁷⁴. Aynı fotoğraflar “Nevsal-i Afîyet”, “Servet-i Fünun”, “Gazette Médicale d'Orient” gibi dönemin meşhur popüler bilim dergilerinde de yayınlanmıştır.

Bu fotoğraflar William Conrad Röntgen'in yeni buluşuyla ilgilenen herkesin dikkatini çekmiştir. İlerleyen günlerde İstanbul'daki Alman Büyükelçisi, Alman Kızılhaç Cemiyeti doktorlarıyla beraber hastaneyi ziyaret etmiştir. Yaralı askerlerin x-ışınlarıyla radyografilerinin alındığı günlerde Yıldız Askerî Hastanesi'ndeki röntgen odasını ziyaret edenlerden birisi de Servet-i Fünun dergisinin editörü Ahmet İhsan Bey (Tokgöz) dir. İhsan Bey'in bu ziyareti sırasında röntgen odasında göğsünden vurulmuş bir askerin x-ışınlarıyla göğüs radyografisi alınmaktadır. Bu işlemi ayrıntılarıyla not alan Ahmet İhsan Bey'e Salih Bey tarafından baldır kemiğinde, bileğinde kurşun bulunan başka yaralı askerlerin x-ışınları ile alınmış görüntüleri de gösterilmiştir. Ahmet İhsan Bey bu hastane ziyaretini ve x-ışınlarıyla ilgili gözlemlerini aktardığı makalesini Servet-i Fünun'un 10 Haziran 1897 (29 Mayıs 1313) tarihli sayısında yayınlamıştır. İhsan Bey makalesinde bu yöntemin dünyada ilk defa Osmanlı'da kullanıldığını şu satırlarla dile getirmiştir; “*Şurası şayan-ı kayd ve tezkârdır ki Röntgen usulüyle mecruhin-i askeriyede kurşun tahribatı işbu keşfin vuku'ndan beri ilk defa olmak üzere memalik-i mahrusa-i Osmanîye'de icra kılınmaktadır*”⁷⁷⁵.

Fotoğraflar II. Abdülhamit'e takdim edildikten sonra Yıldız Fırkası Komutanı Şevket Paşa kalabalık bir heyetle röntgen cihazlarının bulunduğu daireyi ziyaret etmiş,

⁷⁷² Tosyavizade Rıfat Osman, **Hayatım ve Hatıratım Doktor Rıfat Osman'ın Öğrencilik ve Gülhane Anıları (1879-1921)**, Çev. Ratıp Kazancıgil, Gata Basımevi, Ankara, 1998, s. 64-65.

⁷⁷³ Ek 31. 1897 yılında Tıbbiyeli öğrencilerin yaptığı Osmanlı'daki ilk röntgen cihazıyla Boyabatlı Mehmet'in el grafisi alınırken çekilmiş fotoğraf.

⁷⁷⁴ A. Süheyl Ünver, “Doktor Rıfat Osmana Göre Bizde Radyolojinin Başlangıcı”..., s. 191.

⁷⁷⁵ Ahmet İhsan, “Atıfet-i Seniyye Hazret-i Padişahi Tedav-i Mecruhin Askeriyede Röntgen Şuaatı”, **Servet-i Fünun**, 29 Mayıs 1313, s. 311

aletlerin nasıl çalıştığı hakkında bilgi almıştır. Şevket Paşa ziyareti sırasında Esad Feyzi ve Rıfat Osman beylere kendileriyle beraber Yıldız Askerî Hastanesi'ne gönderilmiş olan emraz-ı dâhiliye hocası Kaymakam Salih Bey'i sormuştur. Genç öğrenciler komutan Şevket Bey'e Salih Bey'in işleyişi seyretmek için yalnızca nöbetçi olduğu zamanlar röntgen dairesine geldiğini, röntgen dairesindeki görüntülemeleri kendilerinin yürüttüğünü söylemişlerdir⁷⁷⁶.

Esad Feyzi ve Rıfat Osman beylerin bu denli öne çıkmalarının ve dikkat çekmelerinin onlarla beraber hastanede görevlendirilmiş ve okulda hocaları olan Salih Bey'le aralarında bir sürtüşmeye sebep olduğu görülmektedir. Rıfat Osman Bey anılarında hastane başhekimî Raşit Paşa'nın röntgen dairesine kendileri dışında kimseyi almamalarını emrettiğini belirtmiştir. Öğrenciler bu durumu Salih Bey'e söylediklerinde ise Salih Bey kendisinin padişah iradesiyle hastaneye devam ettiğini belirtmiştir⁷⁷⁷. Yaşanan bu gelişmelerden sonra hastane başhekimî Raşit Paşa öğrencilere aletlerini toplayarak hastaneyi terk etmelerini ve okula döndükten sonra da bir daha hastaneye uğramamalarını emretmiştir. Esad Feyzi ve Rıfat Osman beyler okula döndüklerinde on beş gün tutuklu kalmışlardır. Tutuklulukları sırasında ifadelerinin alındığını yazan Rıfat Osman Bey, Salih Bey'in hastane başhekimî Reşat Paşa'ya "Ben bulunmazsam makineyi tutuşturup patlatırlar" dediğini aktarmaktadır. Padişah'ın ikamet ettiği Yıldız Sarayı civarında patlayıcı bir şeyin bulunma ihtimali tedirginliğe sebebiyet vermiştir. Rıfat Osman Bey böyle bir şeyin mümkün olmadığını, röntgen cihazında ne tutuşacak ne de patlayacak bir şey olduğunu belirtmiştir. İki öğrenci cerrahi kliniğinde beraber çalıştıkları Cemil Paşa'nın araya girmesiyle serbest bırakılarak okullarına iade edilmişlerdir. Paşa'nın gerekli makamlara gerçeği anlatması sonucu serbest bırakılan bu iki öğrenciye hastanedeki gayretlerinden dolayı da hediye olarak 15'er lira verilmiştir. Toplamda dokuz hafta Yıldız Askerî Hastanesi'nde x-ışınlarıyla görüntüleme üzerine çalışan Esad Feyzi ve Rıfat Osman beylerin hastanedeki görevleri de böylece son bulmuştur⁷⁷⁸. Rıfat Osman Bey

⁷⁷⁶ Tosyavizade Rıfat Osman, **a.g.e.**, s.s. 65-67.

⁷⁷⁷ Arşiv belgelerinde de gerçekten Salih Bey'in Yıldız Sarayı'ndan yazılan bir irade ile görevlendirildiğini görmekteyiz. Bu görevlendirme yazısında Salih Bey'in ismi öğrencilerden önce zikredilmektedir; "...Mekteb-i Tıbbiye-i Şahanelerinde li-ecl-tecrübe mevki-i tatbiki vaz' edilen röntgen şuaatını mekteb-i mezkûr emraz-ı dâhiliye muallimi kaymakam Salih Bey kullarıyla muavini beşince sene şakirdanından Esad ve dördüncü sene şakirdanından Rifat efendilerle kulları tahsil etmiş idiğünden mumailayhim kullarının kendileriyle beraber hastane-i mezkûrede ifa-i hizmet etmeleri..." BOA. **Y.MTV**.155/153.

⁷⁷⁸ A. Süheyl Ünver, "Doktor Rifat Osmana Göre Bizde Radyolojinin Başlangıcı"...s.191-194.

hatıratında yaşanan bu durum ile ilgili “*Cemil Paşa olmasaydı, hizmet etmek yüzünden neredeyse geleceğimiz yok olacaktı*” demektedir⁷⁷⁹.

II. Abdülhamit’in kendi yaşam öyküsü ve karakteri de bu dönem yaşanan gelişmeler üzerinde etkili olmuştur. Padişahlıktan hal’ edilme ve öldürülme korkusuyla şüpheli ve evhamlı bir yapıya sahip olan II. Abdülhamit, hem teknik gelişmelere son derece meraklı hem de bu gelişmelerin ortaya çıkarabileceği komplikasyonlardan çekinen bir yapıya sahiptir. Örneğin elektriğe çok meraklı olduğu fakat bir o kadar da bu yeni buluşun yangın çıkarak bir felakete dönüşmesinden korktuğu bilinmektedir⁷⁸⁰. Çok sevdiği ve güvendiği saray hekimi Mavroyeni Paşa’nın (1817-1902) saraydaki ikametgâhında kaza ile bir yangın çıkartmasına çok sinirlenmiş ve bu yangından sonra Mavroyeni Paşa saraydan taşınmak zorunda kalmıştır⁷⁸¹.

Bu durumun ortaya çıkmasında Padişah’ın geçmişten gelen tecrübelerinin etkisi olduğu açıktır. 1875 senesinde henüz şehzadelik yıllarında II. Abdülhamit’in 7 yaşındaki ilk kızı Ulviye Sultan, dönemin yeni icatlarından şem’alı kibritlerle oynarken kendini tutuşturmuş ve yanarak hayatını kaybetmiştir. II. Abdülhamit’in ömür boyu ilk kızını unutamadığı ve bu üzücü olayın etkisinden çıkamadığı bilinmektedir⁷⁸².

1897 yılında Osmanlı-Yunan Harbi devam ederken Yıldız Sarayı çevresinde kurulan askerî hastanede ilk kez kullanılmaya başlayan röntgen cihazı ile ilgili yaşanan gelişmeler de bu çerçeveden değerlendirildiğinde daha anlamlı hale gelmektedir. Öğrencilerin tutuklanmasına saray civarında yanması, patlaması muhtemel bir cihaz yaptıkları söylentisi sebep olmuştur. Cemil (Topuzlu) Paşa’nın araya girmesi ile tahliye edilen öğrenciler, bu defa gösterdikleri başarıya mükâfat olarak padişah tarafından 15 lira verilerek ödüllendirilmişlerdir. Bu olay küçük bir ayrıntı gibi gözükse de dönemin ruh halini göstermesi açısından oldukça manidar bir örnektir.

Bu iki öğrenci Yıldız Askerî hastanesinden bu şekilde uzaklaştırılmışsa da başlattıkları röntgen çalışmaları kendilerinden sonra da devam etmiştir. Esad Feyzi ve Rıfat Osman beyler hastanede çalıştığı sırada Alman yetkililerin de dikkatini

⁷⁷⁹ Tosyavizade Rıfat Osman, **Hayatım ve Hatıratım Doktor Rıfat Osman’ın Öğrencilik ve Gülhane Anıları (1879-1921)**, Çev. Ratıp Kazancıgil, Gata Basımevi, Ankara, 1998, s. 67.

⁷⁸⁰ Vadedtin Engin, Ufuk Gülsoy, “İstanbul’un Aydınlatılmasında Elektrik Dönemi”, **Antik Çağdan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi**, C.9, 2015, s.s. 372-376.

⁷⁸¹ Nuran Yıldırım, Bülent Özatalay, “Evhamlı Bir Sultan, II. Abdülhamid’in Böbrek Hastalığı, Teşhis ve Tedavisi”, **Toplumsal Tarih**, S. 163, Temmuz 2007, s.s. 28-29.

⁷⁸² Ayşe Osmanoğlu, **Babam Sultan Abdülhamid (Hatıralarım)**, Selçuk Yayınları, Ankara, 1986, s.s. 36-38.

çekmişlerdir. Yeni keşfedilmiş olan x-ışınlarının savaş cerrahisindeki kullanımını tecrübe etmek isteyen Alman doktorlar bu yeni yöntemle görüntüleme yapmak için izin istemişlerdir. Verilen izinden sonra Alman Kızılhaç ekibi Yıldız Askerî Hastanesi'ne yeni bir röntgen cihazı kurmuştur. Böylece Esad Feyzi ve Rıfat Osman beylerin kendi imkânlarıyla yaptıkları cihazdan sonra Osmanlı'daki ikinci röntgen cihazı da 1897'de Almanlar tarafından yine Yıldız Askerî Hastanesi'ne kurulmuştur⁷⁸³.

Diğer yandan 1897 yılında cereyan eden bu savaşta Osmanlı x-ışınlarını kullanan tek taraf değildir. Savaş sırasında Atina'daki İngiliz doktorlar da cepheden gelen yaralı Yunan askerlerin tedavisi için bu yeni teknolojiyi yararlanmışlardır.

Wilhelm Conrad Röntgen, 1896 yılında buluşunu dünyaya duyurduktan sonra Osmanlı'da olduğu gibi Yunanistan'da da bu alana ilgi duyan bilim insanları yaşanan gelişmeleri yabancı yayınlardan etmiştir. Atina Üniversitesi'nde fizik profesörü olarak görev yapan Timoleon Argyropoulos 1896 yılında asistanları K. Basias ve K. Botsis ile beraber x-ışınlarıyla kemik radyografileri almayı başarmıştır. Fakat Profesör Argyropoulos'un bu deneyi tıbbi bir amaç taşımadığı gibi Yunan tıp çevreleri tarafından da benimsenmemiştir. Yunanistan'da ilk x-ışınlarının elde edildiği bu çalışma yalnızca laboratuvarında denenmiş bir fizik deneyi olarak kalmıştır. Nitekim Yunanistan'da tıbbi anlamda kullanılmak üzere ilk röntgen cihazı Atina'da 1897 yılında savaş sırasında İngiliz doktorlar tarafından kurulmuştur⁷⁸⁴.

İngiliz kamuoyundaki Yunan hayranlığı 1897 Osmanlı-Yunan harbi patlak verdikten sonra daha somut bir hal almıştır. Savaş başlayınca Londra'da yayınlanmakta olan "Daily Chronicle" gazetesi açıktan Yunanistan'ı destekleyerek kampanyalar düzenleme başlamıştır. Gazete editörlerinin düzenlediği bir kampanya ile Yunanistan'a gönderilecek tıbbi malzemeler satın alınarak gönüllü doktorlar organize edilmiştir. Gidecek tıp heyetine başkanlık etmek üzere Londra'daki St. Thomas Hastanesi cerrahlarından Francis Charles Abbott gönüllü olmuştur. İngiltere'de mesleki anlamda hemşireliğin kurucularından sayılan Mrs. Bedford Fenwick⁷⁸⁵ de hemşireleri organize etmek ve Atina'da açılacak hastaneyi hazırlamak

⁷⁸³ Yesim Isil Ulman, Gerry Livadas, Nuran Yidirim, "The pioneering steps of radiology in Turkey (1896–1923)", **European Journal of Radiology**, Volume:55, Issue: 3, 2005, s. 307.

⁷⁸⁴ C. S. Baltas, A. P. Balanika, N. Kelekis, I. V. Fezoulidis, "The Roots of Radiology In Greece", **Journal of the Belgian Society of Radiology**, Volume: 93, Issue: 5, 2010, s. 267; Ioanna A. Ramoutsaki, Euaggelos N. Giannacos, Gerasimos N. Livadas, "Birth of Battlefield Radiology: Greco-Turkish War of 1897", **RadioGraphics**, Volume:21, No: 1, 2001, s. 263.

⁷⁸⁵ 1857 doğumlu Mrs. Bedford Fenwick (evlenmeden önce Ethel Gordon Fenwick) İngiltere'de hemşireliğin bir meslek olarak kabul görmesindeki gayretleriyle tanınmaktadır. Ülkede bu meslek devlet tarafından kabul edilerek yasal düzenlemeleri yapıldıktan sonra Fenwick, İngiltere'deki resmî

üzere Charles Abbott'a katılmıştır. Öncü olarak gönderilen bu ekibe üçüncü olarak Londra'daki Guy's Hospital'dan cerrah Henry Alford Moffatt katılmıştır. 30 Nisan 1897'de Londra'dan hareket eden gönüllüler 4 Mayıs'da Atina'ya varmışlardır. Bu İngiliz sağlık ekibine Yunan Kralı I. Yeoryos'un karısı Kraliçe Olga tarafından hastane olarak kullanılmak üzere Pire Limanı yakınında bir köşk tahsis edilmiştir⁷⁸⁶.

Sağlık ekibi Atina'ya ulaştıktan yaklaşık bir hafta sonra, 13 Mayıs 1897'de Prince Crown isimli bir gemiyle Londra'dan 15 sandık tıbbi malzeme ile beraber bir de röntgen cihazı gönderilmiştir. Bu cihaz Londra hastanelerine röntgen cihazı tedarik etmeye başlamış ve Leslie Miller adında bir mühendis tarafından kurulmuş olan Miller and Woods isimli şirket tarafından üretilmiştir. Pire limanı yakınındaki köşke kurulan bu röntgen cihazı yine Londra'daki St. Thomas Hastanesi'nden gelmiş olan genç cerrah Robert Fox Symons tarafından kullanılmıştır. Şehirde düzgün bir elektrik altyapısı olmadığından bu röntgen cihazı limanda demirlemiş olan HMS Rodney isimli geminin akülerinden elektrik çekilerek çalıştırılmıştır. Röntgen cihazı işler hale gelir gelmez yaralı Yunan askerlerinin görüntüleme işlemlerine başlanmıştır. İlk aşamada Halkis üzerinden deniz yoluyla getirilmiş on yaralı Yunan askerinin x-ışınlarıyla radyografileri çekilmiştir. Doktor Abbott Londra'ya döndükten sonra 5 Kasım 1897'de İngiliz Röntgen Cemiyeti'ne Yunanistan'daki tecrübelerine dayanarak x-ışınlarının savaş cerrahisinde kullanımı üzerine bir sunum gerçekleştirmiştir. İngiliz doktorun Yunanistan'daki çalışmaları 1899 yılında meşhur tıp dergisi The Lancet'te iki bölüm halinde “*Surgery in the Greco-Turkish War*”⁷⁸⁷ başlığıyla yayınlamıştır⁷⁸⁸.

6.4. Alman Kızılhaç Heyeti ve Osmanlı'daki İkinci Röntgen Cihazı

1897 Osmanlı-Yunan harbi başladığında Yunanistan'ın talebi üzerine Alman Kızıl Haç Cemiyeti, Yunanistan'a doktor göndererek bir seyyar hastane açmaya karar vermiştir. 23 Nisan 1897'de Berlin Sefareti'nden gönderilen bir telgrafla eğer talep edilirse masrafı cemiyete ait olmak üzere yaralı Osmanlı askerlerinin tedavisinde

olarak kayıt alınmış ve sicili oluşturulmuş ilk hemşire olarak tarihe geçmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz: Gladys M. Hardy, “Ethel Gordon Fenwick, S.R.N. A Short Outline of Her Life and Work”, **The British Journal of Nursing**, Volume: 95, Issue: 2145, 1947, s.s. 37-42; Winifred Hector, **The Work of Mrs Bedford Fenwick and the Rise of Professional Nursing**, Royal Collage of Nursing, London, 1973.

⁷⁸⁶ Ioanna A. Ramoutsaki, Euaggelos N. Giannacos, Gerasimos N. Livadas, **a.g.m.**, s. 264.

⁷⁸⁷ Francis C. Abbott, “Surgery in the Greco-Turkish War”, **The Lancet**, Volume: 153, Issue:3933,14 January 1899, s.s.80-83; Francis C. Abbott, “Surgery in the Greco-Turkish War”, **The Lancet**, Volume: 153, Issue:3934, 21 January 1899, s.s.152-156.

⁷⁸⁸ C. S. Baltas, A. P. Balanika, N. Kelekis, I. V. Fezoulidis, **a.g.m.**, s. 267; Ioanna A. Ramoutsaki, Euaggelos N. Giannacos, Gerasimos N. Livadas, **a.g.m.**, s.s. 264-265.

Alman Kızıl Haç Cemiyeti'nin aynı tedbirleri Osmanlı'da da alabileceği bildirilmiştir⁷⁸⁹. Almanların yaptıkları bu teklif edilmiştir. Altı gün sonra 29 Nisan'da ise Hariciye Nazırı, Yıldız Sarayı'na Almanya'dan gelecek doktorların ve tıbbi malzemelerin nereye yönlendirileceği sormuştur⁷⁹⁰. Gelen tıp heyeti ve sağlık malzemeleri yaralı askerlerin tedavisine tahsis edilmiş olan Yıldız Askerî Hastanesi ve Gümüşsuyu Askerî Hastanesi'ne yönlendirilmiştir⁷⁹¹.

Alman Kızılhaç heyetiyle İstanbul'a gelen doktorlardan birisi de Tubingen Üniversitesi hocalarından röntgen uzmanı Herman Küttner'dir. Küttner'in Yıldız Asker Hastanesi'nde görev yapmaya başladığı tarihlerde Esad Feyzi ve Rıfat Osman Beyler de x-ışınlarıyla yaralı askerlerin radyografilerini çekmeye başlamışlardır. Avrupa'da bile henüz çok az sayıda röntgen uzmanının bulunduğu bir dönemde genç öğrencilerin bu yeni yöntemle yaptığı görüntülemeler doktor Küttner tarafından hayranlıkla karşılanmıştır. Alman doktor tıbbiyeli öğrencilerin bu çalışmalarından İstanbul'daki Alman Sefiri'ne övgüyle bahsetmiştir⁷⁹². Nitekim Alman Sefiri 25 Mayıs 1897'de kızıyla beraber Yıldız Askerî Hastanesi'ni ziyaret etmiş ve doktor Küttner ile de kısa bir görüşme gerçekleştirmiştir⁷⁹³.

X-ışınlarının savaş cerrahisinde kullanımını tecrübe etmek isteyen Doktor Herman Küttner, yetkililerden izin aldıktan sonra Almanya'dan getirdikleri röntgen cihazını Yıldız Askerî Hastanesi'ne kurmuştur. Böylece Osmanlı'da Esad Feyzi ve Rıfat Osman beylerin yaptıklarını birinci röntgen cihazı işlemeye başladıktan kısa bir süre sonra Almanlar tarafından ikincisi hizmete sokulmuştur. Yeni kurulan röntgen cihazıyla Alman ve Türk doktorlar beraber çalışmışlardır. Dr. Hermann Küttner Almanya'ya döndükten sonra, 1898 yılında savaş cerrahisinde x-ışınlarının kullanımına dair İstanbul'da edindiği tecrübeleri ele alan bir makale yayınlamıştır⁷⁹⁴.

Doktor Herman Küttner ve yaralı Osmanlı askerlerinin tedavisinde görev almış olan diğer Kızılhaç üyelerine 2 Ağustos 1897'de Padişah II. Abdülhamit'in iradesiyle önce farklı rütbelerden Osmanlı nişanı verilmiştir. Doktor Herman Küttner'e üçüncü

⁷⁸⁹ BOA. HR.İD. 2067/17.

⁷⁹⁰ BOA. Y.PRK.HR. 21/86.

⁷⁹¹ BOA. İ.TAL. 117/16.

⁷⁹² A. Süheyl Ünver, "Doktor Rifat Osman'a Göre Bizde Radyolojinin Başlangıcı"... , s.193-194, Esad Feyzi, a.g.e., s. ix.

⁷⁹³ BOA. Y.PRK.ASK. 126/33.

⁷⁹⁴ Yeşim Isıl Ulman, Gerry Livadas, Nuran Yidirim, a.g.m., s.s. 307-308; Yeşim Işıl Ülman, a.g.m., s. 40. Hermann Küttner'in makalesi için bkz: H. Küttner: "Über die Bedeutung der Röntgenstrahlen für die Kriegschirurgie. Nach Erfahrungen im griechisch-türkischen Krieg 1897", **Beiträge zur Klinischen Chirurgie**, redigiert von P. Bruns, Volume: 20, Issue: 1, Tübingen 1898, verlag der H. Lauppischen Buchhandlung, 31 Janvier 1898, 23 Mai 1898; s.s. 167-230.

dereceden Mecidi nişanı takdim edilmiştir⁷⁹⁵. 1 Eylül 1897’de yazılan iradeyle de heyet üyelerine savaşa katıldıkları için “Yunan Harbi Madalyası” verilmiştir⁷⁹⁶.

6.5. Röntgen Cihazlarının Yaygınlaşması

1897 Osmanlı-Yunan savaşından sonra başta cerrahi branşlar olmak üzere tıpta röntgen cihazlarının ne derece kullanışlı olduğu hem Osmanlı’da hem de dünyada daha net anlaşılmıştır. Günümüzde hastanelerin olmazsa olmaz ünitelerinden birisi olan röntgen üniteleri 20. yüzyıla girerken dünyada olduğu gibi Osmanlı’da da hastanelerde yaygınlaşmaya başlamıştır.

Başta İstanbul’daki hastaneler için Avrupa’dan sipariş verilen röntgen cihazlarının büyük çoğunluğu Almanya’dan ithal edilmiştir. Bunda Padişah II. Abdülhamit ile Alman İmparatoru II. Wilhelm’in kişisel yakınlıkları ve Osmanlı-Almanya yakınlaşması etkili olmuştur. Alman Kızılhaç heyeti Osmanlı’daki ikinci röntgen cihazını 1897 Osmanlı-Yunan Savaşı’nda Yıldız Hastanesine kurduktan iki sene sonra üçüncü ve dördüncü cihazlar da yine Almanya’dan sipariş verilmiştir.

1898 yılında Osmanlı’da tıp eğitimini modernize etmek için II. Wilhelm ile kişisel olarak da yakınlığı bulunan Bonn Üniversitesi profesörlerinden Dr. Robert Rieder ve Hamburg Eppendorf Hastanesi’nden Dr. Georg Deycke getirilmiştir. Paşa unvanı verilerek geniş yetkilerle donatılan Dr. Rieder, Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane’den mezun olan doktorların pratik yapabilecekleri Avrupa standartlarında modern bir hastane açılmasını sağlamıştır. Gülhane Seririyat Hastanesi ve Tatbikat Okulu adı verilen bu eğitim hastanesi 1898 yılında hizmete girmiştir⁷⁹⁷. Osmanlı’nın o dönem için en modern hastanesi olan bu hastane açıldıktan sonra 1899 yılında hem Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane’nin cerrahi kliniği (*seririyat-ı hariciye*) için hem de Gülhane Seririyat Hastanesi için birer tane röntgen cihazı getirtilmiştir⁷⁹⁸.

Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane’nin cerrahi servisi için Almanya’daki Hirschmann Fabrikası’ndan 1899 yılında getirtilmiş olan bu cihaz Osmanlı’da kullanıma giren üçüncü röntgen cihazıdır. Bu cihazın aynısından bir sene sonra da Haydarpaşa Askerî

⁷⁹⁵ BOA. İ.TAL.117/16.

⁷⁹⁶ BOA. İ.TAL.120/66.

⁷⁹⁷ Nadir Paksoy, “Role of German-speaking scholars in the development of pathology in Turkey”, **Wiener Medizinische Wochenschrift**, Volume: 170, Issue: 3-4, 2020, s. 96; Naki Selmanpakoğlu, Selçuk Işık, “Gülhane ve Modern Türk Tıbbı Kuruluşunun 100. Yılı”, **Türk Plastik Rekonstrüktif ve Estetik Cerrahi Dergisi**, C. 5, S. 3, 1997, s. 184.

⁷⁹⁸ Nuran Yıldırım, “Gureba Hastanesi’nin İlk Röntgen Uzmanı Dr. İbrahim Vassıf Bey”, **Bezmialem**, S. 31, 2021, s. 8.

Hastanesi'ne de alınmıştır. Esad Feyzi Bey tarafından toplanmış numune resimler dikkate alınarak Operatör Cemil Paşa tarafından getirtilen bu röntgen cihazı, servise kurulduktan sonra da Esad Feyzi Bey'in idaresine verilmiştir. O dönemin son teknolojisi olan bu röntgen cihazı ile pek çok tıp öğrencisi pratik yapma şansı bulmuştur. Bu tarihten itibaren Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'den yetişen doktor adayları x-ışınlarının cerrahideki kullanımı hakkında eğitim görme imkânına erişmişlerdir. Doktor Yüzbaşı Rasih Emin Bey, cerrahi servise yerleştirilen bu cihazda kendisi dâhil pek çok tıp talebesinin tahsil ve talim gördüğünü, nice hastaların bu cihazdan istifade ettiğini belirtmiştir⁷⁹⁹.

1899 yılında bir röntgen cihazı da mezun öğrencilerin staj yaptığı Gülhane Seririyat Hastanesi'ne alınmıştır. Gerekliğinde kendi elektriğini sağlamak üzere jeneratörü bile bulunan bu hastanenin Avrupa standartlarına ulaşması için dönemin tüm imkânları seferber edilmiştir⁸⁰⁰. Almanya'da elektrikli cihazlar üreten Max Kohl isimli bir üreticiden sipariş verilmiş olan bu cihaz Osmanlı'da kullanıma giren dördüncü röntgen cihazıdır⁸⁰¹.

1902 yılında ise Türkiye'nin ilk çocuk hastanesi olan Hamidiye Etfal Hastanesi için yine Almanya'dan, "Siemens & Halske" isimli şirketten yeni bir röntgen cihazı siparişi verilmiştir. Bu röntgen cihazının siparişi için 21 Ağustos 1902 tarihinde Galata'daki Agopyan Han'da bulunan Siemens & Halske şirketinin İstanbul temsilcisi ile Hamidiye Etfal Hastanesi Başhekimi Dr. İbrahim Bey arasında on maddelik bir sözleşme imzalanmıştır. Bu sözleşmeye göre Hamidiye Etfal Hastanesi'nde röntgen cihazının yerleştirileceği röntgen dairesinin inşaatı da yine bu Alman şirket tarafından yapılacaktır. Ödemenin Dr. İbrahim Bey'in talimatı doğrultusunda Hazine-i Hassa'dan şirkete üç taksit halinde yapılması kararlaştırılmıştır. Birinci taksitin sözleşme imzalanırken hemen ödenmesi ve röntgen cihazının yola çıkması, ikinci taksitin cihaz gümrüğe geldikten sonra ödenmesi ve cihazın gümrükten hastaneye gönderilmesi, üçüncü taksitin de cihaz hastaneye yerleştirildikten ve sorunsuz çalıştıktan sonra ödenmesi kararlaştırılmıştır. Ayrıca bir yıl boyunca röntgen cihazının kurulumdan veya üretimden kaynaklanan bir arıza söz konusu olursa arızalı parçanın veya tümünden

⁷⁹⁹ Rasih Emin, "Röntgen Şuaa ve Tatbikatı", **Hamidiye Etfal Hastahane-i Alisinin İstatistik Mecmua-i Tıbbiyesi**, Matbaa-i Osmanîye, Dördüncü Sene, Hicri: 1321, Mali: 1319, s. 194-195.

⁸⁰⁰ Selçuk Işık, **a.g.m.**, s. 184.

⁸⁰¹ Nuran Yıldırım, "Gureba Hastanesi'nin İlk Röntgen Uzmanı Dr. İbrahim Vasıf Bey"..., s. 8; Rasih Emin, **a.g.m.**, s. 195.

cihazın şirket tarafından ücretsiz olarak değiştirileceği de yapılan sözleşmeye garanti altına alınmıştır⁸⁰².

Başhekim Dr. İbrahim Bey röntgen cihazının sözleşme gereği Almanya'dan İstanbul'a gönderilmeye başlanması için ilk taksinin ödenmesi gerektiğine dair bir talimat yazısını sözleşmenin bir nüshası ile beraber 21 Ağustos 1902'de hazineye gönderilmiştir. Aynı gün hazineden şirkete bir ödeme senedi⁸⁰³ yazılarak röntgen cihazının Almanya'dan İstanbul'a sevkiyatı başlatılmıştır⁸⁰⁴.

13 Kasım 1902'de Dr. İbrahim Bey tarafından Almanya'dan gönderilen röntgen cihazının İstanbul'da gümrüğe ulaştığı bildirilmiş ve ikinci taksitin ödenmesi gerektiğine dair bir talimat yazısı daha yazılmıştır. Bu yazıda röntgen cihazının hassas bir alet olduğu, gümrükte bekletilirse kırılıp bozulabileceği bu yüzden mümkün olan en kısa sürede ödemenin yapılarak cihazın gümrükten çekilmesi gerektiği yazılmıştır. İki gün sonra, 15 Kasım'da hazine tarafından şirkete ikinci taksitin bedeli olan 13.300 kuruşluk ödeme senedi yazılmıştır⁸⁰⁵.

3 Ocak 1903'te ise Almanya'dan getirilmiş olan röntgen cihazının Hamidiye Etfal Hastanesi'ndeki dairesine yerleştirildiği⁸⁰⁶, mükemmel bir surette çalışmakta olduğu ve son taksitin de ödenmesi gerektiğini yazılmıştır. İbrahim Bey'in son taksitle ilgili yazısından beş gün sonra, 8 Ocak 1903'te "Siemens&Halske" şirketinden alınmış olan bu yeni röntgen cihazının son taksiti de ödenmiştir⁸⁰⁷.

İstanbul'da devlet hastanelerinde röntgen cihazlarının sayısı artarken Mr. Englender isimli Polonyalı bir Musevi 1905 yılında x-ışınlarıyla görüntüleme yapılan özel bir muayenehane açmıştır. Beyoğlu İstiklal Caddesi'ndeki Ağa Camii'nin karşısında açılan bu işletme birçok kaynakta Osmanlı'da röntgen cihazının kullanıldığı ilk özel muayenehane olarak belirtilmiştir. Fakat İzmir'de George Illiadhès isminde Rum bir doktorun 1902 yılında kendi özel muayenehanesinde röntgen cihazı kullandığı bilinmektedir⁸⁰⁸. Englender İstanbul'da muayenesini açtığında henüz şehir

⁸⁰² BOA. **ML.EEM.** 463/2.

⁸⁰³ Ek 33. Hamidiye Etfal Hastanesi'ne sipariş edilmiş olan röntgen cihazının taksit senedi.

⁸⁰⁴ BOA. **ML.EEM.** 416/44.

⁸⁰⁵ BOA. **ML.EEM.** 423/35.

⁸⁰⁶ Ek 32. Hamidiye Etfal Hastanesi Röntgen Dairesi.

⁸⁰⁷ BOA. **ML.EEM.** 463/2.

⁸⁰⁸ Osman Şevki Uludağ'ın "Bizde İlk Röntgen Muayenehanesi" başlıklı makalesi ve başka birkaç kaynakta daha açılan bu muayenehane röntgen cihazının kullanıldığı ilk özel muayenehane olarak ifade edilmiştir. Öte yandan Yeşim Ülman, Gerry Livadas ve Nuran Yıldırım'ın 2005 yılında yayınladığı "The pioneering steps of radiology in Turkey (1896-1923)" başlıklı makalesinde İzmir'de George Illiadhès isimli Rum bir doktorun 1902 yılında Bab-ı Ali'den izin alarak kendi özel muayenehanesine

elektriği bulunmadığı için röntgen cihazının ihtiyaç duyduğu elektrik binanın bodrum katına kurulmuş dinamolu büyük bir çıkırc mekanizmasından elde edilmiştir. Englender, muayenehanesinin üst katında bulunan röntgen cihazını kullanacağı zaman alt katta bulunan dinamonun çıkırcını çevirmek için dışarıdan bir hamal tutmuştur. Dinamoyu ve elektrik üretimini kontrol eden bir teknisyen de röntgen cihazını çalıştıracak yeterli miktarda elektrik üretilmeye başladığı zaman üst kata uzanan ipı çekerek Englender'ı haberdar etmiştir. Muayenehanesi her ne kadar verimsiz makinelerle ilkel şartlarda çalışmış olsa da Englender'ın işsiz kalmadığı, çektiğı radyografilerden yüklü miktarda para kazandığı bilinmektedir⁸⁰⁹.

Öte yandan Osmanlı Rumlarından olup Viyana'da doğmuş olan Demetrius Chilaıditi, Viyana Üniversitesi'nden tıp eğitimi ve Zentral-Röntgeninstitut'tan da radyoloji uzmanlığı aldıktan sonra 1908 yılında İstanbul'a gelerek Tepebaşı'nda bir muayenehane açmıştır. Chilaıditi'nin bu muayenehanesi İstanbul'da röntgen cihazı bulunan ikinci özel muayenehanedir. Avrupa'nın en meşhur radyologlarından Profesör Guido Holzknecht ile çalışmış ve son derece donanımlı bir doktor olan Chilaıditi'nin açtığı bu muayenehane Englender'inkinden daha gelişmiş röntgen cihazlarına sahiptir⁸¹⁰. Chilaıditi'nin muayenehanesi açıldıktan sonra Englender'ın çıkırc ile işleyen röntgen muayenehanesine talep azalmıştır. İşleri sarsılan Englender ile Chilaıditi arasında düşmanlığa varan bir sürtüşme yaşanmıştır. Bu sürtüşme sonunda Englender'ın bodrum katında elektrik ürettiğı Saray tarafından öğrenilmiş, çıkırcılı dinamosu sökülmüş ve teknisyeni de tutuklanmıştır. Yaşan tüm bu hadiseler üzerine İstanbul'da ilk özel röntgen muayenehanesini açmış olan Mr. Englender da ülkeyi terk etmek zorunda kalmıştır⁸¹¹.

bir röntgen cihazı kurduğı belirtilmiştir. İzmir'de açılmış muayenehane için bkz: Yesim Isil Ulman, Gerry Livadas, Nuran Yidirim, **a.g.m.**, s. 309.

⁸⁰⁹ Osman Şevki Uludağ, "Bizde İlk Röntgen Muayenehanesi", **Modern Tedavi Mecmuası**, C. 10, S. 1, Temmuz-Ağustos 1952, s.s. 349-350.

⁸¹⁰ Chilaıditi'nin (Kilayditi) röntgen cihazları için nasıl elektrik aldığı ise en azından şimdilik bilinmemektedir. Osman Şevki Uludağ biraz da imalı bir şekilde bu konu hakkında şu satırları yazmıştır; "*Ancak Kilayditi'nin açtığı Röntgen muayenehanesi için dahi elektrik lazımdı. Biz onun eski makinelerini ve en eski tüplerini şahsan gördüğümüz için bunların pillerle işletilmiş olduğunu kabul edemiyoruz. Herhalde o da elektrik için ayrı ve hususi tertibat yapmıştır. Buna göre elektrik istihsal etmenin ve kullanmanın yasak olduğu ve bunu yapanın tevkif olunduğı bir yerde Kilayditi'nin işine devam etmesi biraz karanlık muammadır. Biz bu karanlığa dalmak istemiyoruz*" Osman Şevki Uludağ, **a.g.m.**, s. 350.

⁸¹¹ Maizlin, Z. V., Cooperberg, P. L., Clement, J. J., Vos, P. M., & Coblentz, C. L., "People behind exclusive eponyms of radiologic signs (part I)", **Canadian Association of Radiologists Journal**, Volume: 60, Issue: 4, 2009, s. 205; Osman Şevki Uludağ, **a.g.m.**, s. 350.

Osmanlı hastanelerinde İstanbul dışında röntgen cihazının ilk olarak kullanıldığı yer Selanik'tir. 29 Ağustos 1901'de Rüşumat Emaneti'ne Selanik Askerî Hastanesi'nde bir röntgen cihazına şiddetle ihtiyaç olduğu ve eğer gümrük vergisinden muaf tutulursa bu cihazın toplanacak yardımlarla alınabileceği bildirilmiştir. Rüşumat Emaneti'nden 14 Eylül 1901'de Sadaret'e gönderilen yazıda bu tür hayır işlerinde gümrük vergisinin alınmadığı, Selanik Askerî Hastanesi'ne konacak röntgen cihazının da bu vergiden muaf tutulabileceğine dair bir yazı yazıldıktan sonra 3 Kasım 1901'de cihazın gümrükten vergisiz geçmesine müsaade edildiğine dair irade yazılmıştır⁸¹². Selanik Askerî Hastanesi'nde Kâmil Mazhar isimli bir kimyager kolağasının⁸¹³ idaresine verilen bu röntgen cihazı Osmanlı'da kullanıma giren yedinci ve taşradaki ilk röntgen cihazıdır⁸¹⁴.

İstanbul dışında röntgen cihazlarının hizmete girmesine bir başka örnek ise Şam'dır. 1903 yılında açılmış olan Şam Mekteb-i Tıbbiyesi için eksik olan malzemeler Avrupa'dan getirilmeye başlandığında 1908 yılında okul için bir de röntgen cihazı alınması gündeme gelmiştir. Suriye Valisi 2 Şubat 1908'de Maarif Nezareti'ne hem teşhis hem de tedavi için önemi aşikâr olan bu yeni buluşun Şam'daki tıp öğrencilerine de gösterilmesinin gerekli olduğu anlatan ve cihazın tedariki için gerekli harcamalara izin verilmesini isteyen bir yazı kaleme almıştır. Vilayet, okula gerekli olan röntgen cihazıyla ilgili bir araştırma yapmış ve bunun Avusturya'daki bir fabrikadan alınabileceğini belirtmiştir. Bu cihazın Avusturya'dan nakliye bedeli hariç 2.491 mark yani 17.000 kuruş karşılığı alınabileceği bildirilmiştir. Vilayet'ten yollanan yazı ile beraber Şam Mekteb-i Tıbbiyesi Müdürü'nün konu hakkında ifadesi ve Avusturya'daki fabrikadan alınan fiyat cetveli nezarete sunulmuş ve harcama izni istenmiştir⁸¹⁵. Bu röntgen cihazı Şam Mekteb-i Tıbbiyesi için talep edilen diğer malzemelerle beraber mayıs ayında Avrupa'dan getirilmiştir. Beyrut Gümrüğü

⁸¹² BOA. İ.RSM. 14/31.

⁸¹³ Rıfat Osman Bey hatıratında bu makineden sorumlu Kolağası Kâmil Mazhar Bey'in karıştığı gayr-i meşru olaylardan sonra zehir içerek intihar ettiğini yazmıştır. Ayrıca 1904 yılında Selanik'le beraber Edirne ve Manastır'a kendisinin girişimleriyle 3 adet röntgen cihazı alındığını belirtmiştir. Fakat Doktor Yüzbaşı Rasih Emin Bey'e ve arşiv belgelerine göre Selanik'e röntgen cihazı 1901 yılında alınmıştır. Selanik Askerî Hastanesi'ndeki röntgen memuru Kimyager Kolağası Kemal Nazif Bey ve röntgen cihazları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: Tosyavizade Rıfat Osman, **Hayatım ve Hatıratım Doktor Rıfat Osman'ın Öğrencilik ve Gülhane Anıları (1879-1921)**, Çev. Ratıp Kazancıgil, Gata Basımevi, Ankara, 1998, s.s. 104-114.

⁸¹⁴ Rasih Emin, **a.g.m.**, s. 195.

⁸¹⁵ BOA. MF.MKT. 1015/33.

üzerinden getirilen tıbbi malzemeler Selanik Askerî Hastanesi'ne satın alınan röntgen cihazında olduğu gibi bu defada gümrük vergisinden muaf tutulmuştur⁸¹⁶.

Zamanla başta İstanbul'daki sonra da taşradaki hastanelerde röntgen cihazlarının sayısı artmıştır. X-ışınlarıyla görüntüleme yapılmasına olanak veren bu cihazların tek kullanım alanı hastaneler olmamıştır. Osmanlı'da 20. yüzyılın başlarında bu cihazların aynı zamanda gümrüklerde yasaklı eşyanın (*eşya-i memnu*) ve bilhassa silahların denetlenmesinde kullanıldığı görülmektedir.

Gümrüklerdeki kontrollerin genellikle silahlar, yanıcı-patlayıcı maddeler ve yasaklı yayınlar üzerine yoğunlaştığı görülmektedir. 1 Ekim 1903 yılında Meclis-i Vükela'da yasaklı eşyaların gümrüklerdeki kontrolü ele alınmıştır. Konu mecliste görüşülürken pirinç, kahve ve benzeri taneli hububatların nakledildiği çuvallara şiş sokularak yasaklı eşyalar kontrol edildiği fakat bu ve benzeri ilkel yöntemlerin hem nakledilen her eşyaya uygulanamadığı hem de taşınan eşyalara zarar verdiği belirtilmiştir. Ayrıca tüccar ve konsolosların da bu durumdan şikayetçi oldukları bildirilmiştir. Bu görüşme sonucunda taşınan eşyaların açılmadan kontrol edilmesi ve zarar görmemesi için gümrüklerde röntgen cihazlarının daha yaygın bir şekilde kullanılması kararlaştırılmıştır. Bu kararda Galata gümrüğünde hali hazırda röntgen cihazının kullanıldığına değinilmiş ve bu cihaz ile denetleme usulünün başka gümrüklerde uygulanması gerektiği yazılmıştır⁸¹⁷.

Meclis-i Vükela'da bu karar alınmadan önce de röntgen cihazının silah aramasında kullanıldığına dair örnekler vardır. 18 Şubat 1902 yılında Selanik'ten İstanbul'a hareket eden Agliya isimli bir vapurda iki sandık içerisinde 150 adet revolver ve bir hayli fişek olduğu Selanik Rüsumat Dairesi'nden çekilen bir telgrafla ihbar edilmiştir. Vapur İstanbul'a vardıktan sonra içerisindeki sandıklar gümrükte alıkonmuştur. 4 Mart'ta Hariciye Nazırı ile görüşüldükten sonra kapalı ve mühürlü sandıkların içerisinde silah olup olmadığının anlaşılması için Rüsumat Dairesi'nde bulunan röntgen cihazıyla tarama yapılması ve yasaklı eşya bulunması halinde gereken muamelenin icra edilmesi emredilmiştir⁸¹⁸.

6.6. Radyolojinin Kurumsallaşması ve İlk Röntgen Uzmanları

⁸¹⁶ Aslı Tuna, **Şam Mekteb-i Tıbbiyesi**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2018, s. 52.

⁸¹⁷ BOA. **MV**. 107-80.

⁸¹⁸ BOA. **BEO**. 1809/135163.

Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane tıp eğitimi veren ve doktor yetiştiren bir okulun ötesinde Avrupa’da ortaya çıkan pek çok yeni buluşun Osmanlı’da uygulandığı ilk kurum olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu konuda Tıbbiye buluşların ülkeye yayılmasında adeta bir katalizör vazifesi görmüştür. Yeni buluşlara dair ilk uygulamalar burada hayata geçirildikten sonra önce başkentte sonra da taşrada meyvelerini vermeye başlamıştır. Yüzyılın en önemli buluşlarından birisi olan x-ışınları da bu kurum ve onun vizyonu üzerinden Osmanlı’ya yansımıştır.

Wilhelm Conrad Röntgen bu yeni ışın türünü tanıttıktan sonra genç doktor adayları askerî tıbbiyenin laboratuvarlarında bu ışını elde etmeyi başarmışlardır. Benzer tarihlerde Yunanistan’da da x-ışını görüntülerini elde etmeyi başaran bilim adamları olmuştur. Fakat Yunanistan’da bunun Osmanlı’da olduğu kadar hızlı kurumsallaşmadığı, fiziksel bir deneyden ibaret kaldığı görülmüştür. Osmanlı’da ise bu buluşun günlük hayatta uygulamaya konabilmesi ve pratiğe dökülebilmesi dikkat çekmektedir. Tıbbiye bu tür buluşların ve yeni gelişmelerin kurumsallaşmasında önemli bir rol üstlenmiştir.

Buluşun hemen ardından iki ülke arasında çıkan savaşta da röntgen cihazlarının kullanımında bu fark görülmektedir. Osmanlı’da savaşta kullanılan ilk röntgen cihazı toplama malzemelerle tıbbiyeli öğrenciler tarafından laboratuvarda yapılmış ve yaralı askerlerin tedavisinde Türk hekimler tarafından kullanılmıştır. Öte yandan İngilizler tarafından getirilmiş olan Yunanistan’daki ilk röntgen cihazı Yunan yaralı askerler üzerinde yine İngiliz doktorlar tarafından kullanılmıştır.

Osmanlı-Yunan Savaşı hem Avrupalı devletler hem de Osmanlı için x-ışınlarının denendiği bir laboratuvar görevi görmüştür. Savaşın sonra dünyada radyoloji literatürü daha zengin bir hale gelmiş ve bu ışınların cerrahideki önemi daha net anlaşılmıştır. Osmanlı’da da röntgen cihazlarının sayısı bu tarihten sonra artmaya başlamıştır.

20. yüzyıla girerken cerrahi kliniklerinde bir daire olarak ortaya çıkmaya başlayan röntgen dairelerinde ilk radyologlar yetişmeye başlamıştır. Tıbbiyeden mezun olduktan sonra bu röntgen dairelerinde ihtisaslarını tamamlayan radyologlar çevre hastanelerde yaygınlaşmaya başlayan dairelerde “röntgen mütehassısı” unvanıyla görevlendirilmeye başlamışlardır.

Esad Feyzi Bey ile beraber ilk röntgen cihazını yapmış olan Rıfat Osman Bey Osmanlı’nın yetişmiş ilk röntgen mütehassısıdır. Üzücü bir şekilde Esad Feyzi Bey mezun olduktan kısa bir süre sonra vefat etmiştir. Rıfat Osman Bey ise mezuniyetinden

sonra Gülhane Seririyat Hastanesi'nde Alman Doktor George Deycke'nin yanında röntgen ihtisasını yapmıştır. 1903 yılında İç Hastalıkları ve Röntgen Şua Mütahassısı olarak Edirne Hastanesi'ne atanmıştır. Atandığı hastanede henüz bir röntgen cihazı olmadığı için hem Edirne Hastanesi'ne hem de Selanik ve Manastır hastanelerine birer röntgen cihazı alınmasını sağlamıştır⁸¹⁹.

Rıfat Osman Bey'den sonra yeni röntgen uzmanları yetişmeye başlamıştır. Süfyan Bey, İbrahim Vasıf Bey, Rasih Emin (Arlı) Bey, Rıfkı Kâmil (Urga) Bey, Dr. Mehmet Şevki Bey bu alanın ilk uzmanlarından olarak çeşitli röntgen dairelerinde görev yapmış ve yeni uzmanların yetişmesini sağlamışlardır⁸²⁰. X-ışınlarının zararlı etkilerinin henüz tam olarak bilinmediği bu erken dönemde hem dünyada hem de Osmanlı'da ilk röntgen uzmanlarının çoğunda uzun süre ışına maruz kaldıkları için çeşitli hastalıklar ortaya çıkmış, bazıları kansere yakalanarak hayatlarını kaybetmişlerdir.

Röntgen alanında yetişmiş ilk doktorların uzmanlık dönemleri savaş yıllarına denk gelmiş ve bu doktorlar yaralı askerlerin ameliyatları için fedakârca hizmet etmişlerdir. İbrahim Vasıf Bey hem Balkan Savaşı'nda hem de I. Dünya Savaşı'nda muhafazası olmayan röntgen cihazlarıyla binlerce yaralının radyografisini çekmiştir. Balkan Savaşı sırasında ellerinde radyo dermatit⁸²¹ oluşmaya başlayan İbrahim Vasıf Bey'in ilerleyen yıllarda sol elinin bazı parmakları ve sağ elinin tamamı sonra da sağ kolu ameliyatla kesilmiştir. Geçirdiği ameliyatlar yüzünden bünyesi iyice zayıflamış ve 1926 yılında hayatını kaybetmiştir⁸²².

İbrahim Vasıf Bey'in ölmeden önce verdiği bir röportajdaki şu sözleri savaş yıllarında bedenlerini işlerine adanmış bu ilk röntgen mütahassıslarının ruh halini özetlemektedir; *"1905 senesinden beri röntgencilik ederim. Vazifem ağırdır. Vücutum ve bilhassa ellerim daimî surette ziyaya ve ziyanın tahribatına maruz kalıyordu. Bu halin neticesini biliyor ve görüyordum. Çaresini de biliyordum. Terki vazife etmek. Fakat bunu yapamadım işte. Tehlikeyi terk-i hizmete tercih ettim... Vazife her şeyden mukaddestir..."*⁸²³.

⁸¹⁹ Tosyavizade Rıfat Osman, **a.g.e.**, s.s. 104-112; Rasih Emin, **a.g.m.**, s. 195; A. Süheyl Ünver, Nur Tenik, "Röntgenci Dr. İbrahim Vasıf (1879-1926) Ölümünün 14üncü Yılı Dolayısıyla", **Tıp Dünyası**, C. 12, S. 140, 1939, s. 4276; İbrahim Başağaoğlu, "Cumhuriyet Öncesi Radyologlarımız", **Türk Radyoloji Dergisi**, C. 36, S. 2, 2017, s. 28.

⁸²⁰ İbrahim Başağaoğlu, **a.g.m.**, s.s. 27-29.

⁸²¹ Cildin ışına maruz kalması sonucu oluşan tahriş ve yara.

⁸²² Nuran Yıldırım, "Gureba Hastanesi'nin İlk Röntgen Uzmanı Dr. İbrahim Vasıf Bey", ..., s. 10-11, A. Süheyl Ünver, Nur Tenik, **a.g.e.**, ss. 4279-4281.

⁸²³ A. Süheyl Ünver, Nur Tenik, **a.g.e.**, s.4280.

Türkiye’de radyolojinin gelişmesinde oldukça önemli bir rol oynamış Mehmet Şevki Bey için de durum benzer olmuştur. Fevzi (Işıkman)⁸²⁴, Kazım Nuri (İçgören), Selahattin Mehmet (Erk), Şükrü Derviş (Aykın) gibi Cumhuriyet döneminin ilk radyologlarını yetiştirmiş olan ve günümüzdeki “Türk Radyoloji Derneği”nin temeli “Türk Elektrofizyoloji Cemiyeti”nin kurucu üyelerinden Mehmet Şevki Bey, I. Dünya Savaşı boyunca Haydarpaşa Askerî Hastanesi’nde tek başına askerlerin radyolojik tetkiklerini yapmıştır. Elleri radyodermatite bağlı nekroz geliştiği halde sargılı elleriyle görevini yapmaya devam etmiştir. Önce üç parmağını kaybeden Mahmut Şevki Bey sonrasında kansere yakalanmış ve 1930 yılında hayatını kaybetmiştir⁸²⁵.

Osmanlı’da yetişmiş ilk röntgen mütehassıslarından bir diğeri de Rasih Emin Bey’dir. Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane’den mezun olduktan sonra Paris Üniversitesi Tıp Fakültesi’nde meşhur cerrah Tuffier’in yanında 4 yıl çalışmış olan Rasih Emin Bey yurda döndükten sonra Osmanlı’daki ilk röntgen cihazlarından biri olan Hamidiye Etfal Hastanesi’ndeki cihaz ile görüntüleme çalışmalarına başlamıştır. Rasih Emin Bey, Hamidiye Etfal hastanesinde çalıştığı sırada hastanedeki diğer cerrahlar Dr. Aleksandr Kamburoğlu ve Salih Bey ile 1902-1903 yılları arasında Bulgar isyancılar ile çarpışırken yaralanmış 5 subay ve 109 erin ameliyatını gerçekleştirmiştir. Sonrasında ise Balkan Savaşı ve I. Dünya Savaşı yıllarında “*sel gibi akan*” savaş yaralılarının tedavisi için çalışmaya devam etmiştir. Nitekim o da diğer ilk röntgenciler gibi ellerinde oluşan radyo dermatit yüzünden ilk önce parmaklarını kaybetmiştir. Mevleviliğe bağlı olduğu bilinen Rasih Emin Bey Tanrı’nın huzuruna eksik uzuvlarla çıkmak istemediğini belirtmiş, kesilen parmaklarından sonra doku ölümü gerçekleşmeye başlayan kolunu kestirmek istememiştir. Yedi dili anlayıp konuşabilen, Fransa’da ihtisasını tamamlamış ve yarım yüzyılını Türk tıbbına adanmış Doktor Rasih Emin Arlı da 1948 yılında hayatını kaybetmiştir⁸²⁶.

Rasih Emin ve Süfyan beyler Cemil Paşa ile beraber Osmanlı’da ilk defa röntgen ışınlarını kanser tedavisinde kullanmışlardır. Günümüzde radyoterapi olarak

⁸²⁴ Ankara Numune Hastanesi’ndeki röntgen laboratuvarı ve polikliniği 1924 yılında Röntgen Mütehassısı Dr. Fevzi Işıkman’ın çabalarıyla kurulmuştur. 1924 yılının Ağustos ayında röntgen cihazlarının temini için Almanya’ya gönderilen Işıkman, Ankara Numune Hastanesi’ndeki görevini 1935 yılına kadar tek başına yürütmüştür. Ayrıntılı bilgi için bkz: Sadet Altay, **Atatürk Dönemi Sağlık Politikalarının Halka Yansımada Öncü Kurumlar: Numune Hastaneleri (1924-1938)**, T.C. Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Doktora Tezi, Ankara, 2015, s. 136.

⁸²⁵ Cihat Çınar Başekim, “Radyolojiye Adanmış Bir Ömür: Dr.Mehmet Şevki Bey”, **Mersin Üniversitesi Tıp Fakültesi Lokman Hekim Tıp Tarihi ve Folklorik Tıp Dergisi**, C. 5, S. 1, 2015, s.s. 33-35; İbrahim Başağaoğlu, **a.g.m.**, s.s, 28-29.

⁸²⁶ Baha Sezer, “Doktor Rasih Emin Arlı Hakkında Bazı Anılarım”, **I. Türk Tıp Tarihi Kongresi Kongreye Sunulan Bildiriler**, 17-19 Şubat 1988, İstanbul, s.s. 223-228.

isimlendirilmiş bu yöntemi Cemil Paşa, Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane’de Süfyan Bey ile, Hamidiye Etfal Hastanesi’nde de Rasih Emin Bey ile beraber yürütmüştür. X-ışınlarının görüntüleme dışında kanser tedavisinde kullanıldığı bu yöntem 1900’lerin başında, oldukça erken bir tarihte hayata geçirilmiştir. Cemil Paşa ilk röntgen uzmanları bu yöntemi 1904 yılına kadar 24 farklı hastada uygulamışlardır. Bu hastalardan 14’ü iyileşmiş, 9’nun durumunda düzelme olmuş ve 3’ünün durumunda bir iyileşme kaydedilememiştir⁸²⁷.

Osmanlı’da radyoterapiyi kanser tedavisinde ilk defa kullanmış isimlerden birisi olan Dr. Süfyan Bey’in de en verimli zamanları diğer röntgen uzmanları gibi savaş yıllarına denk gelmiştir. I. Dünya Savaşı sırasında, 1915’te Kafkas Cephesi’ndeki yaralıları için Konya Vilayeti’nin katkılarıyla Erzurum’da bir Kızılay Hastanesi’ne tesis edilmiştir. Aynı yılın Şubat ayında röntgen mütehassısı unvanıyla Dr. Süfyan Bey’in de aralarında olduğu bir grup doktor bu hastanede görev yapmak üzere İstanbul’da yola çıkmıştır. 8 Mayıs’ta Erzincan’a ulaşan Süfyan Bey burada yakalandığı tifüs yüzünden hayatını kaybetmiştir⁸²⁸. Cemil Paşa anılarında Süfyan Bey’in ölümü ile ilgili “*Umumi Harpte tabur hekimi olarak gönderildiği Erzincan’da, hizmetinden daha çok seneler istifade olunacağı bir yaşta vefat etti*” yazmıştır⁸²⁹.

I. Dünya Savaşı’ndan sonra dünyada radyoloji bilimi yavaş yavaş cerrahiden ayrılarak bağımsız bir tıp alanı olarak ortaya çıkmaya başlamıştır. 1917 yılında Stockholm’da ilk radyoloji kürsüsü kurulmuştur. İlk Uluslararası Radyoloji Kongresi ise 1925 yılında Londra’da toplanmıştır. Osmanlı’da yetişmiş son radyologlar ise Cumhuriyet’in ilk radyoloji kurumlarının temellerini atmaya başlamışlardır. Aralarında Mehmet Şevki Bey’in de olduğu bir grup bilim adamı 1924 yılında günümüzde “Türk Radyoloji Derneği” olarak etkinliklerini sürdüren “Türk Elektrofizyoloji Cemiyeti”ni kurmuştur. Türkiye’nin ilk radyoloji kürsüsü ise 1933 Üniversite Reformu ile geçici olarak Şişli Çocuk Hastanesi’nin radyoloji laboratuvarında kurulmuştur. 1934 yılında Nazi yönetiminden kaçan Prof. Friedrich

⁸²⁷ Cemil Topuzlu, **İstibdat- Meşrutiyet-Cumhuriyet- Devirlerinde 80 Yıllık Hatıralarım**, haz. Cemalettin Topuzlu, Topuzlu Yayınları, İstanbul, 2002, s.s. 254-255

⁸²⁸ Mustafa Kartepe, “I. Dünya Savaşı Yıllarında Tifüs Aşısının Uygulanmasında Türk Hekimlerinin Rölü”, **Mikrobiyoloji Bülteni**, C. 42, S. 2, 2008, s. 309; “Aykut Kazancıgil, “XIX. ve XX. Yüzyıllarda Türkiye’de Fizik ve Tıbbi Fizik Tarihi ile İlgili Yayınların Notlu Kaynakçası”, **Osmanlı Bilimi Araştırmaları**, C. 6, S. 2, 2005, s. 324.

⁸²⁹ Cemil Topuzlu, **a.g.e.**, s. 225.

Dessauer’ın gelişi sonrası 1935’te apa Tıp Fakóltesi’ne bağlı Radyoloji ve Biyofizik Enstitüsü kurulmuřtur⁸³⁰.

⁸³⁰ Tuğrul Pınar, Oğuz Dicle, **Yüz Yıllık Yolculuk, Başlangıcından Günümeze Türk Radyolojisi**, 5G Matbaacılık İstanbul, 1995, s.s. 27-35.

SONUÇ

II. Abdülhamit döneminde Batılılaşma konusunda yaşanan gelişim ve değişim oldukça paradoksal bir görünüm arz etmektedir. II. Abdülhamit bir yandan Avrupa’da yaşanan teknik gelişmelere kişisel olarak merak duymuş ve ülkenin kalkınması için bu gelişmelerin Osmanlı’da da uygulanmasının gerekliliğine inanmış fakat bir yandan da bu teknik gelişmelerle beraber saltanat makamını ve bu makamın meşruiyetini sorgulayan fikir akımlarının yeni nesiller arasında yayılmasından endişe duymuştur. Yaşanan teknoloji transferi ve teknik değişim ile beraber gerçekleşebilecek fikir hareketlerinin önüne geçmek için Tıbbiye dâhil tüm askerî okulların bağlı olduğu Umum Mekatib-i Askeriye-i Şahane Nezareti’ne en güvendiği komutanlardan biri olan Mustafa Zeki Paşa’yı Nazır olarak atamıştır. Uzun bir süre bu makamda kalmış olan Zeki Paşa bir yandan modern gelişmeleri desteklerken bir yandan da öğrenciler ve hocalar arasında oluşabilecek örgütlü bir muhalefeti engellemek için hafiye ve jurnal düzeninin devamlılığını sağlamıştır.

II. Abdülhamit döneminde özellikle Mekteb-i Tıbbiye bünyesinde hayata geçirilen Bakteriyolojihane-i Şahane, Telkikhane-i Şahane, Daülkelb Ameliyathanesi gibi modern kuruluşlar Zeki Paşa’nın nazırlığı döneminde açılmıştır. Zeki Paşa’nın mevcut rejimin kontrolünde olmak şartıyla bu modern kurumların gelişmesini desteklediği görülmektedir. Yani mevcut rejime muhalif olmadığı sürece Batı’da ortaya çıkan gelişmelerin ülke içerisinde uygulanmasına destek verilmiş ve bunların önü açılmak istenmiştir. Avrupa’dan davet edilerek ülkedeki kurumlarda istihdam edilmiş olan yabancı uzmanlara Türk hocalara verildiğinden çok daha fazla maaş verilmiştir. Bu uzmanların ülke içerisinde hem yeni buluşları uygulamaları hem de yerli uzmanları yetiştirmeleri için çaba gösterilmiştir.

Kurduğu fişleme düzeni vasıtasıyla Tıbbiye’de oluşan rejim karıştılgından haberdar olan II. Abdülhamit, tıp alanında uzmanlık kazanmak için Avrupa’ya gönderilen mezunların devrimci fikirlerin yaygın olduğu Fransa yerine Almanya ve Avusturya’ya gönderilmesini istemiştir. II. Abdülhamit’e kadar tıp öğrencileri ihtisas için genellikle Fransa’ya gönderilmiştir fakat bu durum kendisinin iktidarıyla değiştirilmek istenmiştir. Yani Padişah bir yandan bu yeni mezun hekimlerin uzmanlık kazanmak için Avrupa’ya gönderilmelerini istemiş diğer taraftan da bu hekimlerin sadece tıp alanındaki bilimsel gelişmeleri ve yeni buluşları öğrenerek yurda dönmelerini arzu etmiştir.

Röntgen cihazı ilk kez Yıldız Sarayı civarında kurulduktan sonra yaşananlar da ülkenin o dönemki atmosferini yansıtmaktadır. Cihazı kuran iki tıbbiyeli asistan öğrenci, sarayın çevresinde patlayıcı bir cihaz kullandıkları söylentisinin çıkması üzerine tutuklanmışlardır. Sonrasında röntgen cihazının cerrahi ameliyatları kolaylaştıran faydalı bir buluş olduğunun ve patlayacak bir şey olmadığına anlaşılmaması üzerine bu defa aynı öğrenciler padişah tarafından ödüllendirilerek tahliye edilmiştir. Askerî öğrenciler arasında özellikle Tıbbiyelilerden çekindiği bilinen Padişah ve ona bağlı çalışan yüksek memurlar saray çevresinde böyle bir cihazın kurulmuş olmasından tedirgin olmuşlar fakat faydalı bir şey olduğunu anladıktan sonra da bu cihazı yapan öğrencileri ödüllendirmişlerdir.

Genel olarak bakıldığında II. Abdülhamit dönemi boyunca geçmişte olduğu gibi Batı'daki gelişmeler referans alınmış ve ülkenin refah seviyesinin bu gelişmelerin uygulanarak artacağı kabulüyle hareket edilmiştir. II. Abdülhamit, yukarıda değindiğimiz gibi yalnızca teknik ve bilimsel boyutlarda kalması şartıyla, yeni buluşların ülkede uygulanması için destekleyici ve teşvik edici bir pozisyonda olmuştur.

II. Abdülhamit'in insanlığın faydasına olarak kendi döneminde Batı'da ortaya çıkan bu yeni buluşların transferini ve gelişimini desteklemesinin bir diğer sebebi ise hem ülke içerisindeki hem de uluslararası arenadaki prestijini artırmak istemesidir. Bu dönemde ortaya çıkan koruyucu hekimlikle ilgili yeni gelişmeleri uygulayarak halkın gözünde tebaanın hamisi rolünü güçlendirmiş, halkın refahını artırmak için uğraş veren bir Padişah görünümünde olmuştur. Kendi kızını difteriden kaybettikten sonra başka çocukların da aynı hastalıktan ölmemesi için difteri serumu bulunur bulunmaz ülkeye getirilmesine ön ayak olmuş, çocuklar için İstanbul'da son derece modern bir hastane inşa edilmesini sağlamıştır. Bu dönemde yeni tıbbi buluşların ve uygulamaların hayata geçirildiği Hamidiye Etfal Hastanesi, Gülhane Seririyat Hastanesi gibi çağın gerekliliklerini karşılayan son derece modern hastaneler açılmıştır. Hamidiye Etfal Hastanesi'ni ziyaret eden birçok Batılı bilim adamı, hastanenin sahip olduğu modern altyapıya hayranlıklarını dile getirmişlerdir.

II. Abdülhamit diğer alanlarda olduğu gibi tıp alanında da Avrupa'da yaşanan gelişmeleri yakından takip etmiş, yeni bir buluş ortaya çıktığında Osmanlı hekimlerinin bu buluşları öğrenmelerini istemiştir. Nitekim Pasteur kuduz aşısını bulduktan sonra çeşitli ülkelerden doktorların Paris'e gitmekte olduğunu duymuştur.

Bu haber üzerine 1886'da Osmanlı doktorlarının da Paris'e gönderilmelerini istemiştir. Gönderilen bu hekimlere hem Pasteur'ün şahsına verilmek üzere bir nişan hem de adına kurulacak enstitüye bağışlanmak üzere yüklü miktarda para verilmiştir. Nitekim Pasteur Enstitüsü'nün kuruluşunda diğer ülkelere kıyasla en büyük miktarda bağışı yapan ülke Osmanlı olmuştur. Padişah'ın Pasteur Enstitüsü'ne yaptığı bağış dönemin bilim çevrelerinde ve uluslararası basında gündem olmuştur. II. Abdülhamit bu türden gelişmeleri hem Osmanlı Devleti'nin hem de şahsının prestijini artırmak için bir fırsat olarak değerlendirmiştir. Sonraki yıllarda da dönemin meşhur bilim adamları Padişah tarafından hem maddi hem de manevi olarak taltif edilmeye devam edilmiştir.

Başta Padişah'ın kendisinin ve Osmanlı yönetiminin yeni buluşlara yaklaşımı genel olarak bu şekildeyken halk arasında da bu yeni buluşların uygulanmasına zaman zaman tepkisel yaklaşımlar yaşanmıştır. Anadolu coğrafyasında ilk zamanlarda karantina usulüne tepkiler yaşanmışken II. Abdülhamit dönemine gelindiğinde artık durumun kanıksandığı görülmektedir. Fakat Hicaz için aynı durum söz konusu olmamış, bu bölgede yeni dezenfeksiyon yöntemlerinin uygulanmasında zorluk çekilmiştir.

Diğer yandan bu dönemde yeni tıbbi buluşların hayata geçirilmesinde dönemin şartlarının da etkisi olmuştur. 19. yüzyılın başlarında ortaya çıkan kolera salgınları tüm yüzyıl boyunca dünyanın gündeminden düşmemiştir. Seyahat imkânlarının arttığı ve toplulukların önceki yüzyıllara göre çok daha yoğun bir şekilde birbirleriyle temas etmeye başladığı bu yüzyılda bölgesel hastalıklar geniş çapta salgınlara dönüşmüştür. Koleranın önüne geçmek için 19. yüzyılın ikinci yarısında uluslararası sağlık ve hijyen konferansları düzenlenmiştir. II. Abdülhamit dönemine gelindiğinde ise artık hastalıkların bulaşma şekli bilimsel olarak ortaya konmuş ve hastalıklara sebep olan mikroorganizmaların yok edilmesi için dezenfeksiyon yöntemleri geliştirilmiştir.

Avrupa'da olduğu gibi Osmanlı'da da kalabalık şehirlerde ortaya çıkan bu salgın hastalıklar için geliştirilen modern çözümler hayata geçirilmeye başlanmıştır. Bu doğrultuda Avrupa'dan etüv makineleri sipariş edildiği gibi Tersane-i Amire'de de yerli versiyonların üretimi yapılmıştır. 1890'larda Paris ve Londra gibi modern Avrupa şehirlerinde açılmış olan dezenfeksiyon istasyonları İstanbul'da da açılmıştır.

Karantina teşkilatı bu dönemden önce kurulmuş olmasına rağmen bu teşkilat çağdaş bir yapıya ancak II. Abdülhamit zamanında kavuşmuştur. Yalnızca karantinada beklemek günlük hayatta aksamalara sebebiyet verdiği gibi hastalıkların önüne de tam manasıyla geçilmesini sağlamıyordu. II. Abdülhamit döneminde günlük hayatın

parçası olmaya başlayan dezenfeksiyon kavramı ile beraber karantina dairelerinde de etkili sonuçlar alınmaya başlamıştır. Bu sayede hem dünyada hem de Osmanlı'da 20. yüzyıla girerken koleranın günlük hayat ve uluslararası ticaret üzerindeki olumsuz etkileri azalmaya başlamıştır.

Özellikle koruyucu hekimlik uygulamaları ve çiçek aşısının uygulanması konusunda halk tarafında önemli tepkiler olmamakla beraber Osmanlı taşrasında genel olarak bir tepkisizliğin olduğu dikkat çekmektedir. Yani halk çocuklarını aşılatma konusunda istekli davranmamış, devlet başta aşı nizamnameleri olmak üzere kurduğu denetim mekanizmaları ile toplumun her ferdinin aşılması konusunda çaba harcamıştır. Bu durumun ortaya çıkmasında aşının her köy ve kasabaya ulaştırılamamasının da etkisi olmuştur. Seyyar aşıcılar istihdam edilmişse de bunların sayısı bir türlü ülke coğrafyasının büyüklüğüne yetecek seviyeye çıkartılamamıştır. Özellikle Ortadoğu'da ve Arap Yarımadası'nda hem sıcaklar yüzünden verimli bir şekilde aşı dağıtımını yapılamamış hem de halkın yaşam tarzı nedeniyle hıfzıssıhha kurallarının uygulanmasında zorluk çekilmiştir.

Bu dönemde kamu sağlığı ve koruyucu hekimlik uygulamaları alanında yaşanan yeniliklerle ilgili halkın bilinçlenmesinde Osmanlı bürokrasisinde görev yapmakta olan aydın doktorların da önemli bir rol üstlendiği görülmektedir. Özellikle Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye Reisi sıfatıyla Besim Ömer (Akalin) Paşa bulduğu her fırsatta hem yaptığı yayınlarla halkı bilinçlendirmeye çalışmış hem de Osmanlı bürokrasisini halkın aşılması konusunda harekete geçmeye zorlamıştır. Bu dönemde Osmanlı doktorları, ülkenin gelişmişlik seviyesinin modern tıbbi buluşların uygulanmasıyla ölçülebileceğini her fırsatta vurgulamaya çalışmışlardır.

Besim Ömer Paşa, Hüseyin Remzi Bey gibi dönemin önde gelen bilim adamları sık sık Avrupa ülkelerinden referans vererek başta çiçek aşısı olmak üzere koruyucu hekimlik uygulamalarının önemini anlatmaya çalışmışlardır. 20. yüzyıla girerken Avrupa ülkelerinde artık çiçek hastalığından kimsenin ölmediği, bu devirde çiçekten ölmenin adeta bir intihar olduğu ifade edilmiş hem halk hem de Osmanlı bürokrasisi bu yönde adım atmaya teşvik edilmiştir. Benzer bir durum 1887'de kuduz aşısı uygulamaya girdikten sonra da gözlemlenmektedir. Gazetelere ilan verilerek artık bu hastalığın bir çaresinin olduğu ilan edilmiştir. Köylere gazete ulaşmadığı için muhtarlar ve imamlar vasıtasıyla insanların bir hayvan tarafından ısırıldıktan sonra zaman kaybetmeden aşılacak için İstanbul'a gönderilmeleri istenmiştir. Nitekim İstanbul'daki kuduz tedavi merkezinde aşı olanların büyük çoğunluğunun polis ve

yerel memurlar tarafından getirildiği görülmektedir. Kendi isteği ile aşı olmaya gelenler azınlıkta kalmıştır. Ayrıca arşiv belgeleri arasında kuduz aşısı olmak üzere tedavi altında bulundukları sırada firar edenlerin yakalanıp tedavilerine devam edilmesine dair yazışmalara sık sık rastlamak mümkündür.

Sonuç olarak II. Abdülhamit dönemi kendine özgü sosyal ve politik yapısıyla Osmanlı'da önemli değişimlerin yaşandığı bir dönem olmuştur. Bu dönemde Avrupa'da ortaya çıkan tıbbi buluşlar, Osmanlı tıbbında önemli etkiler bırakmıştır. Özellikle mikrobiyoloji biliminin ortaya çıkışı sonrası kamu sağlığını ilgilendiren alanlarda önemli adımlar atılmıştır. Aşı ve serum üretiminin başlaması, dezenfeksiyon uygulamalarının yaygınlaşması merkezileşme çabası içerisinde olan devlet yapısı içerisinde koruyucu hekimlik uygulamalarının temellerinin atılmasını sağlamıştır. Merkezileşen devlet yapısı ile kamu sağlığı alanında dikkate değer adımlar atılmıştır. Aşı ve serum üretiminin başlamasının yanında tüm toplumun çiçek hastalığına karşı aşılmasına dair ilk nizamnameler kaleme alınmıştır. Bu aşı nizamnamelerinin yürürlüğe girmesi ile ülke sınırları içerisinde doğan her çocuğun aşılması kararlaştırılmıştır. Bu nizamnamelerin her ne kadar ülkenin her noktasında harfiyen uygulanamadığı anlaşılrsa da çiçek hastalığıyla mücadelede yıldan yıla ilerleme kaydedildiği görülmüştür. Açılan modern laboratuvarlarda üretilen serumlar sayesinde özellikle difteriden kaynaklanan çocuk ölümleri ciddi oranda azalmıştır. Başta büyük şehirler olmak üzere hastalıkların geniş salgınlara dönüşmeden ortadan kaldırılabilmesi için önemli dezenfeksiyon işlemleri gerçekleştirilmiştir. Hastanelerde röntgen cihazları kullanıma girerek ülke genelinde bu dönemde yaygınlaşmaya başlamış ve ilk Türk radyologlar bu dönemde yetiştirilmiştir.

Bu dönemde açılmış kurumlar ve bu kurumlarda yetişmiş uzmanlar Cumhuriyet'e miras kalmıştır. Cumhuriyet döneminde çiçek hastalığı tamamen eradike edilirken pek çok hastalık kontrol altına alınmıştır. Bu dönemden miras kalan uygulamalar sayesinde çocuk ölümleri azalmış ve kamu sağlığı alanında ciddi bir yol katedilmiştir.

KAYNAKÇA

I. Arşiv Kaynakları

Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA) Kaynakları

CEVDET FONU

Cevdet / Maarif (C.MF.)

129/6405.

Cevdet / Sıhhiye (C.SH.)

12/577; 19/944.

BAB-I ALİ EVRAK ODASI FONU (BEO)

65/4838; 66/4950; 67/4990; 74/5524; 74/5485; 76/5642; 76/5644; 76/5692; 79/5855;
135/10124; 135/10100; 174/13006; 176/88157; 185/13815; 244/18294; 246/18445;
246/18397; 246/18441; 246/18444; 246/18442; 246/18443; 247/18486; 255/19077;
264/19753; 360/26990; 493/36960; 537/40217; 618/46341; 682/51134; 702/52640;
706/52877; 707/52996; 708/53030; 712/53386; 716/53669; 717/53771; 720/53941;
779/58415; 795/59583; 1058/79337; 1061/79519; 1063/79655; 1078/80816;
1085/81304; 1087/81488; 1216/91177; 1809/135163; 1934/145019; 2249/168651;
2456/184135; 2463/184659; 2502/187600; 2604/195275; 2645/198349; 2661/199542;
2674/200531; 2748/206038; 3212/140843; 3462/259597; 3727/279477; 3948/296077;
3951/296304.

DAHİLİYE FONU

Dâhiliye / Asayiş Kalemi (DH. EUM. AYŞ.)

23/22.

Dâhiliye / İdare (DH.İD.)

7/23; 7/28; 44/13; 47/15; 47/35; 153/10.

Dâhiliye / İdare-i Umumiye (DH.İ.UM)

19/11.

Dâhiliye / Mektubi Kalemi (DH.MKT.)

120/21; 278/36; 300/26; 305/76; 343/49; 371/50; 476/44; 510/75; 580/27; 610/80;
612/5; 650/23; 660/71; 676/70; 703/5; 903/65; 980/44; 1042/71; 1060/8; 1072/53;
1123/59; 1153/63; 1278/70; 1289/37; 1510/83; 1799/36; 1800/49; 1818/65; 1821/10;
1825/57; 1830/29; 1963/106; 1969/48; 2041/34; 2041/58; 2058/71; 2066/107; 2085/61;
2085/61; 2092/14; 2107/30; 2118/86; 2158/81; 2210/152; 2211/12; 2224/70;

2227/22; 2257/117; 2273/3; 2288/49; 2298/38; 2304/53; 2318/77; 2335/130; 2345/95; 2361/121; 2361/105; 2441/12; 2465/20; 2548/68; 2560/76; 2565/133; 2573/79; 2584/70; 2611/82; 2612/112; 2634/45; 2671/30; 2690/14; 2695/64; 2698/36; 2726/5; 2763/83; 2877/88; 2905/68.

Dâhiliye / Muhaberat-ı Umumiye İdaresi (DH.MUİ.)

1/32; 4/13; 7/62; 22/48; 29/13; 75/48; 114/34.

Dâhiliye / Şifre Kalemi (DH.ŞFR)

443/90.

Dâhiliye / Umur-ı Mahalliye ve Vilayat Müdürlüğü (DH.UMVM)

81/51.

HARİCİYE NEZARETİ FONU

Hariciye / Hukuk Kısmı (HR.H.)

37/10.

Hariciye / İdare (HR.İD.)

1522/58; 1522/60; 2019/44; 2067/17.

Hariciye / Paris Sefareti (HR.SFR.4)

879/81.

Hariciye / Tahrirat (HR.TH.)

104/13; 133/50.

Hariciye / Tercüme Odası (HR.TO.)

34/80; 34/81; 34/84.

HATT-I HÜMAYUN FONU (HAT.)

523/25531; 23/25563.

İRÂDE FONU

İrade/ Askerî (İ.AS.)

10/7; 24/42; 42/45.

İrade / Dâhiliye (İ.DH.)

130/6652; 132/6782; 133/6861; 209/94683; 989/78067; 989/78144; 989/78067; 989/78144; 1068/83733; 1203/94169; 1205/94333; 1205/94334; 1205/94339; 1205/94294; 1295/102458; 1311/15; 1318/29.

İrade / Dâhiliye (İ.EV)

5/54.

İrade / Hususi (İ.HUS.)

4/43; 17/47; 18/19; 62/34; 69/21; 100/7; 112/66.

İrade / Maliye (İ.ML)

26/39

İrade / Meclis-i Mahsus (İ. MMS.)

117/5031; 131/5618.

İrade / Meclis-i Vala (İ. MVL.)

86/1732

İrade / Orman ve Maadin (İ.OM.)

5/17

İrade / Rüşumat (İ.RSM)

3/25; 14/31

İrade / Sıhhiye (İ. SH.)

5/13; 5/13

İrade / Şehremaneti (İ.ŞE.)

1/29; 7/12; 9/50.

İrade / Şura-i Devlet (İ.ŞD.)

92/5500

İrade / Taltifat (İ.TAL.)

117/16; 120/66; 132/85; 157/11; 363/39.

MALİYE NEZARETİ FONU

Maliye Nezareti / Emlak-ı Emiriyye Müdüriyeti (ML. EEM.)

416/44; 423/35; 463/2; 463/30; 469/103; 477/110; 715/89; 729/23; 1319/28.

MAARİF NEZARETİ FONU

Maarif / Tedrisat-ı İbtidaiyye Kalemi (MF.İBT)

205/124.

Maarif / Mektubi Kalemi (MF.MKT)

269/56; 286/56; 388/10; 1015/33; 1061/1.

MECLİS-İ VALA FONU (MVL.)

7/39; 107/80; 525/69.

MECLİS-İ VÜKELA MAZBATALAR FONU (MV.)

107/80.

SADARET FONU

Sadaret / Amedi Kalemi Evrakı (A.}AMD.):

37/65.

Sadaret / Divan Kalemi (A.}DVN.):

23/10.

Sadaret / Mektubi Kalemi (A.}MKT.):

64/43; 64/54; 64/60; 70/58; 78/42; 83/55; 14/89

2/9; 39/68; 46/57; 143/77; 146/68; 147/9; 324/99; 555/35; 556/20; 558/3; 593/18;

595/16; 704/25

Sadaret / Nezaret ve Devair Evrakı (A.}MKT. NZD.):

65/18.

Sadaret / Umum Vilayat Evrakı (A.}MKT.UM.)

85/85; 86/55; 91/58; 116/78; 323/14; 324/99; 326/18; 326/72.

ŞURA-i DEVLET FONU (ŞD.)

331/26; 365/66; 525/26; 584/28; 635/11; 637/1; 640/19; 649/15; 2568/3.

YILDIZ FONU

Yıldız / Askerî Maruzat (Y.PRK.AS)

85/59; 94/33; 126/33.

Yıldız / Elçilik, Şehbenderlik ve Ateşemiliterlik (Y.PRK.EŞA)

12/90; 33/30.

Yıldız / Esas Evrakı Defterleri (Y.EE.d.)

340.

Yıldız / Hususi Maruzat (Y.HUS.)

231/42; 237/18; 237/18; 237/18; 237/18; 237/18; 241/46; 265/35; 268/94; 278/77;

279/121; 279/130; 280/57; 281/85; 282/96; 308/96; 396/100.

Yıldız / Mütenevvia Maruzat (Y.MTV.)

25/1; 47/147; 60/55; 63/80; 72/118; 75/61; 92/56; 129/82; 132/32; 155/153; 158/30;

180/114; 267/146; 267/20; 272/151.

Yıldız / Hariciye Nezareti Maruzatı (Y.PRK.HR.)

14/7; 21/86.

Yıldız / Kâmil Paşa Evrakı (Y.EE.KP.)

4/303.

Yıldız / Resmî Maruzat (Y.A.RES.)

56/10; 140/19.

Yıldız / Sıhhiye Nezareti Maruzatı (Y.PRK.SH.)

3/45; 3/49.

Yıldız / Umumi (Y.PRK.UM.)

29/29.

ZABTİYE FONU (ZBT)

41/2; 316/100; 348/57; 358/26; 358/86; 487/98; 487/111.

II. Resmî Yayınlar

Düstur, 1. Tertib, 2. Cilt, Matbaa-i Amire, 1289

Düstur, 1. Tertib, 2. Cilt, Matbaa-i Amire, 1289

Düstur, 1. Tertip 5. Cilt, Ankara Başvekalet Matbaası, 1937

Düstur, 1. Tertib, 6. Cilt, Ankara Devlet Matbaası, 1939

Düstur, 1. Tertib, 7. Cilt, Ankara Devlet Matbaası, 1941

Düstur, Tertib-i Sani, 7. Cilt, Dersaadet Matbaa-i Amire, 1336.

Resmî Gazete, 2 Haziran 1941, “1941 Malî Yılı Muvazenei Umumiye Kanunu”, s. 1059.

Salname-i Devlet-i Aliye-i Osmanîye, 49. Sene, Matbaa-i Amire, Dersaadet, 1311.

Salname-i Devlet-i Aliye-i Osmanîye, 50. Sene, Matbaa-i Amire, Dersaadet, 1312,

Salname-i Devlet-i Aliye-i Osmanîye, 51. Sene, Matbaa-i Amire, Dersaadet, 1313.

III. Süreli Yayınlar

-Ahmet İhsan, “Atıfet-i Seniyye Hazret-i Padişahi Tedav-i Mecruhin Askeriyede Röntgen Şuaatı” **Servet-i Fünun**, 29 Mayıs 1313, s. 311.

- “Buzağı Aşısı Ameliyatı”, **Servet-i Fünun**, Sayı:88, Cilt:4, 5 Teşrin-i Sani 1308, s.148-149.

- “Dersaadet’te Röntgen Usulüyle Fotoğraf Ahzi”, **Servet-i Fünun**, 20 Haziran 1312, s.s. 267-269.
- “Doktor Koch’un Tüberkülini”; **Servet-i Fünun**, 28 Teşrin-i Evvel 1309, s. 139-140.
- “Kızıl Serumı” **Servet-i Fünun**, 19 Eylül 1318, s.s. 387-389.
- “Tebhirhanelerimiz”, **Servet-i Fünun**, 23 Haziran 1310, s. 270.
- “Tevcihat ve Havadis” **Servet-i Fünun**, 29 Kanun-i Sani 1313, s. 180.
- Doktor Besim Ömer, “Çiçek Aşısı” **Nevsal-i Afiyet Salname-i Tıbbi**, Üçüncü Sene (Üçüncü Cilt), Matba-i Ahmed İhsan ve Şürekası, İstanbul, 1320, s. 317;
- Doktor Besim Ömer “Telkihane-i Şahane ve Buzağı Aşısı”, **Nevsal-i Afiyet**, 1. Cilt, Alem Matbaası- Ahmed İhsan ve Şürekası, 1315, s. 112.
- Doktor Besim Ömer, “Artık Hiç Görülmemesi Lazım Gelen Bir Hastalık” **Nevsal-i Afiyet Salname-i Tıbbi**, Dördüncü Kitab, Matba-i Ahmed İhsan, İstanbul, 1322, ss. 229-234.
- “Jenner ve Çiçek Aşısı”, **Nevsal-i Afiyet**, C. 3, haz. Ahmet Zeki İzgöer, Sağlık Bilimleri Üniversitesi Tıp Tarihi Uygulama ve Araştırma Merkezi Yayını:2, İstanbul, 2020, s.1258.
- Subhi Edhem, “Etibba-i Baytariye Teşkilat ve Cemiyeti”, **Nevsal-i Baytari**, Agop Matosyan Matbaası, Dersaadet, 1334, s. 95-101.
- Rasih Emin, “Röntgen Şuaa ve Tatbikatı”, **Hamidiye Etfal Hastahane-i Alisinin İstatistik Mecmua-i Tıbbiyesi**, Matbaa-i Osmanîye, Dördüncü Sene, Hicri: 1321, Mali: 1319, s. 194-195.
- “Etfal Tebaiperveri Hazret-i Hilafetpenahi ve Kızıl Serumı İmalı” **Hamidiye Etfal Hastahane-i Alisinin İstatistik Mecmua-i Tıbbiyesi**, Matbaa-i Osmanîye, Dördüncü Sene, Hicri: 1321, Mali: 1319, s.s. 203,204.
- Doktor P. Moser, “Kızıl Hastalığı’nın Serum ile Tedavisi”, çev. Binbaşı Doktor Ziya Nuri, **Hamidiye Etfal Hastahane-i Alisinin İstatistik Mecmua-i Tıbbiyesi**, Matbaa-i Osmanîye, Dördüncü Sene, Hicri: 1321, Mali: 1319, s.s. 232-235.
- “Hastane-i Ali’nin Kızıl Serumı Darülistihzarının Tetkikatı ve Doktor Süleyman Nuri Beyin Avrupa’daki Cevalanı”, **Hamidiye Etfal Hastahane-i Alisinin İstatistik Mecmua-i Tıbbiyesi**, Matbaa-i Osmanîye, Dördüncü Sene, Hicri: 1321, Mali: 1319, s.s.33-38.
- Feham Ülgen, “Abdülhak Hâmid’in Ecdâdı”, **Hayat Tarih Mecmuası**, Cilt:1, Sayı: 4, 1973, s. 18-23.
- **Münchener Neuste Nachrichten**, 20.12.1890, s.4.

- “Çiçek Hastalığı ve İtikadat-ı Batıla Aşı Ameliyatı ve Aydın Vilayeti Sıhhiye Memurları”, **Sıhhat**, 1-8 Rebiülahir 1306, Numara: 8, s. 30.
- **Resimli Gazete**, 26 Teşrin-i Sani 1308, Sene:2, Cilt: 2, s.554.
- **Teltower Kreisblatt**, 02.12.1890, s.2.
- “Keep Cholera In Its Home; Dr.Stephen Smith On The Paris Sanitary Conference”**The New York Times**, 19 May 1894, s.3.

IV. Kitaplar

- ADIVAR, Adnan, **Osmanlı Türklerinde İlim**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1982.
- AKALIN, Besim Ömer, **Nevsal-i Afiyet c.I-IV**, haz. Ahmet Zeki İzgöer, Sağlık Bilimleri Üniversitesi Tıp Tarihi Uygulama ve Araştırma Merkezi Yayını:2, İstanbul, 2020.
- ANCELO, **Alat-ı Tebhiriye ve Usul-i Tathir**, Bahriye Matbaası, 1311.
- BESİM, Aytekin ve BAŞEKİM, C. Çınar, **Dr. Esad Feyzi Bey**, Nisan Kitabevi, Eskişehir, 2018.
- BAYAT, Ali Haydar, **Tıp Tarihi**, Merkezefendi Geleneksel Tıp Derneği, İstanbul, 2010.
- BERKES, Niyazi, **Türkiye’de Çağdaşlaşma**, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1973.
- BİREN, Tevfik, **II. Abdülhamid, Meşrutiyet ve Mütareke Devri Hatıratları 1**, Arma Yayınları, İstanbul, 1993.
- BRAUN, Hugo ve ÖKTEM Ziya, **Mikrobiyoloji ve Salgınlar Bilgisi**, İsmail Akgün Basımevi, 1944.
- DAVID Ian, John ve MILLAR Margeret, **The Cambridge Dictionary of Scientists**, Second Edition, Cambridge University Press, 2002.
- DEVELLİOĞLU Ferit, **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat**, Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara, 2012.
- **Devlet-i Aliye-i Osmanîye Tahaffuzhanelerinde Düstur-ı Amel Tutulmak Üzere Meclis-i Umur-ı Sıhhiye’nin 15 Haziran Sene 1315 Tarihli İctimanda Usul-ü Tebhir Hakkında Kararlaştırılan Talimat**, Dersaadet, Matba-i Osmanîye, 1315.,
- **Dorland’s Illustrated Medical Dictionary**, 30th Edition, Philadelphia, 2003
- ELHAC, Rıza Tahsin, **Mir’at-ı Mekteb-i Tıbbiye İkinci Cilt**, Dersaadet, Kader Matbaası, 1328.

- ERGİN, Osman, **İstanbul Tıp Mektepleri, Enstitüleri ve Cemiyetleri**, İstanbul Üniversitesi Tıp Tarihi Enstitüsü Sayı: 17, Osmanbey Matbaası, İstanbul, 1940.
- ERGİN, Osman Nuri, **Mecelle-i Umûr-ı Belediye**, C.6, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları No:21, 1995.
- _____, **Türk Maarif Tarihi**, Cilt 1 ve 2, Eser Matbaası, İstanbul, 1977.
- FENNER, F. ve HENDERSON, D.A. ve ARITA I. ve JEZEJ, Z. ve LADNYI, D., **Smallpox and its Eradication**, World Health Organization, Geneva, 1988.
- FEYZİ, Esad, **Röntgen Şu'â'tı ve Tatbikât-ı Tıbbiye ve Cerrahiyesi**. 1314-1898. Röntgen Işınları ve Tıp ve Cerrahi Uygulamaları. Ed. Aytekin Besim, Ankara, 2006.
- GARRISON Fielding H., A.B., M.D., **An Introduction to the History of Medicine**, W.B. Saunders Company, Philadelphia and London, 1929.
- HECTOR, Winifred, **The Work of Mrs Bedford Fenwick and the Rise of Professional Nursing**, Royal Collage of Nursing, London, 1973.
- HULKİ, Hüseyin, **Berlin Hatıratı**, Karabet Matbaası, 1308.
- HÜSAMEDDİN, Rıfat, **Telkiahane-i Şahane'nin 1318 Senesine Mahsus İstatistik Risalesidir**, Mekteb-i Tıbbiye Matbaası, Dersaadet, Sene-i Hicriye: 1321, Sene-i Maliye: 1319.
- HÜSAMEDDİN, Rıfat, **Telkiahane-i Şahane'nin 1320-21 Senelerine Mahsus İstatistik Risalesidir**, Mekteb-i Tıbbiye Matbaası, Dersaadet, Sene-i Hicriye: 1324, Sene-i Maliye: 1322.
- İHSANOĞLU, Ekmeleddin, **Suriye'de Modern Osmanlı Sağlık Müesseseleri, Hastahaneleri ve Şam Tıp Fakültesi**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1999.
- KARAYAMAN Mehmet, **20. Yüzyılın İlk Yarısında İzmir'de Sağlık**, İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayını, İzmir, 2008.
- **Kolera Karantinası Hakkında Nizamname**, Matba-i Amire, Dersaadet, 1311.
- MACİD, Osman, **Kuduz**, Meziyet-i İktisadiye Matbaası, Dersaadet, 1327.
- MAGNER, Louis N., **A History of Medicine Second Edition**, Taylor and Francis Group, 2005.
- NİŞANYAN, Sevan, **Nişanyan Sözlük-Çağdaş Türkçenin Etimolojisi**, Liber Plus Yayınları, İstanbul, 2018.
- OCAK, Başak, **Halk Sağlığı Hizmetinde 107 Yıl İzmir Büyükşehir Belediyesi Eşrefpaşa Hastanesi**, İzmir Büyükşehir Belediyesi, İzmir, 2016.
- OSMANOĞLU Ayşe, **Babam Sultan Abdülhamid (Hatıralarım)**, Selçuk Yayınları, Ankara, 1986.

- PINAR Tuğrul ve DİCLE Oğuz, **Yüz Yıllık Yolculuk, Başlangıcından Günümüze Türk Radyolojisi**, 5G Matbaacılık İstanbul, 1995.
- REMZİ, Hüseyin Remzi, **Kuduz İlet ve Tedavisi**, Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye Matbaası, 1304.
- SAĞLAM Tevfik, **Nasıl Okudum**, İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Atatürk'ün Yüzüncü Doğum Yılı Kutlama Yayınları Özel Seri 4, İstanbul, 1981.
- SAMİ, Şemseddin, **Kamus-ı Fransevi**, Mihran Matbaası, İstanbul, 1302.
- SARI, Nil Sarı ve İZGEÖER, Ahmet Zeki ve TUĞ Ramazan, **Başbakanlık Osmanlı Arşiv Belgeleri Işığında II. Abdülhamid Devri'nde Kurulan ve Geliştirilen Hastaneler**, Nobel Tıp Kitabevleri, İstanbul, 2014.
- SMITH, D.Daniel, **The Serum Treatment of Scarlet Fever**, Senior Thesis, University of Nebraska, College of Medicine, 1934.
- TOPUZLU, Cemil, **İstibdat- Meşrutiyet-Cumhuriyet- Devirlerinde 80 Yıllık Hatıralarım**, haz. Cemalettin Topuzlu, Topuzlu Yayınları, İstanbul, 2002.
- TOSYAZADE, Rıfat Osman, **Hayatım ve Hatıratım Doktor Rıfat Osman'ın Öğrencilik ve Gülhane Anıları (1879-1921)**, Çev. Ratıp Kazancıgil, Gata Basımevi, Ankara, 1998.
- UNAT, Ekrem Kadri, **Osmanlı İmparatorluğunda Bakteriyoloji ve Viraloji**, İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1970.
- ÜLMAN, Yeşim Işıl, **Galatasaray Tıbbiyesi Tıbbiye'de Modernleşmenin Başlangıcı**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2017.
- ÜNVER, Süheyl, **Dr. Hüseyin Hulki Almanya'da**, Kader Basımevi, İstanbul, 1950
- _____, **Türkiye'de Çiçek Aşısı ve Tarihi**, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul, 1948.
- YILDIRIM, Nuran, **Hastane Tarihimizde Bir Kutup Yıldızı Hamidiye Etfal Hastanesi**, Ajansfa, İstanbul, 2010.
- _____, **İstanbul'un Sağlık Tarihi**, İstanbul 2010 Avrupa Kültür Başkenti Ajansı İstanbul Üniversitesi Projesi No:55-10, İstanbul, 2010.
- _____, **14. Yüzyıldan Cumhuriyet'e Hastalıklar Hastaneler Kurumlar Sağlık Tarihi Yazıları I**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2014.
- _____, **İstanbul Tıp Fakültesi Tarihine Bakış**, İstanbul Üniversitesi, İstanbul, 2015.
- YOUNG Lisa, **Antoni Van Leeuwenhoek: Genius Discoverer of Microscopic Life**, Enslow Publishers, 2015.

V. Tezler

- AĞRALI, Kardelen, **Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Kuduzla Mücadele**, İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, İzmir, 2021.
- ALTAY, Sadet, **Atatürk Dönemi Sağlık Politikalarının Halka Yansımasında Öncü Kurumlar: Numune Hastaneleri (1924-1938)**, T.C. Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Doktora Tezi, Ankara, 2015.
- BOZKURT, Abdurrahman, **İtilaf Devletlerinin İstanbul'da İşgal Yönetimi**, İstanbul Üniversitesi, Tarih Anabilim Dalı, Doktora Tezi, 2009.
- ÇAKIR, Sinan, **Bakteriyolojihane-i Şahane'nin Kuruluşu ve Faaliyetleri**, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2006.
- DÜZALAN, Nurçe, **Demirkapı Kışlası'nın Tarihsel Gelişimi, M.S.B. İstanbul Tedarik Bölge Başkanlığı Binaları Olarak Kullanımı ve Koruma Sorunları**, İstanbul Teknik Üniversitesi, Mimarlık Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2010.
- EKİNCİ, Mehmet Uğur, **The Origins of the 1897 Ottoman-Greek War: A Diplomatic History**, Bilkent Üniversitesi Tarih Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2006.
- KAÇAR, Mustafa, **Osmanlı Devleti'nde Mühendishânelerin Kuruluşu ve Bilim ve Eğitim Anlayışındaki Değişmeler**, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Bilim Tarihi Bölümü Doktora Tezi, İstanbul, 1994.
- KARAASLAN, Fatih, **Osman Saib Efendi'nin Coğrafya-i Kıt'a-i Afrika Adlı Eserinin Transkribi**, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2015.
- KARACAOĞLU, Emre, **Başbakanlık Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre Bakteriyolojihâne-i Şâhâne**, Türkiye Cumhuriyeti Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe Anabilim Dalı Doktora Tezi, Ankara, 2018.

- KÖSE Hülya, **Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Türkiye'de Veremle Mücadele**, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Erzurum, 2020.
- ŞAHİN, Sıla, **Osmanlı Devleti'nde Patent Uygulaması: İhtira Beratı Kanunu**, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- TOLUNAY, Orkun, **Türkiye'de Aşı Takviminin Tarihçesi**, Tıp Tarihi ve Etik Yüksek Lisans Programı Yüksek Lisans Tezi, Çukurova Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü Tıp Tarihi ve Etik Anabilim Dalı, 2019.
- TUNA, Aslı, **Şam Mekteb-i Tıbbiyesi**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2018.
- YILAN, Burcu, **Osmanlı Devleti'nde Salgın Hastalıklarla Mücadele ve Karantina Teşkilatının Yağınlaşması: İzmir Klazomen Tahaffuzhanesi Örneği**, T.C. Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020.

VI. Makaleler

- ABBOTT, Francis C., “Surgery in the Greco-Turkish War”, **The Lancet**, Volume: 153, Issue:3933,14 January 1899, s.s. 80-83;
- ABBOTT, Francis C., “Surgery in the Greco-Turkish War”, **The Lancet**, Volume: 153, Issue:3934, 21 January 1899, s.s. 152-156.
- ACIDUMAN, Ahmet, “Şanizade Mehmed Ataullah Efendi ve Mi'yarü'l-Etibba Adlı Eserinde Çocuk Hastalıkları”, **Çocuk Sağlığı ve Hastalıkları Dergisi**, Sayı 52, yıl 2009, s.s. 42-52
- AK Mehmet, “Osmanlı Devleti'nde Veba-i Bakarî (Sığır Vebası)”, **Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi**, Sayı:39, 2016, s.s.215-240
- AKALIN, Besim Ömer, “Merhum Esad Feyzi”, **Nevsal-i Afiyet**, Cilt:3, haz. Ahmet Zeki İzgöer, Sağlık Bilimleri Üniversitesi Tıp Tarihi Uygulama ve Araştırma Merkezi Yayını:2, İstanbul, 2020, s.15.
- AKDENİZ, Melahat ve KAVUNCU, Ethem, “Aşılama ve Aşıların Tarihçesi”, **Klinik Tıp Aile Hekimliği**, Cilt: 8, Sayı:2, Yıl: 2016, s.s. 11-28.
- AKPINAR, Deniz ve ERHAN Ertuğrul, “Anadolu'da Açılan İlk Aşı ve Serum Üretim Enstitüsü “Erzincan Serum Darülistihzarı”, **International Journal of Social and**

Humanities Sciences Research, Cilt: 10, Sayı: 29 Ekim 100. Yıl Özel Sayısı, 2023, s.s. 93-103.

-AKYAY Necmettin, “Tarihimizden Bilgiler: İlk Türk Mikrobiyolog Miralay Doktor Hüseyin Remzi Bey (1839-1898), **Mikrobiyoloji Bülteni**, Cilt: 3, Sayı:2, 2 Nisan 1969. s.s.102-105.

-ALKIŞ, Neslihan, “Anestezi Tarihi”, **Ankara Sağlık Hizmetleri Dergisi**, C.1, S.1, 2000, s. 39; Yeşim Işıl Ülman, “Türkiye’de Kloroformun İlk Kez Kullanılışı ve İlginç Bir Deneme (1848)”, **Hastane**, S. 37, 2005, s.s. 39-42.

-AYDIN, Bilgin, “Salname” **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, Cilt: 36, İstanbul, 2009, s.s. 51-54.

-AYHAN, Halis, “Batılılaşma”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C. 5, İstanbul, 1992, s.s.158-162.

-AYKURT, Çetin ve AYKURT, Filiz, “II. Abdülhamit’in Pasteur Enstitüsü ile Münasebetleri”, **Uluslararası Söz, Sanat, Sağlık Sempozyumu 21-23 Ekim 2015/Edirne Bildiriler**, s.s. 481-485.

-AZAP, Pınar Çevik, “Müşirlikten Sürgüne Bir Hayat: Mustafa Zeki Paşa (1908-1914)”, **Türkiyat Mecmuası**, C. 33, S. 2, 2023, s.s. 681-720.

-BAHAR, Coşkun, “Avrupa’da Dolaşan Koleranın Gölgesinde, İstanbul Uluslararası Sağlık Konferansı”, **Turkish Journal of Public Health**, C. 18, S. 1, 2020, s.s. 68-82.

-BALTAS, C. S. ve BALANIKA, A. P., ve KELEKIS, N., FEZOULIDIS I. V., “The Roots of Radiology In Greece”, **Journal of the Belgian Society of Radiology**, Volume: 93, Issue: 5, 2010, s.s. 267-270.

-BAŞARAN, Cem Hakan, “Gazette des Hôpitaux Civils et Militaires de l'Empire Ottoman/Ceride-i Emâkinü’s-Sıhha [1887-1897]: Yeni Bulunan Sayılar ve Yeniden Değerlendirme”, **Osmanlı Bilimi Araştırmaları Dergisi**, C. 24, S. 1, 2023, s.s. 67-103.

-BARIŞ, Yusuf İzzettin, “Dünya Tüberküloz Tarihi”, **Konuralp Tıp Dergisi**, 2011, Cilt:3, Sayı:2, s.1. s.s.1-4.

-_____, “Osmanlı’da Tüberküloz”, **Toraks Dergisi**, Cilt:3, Sayı:3, Aralık 2002, s.s. 335-337

-BAŞEKİM Cihat Çınar, “Radyolojiye Adanmış Bir Ömür: Dr.Mehmet Şevki Bey”, **Mersin Üniversitesi Tıp Fakültesi Lokman Hekim Tıp Tarihi ve Folklorik Tıp Dergisi**, Cilt:5, Sayı:1, 2015, s.s. 33-36

- BAŞOĞLU, İbrahim, “Cumhuriyet Öncesi Radyologlarımız”, **Türk Radyoloji Dergisi**, Cilt: 36, Sayı:2, 2017, s.s.27-30.
- BAYKUZU, Tilla Deniz, “İslamiyet Öncesi Dönemde İlk Türk Hekimleri”, **Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi**, C. 5, S. 9, 2023, s.s. 83-90.
- BAYUR, Hikmet, “Yeni Bulunmuş Bazı Belgelerin Işığında Kâmil Paşa’nın Siyasal Durumu”, **Belleten**, Cilt:35, Sayı:137, 1971, s.s. 61-117.
- BAZIN, Hervé, “Pasteur and the Birth of Vaccines Made in the Laboratory”, **History of Vaccine Development**, ed. Stanley A. Plotkin, Springer, 2011, s.s. 33-45.;
- BEST, M. ve NEUHAUSER D., “Ignaz Semmelweis and the birth of infection control”, **Quality and Safety in Health Care**, Volume: 13, 2004 June, s.s. 233-234.
- BEKTAŞ, Gönül (Gunjul), “Bir Rumeli Kentinin Modernleşmesi: Üsküp (1839-1912)”, **METU Journal of the Faculty of Architecture**, Cilt: 37, Sayı: 1, 2020, s.s. 169-198.
- BUĞDAYCI, İlhami, “X Işınları 100 Yaşında”, **Bilim ve Teknik**, Cilt:18, Sayı:336, Kasım 1995, s.s. 34-39
- BURKE, Donald S., “Of Postulates and Peccadilloes: Robert Koch and Vaccine (Tuberculin) Therapy for Tuberculosis”, **Vaccine**, Volume:11, Issue: 8, 1993, s.s. 795-804.
- BURGU, İbrahim ve AKÇA Yılmaz, “Sığır Vebası”, **Bilim ve Teknik**, Cilt:25, Sayı: 290, 1992, s.s. 19-21
- CANDEĞER Ümmügülsüm, “Cumhuriyet Döneminde Türkiye’de Çiçek Hastalığı (1923-1960)”, **Tarihsel Süreçte Anadolu’da Çiçek**, Ankara, Ed. Şükran Köse, Fevzi Çakmak, Ahmet Çağrı Büke, Eren Akçiçek, Gece Kitaplığı, 2020, s.s. 95-106.
- ÇELİK Yüksel, “XIX. Yüzyılda Osmanlı’da Anatomi Eğitimi ve Kadavra Temininde Yaşanan Sorunlar”, **Tarih Dergisi**, S. 48, 2008 s.s. 47-63.
- DANIEL Thomas M., “The History of Tuberculosis” **Respiratory Medicine**, Volume:100, 2006, s.s. 1862-1870
- DEMİRDEN, Süleyman Furkan ve ALPTEKİN, Kadir ve GEBOĞLU, Ilgın ve ÖNCEL Suphi Ş., “Dünden Bugüne Türkiye’de Aşılama ve Aşı Üretiminin Tarihçesi”, **Türk Mikrobiyoloji Cemiyeti Dergisi**, Cilt: 54, Sayı: 4, 2020, s.s. 247-264.
- DEMİRKAYA, Fulya Üstün ve YAVRU, Merve, “Osmanlı Dönemi Trabzon’unda Salgınlar ve Karantina Binaları (1838-1914)”, **Megaron Yıldız Technical University Faculty of Architecture E-Journal**, Cilt:6, Sayı: 4, 2021, s.s. 702-720.

- DICK, George F. ve DICK, M.D. Gladys H., “Scarlet Fever”, **The American Journal of Public Health**, Volume: 14, Issue: 12, 1924, s.s. 1027
- DURUSOY, Raika, “Çiçek Bir Eradikasyon Öyküsü (Mü?)”, **Toplum ve Hekim**, Cilt 18, Sayı:5, 2003, s.s. 367-372.
- ENGİN, Vadettin Engin ve GÜLSOY Ufuk, “İstanbul’un Aydınlatılmasında Elektrik Dönemi”, **Antik Çağdan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi**, C.9, 2015, s.s. 372-376.
- ERK, Nihal, “Pendik Veteriner Bakteriyoloji ve Seroloji Enstitüsü Kuruluşu”, **Ankara Üniversitesi Veteriner Fakültesi Dergisi**, Cilt: 10, Sayı: 1, 1963, s.s. 44-48.
- “Etymologia: Diphtheria”, **Emerging Infectious Diseases**, Volume:19, Issue:11, 2013, s. 1838.
- ETKER, Şeref, “Paul-Louis Simond ve Bakteriyolojihane-i Osmanî’nin Çemberlitaş’ta Açılışı (21 Eylül 1911)”, **Osmanlı Bilimi Araştırmaları**, Cilt: 10, Sayı:2, 2009, s.s. 13-33.
- EPREZA José ve LEDERMAN Seth ve NITSCHKE, Andreas ve DAMASO, Clarissa R., “Early smallpox vaccine manufacturing in the United States: Introduction of the “animal vaccine” in 1870, establishment of “vaccine farms”, and the beginning of the vaccine industry”, **Vaccine**, Volume 38, Issue: 30, 19 June 2020, s.s. 4773-4779.
- GÖKÇAY, Gülbin, “Tüberkülin Cilt Testi”, **Çocuk Dergisi**, Cilt:10, Sayı:1, 2010, s.s.6-12.
- GENÇER, Ali İhsan, “İstanbul Tersânesinde Açılan İlk Tıp Mektebi”, **Tarih Dergisi**, S. 31, Mart 1977, s.s. 301-316.
- GÜLSER, Ceren ve RASİMOĞLU İlikan, “Taşrayı İyileştirmek: 19. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu’nda Memleket Hekimleri”, **Mersin Üniversitesi Tıp Fakültesi Lokman Hekim Tıp Tarihi ve Folklorik Tıp Dergisi**, Sayı:1, Cilt:3, Yıl: 2013, s.s. 1-6.
- GÜLTEKİN, Elif, “Osmanlı Devleti’nde Tıp Eğitimi”, **Görsel ve Belgelerle Sağlık Eğitimi Tarihi: I Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane (1903-1933)**, haz. Ahmet Zeki İzgöer, Halûk Perk, Sağlık Bilimleri Üniversitesi Yayınları, 32, İstanbul, 2022, s.s. XI-XXV.
- GÜNDÜZ, Nazlı, “Bir Kadın Seyyah’ın Kaleminden Osmanlı’da 18. Yüzyıl Saraylı Kadın Erkek Giyisileri: Bir Kültürü Tanımak”, **Milli Kültür Folklor**, Yıl:31, sayı: 124, 2019, s.s. 121-135.

- GÜNERGUN, Feza, “Spiridon Mavroyéni Pacha (1817-1902) et sa Contribution À la Diffusion des Sciences Médicales dans l'Empire Ottoman”, **Osmanlı Bilimi Araştırmaları Dergisi**, C. 6, S.1, s.s. 37-63.
- _____, “XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Kimyager-Eczacı Bonkowski Paşa (1841-1905)”, **I. Türk Tıp Tarihi Kongresi**, İstanbul, 1988, s.s. 229-252.
- HACIÖMEROĞLU, Mustafa, “Türkiye’de Aşı Serum Üretiminin Tarihçesi”, **IX. Türk Tıp Tarihi Kongresi Bildirileri**, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara, 2006, s.s. 547-548.
- HARDY, Gladys M., “Ethel Gordon Fenwick, S.R.N. A Short Outline of Her Life and Work”, **The British Journal of Nursing**, Volume:95, Issue: 2145, 1947, s.s. 37-42.
- HAYIRLIDAĞ, Mustafa ve BÜKEN Nüket Örnek, “Dr. Hüseyin Hulki Bey’in Yaşam Öyküsü, Eserleri ve Katılmış Olduğu Tıp Kongrelerinden Notlar”, **Dört Öge**, Sayı:15, Yıl: 2019, s.s. 155-165.
- HESS, Volker, “The Administrative Stabilization of Vaccines: Regulating the Diphtheria Antitoxin in France and Germany, 1894–1900”, **Science in Context**, Volume:21, Issue: 2, 2008, s.s. 201-227
- HUBER, Valeska, “The Unification of the Globe by Disease? The International Sanitary Conferences on Cholera, 1851–1894” **The Historical Journal**, Volume: 49, No:2, s.s. 453-476.
- HUGO, W. B., “A Brief History of Heat and Chemical Preservation and Disinfection”, **The Journal of Applied Bacteriology**, 1991, 71, s.s. 9-18.
- “İnfeksiyon Dünyasının Ölümsüzleri: Tıbbın Baronu Joseph Lister”, **İnfeksiyon Dünyası**, S. 3, 2006, s.s. 68-70.
- İHSANOĞLU, Ekmeleddin, “Osmanlıların Batı’da Gelişen Bazı Teknolojik Yeniliklerden Etkilenmeleri”, **Osmanlılar ve Batı Teknolojisi Yeni Araştırmalar Yeni Görüşler**, haz. Ekmeleddin İhsanoğlu, İstanbul Üniversitesi Basımevi, İstanbul, 1992, s.s. 121-139.
- _____, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Bilim, Teknoloji ve Sanayide Modernleşme Gayretleri”, **Osmanlı Bilimi Araştırmaları**, S. 2, 1998, s.s. 1-22.
- İPŞİRLİ, Mehmet, “Bilad-ı Selase”, **Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, Cilt: 6, İstanbul, 1992, s.151-152.

- KÂHYA, Esin, “19. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı İmparatorluğu’nda Tıp Eğitimi ve Kalburüstü Hekimlerimiz”, **Erdem**, C.1, S. 3, 1985, s.s. 685-710.
- _____, “Fransa’da İhtisas Yapmış Olan Türk Hekimlerinden Bazıları” **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi**, C.31, Sayı. 1-2, 1987, s.s. 245-262.
- KARACOĞLU, Emre, “Kuduz Hastalığına Dair İlk Kitabımız: Kuduz İlleti ve Tedavisi”, **Türkiye Klinikleri Tıp Etiği-Hukuku-Tarihi Dergisi**, Cilt:23, Sayı: 3, 2015, s.s. 73-85.
- _____, “Doktor Hüseyin Remzi Bey (Ö.1896) Hayatı, Eserleri ve Bilimsel Bir Diyalogu” **Mersin Üniversitesi Tıp Fakültesi Lokman Hekim Tıp Tarihi ve Folklorik Tıp Dergi**, Sayı: 2, Cilt:5, Yıl: 2015, s.s. 69-83.
- _____, Telkikhâne-i Şâhâne’nin Kuruluş Sürecine Dair, **Tarih Araştırmaları Dergisi**, Cilt:38, Sayı:65, 2019, s.s. 197-249.
- KARAMANOU, Marianna ve PANAYIOTAKOPOULOS, George ve TSOUCALAS, Gregory ve KOUSOULIS, Antonis ve ANDROUTSOS, George, “From miasmas to germs: a historical approach to theories of infectious disease transmission”, **İnfez Med**, Volume: 20, Issue: 1, March 2012, s.s. 58-62.
- KARAGÜL, Sencer Mustafa, “Pendik Veteriner Kontrol Enstitüsü ve 115 Yıllık Tarihi”, **Veteriner Hekimler Derneği Bülteni**, Sayı:14, 2017, s.s. 39-46.
- KARDAŞ Abdülaziz, “Cumhuriyetin İlk Yıllarında Halkı Yoksullaştıran Salgın”, **Kuram ve Uygulamada Sosyal Bilimler Dergisi**, Yıl:5, Sayı: 2, 2021, s.s. 231-247.
- KARLIKAYA, Esin, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Uygulanan Aşı ve Serumlar ile Bunların Üretildiği Kuruluşlar”, **Trakya Üniversitesi Tıp Fakültesi Dergisi**, Cilt:1999, Sayı:3, s.s. 167-178.
- KARTEPE, Mustafa, “I. Dünya Savaşı Yıllarında Tifüs Aşısının Uygulanmasında Türk Hekimlerinin Rölü”, **Mikrobiyoloji Bülteni**, Cilt:42, Sayı:2, 2008, s.s. 301-313.
- KAYSERİLİ ORHAN, Figen, “Birinci Dünya Savaşı’nda Kafkas Cephesi’nde Sağlık Hizmetleri ve Erzurum’da İlk Tifüs Aşısı Uygulamaları”, **Türk Hijyen ve Deneysel Biyoloji Dergisi**, C.78, S. 3, s.s. 389-398.
- KAZANCIGİL, Aykut, “XIX. ve XX. Yüzyıllarda Türkiye’de Fizik ve Tıbbi Fizik Tarihi ile İlgili Yayınların Notlu Kaynakçası”, **Osmanlı Bilimi Araştırmaları**, Cilt:6, Sayı:2, 2005, s.s. 317-358.
- KESİK, Muharrem, “Selçuklularda Sağlık, Sağlık Kurumları ve Tıp Eğitimi”, **Tarih Dergisi**, S. 71, 2020, s.s. 115-144.

- KOÇ, Bahattin Taylan ve DİKER, Kadir Serdar, “Viral Enfeksiyonlar ile Mücadelede En Hızlı Silahlardan Biri: Antiserum/Plazma Tedavisi”, **Etlik Veteriner Mikrobiyoloji Dergisi**, Cilt:32, Sayı: 2, 2021, s.s.185-190.
- KOÇ, Yunus, “Osmanlı Dönemi İstanbul Nüfus Tarihi”, **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, C. 8, S. 16, 2010, s.s. 171-199.
- KÜÇÜKUGURLU, Murat, “Osmanlı Devleti Döneminde Erzurum Ticaret Odası: Açılış ve İlk Faaliyetler”, **Erzurum Teknik Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi**, Sayı: 1, 2020, s.s.7-23.
- KÜTTNER Hermann Küttner: “Über die Bedeutung der Röntgenstrahlen für die Kriegchirurgie. Nach Erfahrungen im griechisch-türkischen Krieg 1897”, **Beiträge zur Klinischen Chirurgie**, redigiert von P. Bruns, vol. 20/1, Tübingen 1898, verlag der H. Lauppischen Buchhandlung, 31 Janvier 1898, 23 Mai 1898, s.s. 167-230
- LUCA, Simona ve MIHAESCU Traian, “History of BCG Vaccine”, **Maedica**, Volume: 8, Issue: 1, March 2013, s.s.53-58.
- LUTTENBERGER, Franz, “Excellence and Chance: The Nobel Prize Case of E. von Behring and É. Roux”, **History and Philosophy of the Life Sciences**, Volume: 18, Issue:2, 1996, s.s. 225-239.
- MAIZLIN, Z. V. ve COOPERBERG, P. L. ve CLEMENT, J. J. ve VOS, P. M. ve COBLENTZ, C. L., “People behind exclusive eponyms of radiologic signs (part I)”, **Canadian Association of Radiologists Journal**, Volume: 60, Issue: 4, 2009, s.s. 201-212.
- METİN, Sevtap, “Osmanlı Devleti’nden Lozan’a Karantina Teşkilatlanması: Yeni Bir Kaptilasyon muydu?”, **Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, C. 23, S. 2, 2021, s.s. 905-957.
- MICHALEAS, SN ve LAIOS, K. ve CHARALABOPOULOS, A. ve SAMONIS, G. ve KARAMANOU M., “Joseph Lister (1827-1912): A Pioneer of Antiseptic Surgery”, **Cureus: Journal of Medical Science**, 2022, Dec, Volume:14.
- MURPHEY, Rhoads, “Osmanlı Tıbbi ve Kültürlerüstü Karakteri”, Çev. Tuncay Zorlu, **Osmanlı Bilimi Araştırmaları Dergisi**, S. 2., 1998, s.s. 263-292.
- NICOLLE, Maurice ve Adil Bey, “Études Sur La Peste Bovine”, **Anneles de l’Institut Pasteur**, 1899, Avril, No:4, s.s. 319-343.
- ÖLMEZ, Adem, “İkinci Abdülhamid Döneminde Koruyucu Hekimlik ve Bazı Vesikalar”, **Belgeler**, Cilt: 34, Sayı:38, Ocak 2013, s.s. 87-102.

- OCAK, Başak, “Hamidiye Etfal Hastanesi’nin Kurucusu İbrahim Paşa’nın Frengi Hakkındaki Layihası”, **Çağdaş Türkiye Araştırmaları Dergisi**, Cilt: 19, Sayı: 38, 2019, s.s. 5-25.
- ÖNER, Cemalettin, Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şahane’de Okutulan İstanbul’da Basılmış Fransızca Ders Kitaplarından Dr. C.A. Bernard’ın Yazdığı “Percussion et D’ascultation” Kitabı”, **Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane ve Bizde Modern Tıp Eğitiminin Gelişmesine Katkıları**, haz. Arslan Terzioğlu, Erwin Lucius, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 1993, s.s. 88-90.
- ÖZDEN, Akil Muhtar, “Doktor Esad Feyzi Merhum Bizde X Reyyonu Üzerine İlk Araştırma”, **Ölümünün 45inci Yıldönümünde İlk Röntgencimiz Esad Feyzi**, İstanbul Üniversitesi Tıp Tarihi Enstisüsü, Sayı:35, İstanbul, 1946, s.s. 6-9.
- ÖZELÇİ Pervin ve COŞKUN, Aslıhan ve KARA Ateş, “Türkiye’de Difteri Hastalığının Tarihsel Epidemiyolojisi”, **Çocuk Enfeksiyon Dergisi**, Cilt: 16, Sayı: 4, 2022, s.s. 217-233.
- ÖZGÜN, Cihan, “Osmanlı Devleti’nin Son Zamanlarında Bir İlletle Yüzleşmek: Devletin Resmi Tutumu Bağlamında Dâü’l-kelb (Kuduz Hastalığı)”, **Tarih İncelemeleri Dergisi**, C. 32, S. 2, 2017, s.s. 491-529.
- ÖZGÜR, Hüseyin ve AZAKLI Sedat, “Osmanlı’da Yangınlar ve İtfaiye Hizmetleri”, **Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, Cilt:3, Sayı:1, 2001, s.s. 153-172.
- ÖZKUL Türel, GÜL ve Raziye Tamay Başağaç, “The Colloboration of Maurice Nicolle et Adil Mustafa- The Discovery of Rinderpest Agent”, **Revue de Medecine Veterinaire**, Volume: 159, Issue: 4, 2008, s.s. 243-246.
- ÖZLÜ, Zeynep, “Osmanlı Devleti’nde Difteri Hastalığı ve Koruyucu Sağlık Hizmetlerine Dair Bulgular (19. Yüzyıl Sonları ve 20. Yüzyıl Başlarında)”, **Belleten**, Cilt:81, Sayı: 291, 2017, s.s. 419-467.
- ÖZLÜ, Zeynep ve DEMİR, Enver, “Osmanlıda İlk Kuduz Tedavi Müessesesi Da’ülkeb’in Fiziki Özellikleri”, **Tarihsel Süreçte Anadolu’da Kuduz**, ed. Çağrı Büke, Şükran Köse, Fevzi Çakmak, Eren Akçiçek, Gece Kitaplığı, Ankara, 2018, s.s. 163-180.
- PAKSOY, Nadir, “Role of German-speaking scholars in the development of pathology in Turkey”, **Wiener Medizinische Wochenschrift**, Volume: 170, Issue: 3-4, 2020, s.s. 92-100.

- RAMOUTSAKI, Ioanna A. ve EUAGGELOS, N. ve GIANNACOS Gerasimos ve LIVADAS, N. “Birth of Battlefield Radiology: Greco-Turkish War of 1897”, **RadioGraphics**, Volume:21, No: 1, 2001, s.s. 263-266.
- **Robert Koch In Berlin**, Zum 100. Todestag von Robert Koch (1843-1910) ein Überblick über dessen Lebens- und Wirkungsstätten in Berlin, Robert Koch Institut, Juni 2016, s.s. 1-8.
- SARI, Nil, “TIP”, **Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, Cilt: 41, Ankara, 2012, s.s.101-111.
- SCHWARTZ, Maxime, “The Life and Works of Louis Pasteur”, **Journal of Applied Microbiology**, Vol: 91, 2001, s.s. 597-601.
- SELMANPAKOĞLU, Naki ve IŞIK, Selçuk, “Gülhane ve Modern Türk Tıbbı Kuruluşunun 100. Yılı”, **Türk Plastik Rekonstrüktif ve Estetik Cerrahi Dergisi**, Cilt:5, Sayı: 3, 1997, s.s. 183-185.
- SHARMA, Naresh Chand ve EFSTRATIOU, Androulla ve MOKROUSOV, Igor ve MUTJERA, Ankur ve DAS, Bhabatosh ve RAMAMURTHY, Thandavarayan, “Diphtheria”, **Nature Reviews Disease Primers**, Volume: 5, 2019, s.s. 1-18
- SARI, Nil, “Behçet Mustafa Efendi”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C.5, İstanbul, 1992, s. 345.
- _____, “İstanbul’da Tıp Eğitimi ve İlgili Kuruluşlar”, **Antik Çağdan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi**, C.9, 2015, s.s. 118-139.
- SARIYILDIZ, Gülden, “Karantina”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, Cilt: 24, İstanbul, 2001, s.s. 463-465.
- _____, “Karantina Meclisinin Kuruluşu ve Faaliyetleri”, **Belleten**, Cilt: 58, Sayı: 222, 1994, s.s. 329-376.
- SELÇUK, Betül Altıntaş, ÇOLAK Cihan, “Türkiye’nin İlk Çocuk Hastanesi; Hamidiye Etfal Hastane-i Âlisi”, **Mersin Üniversitesi Tıp Fakültesi Lokman Hekim Tıp Tarihi ve Folklorik Tıp Dergisi**, Cilt:2, Sayı: 1, 2012, s.s. 11-14.
- SEZER, Baha, “Doktor Rasih Emin Arlı Hakkında Bazı Anılarım”, **I. Türk Tıp Tarihi Kongresi Kongreye Sunulan Bildiriler**, 17-19 Şubat 1988, İstanbul, s.s. 223-228.
- ŞENEL, Şennur, “19. Yüzyılda Kastamonu Vilayetinde Frengi Hastalığıyla Mücadele”, **Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, C. 13, S. 1, 2015, s.s. 256-274.

- TAN, Seda, “İstanbul ve Çevresinde Veba-yı Bakari (1886-1891)”, **Belleten**, Cilt: 87, Sayı: 310, 2023, s.s. 1021-1057.
- ŞEŞEN, Ramazan, “Ortaçağ İslam Tıbbının Kaynakları ve XV. Yüzyılda Türkçe’ye Tercüme Edilen Tıp Kitapları”, **Tıp Tarihi Araştırmaları**, S.5, 1993, s.s. 11-20.
- TERZİOĞLU, Arslan, “Tersane-i Âmire’deki Tabibhane’den Gülhane’ye Türk Tıbbının Batılılaşması”, **Türk Tıbbının Batılılaşması**, haz. Arslan Terzioğlu, Erwin Lucius, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 1993, s.s. 24-31.
- TÖRECİ, Kurtuluş, “Dünden Bugüne Sterilizasyon, Dezenfeksiyon, Antisepsi” **3. Sterilizasyon ve Dezenfeksiyon Kongresi Kitabı**, 2-4 Ekim 2003 Samsun, s.s. 23-26.
- PITT, Dennis ve AUBIN Jean, “Joseph Lister: Father of Modern Surgery”, **Canadian Journal Of Surgery**, Volume. 55, Issue,5 2012, s.s. 8-9.
- UĞURLU, Yavuz Selim, “Türk Romanında Verem Üzerine Bir İnceleme”, **Siirt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Cilt: 8, S: 15, 2020, s.s. 57-69.
- ULMAN Yesim Isil, Gerry LIVADAS, YILDIRIM Nuran, “The pioneering steps of radiology in Turkey (1896–1923)”, **European Journal of Radiology**, Volume:55, Issue: 3, 2005, s.s. 306-310.
- ULUDAĞ Osman Şevki, “Bizde İlk Röntgen Muayenehanesi”, **Modern Tedavi Mecmuası**, Cilt:10, Sayı:1, Temmuz-Ağustos 1952, s.s. 349-350.
- UNAT, Ekrem Kadri,” Osmanlı İmparatorluğu’nda Mikrobiyoloji Tarihçesi Üzerine Bir Deneme”, **Mikrobiyoloji Bülteni**, Cilt:4, Sayı: 3, s.s. 159-175.
- _____, “Osmanlı İmparatorluğunda Aşı ve Serum Hazırlama Müesseseleri”, **Türk Tıp Alemi**, Cilt:1, Sayı: 2, Nisan-Haziran 1970, s.s. 144-156.
- _____, “Son Yüzyılda Kuduz Bilgisindeki İlerlemenin Tarihçesi”, **Tıp Tarihi Araştırmaları**, Cilt:1, 1986, s.s.17-24.
- USTUN, Cagatay, “Initiation of the adventure of X-rays in Turkey”, **European Journal of Radiology**, Volume: 75, Issue: 3, 2010 s.s. 343-345.
- ÜNLÜ, Mucize ve ALBAYRAK Zarife, “Osmanlı Devleti’nde Çiçek Hastalığı Üzerine Bir Değerlendirme”, **On Dokuz Mayıs Üniversitesi İnsan Bilimleri Dergisi**, Cilt.2, Sayı:2, 2021, s.s. 301-324.
- ÜLMAN, Yeşim Işıl, “Levanten Bir Hekim Ailesinin Tarihçesi Baba-Oğul Millingenler”, **İstanbul**, Sayı 48, Ocak 2004, s.s. 90-92
- _____, “Ülkemiz ve Dünya Radyolojisine Katkılarıyla Dr. Esad Feyzi” **Doktor**, Yıl: 6, Sayı:31, Şubat-Mart 2006, s.41. s.s. 38-41.

- ÜNVER, Süheyl, “Ölümünün 45inci Yılında Esad Feyzi”, **Ölümünün 45inci Yıldönümünde İlk Röntgencimiz Esad Feyzi**, İstanbul Üniversitesi Tıp Tarihi Enstisüsü, Sayı:35, İstanbul, 1946, s.s. 1-5.
- _____, “Doktor Rifat Osmana Göre Bizde Radyolojinin Başlangıcı”, **Tedavi Kliniği ve Laboratuvarı Dergisi**, Tom:10, No: 28, 1ci Kanun 1937, s.s. 189-196.
- _____ ve TENİK Nur, “Röntgenci Dr. İbrahim Vasıf (1879-1926) Ölümünün 14üncü Yılı Dolayısıyla”, **Tıp Dünyası**, Cilt:12, Sayı: 140, 1939, s.s. 4276-4282.
- _____ ve ŞEHSUVAROĞLU, B., “İstanbul’da Louis Pasteur’ün İki Mühim Mektubu ve Kartvizitleri”, **İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası**, Cilt:27, Sayı: 2, 1964, s.s. 99-111.
- WAINWRIGHT, Milton, “Streptomycin: Discovery and Resultant Controversy”, **History and Philosophy of the Life Science**, Volume:13, Issue:1, 1991, s.s. 97-124.
- WINAU, Florian ve WINAU Rolf, “Emil von Behring and Serum Therapy”, **Microbes and Infection**, Volume: 4, Issue:2, 2002, s.s. 185-188.
- WONG, VSS ve TAN, SY, “Wilhelm Conrad Rontgen (1845-1923): a light in the dark”, **Singapore Medical Journal**, Volume: 50, Issue:9, September 2009, s.s. 851-852.
- YILDIRIM Nuran, “Gureba Hastanesi’nin İlk Röntgen Uzmanı Dr. İbrahim Vasıf Bey”, **Bezmialem**, Sayı:31, 2021, s.s. 8-12.
- _____, “Bakteriyolojihane-i Şahane’de Veteriner Bakteriyoloji”, **I. Ulusal Veteriner Hekimliği Tarihi ve Mesleki Etik Sempozyumu Bildirileri**, Elâzığ, 2006, s.s. 171-184.
- _____, “Tüberkülinin Keşfi ve İstanbul’daki Yankıları”, **Tarih ve Toplum**, Sayı:133, 1995, s.s.12-20
- _____, “İstanbul’da Nöbet Mahalleri Nöbet Eczaneleri (1845-1895)” **Osmanlı Bilimi Araştırmaları**, Cilt:6, Sayı:2, 2005, s.s.151-182.
- _____, “Salgınlar”, **Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi**, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, İstanbul, 1994, s.s. 423-425.
- _____, “Bakteriyolojihane-i Şahane” **Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi**, Cilt:2, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, İstanbul, 1994, s.s. 5-6.

- _____, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Koruyucu Sağlık Uygulamaları”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt: 5, İstanbul, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s.s. 1320-1338.
- _____, “Zoeros Paşa’nın Paris Dönüşü Takdim Ettiği Rapor”, **Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları**, Cilt:1, Sayı:1, 1995, s.s. 91-97.
- _____, **İstanbul Tıp Fakültesi Tarihine Bakış**, İstanbul Üniversitesi, İstanbul, 2015.
- _____ ve ÖZATALAY, Bülent, “Evhamlı Bir Sultan, II. Abdülhamid’İN Böbrek Hastalığı, Teşhis ve Tedavisi”, **Toplumsal Tarih**, S. 163, Temmuz 2007, s.s. 28-29.
- _____, “Osmanlı Devleti’nde Kolera Aşısı”, **Mostar**, S.58, Aralık 2009, s.s. 48-51.
- ZUYLEN J. Van, “The Microscopes of Antoni Van Leeuwenhoek”, **Journal of Microscopy**, Volume: 21. March 1981, s.s. 309-328.

VI. İnternet Kaynakları

- Collectie Van Overbeek de Meijer”, <https://repertorium.library.uu.nl/collectie/van-overbeek-de-meijer/> (Erişim tarihi: 4.07.2024)
- “Jean Antoine Villemin”, **Britannica**, T. Editors of Encyclopaedia (24 January 2024), <https://www.britannica.com/biography/Jean-Antoine-Villemin> (Erişim Tarihi: 25.05.2024)
- “Osmanlı’dan Cuhmuriyet’e Köprü: Abülhak Hamit, **evrensel.net**, <https://www.evrensel.net/haber/123401/osmanli-dan-cumhuriyet-e-bir-kopru> (Erişim: 13.04.2024)

EKLER

Ek 1: “Türk Heyet-i Sıhhiyesi Paris Enstitüsü’nde (ortadaki Zoeros Paşa, Baytar Mektebi Muallimlerinden Hüsni Bey ve Hüseyin Remzi Bey)”

Kaynak: Subhi Edhem, Nevsal-i Baytari, Agop Matosyan Matbaası, Dersaadet, 1334, s. 99.

Ek 2: Telkikhane-i Şahane’nin Kurucusu ve İlk Müdürü Hüseyin Remzi Bey Telkikhane Çalışanları ile Beraber Çiçek Aşısı Üretirken

Kaynak: Servet-i Fünun, 5 Teşrin-i Sani 1308 (Kapak Sayfası)

Ek 3: “Fukara-i Etfale Telkih-i Cüderi Ameliyatı İcrası”

Kaynak: II. Abdülhamid Han Fotoğraf Albümleri
(<http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/FOTOGRAF/90513---0009.jpg>)

Ek 4: Telkikhane-i Şahane Memurları Aşı Üretimi Yaptıkları Bir İneğin Başında

Kaynak: II. Abdülhamid Han Fotoğraf Albümleri
(<http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/FOTOGRAF/90535---0001.jpg>)

Ek 5: 1906 yılında “İbrahim oğlu Niyazi” adına hazırlanmış bir aşı şahadetnamesi

قوتچن نو مروتی

عذر مروتی

ارشی مشهوری

Certificat du Vaccin.

ارشی	سخت	پدرینک ارشی	پدرینک صنعت	مذهبی
خیاری		ارجم		مذہب
شهری	دارهتی	قضااتی	سمت مشهوری	محلہ بی
کتاب		قصایہ		زفاغنی
				خانہ نو مروتی

بالا دره هریب و قاضی محرم ذات سرخسی دفعه اوله و سید زلفی بیله سیرا دنامر بدینه
اعطایه شد

ای مروتی

OSMANLI ARSIVI

HR.SFR.04

808 12

Kaynak: BOA. HR.SFR.04. 808/12

Ek 6: Tıbbiye'nin Demirkapı Yerleşkesinde Kurulmuş Olan Daülkelb Ameliyathanesi, Kimyahane ve Okul Binası

Kaynak: Nevsal-i Afiyet, İkinci Sene, Alem Matbaası Ahmet İhsan ve Şürekası, İstanbul, 1316, s. 101.

Ek 7: Daülkelb Ameliyathanesi'nin Kurucusu Doktor Zoeros Paşa

Kaynak: Ekrem Kadri Unat, Osmanlı İmparatorluğunda Bakteriyoloji ve Viraloji, İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1970, s.31.

Ek 8: “Selanik Daülkelb Tedavihanesi ’nde Tavşanlar ve Koğuşları”

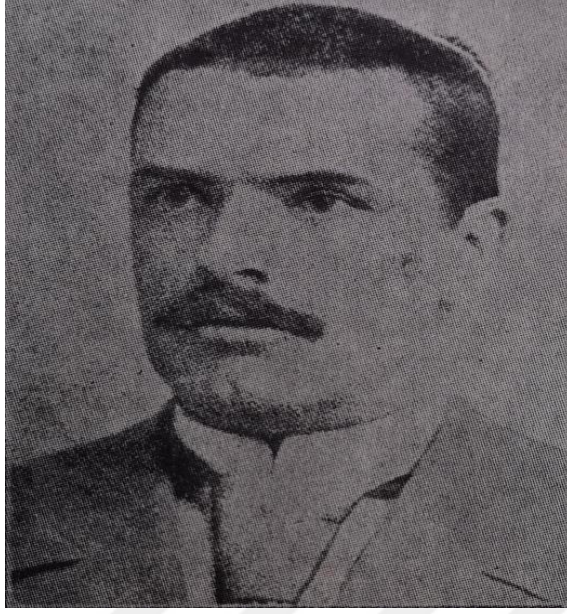
Kaynak: Servet-i Fünun, 3 Teşrin-i Sani 1321, s.76

Ek 9: “Selanik Daülkelb Ameliyathanesi ’nde Serum İstihsalı (Yüzbaşı Talat ve Besim Beyler)”

Kaynak: Servet-i Fünun, 3 Teşrin-i Sani 1321, s. 80.

Ek 10: Bakteriyolojihane-i Şahane'nin Kurucusu ve İlk Müdürü Dr. Maurice Nicolle

Kaynak: Ekrem Kadri Unat, Osmanlı İmparatorluğunda Bakteriyoloji ve Viraloji, İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1970, s.31.

Ek 11: “Doktor Mösyö Nicolle’ün İstihzarat-ı Fenniye Laboratuvarı”

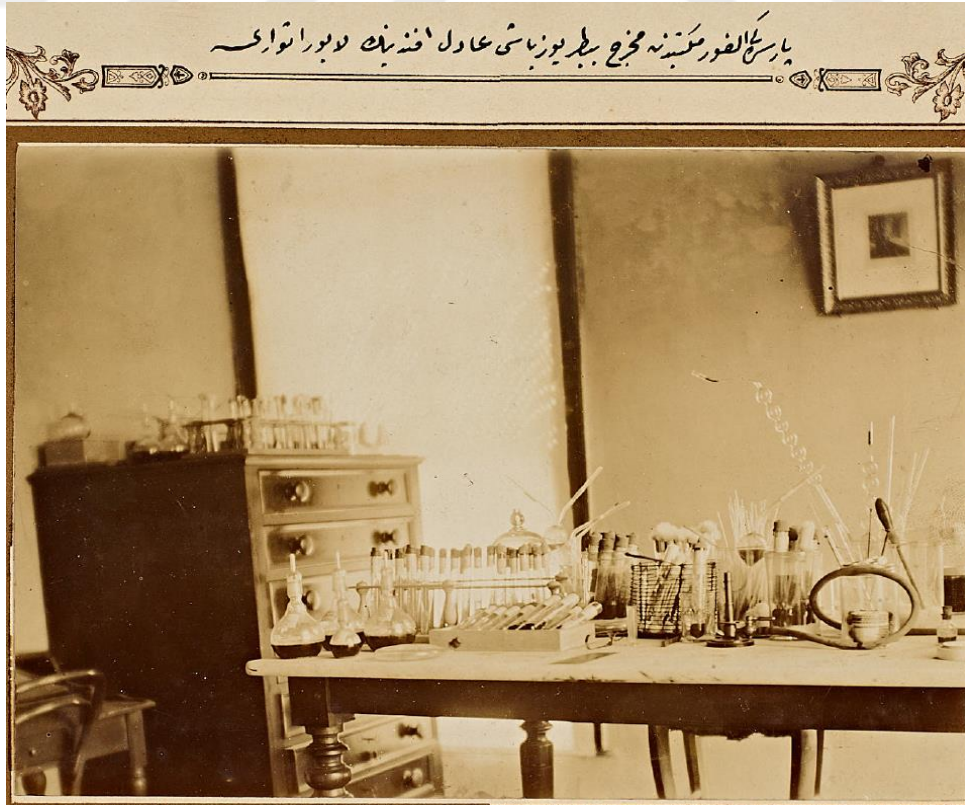
Kaynak: II. Abdülhamid Han Fotoğraf Albümleri
(<http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/FOTOGRAF/92248.pdf>)

Ek 12: Dr. Nicolle ile Beraber Sığır Vebasını Virüsünü ve Serumunu Keşfetmiş Olan
Veteriner Hekim Adil Mustafa Şehzadebaşı

Kaynak: Ekrem Kadri Unat, Osmanlı İmparatorluğunda Bakteriyoloji ve Viraloji, İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1970, s.58.

Ek 13: “Paris’teki Alfort Mektebi’nden mahrec Baytar Yüzbaşı Adil Efendi’nin
Laboratuvarı”

Kaynak: II. Abdülhamid Han Fotoğraf Albümleri
(<http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/FOTOGRAF/92248.pdf>)

Ek 14: “Bakteriyolojihane-i Şahane’nin yan tarafından manzara-i hariciyesi”

“Bakteriyolojihane-i Şahane’nin bahçe tarafından manzarası”

Kaynak: II. Abdülhamid Han Fotoğraf Albümleri
(<http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/FOTOGRAF/92248.pdf>)

Ek 15: “Büyük tedrisat salonunda esna-i tedriste talebe efendilerin mahalli”

Kaynak: II. Abdülhamid Han Fotoğraf Albümleri
(<http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/FOTOGRAF/92248.pdf>)

Ek 16: “Büyük ameliyat salonunda talebenin tatbikat-ı fenniye masası”

Kaynak: II. Abdülhamid Han Fotoğraf Albümleri
(<http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/FOTOGRAF/92248.pdf>)

Ek 17: “Beray-i tecrübe celb olunan maymun ve tavşanların yaz mevsiminde mahalleri”

“Beray-i tecrübe hastalıkla aşılana hayvanatın kafesleriyle salonu”

Kaynak: II. Abdülhamid Han Fotoğraf Albümleri
(<http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/FOTOGRAF/92248.pdf>)

Ek 18: Kanından 1800 Şişe Difteri Serumı Elde Edilmiş ve Bu Vesileyle Birçok Çocuğu Ölümünden Kurtarmış Olan Beyaz At

“Deminden bin sekiz yüz şişe kuşpalazı serumu istihsal kılınan ve bunca etfalın hayatını bir mevt-i muhakkakdan tahlise tavassut eden beyaz at”

Kaynak: Nevsal-i Afîyet, Alem Matbaası Ahmet İhsan ve Şürekası, İstanbul, 1315, s.102.

Ek 19: 1890’larda hem Paris’te hem de İstanbul’da Üretilmeye Başlanan 10 Santimetre Küplük Serum Şişeleri

Kaynak: Jonathan Simon, Diphtheria Serum as a Technological Object, Lexington Books, 2017, s. 42.

Ek 20: Bakteriyolog Dr. Süleyman Nuri Bey'in 1902'deki Avusturya Ziyaretinden Bir Kare. Süleyman Nuri Bey Kızıl Serumunu Keşfeden Dr. Paul Moser ve St. Anna Çocuk Hastanesi'nin Diğer Doktorlarıyla Beraber

Kaynak: Hamidiye Etfal Hastahane-i Alisinin İstatistik Mecmua-i Tıbbiyesi, Matbaa-i Osmaniye, Dördüncü Sene, Hicri: 1321, Mali: 1319, s.32.

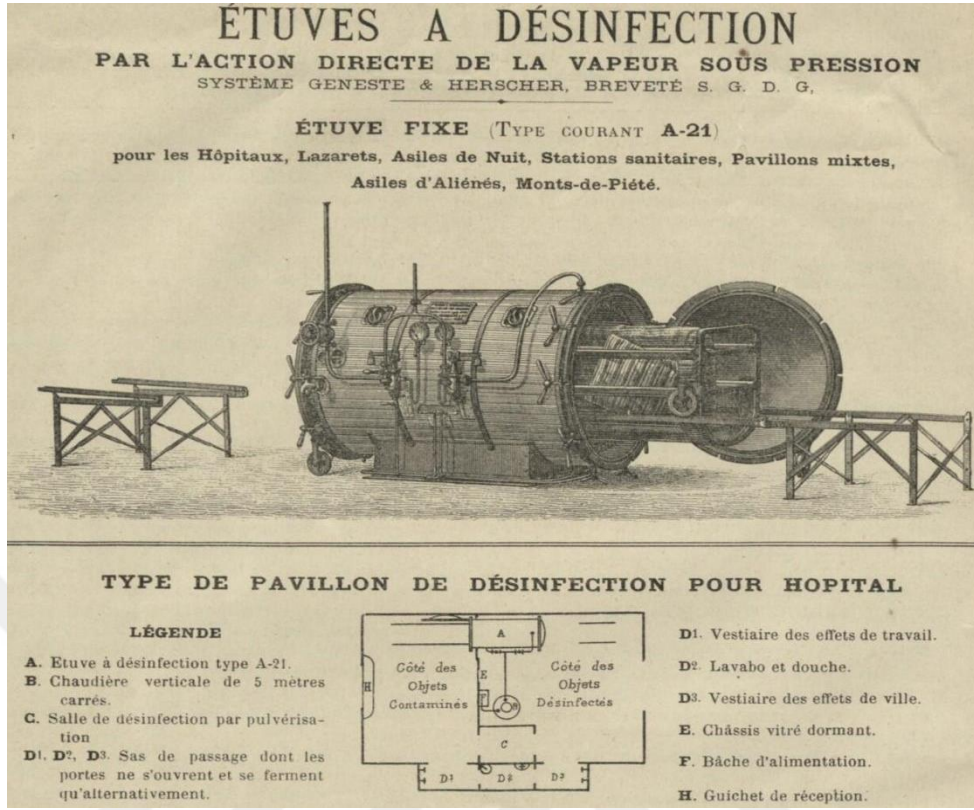
Ek 21: Hamidiye Etfal Hastanesi'ne Kızıl Serumunu Üretmek İçin Getirilen Atlar
“Hastane-i âlide kızıl serumu istihzarı için Bursa Vilayeti'nden celb edilen esbân”

خستخانه تالیده قزل سروی استحضاری ایچون بروسه ولايتدن جلب ایدیلان اسبان
Chevaux servants pour le serum anti-scarlatineux.

Kaynak: Hamidiye Etfal Hastahane-i Alisinin İstatistik Mecmua-i Tıbbiyesi, Matbaa-i Osmaniye, Dördüncü Sene, Hicri: 1321, Mali: 1319, s.36.

Ek 22: Geneste&Herscher Üretimi Sabit Etüv Makinesi ve Yerleşim Planı

Kaynak: BOA. Y.PRK.SH. 3-49.

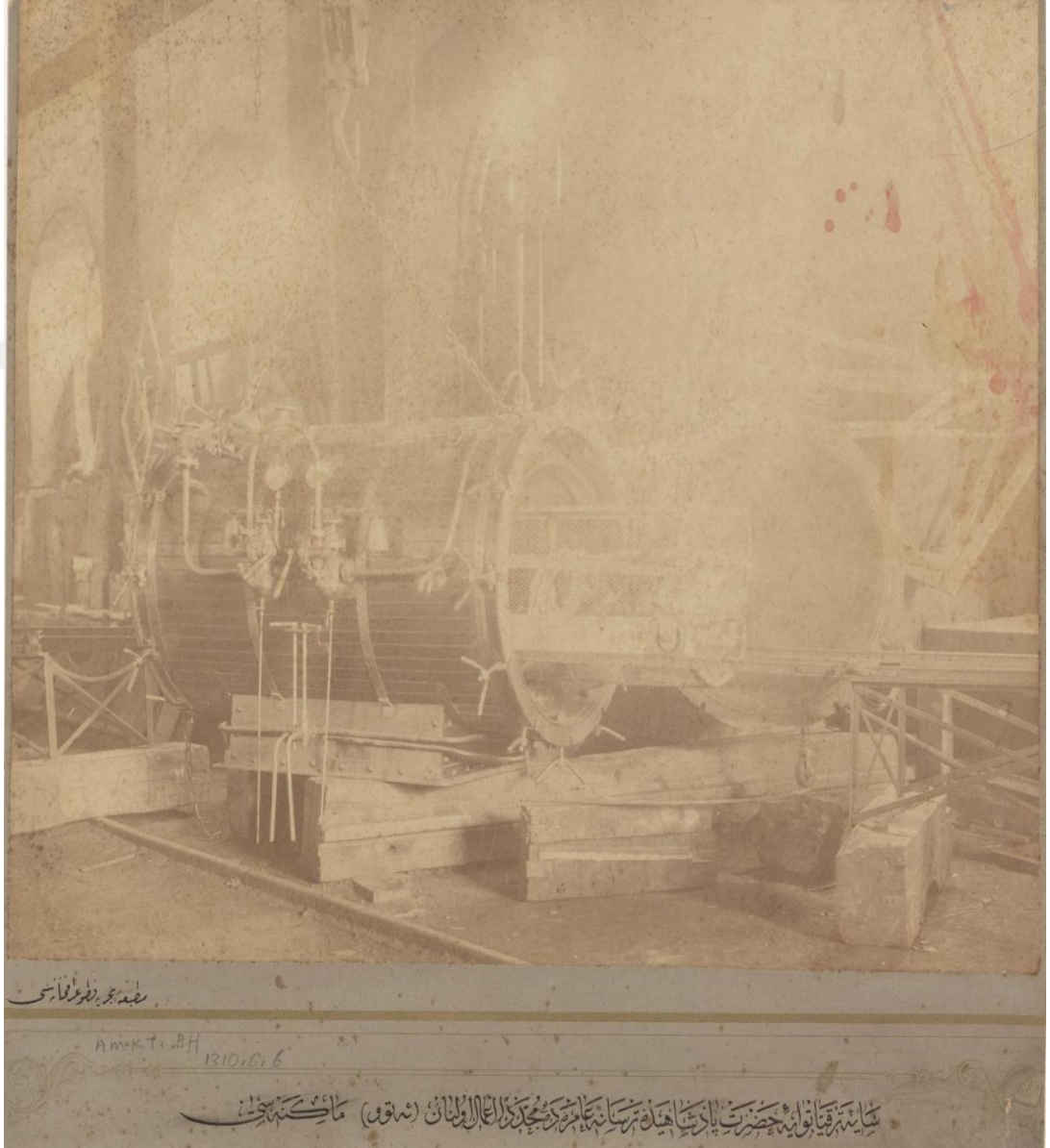
Ek 23: Geneste&Herscher Üretimi Seyyar Etüv Makinesi

Kaynak: BOA. Y.PRK.SH. 3-49.

Ek 24: 1892 Senesinde Dr. Ancelo Öncülüğünde Tersane-i Amire’de İmal Edilen Yerli Etüv Makinesi

“Saye-i Terakkiyatvaye-i Hazret-i Padişahide Tersane-i Amire’de Müceddeden İmal Olunan Etüv Makinesi”

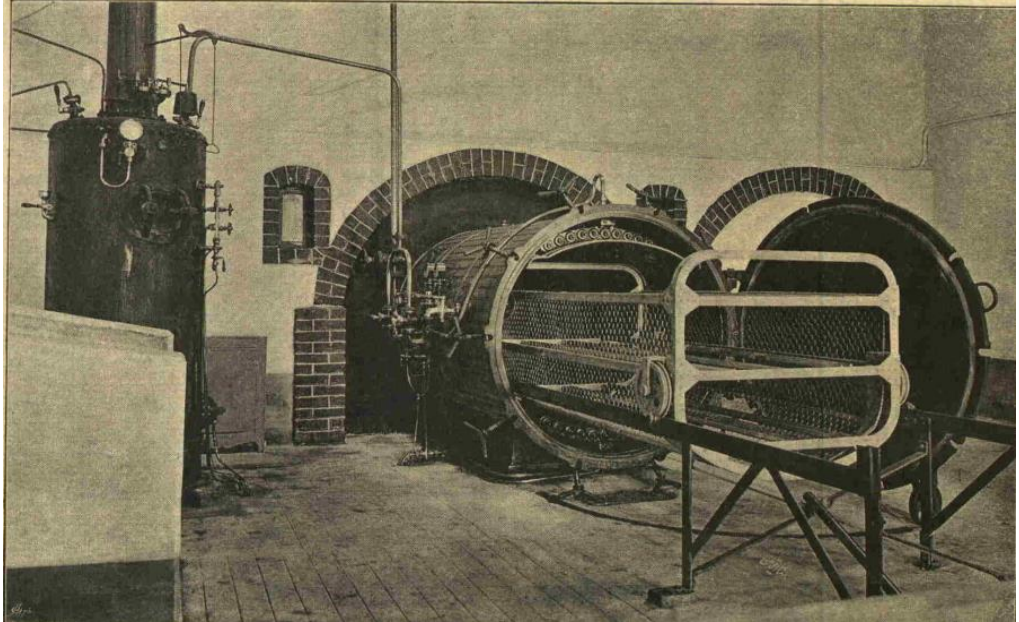
Kaynak: BOA. FTG.f. 1646.

Ek 25: Gedikpaşa Tebhirhanesi, Dezenfekte Edilen Eşyaların Naklinde Kullanılan At Arabası ve Önlerinde Pülverizatör Aletleriyle Poz Veren Dezenfeksiyon Memurları

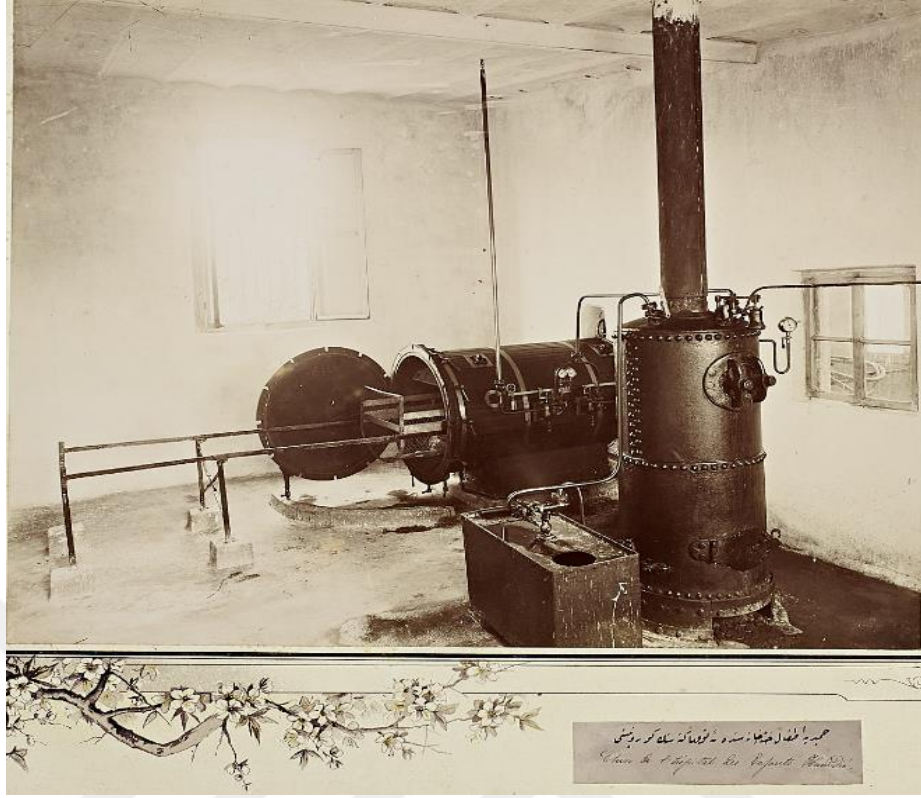
Kaynak: Servet-i Fünun, 23 Haziran 1310, s. 260

Ek 26: Gedikpaşa Tebhirhanesi'ndeki Etüv Makinesi

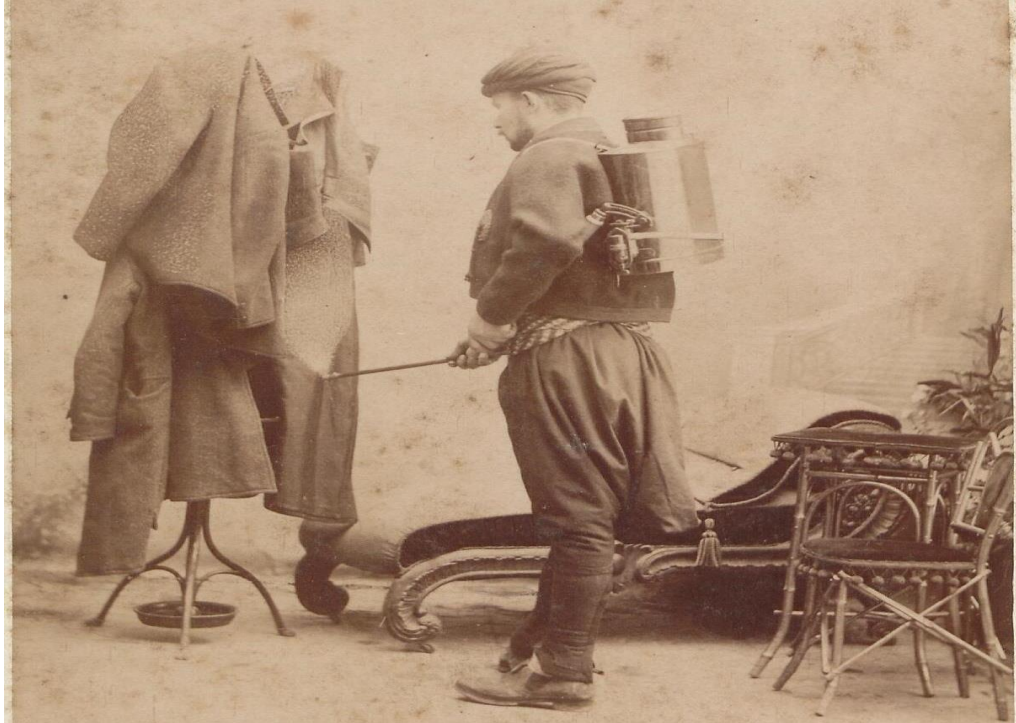
Kaynak: Servet-i Fünun, 23 Haziran 1310 (Kapak Sayfası)

Ek 27: “*Hamidiye Etfal Hastanesi’nde Etiv Makinesinin Görüntüsü*”

Kaynak: II. Abdülhamid Han Fotoğraf Albümleri
(<http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/FOTOGRAF/779-31---0019.jpg>)

Ek 28: Pülverizatör ile Dezenfeksiyon İşlemi

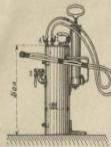
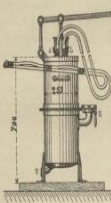
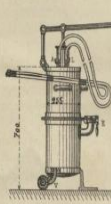
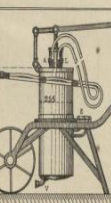
Kaynak: BOA. FTG.f. 1210.

Ek 29: Geneste&Herscher Üretimi Pülverizatör Modelleri ve Kullanım Kılavuzu

ÉTABLISSEMENTS GENESTE, HERSCHER & Ce, Maison principale à PARIS, 40-42, rue du Chemin-Vert

ÉTABLISSEMENTS GENESTE, HERSCHER & Ce, Maison principale à PARIS, 40-42, rue du Chemin-Vert

TARIF DES PULVÉRISATEURS A DÉSINFECTION

DESSINS DES APPAREILS	DÉSIGNATION	PRIX en pare de Paris sans emballage	POIDS
	TYPE FB-0 Appareil léger (capacité 6 litres) à action directe pouvant être transporté et manœuvré par un seul homme. PRIX de l'appareil avec lance et tuyaux de caoutchouc entaillé d'une longueur totale de 2 mètres 50 PRIX de l'appareil avec lance et tuyaux de caoutchouc entaillé d'une longueur totale de 4 mètres	120 » 128 »	10 kil.
	TYPE FC-1 Appareil à levier monté sur socle en bois (capacité 12 litres). PRIX de l'appareil avec lance et tuyaux de caoutchouc entaillé d'une longueur totale de 2 mètres 50 PRIX de l'appareil avec lance et tuyaux de caoutchouc entaillé d'une longueur totale de 4 mètres PRIX de l'appareil avec lance grand modèle de 2 mètres de longueur et tuyaux de caoutchouc entaillé d'une longueur totale de 4 mètres 90 NOTA. — Nous conseillons les longueurs de 4 mètres et 4 mètres 90 qui étendent notablement la portée de l'appareil. Toutefois, à défaut d'indications précises, c'est seulement la longueur de 2 mètres 50 qui est fournie.	200 » 208 » 216 »	32 kil.
	TYPE FD-6 Le même que précédemment, monté sur deux galets de roulement et pédale d'arrêt avec poignée de traction. L'addition des galets facilite beaucoup le déplacement, lequel peut s'effectuer sans même suspendre le fonctionnement. PRIX de l'appareil avec lance et tuyaux de caoutchouc entaillé d'une longueur totale de 2 mètres 50 PRIX de l'appareil avec lance et tuyaux de caoutchouc entaillé d'une longueur totale de 4 mètres PRIX de l'appareil avec lance grand modèle de 2 mètres de longueur et tuyaux de caoutchouc entaillé d'une longueur totale de 4 mètres 90 Plus value pour brosse spéciale de transport avec dispositif pour le démontage 50 fr. Note: Nota que pour le type N° 1 relativement à la longueur de la lance et des tuyaux. On peut facilement entretenir l'appareil à désinfection locomobile du Pulvérisateur à désinfection N° 4, lequel est alors fixé par une courroie derrière le siège du conducteur.	225 » 233 » 241 »	38 kil.
	TYPE FH-41 Appareil monté sur bennes à deux roues. (Type utilisé pour de grandes surfaces nécessitant deux hommes de service). PRIX de l'appareil avec lance et tuyaux en caoutchouc entaillé d'une longueur totale de 2 mètres 50 PRIX de l'appareil avec lance et tuyaux en caoutchouc entaillé d'une longueur totale de 4 mètres PRIX de l'appareil avec lance grand modèle de 2 mètres de longueur et tuyaux en caoutchouc entaillé d'une longueur totale de 4 mètres 90 Même Nota que pour le type N° 1 relativement à la longueur de la lance et des tuyaux.	250 » 258 » 266 »	47 kil.

PULVÉRISATEURS A DÉSINFECTION

[SYSTÈME GENESTE & HERSCHER, BREVETÉ S. G. D. G.]

pour la désinfection des Murs, Cloisons, Planchers, Carrelages et Plafonds
ainsi que pour celle du Mobilier et des Peaux, Cuir, Fourrures et Objets caoutchoutés
qui ne peuvent supporter l'action de la chaleur.

Ces appareils sont destinés à détruire, par la pulvérisation de liquides antiseptiques, tous les germes ou micro-organismes pathogènes, pouvant exister en cas de maladies transmissibles, sur les murs et le sol des Habitations, Ecoles, Salles d'Hôpitaux, Casernes; sur les parois des Navires, des Voitures affectées au transport des Malades, des Blessés et des Voyageurs, ainsi que dans les Écuries, les Étables, etc.; micro-organismes qui rendent dangereux le séjour ou la fréquentation de ces locaux.

La désinfection effectuée par ces appareils est réalisée par l'action de jets pulvérisés humectant les parois et même les tentures, sans les détériorer.

L'emploi de solutions antiseptiques exige des précautions particulières, si on ne veut pas appauvrir ou dénaturer les solutions, ni détériorer les appareils.

Nos pulvérisateurs sont spécialement établis pour employer un agent supérieur entre tous, le sublimé, qui appliqué en solution pulvérisée à la dose de 1/4 pour 1000 doit être préféré parmi tous les désinfectants.

Ce procédé ne détériore pas les objets traités. Toutefois, pour que rien n'échappe à la désinfection, il est utile que la solution soit un peu acidulée.

D'autres motifs encore nous ont fait adopter comme agent antiseptique le composé qui porte le nom de **Chlorol-Marye** (1).

INSTRUCTION SUR LE FONCTIONNEMENT

Après avoir ouvert les deux robinets supérieurs, puis l'entonnoir E, (le tuyau de vidange V étant fermé), la solution antiseptique est introduite en E; puis on ferme tous les robinets. La pompe est alors prête à fonctionner après quelques coups de piston.

Dès que les deux robinets sont ouverts, le jet nébuleux s'échappe aussitôt du Pulvérisateur. On dirige ce jet sur les surfaces à désinfecter, de façon à les humecter bien uniformément. Il suffit pour maintenir la pression dans l'appareil, de faire manœuvrer la pompe de temps en temps.

Quand l'opération est terminée, et si la pompe doit rester pendant un certain temps sans servir, ouvrir le tuyau de vidange V et perdre le liquide antiseptique restant dans l'appareil. Remplacer ensuite ce liquide par de l'eau ordinaire et donner quelques coups de pompe pour laver l'appareil; enfin vider à nouveau celui-ci.

OBSERVATIONS. — Avoir bien soin de relier le robinet L (côté du liquide) au tuyau de caoutchouc latéral (caoutchouc rouge) du pulvérisateur et le robinet A d'air au tuyau de caoutchouc axial (caoutchouc gris). Avoir soin de maintenir gras le cuir du piston, par les moyens ordinaires. Pour cela il suffit de dévisser le chapeau du corps de pompe; sortir le piston pour le graisser au suif et le remettre en place.

(1) Le **CHLOROL-MARYE** est une solution acidulée de bichlorure de Mercure additionnée de Sulfate de Cuivre. Ce dernier agent donne au Chlorol-Marye d'énergiques propriétés vomitives qui rendent impossible l'absorption accidentelle du liquide. Nous fournissons, sur demande, des flacons de Chlorol-Marye de manière à donner une solution au 1/4 de millièmes en versant le contenu d'un de ces flacons dans 12 litres d'eau, volume réservé à cet effet dans nos types courants de Pulvérisateurs à Désinfection (n° 1, 6, 41).

Prix : 1 fr. le Flacon.

Kaynak: BOA. Y.PRK.SH. 3-49.

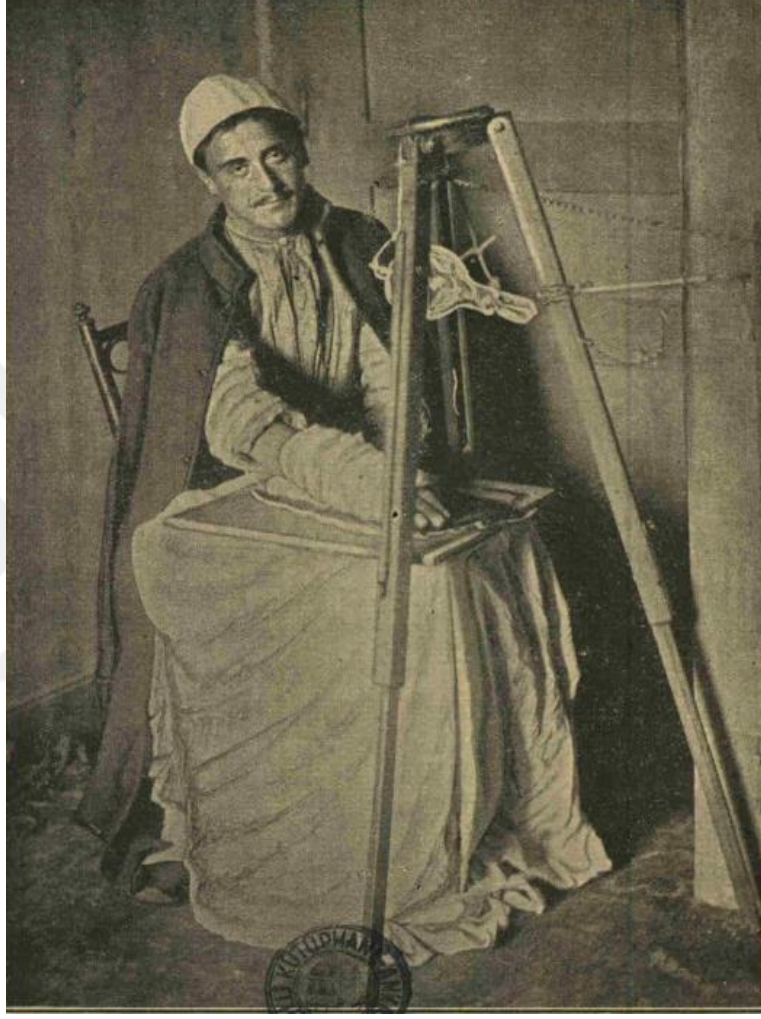
Ek 30: 1891 Yılında Tüberkülini Tecrübe Etmek İçin Haseki Nisa Hastanesi'nde Açılmış Olan Verem Koğuşu

“Haseki Nisa Hastanesi'nin Hadebe Koğuşu”

Kaynak: Gift Made by H.I.M. The Sultan Abdul-Hamit II. to the National Library of the United States of America, 1893.

Ek 31: 1897 Yılında Tıbbiyeli Öğrencilerin Yaptığı Osmanlı'daki İlk Röntgen Cihazıyla Yaralı Bir Askerin El Bileğinin Görüntüsü Alınırken

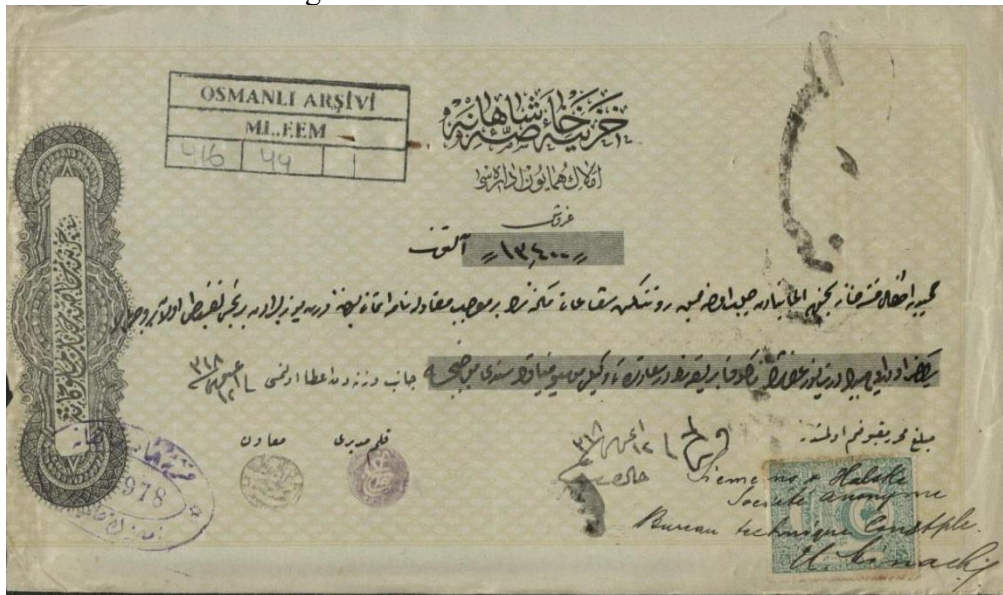
Kaynak: Servet-i Fünun, 29 Mayıs 1313 (Kapak Sayfası)

Ek 32: Almanya’da Sipariş Edilerek Hamidiye Etfal Hastanesi’ne Yerleştirilmiş Olan Osmanlı’daki İlk Röntgen Cihazlarından Birisinin Görüntüsü
“Hamidiye Etfal Hastane-i Şahaneleri’ne Almanya’dan sipariş olunup yerine vaz’ olunan röntgen makinesinin bulunduğu salon olup lüzum görüldüğü zaman hastaların vücudundaki kurşun veya iğne burada makine ile aranmaktadır. Bende Tabip İbrahim Kulları”

Kaynak: Sultan II. Abülhamid Han Fotoğraf Albümleri
<http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/FOTOGRAF/779-62---0005.jpg>

Ek 33: 1902’de Almanya’daki Siemens&Halske fabrikasından sipariş edilmiş olan röntgen cihazının birinci taksit ödemesi

Kaynak: BOA. ML.EEM. 416/44.